

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

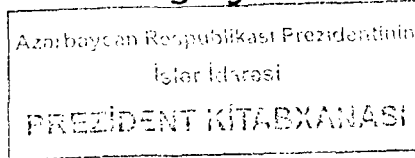
F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev

SOSİOLOGİYA

(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 11 aprel 2005-ci il tarixli 233 sayılı əmri ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir (Əlavələrlə təkrar nəşr).

5909

Bakı–2013

ÖN SÖZ

Elmi redaktor: fəlsəfə elmləri doktoru, professor
İ.Ə.RÜSTƏMOV

Rəyçilər: fəlsəfə elmləri doktoru, professor
H.R.İMANOV
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
N.M.MİKAYİLOV

Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: «Zərdabi LTD» MMC, 2013, 352 s.

Dərs vəsaitində sosiologiyanın nəzəri problemləri, həyatımızın yeni sosial hadisə və prosesləri, habelə müasir nəzəri tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Vəsait ali məktəblərin tələbələri, habelə sosiologiya elminin problemlərinə maraq göstərən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

V $\frac{E3338370014}{0103-2013}$ qrifli nəşr

© F.Q.Vahidov, 2013

© T.B.Ağayev, 2013

Müasir dünyanın özünəməxsus ciddi problemləri vardır. Bu problemlərin həllinə bütün bilik sahələri öz töhfəsini verməlidir. Təbiidir ki, problemlərin asan, qısamüddətli həllinə ümid etmək sadələşmə olardı. Ona görə də yaşadığımız dünyanı, cəmiyyəti daha da sağlamlaşdırmaq, humanistləşdirmək istiqamətində gərgin, fəal elmi axtarışlar aparılmalı, optimal fəaliyyət istiqamətləri seçilməlidir. Bu prosesdə sosioloji biliklər sisteminin rolu indi artıq heç kəsdə şübhə doğurmur. Çünki respublikamızda dəyişən sosial reallıq, həm ölkə daxilində, həm də qlobal miqyasda yeni sosial hadisələrin, meyllərin, problemlərin meydana gəlməsi həmin sistemin təkmilləşdirilməsini qətiyyətlə tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosioloji elmin özü də inkişaf edir: nəzəri və empirik xarakterli yeni, sanballı tədqiqatlar meydana çıxır, sosioloji təhlilin metodologiyası və metodları təkmilləşdirilir, müasirləşdirilir. Sosiologiyaya dair ədəbiyyatın getdikcə zənginləşməsi də xüsusi qeyd olunmalıdır. Zənnimizcə, bu ənənənin kökləri XX əsrin 60-cı və 70-ci illərinə təsadüf edir. C.T.Əhmədlinin və V.Ə.Paşayevin «Burjua sosiologiyasının tənqidi» (1968), C.T.Əhmədlinin və J.Soqomonovun «Sosiologiyaya dair söhbətlər» (1972) əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin əsərlər Azərbaycan oxucusunu sosiologiyanın bir sıra vacib problemləri ilə tanış edir; burada sanballı sosioloji tədqiqatlar aparmağın zəruriliyi əsaslandırılır, sosioloji biliklərin müxtəlif səviyyələri yığcam şəkildə nəzərdən keçirilir. Həmin əsərlər məlum dövrün bəzi ideoloji ehkamlarından azad olmasa da, sosioloji tədqiqatların müntəzəmliyinə və dərinləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

60-cı illərin sonu-70-ci illərin əvvəllərində bünövrəsi qoyulan ənənə 90-cı illərdə zənginləşmək üçün yeni imkanlar əldə edir. Azərbaycanın müstəqil inkişaf yolunu tutması, sosial elmlərin, o cümlədən sosiologiyanın əvvəlki dövrə məxsus qadağalardan xilas olması, demokratiyanın inkişafı, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası və s. sosioloji elmin inkişafı üçün yeni perspektivlər açmışdır.

Bir sıra dərslərlərin, dərs vəsaitlərinin, metodik tövsiyə-

lərin və s. nəşri həmin perspektivlərin reallaşdırılması yolunda atılan ciddi addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, müəlliflər kollektivi, 1994-cü il), «Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası» (dərs vəsaiti, Rüşad Quliyev, 1995-ci il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, H.Musayev və M.İsayev, 1996-cı il), «Sosiologiya» (mühazirələr mətni, S.Məmmədova və A.Məmmədova, 1998-ci il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, M.Pənahova və K.Kazımova, 1999-cu il), «Sosiologiyanın nəzəri problemləri» (dərs vəsaiti, M.Əfəndiyev və A.Şirinov, 2001-ci il), «Sosiologiyada ölçmə və məlumatların təhlili» (ümumi nəzəriyyə məsələləri – dərs vəsaiti, C.T.Əhmədli və A.A.Rəhimov, 2002-ci il), «Sosiologiyaya dair sxemlər» (mühazirələrin konspekti, metodik vəsait, tərtibçi T.Ağayev, 2002-ci il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, K.A.Əzimov və R.M.Həsənov, 2003-cü il), «Sosiologiya» (dərslik, müəlliflər kollektivi, 2005-ci il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, F.Vahidov və T.Ağayev, 2005-ci il), «Sosiologiya» (dərslik, müəlliflər kollektivi, 2006-cı il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, F.Vahidov və T.Ağayev, 2008-ci il), «Jurnalistika və sosiologiya» (dərs vəsaiti, Z.Babayev, F.Vahidov, 2008-ci il), «Sosiologiya» (dərs vəsaiti, M.Əfəndiyev, 2009-cu il), «Qərb sosiologiyası» (dərs vəsaiti, A.Şirinov, 2009-cu il), «Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri» (dərs vəsaiti, A.Piriyev, X.Əfəndiyeva, 2009-cu il), «Sosial proqnozlaşdırma və layihələşdirmə» (dərs vəsaiti, S.Məmmədova, 2009-cu il), «Siyasi sosiologiya» (dərs vəsaiti, R.Həsənov, 2010-cu il) və s. Bundan əlavə, monoqrafik xarakterli xeyli tədqiqat əsəri meydana gəlmişdir. Ümid edirik ki, sosiologiyaya dair ədəbiyyat yeni nəşrlər hesabına daha da zənginləşəcəkdir.

Sosiologiyanın inkişafı baxımından bir məqama da diqqət yetirilməlidir: sosiologiyanın təsisatlaşdırılması prosesi intensivləşir. Azərbaycanın müstəqilliyi ilə həmyaşd olan Sosial elmlər və psixologiya fakültəsində (Bakı Dövlət Universiteti) sosiologiya ixtisası üzrə kadrlar hazırlanır; sosiologiya kafedrası həm Azərbaycan, həm də rus bölməsində təhsil alan tələbələrə və magistrantlarla müntəzəm məşğul olur. «Sosiologiyanın nəzəriyyəsi, metodologiyası və tarixi», «Sosial struktur,

sosial institutlar və proseslər» ixtisasları üzrə doktoranturada yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması sahəsində artıq müəyyən uğurlar qazanılmışdır. AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunda «Sosiologiya və sosial psixologiya» şöbəsi fəaliyyət göstərir, konfranslarda, dövrü nəşrlərdə - jurnallarda sosiologiyaya dair xüsusi bölmələr ayırd edilir, müxtəlif sorğu mərkəzləri təşəkkül tapır və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sosiologiyanın tədrisi baxımından əhəmiyyətli olan bir ənənənin bünövrəsi qoyulmuşdur. Rus dilində nəşr olunmuş bəzi dərsliklər və dərs vəsaitləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, tələbələrin, magistrantların və doktorantların istifadəsinə verilmişdir. Belə tərcümələr sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: 2007 (tərcümə edən prof. İzzət Rüstəmov); Q.Q.Tatarova. Sosiologiyada məlumatların təhlili metodologiyası. Dərslik. Bakı: 2010 (tərcümə edən Bəsti Cəfərova); müəlliflər kollektivi. Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi. Dərslik. Bakı: 2010 (tərcümə edənləri sosiologiya kafedrasının əməkdaşları). Bu ənənə gələcəkdə də davam etdirilməlidir.

Lakin sosiologiyanın inkişafı müəyyən ziddiyyətlərlə, problemlərlə bağlıdır. Bunlardan bəzilərini qeyd etməyə ehtiyac duyuruq.

Əvvəla, ümumi sosioloji nəzəriyyənin inkişafına, zənginləşməsinə diqqət artırılmalıdır, çünki bu nəzəriyyə bütövlükdə sosioloji elmin özəyidir, onun konseptual və kateqoriya-anlayış əsasıdır. İnsanların sosial varlığının, cəmiyyətin fəaliyyət və inkişafının ən mühüm məqamları burada öz əksini tapır. Cəmiyyətin öyrənilməsinə öz məzmunu, öz məntiqi və spesifikasi ilə seçilən sosioloji yanaşmanın mahiyyəti məhz burada üzə çıxır. İnkişaf etmiş ümumi nəzəriyyə əslində bu elmin həqiqi simasını ifadə edir.

İkincisi, müxtəlif sosioloji sorğuların aparılmasında ciddi qüsurlara yol verilir. Metodoloji mövqeyin elmi surətdə əsaslandırılmaması, seçmədə reprezentativlik (təmsiledicilik) prinsipinin pozulması, sualların tərtibində zəruri tələblərə riayət olunmaması, nəticələrin, faktların təhlilində və şərhində siyasiləş-

məyə meyllilik və s. bu qəbildəndir. Sorğuların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, nəticələrin ümumiləşdirilməsində obyektivlik və etiklik prinsipləri bir-birini tamamlamalıdır.

Üçüncüsü, sosiologiya ixtisasının məzunlarının işlə təmin olunmasında müəyyən problemlər, çətinliklər mövcuddur. Etiraf etməliyəm ki, ənənəvi ixtisas sahibləri bu cəhətdən daha əlverişli vəziyyətdədirlər. Bəziləri hətta sosioloqun hansı işdə çalışa biləcəyini az-çox təsəvvür edə bilmirlər. Əmək bazarında sosioloq peşəsinə yiyələnmiş şəxsin rəqabət qabiliyyətinə bir çox hallarda lazımcına diqqət yetirilmir. Ənənəvi bilik sahələrinin nümayəndələri tərəfindən bəzən sosiologiyanın ictimai həyatda və elmdə öz qanuni və layiqli yerini tutmasına müəyyən müqavimət göstərilir.

Dördüncüsü, sosioloji biliklərin təbliği də qənaətləndirici deyildir: əhalinin bəzi təbəqələri bu bilik sahəsinə, ümumiyyətlə, bələd deyildir. Görünür, sosiologiyanın uzun illər ərzində ali və orta ixtisas məktəblərində tədris olunmaması təsirsiz qalmamışdır. Kütləvi informasiya vasitələri də əksər hallarda sosioloji bilik sahələrinə o qədər də ciddi həvəs, maraq göstərmirlər. Mətbuatda, radio və televiziya da sosioloq kadrların azlığı özünü aydın surətdə hiss etdirir. Sosiologiyaya dair populyar nəşrlər də yox dərəcəsindədir.

Sosiologiya artıq ali məktəblərdə tədris olunan fənlər sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Müstəqil Azərbaycanımızın inkişafının sosial problemlərinin həllində, cəmiyyətin ümumi sağlamlanmasında sosiologiyanın rolu tam etiraf olunur. O, cəmiyyəti bütöv halda öyrənən bilik sahəsi kimi gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına, onların ideya-siyasi və mənəvi-əxlaqi mövqelərinin müəyyənlişməsinə fəal təsir göstərir. Sosiologiya elminin problemlərinə bələd olmaq sayəsində tələbə gənclər bugünkü mürəkkəb, ziddiyyətli ictimai prosesləri daha dərindən dərk etmək imkanı qazanacaqlar. Sosiologiyadan dərs vəsaitinin hazırlanması həmin imkanı reallaşdırmağa kömək etmək məqsədi güdür.

Sosiologiyadan dərs vəsaiti mövcud tədris planlarına tam uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Müxtəlif ixtisaslarda təhsil alan tələbələr bu vəsaitlə tanış olmaq sayəsində ümumi sosiologiya-

nın problemlərini aydın təsəvvür edəcək, problemlərin həlli yollarını və xüsusiyyətlərini daha adekvat, məntiqli qavraya biləcəklər. Aydın məsələdir ki, tələbə gənclər təkcə bu vəsaitlə kifayətlənməməli, ayrı-ayrı mövzular üzrə məsləhət görülən ədəbiyyatı diqqətlə, səylə öyrənməlidirlər. Belə gərgin iş sayəsində tələbə mürəkkəb sosial münasibətlər aləminə dərindən nüfuz edə bilər, bu aləmin sirlərinə bələd ola bilər. Güman edirik ki, sosial gerçəkliyimizi daha obyektiv dərk etmək baxımından sosiologiya üzrə hazırlanmış vəsait tələbələrimizə müəyyən fayda verəcəkdir.

Dərs vəsaiti on yeddi fəslə əhatə edir. I, II, III, IV, XI, XII, XIII, XIV və XVII fəsillər dos. F.Q.Vahidov, V, VI, VII, VIII, IX, X, XV və XVI, XVIII fəsillər isə dos. T.B.Ağayev tərəfindən yazılmışdır.

Oxuculardan xahiş olunur ki, vəsait haqqında irad və təkliflərini BDU-nun sosiologiya kafedrasına təqdim etsinlər. İrəlicədən təşəkkürümüzü bildiririk.

**BDU-nun sosiologiya kafedrasının
dosenti F.Q.VAHİDOV**

SOSIOLOGIYA CƏMIYYƏT HAQQINDA ELMDİR

1. Sosiologiya elminin meydana gəlməsi və inkişafı

Sosiologiyanın müstəqil elm kimi meydana gəlməsi XIX əsrə təsadüf edir. Həmin əsrin 30-50-ci illərində bu sahədə ilk ciddi addımlar atılmış, sosial sistemlərin fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarını öyrənən elmin bir çox əsaslı problemləri araşdırılmışdır. Sosiologiyanın meydana gəlməsi belə bir tələbatı ifadə edirdi: digər ictimai elmlərdə elə problemlər ortaya çıxmışdır ki, onların ənənəvi üsullarla, biliklərin təşəkkül tapmış mövcud sistemi çərçivəsində həll etmək artıq mümkün deyildir.

Dünyaya sosioloji baxış üç başlıca cəhəti özündə birləşdirir:

Birincisi, cəmiyyət ayrı-ayrı ictimai üsürlərin sadəcə mexaniki yığılı yox, öz xüsusi qanunları üzrə fəaliyyət göstərən, inkişaf edən müəyyən sistemli bütövlükdür.

İkincisi, ideal ictimai quruluşun utopik konstruksiyasını quraşdırmaq yox, real surətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin öyrənilməsi zərurəti dərk olunmalıdır.

Üçüncüsü, mücərrəd fəlsəfi mühakimələrə yox, empirik tədqiqat metodlarına istinad edilməlidir. Aydın məsələdir ki, həmin metodların başa düşülməsi müxtəlif tədqiqatçılarda müxtəlif ola bilər.

Sosioloji baxışın üsürləri tədricən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təşəkkül tapmışdır. Bu proses yeni dövrün sosial-fəlsəfi və tarix fəlsəfəsi hədudlarında baş vermişdir. İctimai və humanitar elmlərin diferensiasiyası, empirik sosial və etnoqrafik tədqiqatların inkişaf etməsi, təbiətsünashlığın yeni-yeni nailiyyətlər qazanması və onun cəmiyyətsünashlıqla

əlaqələrinin dərinləşməsi burada həlledici rol oynamışdır.

Sosiologiyanın banisi görkəmli fransız mütəfəkkiri Oqyust Kont (1798-1857) hesab olunur. O öz təlimini əvvəlcə «sosial fizika» adlandırır. Lakin sonralar belçikalı alim və statistik A.Ketlenin (1796-1874) də həmin termindən istifadə etdiyini nəzərə alaraq, elmi dövriyyəyə yeni söz – sosiologiyayı daxil edir.

Məlumdur ki, «sosial fizika» ideyası XVII əsrə təsadüf edir. Artıq «sosial fizika» nəzəriyyələri cəmiyyətə sistem kimi yanaşır, onu təbiətin bir hissəsi hesab edirdi. Başqa sözlə, cəmiyyətsünashlıq metodoloji baxımdan təbiətsünashlığın tərkib hissəsinə çevrilirdi. Lakin məhz O.Kont həmin ideyanı tam dolğunluqla, müntəzəmlik və əsaslılıqla işləməyə nail olmuşdur. Kontun fikrincə, «sosial fizika», yaxud sosiologiya cəmiyyət hadisələrinin fiziki hadisələrə münqər edilməsini nəzərdə tutmur: sosial olanın spesifikası elmi biliyin özünəməxsus ensiklopediyası olan «pozitiv sintez» çərçivəsində nəzərə alınmalıdır.

Sosiologiyanın meydana gəlməsi XIX əsrdə cəmiyyətin mövcud ziddiyyətləri, habelə həmin ziddiyyətlər zəminində şaxələnən və kəskinləşən ictimai-siyasi mübarizə ilə bağlı olmuşdur. Yeni intellektual sintezə, insan və cəmiyyət haqqında realist təhlilə tələbat getdikcə artırdı. Sosial hadisələri və prosesləri izah etmədən, ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri barədə konkret empirik informasiya almadan, bir sözlə, sosioloji realizm mövqeyində dayanmadan cəmiyyəti az-çox səmərəli idarə etmək mümkün deyildir.

XIX əsrin sonlarına doğru sosiologiyanın bir elm kimi təşəkkülü əsasən başa çatır və XX əsrin əvvəllərində o, artıq cəmiyyətsünashlığın aparıcı bölmələrindən birinə çevrilir. Onun öz anlayış aparatı formalaşır, getdikcə daha mürəkkəb və diferensial konsepsiyalar meydana gəlir. Tədricən öyrənilən problemlərin dairəsi genişlənir, metodologiya və tədqiqat texnikası məsələlərində uğurlu addımlar atılır. Ümumi nəzəriyyənin və empirik sosial tədqiqatların paralel

inkışafı onların integrasiyası meyllərini gücləndirir. Sosiologiyanın təsisatlaşdırılması, ali təhsil sistemində, xüsusən universitetlərdə özünə möhkəm mövqe qazanması, bu sahədə çalışan peşəkarların artması, O.Kontun, H.Spenserin, F.Tönnisin, K.Zimmelin, E.Dürkheymin, M.Veberin, V.Paretonun əsərlərinin öyrənilməsi, təbliği, yeni ideyalarla zənginləşdirilməsi – bütün bunlar XX əsrdə, xüsusən 20-ci illərdən sonra daha çox nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilir.

Sosiologiyanın inkışafında 20-ci illərdən 50-ci illərə qədərki dövrün özünəməxsus yeri vardır. Təxminən iki dünyaya müharibəsi arasındakı dövrü əhatə edən bu mərhələni bəzən sadəcə olaraq empirik mərhələ adlandırır, aparılan tədqiqatların nəzəri imkanlarının məhdudluğunu, əhatəli nəzəri və dünyagörüşü sintezlərinin olmamasını qeyd edirlər. Lakin belə izah sadəcə olaraq doğru deyildir, çünki empirik istiqamətlənmənin özü maraqlı nəzəri axtarışlara stimül yaratmışdır. Bundan əlavə, nəzərdən keçirilən dövrdə nüfuzlu sosioloji məktəblər və istiqamətlər təşəkkül tapmış və fəal iş aparmışlar. Məsələn, sosial fəaliyyət nəzəriyyələri, psixoanalitik sosiologiya və s. bu qəbildəndir. P.Sorokinin «inteqral sosiologiyasının» əsas ideyaları məhz bu mərhələdə işlənib hazırlanmışdır. Sonralar geniş şöhrət qazanmış sosioloji cərəyanların – simvolik interaksionizmin (C.H.Midin əsərlərində), fenomenoloji sosiologiyanın (A.Şyutsun əsərlərində), Frankfurt məktəbinin «tənqidi» sosiologiyasının (M.Horkhaymerin və T.Adornonun əsərlərində) formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə irəli sürülən bəzi ideyalar bir çox onilliklər ərzində irəlicədən sosioloji fikrin inkışafının bünövrəsini təşkil etmişdir.

Əsrimizin 50-ci illərindən etibarən sosiologiyada sabitləşmə səylərini möhkəmləndirmək, rasionallıq və inkışaf ideyalarını daha dərindən işləmək meylləri üstünlük təşkil edir. Bu meyllər indi də geniş və qızgın mübahisə obyektinə olaraq qalır.

Hazırda sosiologiyanın müstəqil elm kimi mövcudluq hüququ, onun sosial və intellektual inkışafda rolu, demək olar ki, heç kəsdə etiraz doğurmur. Bütün qabaqcıl və inkışaf etmiş dövlətlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi – əxlaqi baxımdan sağlamlaşmasında sosiologiyanın əhəmiyyətini dərk edərək, onun inkışafı üçün daha optimal şərait olmasına qayğı göstərirlər.

Müstəqilliyin çətin, əzablı, lakin zəruri yolu ilə irəliləyən respublikamızda sosiologiyanın inkışafı müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Erməni təcavüzü nəticəsində respublika ərazisinin xeyli hissəsinin işğal və dağıntıya məruz qalması, qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi, iqtisadi, sosial, mənəvi potensialın xeyli zəifləməsi, sosiologiya sahəsində ixtisaslı kadrların azlığı, keçmiş SSRİ-də sosiologiyanın təsisatlaşdırılmasına və öz qanuni yerini tutmasına lazımınca diqqət yetirilməməsi, sosioloji tədqiqatla və xidmətlə məşğul olan laboratoriyaların, şöbələrin maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsi və s. obyektiv surətdə vəziyyəti mürəkkəbləşdirir və gərginləşdirir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə respublikamızda ümidverici addımlar da atılmışdır. Artıq sosiologiya ixtisası üzrə kadrlar hazırlığına başlanılmış, ali məktəblərdə və kolleclərdə sosiologiyanın tədrisinə diqqət gücləndirilmiş, onun təsisatlandırılması işi xeyli təkmilləşdirilmişdir. Əlbəttə, problemlər qalır. Lakin bu problemlərin həlli təkcə dövlət qayğısından yox, həm də bu sahədə çalışan mütəxəssislərin ictimai tələbatı dərk etməsindən, öz bilik və ixtisas səviyyəsini yüksəltməsindən, respublikanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə konkret töhfəsindən asılıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixi-elmi baxımdan hər bir elm nəinki nəzəri müddəaların az-çox nizama salınmış sistemi-dir, həm də müəyyən predmeti öyrənən və onunla peşəkar surətdə məşğul olan adamların daxil olduğu sosial sistemdir. Bu mənada sosiologiya da bir elm kimi konkret tarixi təsisatdır, onun meydana gəlməsi, inkışafı, yüksəlmə və enmə momentləri diqqətlə öyrənilməlidir.

Bir sıra elmlərlə müqayisədə sosiologiyanın daha əhatəli və dərin yol keçməli olacağı indi açıqca etiraf olunur. Bu baxımdan Amerika sosiologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Robert Kinq Mertonun sözləri xarakterikdir: «İyirminci əsrin fizikası ilə sosiologiyası arasında milyard saatlıq fasiləsiz nizamlı və təmərəküzləmiş tədqiqatçılıq işinə bərabər olan fərq mövcuddur. Ola bilsin ki, sosiologiya öz Eynşteyni üçün hələ ona görə yetişməmişdir ki, o, əvvəlcə öz Keplərini tapmalıdır».

2. Sosiologiyanın predmeti

Sosiologiya termini iki sözün birləşməsindən ibarətdir: latın sözü «societas» (cəmiyyət) və yunan sözü «loqos» (söz, təlim). Hərfi mənada sosiologiya cəmiyyət haqqında elm deməkdir.

Aydın məsələdir ki, bəşəriyyət öz tarixi ərzində həmişə cəmiyyəti dərk etməyə, ona öz münasibətini bildirməyə səy göstərmişdir. Bunu xatırlamaq kifayətdir ki, keçmişin bütün mütəfəkkirləri öz fəlsəfi sistemləri çərçivəsində həm də öz ictimai baxışlarını ifadə etmişlər. İqtisadi, hüquqi, pedaqoji fikir müvafiq xüsusi elmlərdən – siyasi iqtisaddan, hüquqşünaslıqdan, pedaqogikadan qədim olduğu kimi, sosial fikir də bir elm kimi sosiologiyadan daha qədimdir. Sosial məsələlər haqqında mühakimələr, ictimai hadisə və proseslərin qiymətləndirilməsi müxtəlif formalarda, müxtəlif janrlarda öz əksini tapmışdır. Bəşəriyyətin ən ümumi sosial ideyalar işləyib hazırlaması uzunmüddətli mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Zehni əmək bölgüsü elə bir yol keçməli idi ki, sosial təfəkkürün özünün spesifik formalarında təzahür edə bilsin. Bu baxımdan sosioloji fikir tarixi sosial fikrin, sosial ideyaların xüsusi tərkib hissəsidir.

Sosiologiyanın müəyyən ilkin şərtlərin mövcud olduğu XIX əsrdə meydana gəlmiş vaxtdan onun predmeti eynimə-

nalı başa düşülməmişdir. Məsələn, O.Kont belə hesab edirdi ki, sosiologiya insan zəkasının və psixikasının ictimai həyatın təsiri ilə necə təkmilləşdiyini öyrənən yeganə elmdir. Sosiologiya ictimai həyat faktlarını, proseslərini müşahidə etmək, təsvir etmək və sistemləşdirmək vəzifələrini yerinə yetirməlidir. H.Spenserə (1820-1903) görə, sosiologiya elə ən ümumi elmdir ki, özündə həm tarixi inkişafın ümumi nəzəriyyəsinə, həm antropologiyaya, həm də etnoqrafiyaya birləşdirir. Alman iqtisadçısı və sosioloqu Albert Şeffle (1831-1903) bildirirdi ki, sosiologiyanın predmetini insanlar arasındakı qarşılıqlı mənəvi münasibətlər, habelə ünsiyyətin ideal və texniki üsulları, formaları təşkil edir. Görkəmli hüquqşünas və sosioloq L.Qumplovicin (1838-1909) fikrincə, sosiologiya bütün sosial elmlərin fəlsəfi əsasıdır.

XIX əsrin sonlarına qədər Kontun nöqtəyi-nəzəri, yəni sosiologiyanın cəmiyyətşünaslıqla eyni olan elm kimi nəzərdən keçirilməsi elmi ədəbiyyatda üstünlük təşkil etmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində cəmiyyət məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda sosial aspekt xüsusi olaraq ayırd edilir, onun iqtisadi, hüquqi və s. aspektlər sırasında özünəməxsus cəhətlərinə daha çox diqqət yetirilir. Bu halda sosiologiyanın predmeti xeyli məhdudlaşdırılaraq məhz ictimai inkişafın sosial tərəflərinin öyrənilməsinə münqər edilir. Sosiologiya elminin belə şərhini ilk dəfə fransız sosioloqu və filosofu Emil Dürkheyim (1858-1917) vermişdir. Dürkheyimin fikrincə, sosiologiyanın predmeti elə xüsusi reallıqdır ki, onunla mövcud elmlərdən heç biri indiyə qədər məşğul olmamışdır. Bu reallığın əsasını sosial faktlar təşkil edir. Həmin faktlar isə gerçəkliyin nə iqtisadi, nə psixoloji, nə fiziki və s. faktlarına münqər edilə bilməz; onların öz müstəqil xarakteristikaları vardır. Sosial faktların başlıca əlamətləri onların obyektiv səciyyə daşması, fərddən asılı olmayaraq mövcud olması, ona təzyiq göstərə bilməsidir. Dürkheyim sosial faktları iki yerə ayırırdı: cəmiyyətin «maddi substratını» təşkil edən morfoloji faktlar (məs. əhali sıxlığı, fərdlər

arasında ünsiyyətin intensivliyi, yaşayış yerlərinin xarakteri və s.) və mənəvi, qeyri-maddi faktlar (bunlar məcmu halda kollektiv və ya ümumi şüuru təşkil edir).

Sosiologiya cəmiyyət haqqında elmdir, başqa sözlə, sosioloji idrakın obyektini cəmiyyət təşkil edir. lakin belə izah sosiologiyanın predimetini tam aydınlaşdırmır, çünki cəmiyyət ən müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir. Ona görə də digər elmlərdə olduğu kimi, sosiologiyada da onun obyektini və predmetini fərqləndirmək lazımdır.

Sosioloji idrakın obyektinin və predmetinin qarışdırılması və ya eyniləşdirilməsi ciddi metodoloji qüsurdur. Bu qüsur indi meydana çıxmamışdır: o, əvvəllər də özünü göstərmişdir, indi də ən müxtəlif məktəblərin və cərəyanların bir çox sosioloqlarına xas olan cəhətdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sosiologiyanın digər elmlərdən, ABŞ-da sosial psixologiyadan və s. nisbətən gec ayrılmasını və müstəqil elmi fənn kimi təşəkkül tapmasını şərtləndirən ən mühüm səbəblərdən biri məhz sosioloji idrakın obyektinin və predmetinin eyniləşdirilməsi olmuşdur.

Adətən tədqiqatçının fəaliyyətinin istiqamətləndiyi hər şeyi idrak obyektini kimi qəbul edirlər. Bu o deməkdir ki, müxtəlif hadisə, proses, münasibət ən müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektini ola bilər. Lakin konkret elmin tədqiqat predmetindən söhbət getdikdə yalnız obyektin həmin elmin spesifikasiyası ilə müəyyən edilən tərəfi, aspekti, xassəsi, münasibəti əsas götürülür. Obyektin digər tərəf, aspekt, xassə və münasibətləri isə ikinci dərəcəli məsələlər kimi, yaxud obyektin mövcudluq şəraiti kimi nəzərdən keçirilir. Deməli, hər hansı elmin formalaşması ilə onun elmi tədqiqat predmetini ayırd etmək məsələsi qarşıya çıxır. Başqa sözlə, hər bir elm digər elmdən ilk növbədə öz predmeti ilə fərqlənir. Hər bir elm obyektiv reallığın öz xüsusi tərəfini, sferasını, özü üçün spesifik olan qanunauyğunluqlarını, həmin qanunauyğunluqların xüsusi təzahür formalarını və fəaliyyət mexanizmlərini öyrənir. Bu o deməkdir ki, hər hansı elmin, o cümlədən so-

sologiyanın predmetini tədqiqat obyektinə görə müəyyənləşdirmək kifayət deyildir. Məsələn, sosial reallıq ictimai və humanitar elmlərin tədqiqat obyektidir. Lakin hər bir elm məhz öz predmeti sayəsində müəyyən birmənəlik qazanır; elmin predmeti həmişə spesifikdir: hətta eyni obyektə, yaxud onun ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif elmlər bir-birindən fərqli, spesifik qanunauyğunluqları tədqiq edirlər. Məsələn, ailə iqtisadiyyat, hüquq, demoqrafiya, sosiologiya, psixologiya, pedaqogika və s. elmlərin tədqiqat obyektini ola bilər. Lakin bu elmlərin ailə təsisatına münasibəti, yanaşması öz predmetləri çərçivəsində eyni deyildir, bir-birindən fərqlidir.

Hər bir elmin predmeti empirik reallığı abstrakt səviyyədə spesifik şəkildə təkrar istehsal edir, yəni nəzəri abstraktlaşdırmanın nəticəsidir. Belə abstraktlaşdırma öyrənilən obyektin fəaliyyət və inkişafının elə qanunauyğunluqlarını ayırd etməyə imkan verir ki, onlar həmin elm üçün spesifikdir.

Sosiologiyayı bir elm kimi səciyyələndirərkən çox zaman əslində sosioloji idrakın başlıca obyektləri sadalanır. Sosioloji məktəblərin və cərəyanların, sosioloji biliyin konkret təşkilat sistemlərinin müxtəlifliyi, ideya-nəzəri mövqələrin və yönümlərin rəngarəngliyi sosiologiyanın predmeti məsələsində çətinlikləri artırır. Bir çox hallarda «sosial» anlayışının özü dəqiq təsəvvür olunmur.

Hər bir elmin spesifikasiyasını araşdırarkən gerçəklikdəki elə əlaqə və münasibətlər ayırd edilməlidir ki, onlar keyfiyyətə digər əlaqə və münasibətlərdən fərqli olub, məhz həmin elmin predmetini təşkil edə bilsin. Məsələyə belə yanaşdıqda demək olar ki, sosial adlandırılan əlaqə və münasibətlərin bütün məcmusu sosioloji idrakın obyektini hesab edilməlidir. Bu əlaqə və münasibətlər hər bir konkret sosial obyektə xüsusi tərzdə təşkil olunmuşdur. Ona görə də sosioloji idrakın obyektini sosial sistem kimi çıxış edir. Deməli, sosial olan, sosial əlaqə və münasibətlər, onların təşkili üsulu elə anlayışlardır ki, bunlar sosioloji idrak obyektinin xüsusiyyətlərini açmaq üçün əsas anlayışlar kimi götürülə bilər. Bu

halda sosial qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması sosiologiya elminin predmetini müəyyənləşdirmək üçün həlledici əhəmiyyət qazanır.

Sosiologiya tarixən müəyyən sosial sistemlərin fəaliyyətinin və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, habelə həmin qanunauyğunluqların şəxsiyyətlərin, sosial qrupların, birliklərin, siniflərin, xalqların fəaliyyətində təzahür formaları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Sosiologiyanın predmetini müəyyənləşdirərkən adətən ayrı-ayrı sosioloqlar müxtəlif sosial hadisələri və prosesləri həlledici hesab edirlər. Məsələn, qrupların (insanların) qarşılıqlı fəaliyyəti, yaxud bu fəaliyyətin nəticələri; insanların sosial münasibətləri; sosial təsisatlar; sosial təşkilatlar və onların insan davranışına münasibəti; sosial fəaliyyət sistemləri; insan cəmiyyəti və insan davranışı; sosial nizamın və nizamsızlığın təbiəti; sosial qruplar; insan birlikləri formaları; insan cəmiyyətinin əsas strukturları; sosial proseslər; sosial-mədəni hadisələr; sosial həyatın elmi baxımdan öyrənilməsi və s. Bu anlayışlardan hər birinin mənasını, əhəmiyyətini kiçiltmədən qeyd etməliyik ki, sosiologiya üçün sosial anlayışı daha ümumiləşdirici olub, ən mühüm, mərkəzi anlayış kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Sosial anlayışının həm geniş məzmununda (ictimai mənasında), həm də məhdud (empirik) mənada başa düşülməsi həmişə müəyyən çətinliklər doğurmuşdur. Birinci halda sosioloji biliyin spesifik obyektini (sosial əlaqə və münasibətlər) əslində unudulmuş, ikinci halda isə bütövlükdə cəmiyyətə aid olan hadisə və prosesləri dəqiq ifadə etmək mümkün olmamışdır. Ona görə də sosiologiyanın inkişafının müəyyən mərhələsində, ümumi sosioloji nəzəriyyə işləyib hazırlamaq zərurəti yarandıqda bütövlükdə cəmiyyəti, ictimai münasibətlərin bütün sistemini xarakterizə etmək üçün «sosieta» anlayışı elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, «sosial» anlayışı tədricən müstəqil mənə kəsb etmişdir.

Sosial münasibətlər şəxsiyyətin cəmiyyətlə qarşılıqlı

fəaliyyətini (sosial qruplar, təşkilatlar, təsisatlar və s. vasitəsilə) səciyyələndirir, istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də mədəni münasibətlərin mahiyyətini, mühüm aspektini təşkil edir. İctimai münasibətlərin hər hansı sistemi həmişə aydın ifadə olunmuş sosial aspektə malikdir. Deməli, «sosial» anlayışı ictimai münasibətlərin xüsusi aspektini səciyyələndirməklə kifayətlənmir, onların bütün növlərinə nüfuz edir.

Sosialın spesifikasiyasını hansı əsas cəhətlər səciyyələndirir?

- Fərdlərin müxtəlif qrupları üçün ümumi xassə olmaq; belə xassə ictimai münasibətlərin bu və ya digər xassələrinin inteqrasiyası nəticəsidir.

- Fərdlərin qarşılıqlı vəziyyətinin ifadəsi olmaq; bu, o deməkdir ki, fərdlər və onların qrupları arasında münasibətlərin məzmunu və xarakteri onların ictimai strukturlarda tutduqları yerdən və yerinə yetirdikləri roldan asılıdır.

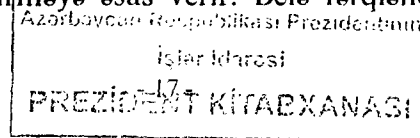
- Fərdlərin və onların müxtəlif qruplarının münasibətlərində təzahür etmək; bu münasibətlər çoxaspektli olub, həm onların bir-birinə, həm cəmiyyətdə öz vəziyyətinə, həm də ictimai həyatın hadisə və proseslərinə münasibətini əks etdirir.

- Fərdlərin birgə fəaliyyətinin nəticəsi olmaq; bu nəticə fərdlərin ünsiyyətində və qarşılıqlı fəaliyyətində təzahür edir. Qarşılıqlı fəaliyyət prosesi fərdlərin bir-birinə təsir göstərməsinə şərait yaradır, ictimai münasibətlərin müxtəlif xassələrinin inteqrasiya olunmasına kömək edir.

Sosial münasibətlərin təkmilləşdirilməsi azadlıq, bərabərlik, ədalət anlayışlarının daha real məzmun kəsb etməsi üçün zəruri şərtidir.

3. Nəzəri və tətbiqi sosiologiya

Sosiologiya bir elm kimi müxtəlif xarakterli vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin xarakteri nəzəri və tətbiqi sosiologiyayı fərqləndirməyə əsas verir. Belə fərqləndirmə şərti

xarakter daşıyır, çünki nəzəri sosiologiya praktik vəzifələrin, tətbiqi sosiologiya isə nəzəri, elmi vəzifələrin həllindən kənar da qalmır.

Nəzəri sosiologiya sosial proseslərin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır. Nəzəri tədqiqatlar həmin qanunları daha adekvat əks etdirdikdə qiymətlidir. Nəzəri sosiologiya sosial gerçəklik barəsində biliklərin formalaşması, sosial inkişaf proseslərinin izahı və dərk olunması, sosioloji tədqiqatların metodologiyası və metodlarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı olan elmi problemləri həll edir. İşlənilib hazırlanan nəzəriyyələr, konsepsiyalar iki başlıca suala cavab verməlidir: nə dərk olunur və necə dərk olunur?

Tətbiqi sosiologiya konkret şəraitdə mütərəqqi sosial dəyişmələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş, elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış proqnozlar, tövsiyələr işləyib hazırlayır. Başqa sözlə, tətbiqi sosiologiya elə problemləri öyrənir ki, onlar sosial gerçəkliyin yenidən qurulması ilə, sosial proseslərə məqsədyönlü təsir göstərməyin yollarını, vasitələrini araşdırmaqla bağlıdır. Tətbiqi sosiologiya cəmiyyətin qarşıya qoyduğu praktik vəzifələrin həlli üçün vasitələr axtarmalı, nəzəri sosiologiyanın üzə çıxardığı qanunlardan maksimum səmərəli istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməlidir. Bu sosiologiya əslində insan fəaliyyətinin praktik sahələrini bilavasitə öyrənir və «nə üçün?» sualına cavab verir: sosial inkişaf üçün, sosial münasibətlərin və sosial idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı, onun qabiliyyətlərinin daha tam reallaşdırılması üçün və s.

Tətbiqi sosiologiya real sosial effekt əldə etməyə istiqamətlənmişdir. ABŞ-da tətbiqi sosiologiyamı həm də «problem baxımından istiqamətlənmiş elm», «müştəriyə istiqamətlənmiş tətbiqi sosial elm» adlandırırlar.

Tətbiqi sosiologiyamın tarixi kökləri Aleksis de Tokvillin (1805-1859), Emil Dürkheymin (1858-1917), Albion Budberi Smollun (1854-1926) əsərlərinə gedib çıxır. Hazırda

tətbiqi sosioloqların sayı durmadan artır. Onlar həm universitetlərdə və kolleclərdə, həm də xüsusi biznes sahəsində, dövlət və hökumət orqanlarında, müxtəlif təşkilatlarda çalışırlar. Adətən hansı metodlara üstünlük verməsindən asılı olaraq tətbiqi sosiologiyada iki başlıca istiqamət ayırd edilir: sosial mühəndislik və klinik sosiologiya. Mühəndis-sosioloq çox zaman kiçik miqyaslı sorğular, çöl eksperimentləri aparır, kiçik birliklərin (məsələn, istehsal briqadalarının) sosial cəhətdən yenidən qurulması layihələrini işləyib hazırlayır, planlaşdırma ilə, dizaynla məşğul olur. Klinik sosiologiya sahəsində çalışan mütəxəssis isə diaqnoz qoymalı, alternativ təklif etməli, «terapevtik» tədbirlər hazırlamalı və bunları reallaşdırmaq üçün məsləhətlər verməlidir. Bir qayda olaraq hər iki qəbildən olan mütəxəssislər sıx əlaqə saxlayır, öz səylərini birləşdirməyə çalışırlar.

Çox zaman elmi ədəbiyyatda «fundamental» sözünü «nəzəri» sözünün sinonimi kimi işlədirlər. Lakin bu sözlərdə tam uyğunluq olduğunu söyləmək doğru deyildir. «Nəzəri» sözü elmi biliyin empirik səviyyəsindən fərqli səviyyəsini, eyni zamanda praktik, tətbiqi istiqamətdən fərqli istiqaməti – fundamental istiqaməti ifadə edir. Nəzəri biliyin praktik istiqaməti, səpkisi mövcuddur. Sosioloji bilik həm elmi-nəzəri, həm də praktik vəzifələrin həllinə bu və ya başqa dərəcədə kömək edir. Deməli, məsələyə ciddi yanaşılsa, qeyd edilməlidir ki, sosioloji biliyin üstün istiqamətlənməsindən söhbət gedə bilər. Bu bilik ya elmi, fundamental, ya da tətbiqi, praktik xarakter daşıyır; birinci halda həmin bilik nəzəri sosiologiya, ikinci halda tətbiqi sosiologiya sahəsinə aiddir.

Elmi ədəbiyyatda «empirik» sözünün «tətbiqi», «praktik» sözləri ilə eyniləşdirilməsinə təsadüf olunur. Əslində empirik sosioloji tədqiqatlar həm nəzəri-elmi problemlərin, həm də tətbiqi, praktik məsələlərin həllinə istiqamətlənə bilər. Belə tədqiqatlar həm nəzəri, həm də tətbiqi sosiologiya çərçivəsində aparıla bilər. Nəticə etibarilə deməliyik ki, «nəzəri» və «empirik» sözləri sosioloji biliyin spesifikasını və

abstraksiyanın səviyyəsini, «fundamental» və «tətbiqi» sözləri isə həmin biliyin isiqamətini, səpkisini, məqsədli yönəlişini ifadə edir. Deməli, nəzəri bilik (o cümlədən nəzəri sosiologiya) fundamental biliklə, tətbiqi bilik (o cümlədən tətbiqi sosiologiya) empirik biliklə eynimənalı deyildir. Nəzəri sosiologiyanın praktik, tətbiqi istiqaməti ola bildiyi kimi, tətbiqi sosiologiyanın da müəyyən səviyyəsindən bəhs etmək mümkündür.

Nəzəri və tətbiqi sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi çoxcəhətlidir. Nəzəri tədqiqatlar toplanılmış zəngin informasiyanı təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır, bütövlükdə cəmiyyət üçün, ictimai tərəqqi üçün faydalı tövsiyələr işləyib hazırlayır. Həm ümumsosioloji nəzəriyyə çərçivəsində, həm də ayrı-ayrı sahələr (məsələn, əməyin sosiologiyası, mədəniyyətin sosiologiyası, siyasətin sosiologiyası, hüququn sosiologiyası və s.) miqyasında müxtəlif nəzəriyyələrin, konsepsiyaların sərbəst inkişafı, rəqabəti qanunauyğun halıdır. Lakin bütün hallarda o nəzəriyyə, o konsepsiya daha güclü inkişaf edə bilir ki, ictimai praktikanın reallıqlarını düzgün nəzərə alır, həmişə faktlara istinad edir. Öz növbəsində konkret sosioloji tədqiqatlar nəticəsində toplanan faktlar, məlumatlar elmi nəzəriyyə mövqeyindən şərh olunduqda mötəbər məna kəsb edir. Sosial tərəkürün formalaşması və inkişafı həm nəzəri, həm də tətbiqi xarakterli tədqiqatlara möhtacdır.

Cəmiyyətin keyfiyyətə yeniləşməsi proseslərini maksimum optimallaşdırmaq üçün sosioloji biliyin müxtəlif səviyyələrini təmsil edən alimlər öz səylərini intensivləşdirməli və daha sıx əlaqələndirməlidirlər. Zənnimizcə, nəzəri və tətbiqi tədqiqatlar aşağıdakı vəzifələrin həllinə daha çox diqqət yetirməlidir:

- ümumi sosioloji nəzəriyyənin və sosioloji bilik sahələrinin inkişafı;
- fundamental sosioloji tədqiqatların keçirilməsi;
- etibarlı sosial informasiya almaq metodlarının işlənilməsi və təkmilləşdirilməsi;

- sosioloji bilik sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması;
- sosioloji xidmətin təşkili və müntəzəm surətdə təkmilləşdirilməsi;
- sosiologiya elminin nailiyyətlərinin praktikada tətbiqini sürətləndirməyə imkan verən etibarlı mexanizm yaradılması.

4. Sosiologiyanın funksiyaları

Sosiologiyanın funksiyaları müxtəlif müəlliflər tərəfindən az-çox fərqli şəkildə izah olunsa da, ümumi mövqələr üstünlük təşkil edir. Bu funksiyalar sosiologiyanın cəmiyyət həyatı ilə əlaqələrinin rəngarəngliyini daha aydın nümayiş etdirir. Elmi ədəbiyyatda adətən sosiologiyanın aşağıdakı üç funksiyasından bəhs edirlər:

1. İdrak funksiyası. 2. Praktik funksiya. 3. İdeoloji funksiya. Bircə, sosiologiyanın metodoloji və proqnozlaşdırma funksiyalarından da bəhs etmək üçün kifayət qədər əsas vardır.

1. İdrak funksiyası. Hər bir elm kimi sosiologiya da öz predmeti dairəsində insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır, sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial hadisələrin dəyişməsi meyllərini başa düşməkdə onlara kömək edir. Sosiologiya sosial inkişaf proseslərinin mənbələrini və mexanizmlərini aşkara çıxarmaqla bütövlükdə cəmiyyətin, habelə onun ayrı-ayrı sahələrinin, tərəflərinin gələcək dəyişmə və təkamül perspektivlərini dərk etmək üçün ilkin şərtlər yaradır. Sosioloji biliyin müxtəlif səviyyələri bunu müəyyən etməyə çalışır ki, insanların sosial fəaliyyətində cəmiyyətin, müxtəlif sosial qrupların inkişaf tələbatları necə ifadə olunur, hansı konkret formalar məlum şəraitdə şəxsiyyətin, qrupun və cəmiyyətin mənafeclərinin maksimum

uyğunluğunu təmin etməyə imkan verir. Sosioloji nəzəriyyələr və konsepsiyalar sayla müasir dövrün aktual problemlərinə cavablar axtarır, heç bir xülyaya qapılmadan dünyanın sosial yeniləşməsinə kömək edə biləcək real yolları müəyyənləşdirməyə çalışır.

Sosioloji nəzəriyyələrlə sıx əlaqədə getdikcə təkmilləşən konkret sosioloji tədqiqatlar fərdlər, qruplar, birliklər və s. haqqında onların tələbatları, mənafeləri, sərvət yönümləri, davranış motivləri haqqında ilk məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Belə tədqiqatlar elə bir informasiya bünövrəsi yaradır ki, ona əsaslanmaqla sosial gerçəkliyin sirlərinə daha dərinə nüfuz etmək mümkün olur. Konkret şəraitdə, konkret sahədə yeni meyllərin aşkara çıxarılması sosioloji nəzəriyyələrin xeyli zənginləşməsinə təmin edir. Ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr konkret sosial hadisələr, proseslər barəsindəki informasiyanı ümumiləşdirir, inkişaf qanunauyğunluqlarının elmi surətdə dərk olunmasına kömək göstərir. Həm rəsmi statistikanın məlumatlarını tamamlayan, dəqiqləşdirən obyektiv göstəriciləri, həm də müxtəlif sosial qrupların, təbəqələrin fəaliyyətinin məqsəd, niyyət və motivlərini əks etdirən subyektiv göstəriciləri birləşdirən empirik tədqiqatlar insan amilini daha da fəallaşdıran mexanizmin mahiyyətli cəhətlərini qavramağa kömək edir, kütləvi sosial proseslərin subyektiv məqamlarının həqiqi mənasını aşkara çıxarır. Bu inkişafın obyektiv meylləri ilə həmin meyllərin müxtəlif sosial qrupların şüurunda subyektiv inikasında uyğunsuzluğu görməyə, məlum sahədə artıq sosial problemin mövcudluğunu dərk etməyə istiqamətləndirir.

2. Praktik funksiya. Sosiologiyanın praktik funksiyası onun idrak funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Bu funksiya özündə qabaqgörənlik məqamını əks etdirən elmi idrakın öz təbiətindən doğur. Sosiologiya cəmiyyətin, sosial proseslərin mövcud vəziyyətini təhlil etməklə kifayətlənmir, gələcək dəyişmələrin perspektivlərini aydınlaşdırır, həmin perspek-

tivlərin reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş praktik fəaliyyətə təsir göstərir. Bu elm insanların öz sosial münasibətlərini tərəqqinin obyektiv tələblərinə uyğun olaraq tənzim etməsinə kömək edir. Sosioloji tədqiqatlar nəticəsində hazırlanan tövsiyələr idarəetmə orqanlarının ehtiyaclarını xeyli dərəcədə ödəyir, sosial tərəqqinin sürətlənməsində özünəməxsus rol oynayır.

Sosial proseslər üzərində həqiqi nəzarət konkret informasiyaya, deməli, konkret sosioloji tədqiqatlara möhtacdır. Tətbiqi sosiologiya müxtəlif qruplarda, təşkilatlarda, müəsisələrdə və s. sosial inkişaf məsələlərini daha optimal qaydada həll etmək sahəsində tövsiyələrin işlənilməsində bilavasitə iştirak edir. Kompleks sosial problemlərin tədqiqi mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir: bu halda cəmiyyət həyatının daha bütöv mənzərəsini təsəvvür etmək, neqativ nəticələri irəlincədən görmək, idarəetmənin ən səmərəli yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Sosioloji tədqiqatların nəticəsi kimi irəli sürülən praktik tövsiyələr sosial amillərin iki qrupuna aid olur. Birinci qrup obyektiv xarakterli amilləri – insanın həyat fəaliyyəti şərtlərini (siyasi quruluş, sosial struktur, əməyin, məişətin və s. konkret şəraiti, habelə subyektin bu şəraitdə real davranışı), ikinci qrup isə subyektiv xarakterli amilləri – subyektiv məqamları (məqsədlər, niyyətlər, motivlər, maraqlar, sərvət yönümləri, ideoloji təsəvvürlər, ictimai rəy və s.) əhatə edir. Bunların sıx əlaqədə öyrənilməsi şəxsiyyətlərarası münasibətləri təkmilləşdirmək, cəmiyyətdə daha möhkəm sabitlik qərarlaşdırmaq vasitələrini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

3. İdeoloji funksiya. Sosiologiya kütlələrin ideya tərbiyəsi, qeyri-elmi baxışlarla mübarizə vəzifələrini də yerinə yetirir. Sosioloji biliklərə yiyələnmək, müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmaq, konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsəvvür etmək insana imkan verir ki, o, ictimai

prosesdə öz yerini, mövqeyini daha dürüst başa düşsün, onun fəallığı daha dolğun sosial məna kəsb etsin.

Sosiologiya elmi təfəkkürün formalaşmasında və inkişafında, insanın ideya cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynayır. Konkret sosioloji tədqiqatlar təcrübəsi təkcə praktik tövsiyələr işləyib hazırlamaq baxımından deyil, həm də düzgün idarəetmə, rəhbərlik üslubu, vərdişləri qazanmaq baxımından da əhəmiyyətlidir, çünki sosial qanunların daha dərindən başa düşülməsinə əsaslanır. Səmərəli, işgüzar, elmi idarəetmə üslubu tələsik, kifayət qədər əsaslandırılmamış iradi qərarların qarşısını almağa kömək edir.

Sosioloq faktları, hadisələri araşdırarkən nə qədər obyektiv, neytral olmağa çalışsa da, müəyyən sosial-siyasi mövqe tutur. Renata Maynts (AFR) 1974-cü ildə Toronto-da keçirilmiş VIII Ümumdünya sosiologiya konqresində demişdir: «Siyasətə öz münasibətini müəyyən etmək sosiologiyanın aktual vəzifələrindən biridir. Axı sosiologiya bir çox cəhətdən siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün əsasdır... Sosiologiya siyasətə təsir göstərməkdə başqa sahələrə, məsələn, texniki sahələrə nisbətən daha böyük imkanlara malikdir. Bu halda o vacibdir ki, sosioloqların təsir göstərə bildikləri şəxslər hansı sferalara mənsubdurlar. Qərar qəbul edənlər çox tez-tez sosioloqların topladıqları məlumatlardan sonralar istifadə edirlər». Bu bir həqiqətdir ki, sosioloq maksimum obyektiv və dəqiq informasiya almağa maraqlı olsa da, onun tədqiqatlarının nəticələri hər halda siyasi qiymətdən kənar qalmır. Mövzunun seçilməsi, tədqiqat problemlərinin qoyulması, nəticələrin şərhli hökmən sosioloq alimin sosial-siyasi mövqələrinin təsirinə məruz qalır, onun siyasi maraqlarından və sərvət yönümlərindən az və ya çox dərəcədə asılı olur. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, sosioloqun nəticələri və tövsiyələri bu və ya başqa dərəcədə müxtəlif sosial qrupların siyasi mənafeələrinə toxunur, müəyyən ideoloji məna kəsb edir. Sosioloqların ideya-siyasi möv-

qeləri müxtəlif konsepsiyalar arasında gedən mübarizənin mühüm amillərindən biridir.

Əhalinin maariflənməsi, ideyaca yetkinləşməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti olduqca mürəkkəb işdir. Bu işin səmərəsini yüksəltməkdə ictimai rəyin, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrinin, cəmiyyətin siyasi və hüquqi təsisatlarının fəaliyyətini, sosial-psixoloji, ideoloji mövqeləri sosioloji baxımdan tədqiq etmək böyük rol oynayır.

4. Metodoloji funksiya. Müxtəlif ümumilik səviyyəsinə malik olan sosioloji nəzəriyyələr, konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas ola bilər. Sosial sistemlərin fəaliyyəti və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxaran nəzəriyyələr daha geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Onların yaşamaq və fəaliyyət göstərmək hüququ uğrunda sərbəst bəhsləşməsi və mübarizəsi tamamilə qanunauyğun haldır. Müxtəlif sosioloji nəzəriyyələrin, cərəyanların, istiqamətlərin (məs., antropoloji istiqamət, naturalizm, neopozitivizm, strukturalizm, psixoloji istiqamət və s.) özünəməxsus məziyyətləri və nöqsanları, məhdudluqları vardır. Bu nəzəriyyələrin, cərəyanların başlıca müddəaları, prinsipləri konkret bilik sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün həlledici məna kəsb edə bilər. Lakin konkret bilik sahəsində əldə edilmiş faktlar həmin müddəalarla, prinsiplərlə ziddiyyət təşkil edə bilər və yeni bünövrə, əsas axtarışı üçün stimül yarada bilər. Deməli, sosiologiyanın metodoloji funksiyasını birtərəfli başa düşmək doğru olmazdı: ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr konkret sahələrdə tədqiqatı istiqamətləndirir, konkret sahələrin tədqiqatları sosioloji nəzəriyyələrin zənginləşməsini, dolğunlaşmasını şərtləndirir.

5. Proqnozlaşdırma funksiyası. Sosiologiya sosial həyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyəti və inkişafı proseslərini elmi sürətdə idarə etmək üçün müəyyən proqnozlar işləyib hazırlamağa kömək edir. Proqnozlaşdırma inkişafın

qanunauyğunluqlarını, meyllərini dərindən başa düşməyə əsaslanır, cəmiyyəti daha səmərəli metodlarla idarə etməyin müqəddəm şərti kimi çıxış edir. Bu, qərarların yerinə yetirilməsi prosesində vaxtında zəruri təşhihlər aparmağa imkan verir.

Müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr sosial hadisələrin nisbətən geniş dairəsində böyük miqdar informasiyanı cəmləşdirdiyindən, onların inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxardığından ayrı-ayrı sosial hadisələrin, proseslərin tədqiqinə münasibətdə nəzəri əsas rolunu yerinə yetirə bilər. Lakin bu nəzəriyyələri ehkama çevirmək yox, konkret bilik sahələrinin imkanları hesabına yaradıcılıqla daha da inkişaf etdirmək lazımdır.

5. Sosial qanunların mahiyyəti və təsnifatı.

Sosiologiyanın kateqoriyaları

Məlumdur ki, qanun hadisələrin daxili, mühüm və sabit əlaqəsi və ya münasibəti olub, onların nizamlı dəyişilməsini şərtləndirir. Qanunları bilmək əsasında prosesin cərəyanını irəlicədən etibarlı surətdə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qanun anlayışı qanunauyğunluq anlayışına çox yaxındır. Qanunauyğunluq qanunun məzmunu baxımından qarşılıqlı əlaqədə olan, sistemdəki dəyişikliklərin sabit meyllini və ya istiqamətini təmin edən cəhətlərin məcmusudur.

Sosial qanunlar sosial hadisələrin, proseslərin mühüm, zəruri və ümumi əlaqələrini ifadə edir, fərdlərin, qrupların, birliklərin fəaliyyətində təzahür edir, onlar arasındakı rəngarəng münasibətləri müəyyənləşdirir. İnsanlar bu qanunları dərk edərək, öz həyat fəaliyyəti şərtlərini dəyişdirir, yeniləşdirir. Dəyişilmiş, başqalaşmış şərait isə insanlara ən müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Hər bir ayrıca şəraitin, hər bir ayrıca tarixi hadisənin spesifik xarakteri, təkrarolunmazlığı,

zənginliyi sosial qanunların təzahüründə dərin iz buraxır. Hətta eyni sosial qanun birtipli, yaxud oxşar şəraitdə müxtəlif, fərqli intensivlikdə təzahür edir. Ona görə də sosial qanunların fəaliyyətini hər bir konkret halda müxtəlif ehtimal dərəcəsini aşkara çıxaran meyl kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Hadisə və proseslərin təbii gedişində təşəkkül tapan sosial qanunlar fərdlərin, qrupların, birliklərin müxtəlif istiqamətli fəaliyyətinin nəticəsidir. Lakin bu fəaliyyətdə qanunauyğun meyllər də təzahür edir, qarşılıqlı sosial fəaliyyətin məqsədini, məzmununu, xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirir.

Sosial qanunların fəaliyyət mexanizmini aşkara çıxarmaq, onları hərtərəfli tədqiq etmək çox mürəkkəb işdir, lakin vacib vəzifədir. Bu, hər hansı hadisənin, prosesin bütövlükdə ictimai həyatda, ən müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyətində yerini və rolunu, təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi, onun sosial genezisini aşkara çıxarmağı, rəngarəng sosial əlaqələri real faktlar əsasında öyrənməyi nəzərdə tutur.

Sosial qanunları müxtəlif əsasa görə təsnif etmək olar. Fəaliyyət müddətinə görə adətən ümumi və spesifik qanunları fərqləndirirlər. Ümumi qanunlar (məsələn, dəyər qanunu) bütün ictimai sistemlərdə, spesifik qanunlar isə (məsələn, bir cəmiyyətdən digərinə keçidlə bağlı olan qanunlar) bir və ya bir neçə ictimai sistemdə fəaliyyət göstərir.

Ümumilik dərəcəsinə görə iki qrup qanunlardan bəhs etmək mümkündür: a) bütövlükdə sosial sferanın inkişafını xarakterizə edən qanunlar; b) sosial sferanın ayrı-ayrı ünsürlərini (sinif, qrup, millət və s.) inkişafını xarakterizə edən qanunlar.

Təzahür üsuluna görə qanunların dinamik və statik (stoxastik) növlərini ayırd etmək olar. Dinamik qanunlar sosial dəyişmələrin istiqamətini, amillərini və formalarını müəyyən edir. Statik (stoxastik) qanunlar isə sosial hadisələ-

ri qəti şəkildə determinasiya etmir, məlum sosial bütövün sabitliyini saxlamaqla dəyişmələrin əsas istiqamətlərini, meyhlərini əks etdirir. Bu, o deməkdir ki, statik qanunlar sosial gerçəklikdəki hadisə və proseslərin əlaqəsini müəyyən ehtimal dərəcəsində ifadə edir, onlara bütövlükdə xas olan bəzi xassələri və ya əlamətləri səciyyələndirir.

Dinamik qanunlar səbəb və funksional qanunlara ayrılır. Səbəb qanunları sosial hadisələrin inkişafında qəti surətdə şərtlənmiş əlaqələri, funksional qanunlar isə sosial hadisələr arasında empirik surətdə müşahidə edilən və ciddi şəkildə təkrar olunan qarşılıqlı asılılıqları əks etdirir.

Statik qanunların inkişaf qanunları (məs., tələbatların daha dolğun ödənilməsi, xalqın özünüidarəsinin inkişafı və s.) və fəaliyyət qanunları (kollektivdə formal və qeyri-formal strukturların vəhdəti, ailədə rol funksiyalarının bölüşdürülməsi) kimi növləri vardır.

Əlaqələrin formalarına görə sosial qanunların aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar:

a) Sosial hadisələrin, yaxud onlarla bağlı olan hadisələrin invariant (dəyişməyən) yanaşı yaşamasını əks etdirən qanunlar. Bu qanuna görə A hadisəsi varsa, hökmən B hadisəsi də olmalıdır. Məsələn, cəmiyyətdə totalitar idarəetmə sistemi mövcuddursa, hökmən latent (gizli) müxalifət də mövcud olmalıdır.

b) İnkişaf meylini əks etdirən qanunlar. Belə qanunlar qarşılıqlı münasibətlərin bir səviyyəsindən digərinə keçidi şərtləndirir, sosial obyektin strukturuna xas olan dinamikanı ifadə edir. Məsələn, fəhlə sinfində baş verən keyfiyyət irəliləyişləri onun bütün sosial münasibətlərə təsirini gücləndirir, onun bütövlükdə ictimai mövqeyini möhkəmləndirir.

c) Sosial hadisələr arasında funksional asılılığı müəyyən edən qanunlar. Bu qanunları fəaliyyət qanunları da adlandırmaq olar. Bunlar inkişaf qanunlarından fərqli olaraq hər hansı sosial sistemin nisbi sabitlik halında qalmasını tə-

min edir, sistemdəki ayrı-ayrı üsürlərin mühüm dəyişikliyə səbəb olmayan mütəhərrikliliyini səciyyələndirir, başqa sözlə, sosial obyektin yeni keyfiyyət qazanması üçün ilkin şərtlər yaradır. Məsələn, əhalinin idarəetmə işində, siyasi həyatda iştirakı ilə onun siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsi arasında, kollektivdə ideya-tərbiyə işinin səviyyəsi ilə mənəvi-psixoloji iqlimin vəziyyəti arasında funksional asılılığı görmək o qədər də çətin deyildir.

ç) Sosial hadisələr arasında səbəb əlaqəsini əks etdirən qanunlar. Səbəb əlaqəsi və funksional əlaqə bir-birinə yaxın anlayışlardır. Lakin onları eyniləşdirmək doğru deyildir. Funksional əlaqə səbəbiyyəti ifadə edə də bilər, etməyə də bilər. Funksional asılılığın olması hələ mahiyyətli səbəb münasibətlərinin mövcudluğunu ifadə etmir. Məsələn, şəxsi və ictimai mənafehlərin optimal əlaqələndirilməsi sosial inteqrasiyanın çox mühüm, zəruri şərtidir.

d) Sosial hadisələr arasında ehtimalı ifadə edən qanunlar. Məsələn, əhalinin müəyyən qruplarının kənddən şəhərlərə axını ilə onlar arasında hüquq pozuntularının artmasını ehtimal etmək olar.

Sosial qanunlar insanların fəaliyyətində, cəmiyyətin konkret şəraitində reallaşır. Ona görə də sosioloji tədqiqat prosesində fərqlər bu və ya digər əlamət baxımından qruplaşdırılır. Bu imkan verir ki, sosial qrup ən müxtəlif aspektlərdə (həyat şəraiti, status, sosial rol və funksiyalar, fərdi xarakteristikalar) öyrənilsin.

Sosial qanunlar müxtəlif təsadüflərlə, kənara çıxma halları ilə üzləşir, onları bir növ nizamlayır və özünə yol açır. Hər hansı sosial hadisənin, prosesin məzmununu və spesifikasiyasını aşkara çıxarmaq üçün bu qanunların fəaliyyət mexanizmi tədqiq olunmalıdır. Bu, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında sosial qanunların təzahür formalarını aşkara çıxarmağı, sosial mexanizmdə öz funksiyalarını yerinə yetirməyə qadir olmayan üsürləri müəyyənələşdirməyi və

aradan qaldırmağı, bütövlükdə bu mexanizmin maksimum səmərəli olmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Fərdlərin, sosial qrupların həyat fəaliyyəti prosesində daim dəyişikliyə məruz qalan, inkişaf edən və zənginləşən sosial əlaqələr sistemi təhlil olunarkən onların cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial normalar, sərvətlər və sosial nəzarət vasitələri ilə, habelə mənafelər, tələbatlar, yönümlər və s. ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hər bir elm kimi sosiologiya da müəyyən kateqoriyalardan istifadə edir. Məlum olduğu kimi, kateqoriyalar idrakin tarixi inkişafı gedişində, ictimai praktika prosesində formalaşır. Bunların əsasında insanın predmet fəaliyyəti üsullarının, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı dayanır.

Sosiologiyanın kateqoriyaları real gerçəkliyin və idrakin mühüm, qanunauyğun sosial əlaqələrini və münasibətlərini əks etdirən ən ümumi, fundamental anlayışlardır. Bunlar sosioloji biliyin başlıca «pillələridir», təfəkkürün sosial gerçəkliyin mahiyyətinə nüfuz məqamlarıdır.

Obyektiv gerçəklik inkişaf etdikcə, sosioloji bilik dərinləşdikcə həm yeni kateqoriyalar meydana gəlir, həm mövcud kateqoriyaların zənginləşməsi baş verir, həm də ayrı-ayrı kateqoriyaların yeri və rolu dəyişir. Sosiologiyanın kateqoriyalar sisteminin əsas ünsürlərinin müəyyənləşdirilməsi onun inkişaf məntiqini aşkara çıxarmağa imkan verir. Hər bir sosial kateqoriya sosial kateqoriyalar sisteminin yalnız bir ünsürü kimi dərk oluna bilər.

Sosiologiyanın ən mühüm kateqoriyaları sırasına bunları aid etmək olar: «sosial», «sosial struktur», «sosial münasibətlər», «sosial təsisatlar», «sosial qanunlar» və s.

Bu kateqoriyalardan hər biri daha az ümumilik dərəcəsinə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan kateqoriyalar sistemi kimi təsəvvür olunmalıdır. Məsələn, «sosial struktur» kateqoriyası «sosial-sinfi struktur», «sosial – demoqrafik struktur», «sosial-etnik struktur», «sosial-ərazi birliyi» kimi kateqo-

riyaları əhatə edir. Öz növbəsində bunlar da ümumilik səviyyəsi nisbətən az olan kateqoriyaları əhatə edə bilər.

Hazırda sosiologiyanın mühüm vəzifələrindən biri əhatə etdiyi kateqoriyaların elə sistemini yaratmaqdan ibarətdir ki, o, sosioloji biliyin formalaşmasını və inkişafını daha adekvat əks etdirsin.

6. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri

Müasir elmi biliklər sistemində həm diferensiasiya, həm də inteqrasiya meylini müşahidə etmək mümkündür: bir tərəfdən insan fikrinin təbiət və cəmiyyətin inkişaf proseslərinə daha dərinlən nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq elmlərin diferensiasiyası, ayrılması, əlahiddələşməsi prosesi gedir, biliklərin detallaşması, alimlərin ixtisaslaşması zərurətə çevrilir. Digər tərəfdən isə elmlərin inteqrasiyası, onların qarşılıqlı təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsi prosesi baş verir, nəticədə ümumiləşdirici məqamların əhəmiyyəti artır, onları əks etdirmək zərurəti yaranır.

Sosiologiyanın təşəkkülü və inkişafında həmin meyillər spesifik şəkildə təzahür etmişdir. Bir tərəfdən sosioloji biliyin diferensiasiyası getmiş, yeni istiqamətlər meydana gəlmişdir. Bu istiqamətlərdən hər birini müəyyən şərtliliklə elm adlandırmaq olar: əməyin sosiologiyası, elmin sosiologiyası, ailənin və nikahın sosiologiyası, beynəlxalq münasibətlərin sosiologiyası və s. Digər tərəfdən isə bütün xüsusi (sahə) sosioloji nəzəriyyələr ümumsosioloji nəzəriyyəyə istinad edir: empirik sosial tədqiqatlar isə hər iki səviyyədə olan nəzəriyyələrə əsaslanır. Bu, inteqrasiya meylini çox qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Elmi biliyin inteqrasiya meyli sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlərlə, habelə dəqiq elmlər və təbiət elmləri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsində öz ifadəsini tapır. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın xüsusi yeri aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər.

Birincisi, sosiologiya cəmiyyət, onun hadisə və prosesləri haqqında elm olduğuna görə həmin elmlər üçün ümumi nəzəri əsas kimi çıxış edə bilər. Söhbət ilk növbədə ümum-sosioloji və xüsusi sosioloji nəzəriyyələrdən gedir.

İkincisi, sosial-siyasi və humanitar elmlər cəmiyyətin, insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini öyrəndiyinə görə həmişə sosial aspekti özündə əks etdirməli olur.

Üçüncüsü, insanın, sosial qrupların, birliklərin fəaliyyətini öyrənmək texnikası və metodikası, sosial ölçmə metodları və s. sosiologiyanın həddlərini keçir, digər sosial-siyasi və humanitar elmlərdə tətbiq olunur.

Dördüncüsü, sosiologiya ilə digər elmlərin qovşağında həyata keçirilən sosial tədqiqatlar sistemi təşəkkül tapmışdır: sosial-iqtisadi, sosial-siyasi, sosial-demoqrafik və s. tədqiqatlar.

Sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində ümumi yer tutması onun fəlsəfi elmə çevrilməsi demək deyildir. Sosial sistemlərin fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, həmin qanunauyğunluqların müxtəlif səviyyələrdə təzahür mexanizmlərini aşkara çıxaran sosiologiya cəmiyyəti, onun müxtəlif strukturlarını, konkret həyat fəaliyyəti üsullarını və formalarını başa düşmək üçün hədsiz idrak imkanları yaradır. Sosiologiyanın xüsusi ictimai fənlərə münasibəti baxımından vəziyyəti, məsələn, ümumi biologiyanın xüsusi bioloji bilik sahələrinə (anatomiya, fiziologiya, morfologiya, sistematika və s.) münasibəti baxımından vəziyyətinə bənzəyir. Ümumi biologiyanın vəziyyəti onu «biologiyanın fəlsəfəsi» kimi səciyyələndirməyə əsas vermədiyi kimi, sosiologiyanın da ümumi mövqeyi onu fəlsəfi elm kimi təqdim etməyə əsas vermir.

Sosiologiyanın müxtəlif sosial-siyasi və humanitar elmlərlə əlaqəsi eyni səviyyəli və eyni miqyaslı deyildir. Bu əlaqə bəzən güclü, çoxcəhətli və intensivdir, bəzən isə nisbətən zəif və qeyri-intensivdir.

Sosiologiyanın bəzi sosial-siyasi və humanitar elmlər-

lə əlaqəsinə, qısaca olsa da, diqqət yetirək.

Məlumdur ki, siyasi iqtisad maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü prosesində obyektiv surətdə təşəkkül tapan münasibətlərin fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluqlarını, formalarını öyrənir. Bütün sosial münasibətlərdə, proseslərdə, habelə insanın bütün həyat fəaliyyətində iqtisadiyyat özünəməxsus yer tutduğundan iqtisadi tədqiqatların bir çox istiqamətləri sosioloji tədqiqatların istiqamətləri ilə bilavasitə qovuşur. İqtisadiyyatın və bölgü münasibətlərinin sosiologiyasını, əməyin və əmək kollektivlərinin sosiologiyasını xatırlamaq kifayətdir. Lakin istehsal münasibətləri sistemində daxili, mühüm, sabit, təkrarlanan əlaqələr kimi özünü göstərən iqtisadi qanunlar başlıca olaraq insanların təsərrüfat fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir və konkret iqtisadi formalarda özünü göstərir. Sosial qanunlar isə iqtisadi qanunlarla nə qədər bağlı olsa da, onlardan fərqli təbiətə malikdir. Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşması təkcə iqtisad elminə deyil, həm də sosiologiyaya ciddi tələblər verir, onların əməkdaşlığını ən müxtəlif istiqamətlərdə gücləndirməyi zəruri edir.

Sosiologiyanın politologiya ilə qarşılıqlı əlaqələri getdikcə inkişaf edir. Çoxaspektli sosioloji tədqiqatların aparılması, ictimai rəyin öyrənilməsi, zəngin empirik materialın toplanılması və i.a. bu əlaqələrin dərinləşməsində böyük rol oynayır. Siyasətin sosiologiyası siyasi və sosioloji bilik sahələrinin əlaqəsini daha aydın nümayiş etdirir. Politologiya siyasəti və siyasi münasibətləri, yəni siyasi hakimiyyətə görə sosial subyektlər arasındakı münasibətləri öyrəndiyindən sosial məqamlara laqeydlik göstərə bilməz, sosial münasibətlərin və qanunların təzahür xüsusiyyətlərini nəzərə almağa bilməz. Bir çox mütəfəkkirlər (məsələn, M. Veber, V. Pareto və başqaları) siyasi məsələlərin təhlilinə məhz geniş sosial kontekstdə yanaşmışlar. Sosiologiyanın və politologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərkən unutmamaq olmas ki, onların siyasətə yanaşması bir-birindən fərqlənir: politolo-

giya başlıca diqqəti siyasi proseslər üzərində, sosiologiya isə siyasətin iştirakçısı olan insan qruplarının fəaliyyəti üzərində cəmləşdirir.

Sosiologiyanın fəlsəfə ilə əlaqələri zəngin tarixi prosesdir. Sosial fəlsəfədən sosiologiyaya doğru inkişaf yolu bunu əyani surətdə sübut edir. Fəlsəfə həm varlığın (təbiətin və cəmiyyətin), həm də təfəkkürün, idrak prosesinin tabe olduğu ən ümumi qanunları tədqiq etdiyindən sosioloji bilik sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Fəlsəfə dünyaya ümumi baxış işləyib hazırlamaq, onun ümumi əsaslarını və qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək zəruriyyətindən, gerçəklik haqqında rəşional şəkildə əsaslandırılmış təfəkkür metoduna olan tələbatdan irəli gəlmiş, zaman keçdikcə təkamül edərək öz xüsusi problematikasını dəqiqləşdirmiş, sosiologiyaya müstəqil elm kimi «həyat vəsiqəsi» verməyə məcbur olmuşdur. Bu gün də sosioloqlar filosoflarla birlikdə cəmiyyətin müstəqil və sivilizasiyalı inkişaf yolunun irəli sürdüyü çoxlu məchullara cavablar axtarırlar. Etiraf edilməlidir ki, sosioloji tədqiqatlar fəlsəfi tədqiqatların konkret və əməli xarakterinin güclənməsində fəal rol oynamışdır.

Hüquq elmi (hüquqşünaslıq) da sosiologiyaya yaxın elmlərdən biridir. Bu elm xüsusi sosial normalardan ibarət olan hüquq, bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin siyasi sisteminin təşkilini və fəaliyyətinin hüquqi formalarını öyrəndiyindən sosial münasibətlərin təkmilləşməsində, sosial proseslərin idarə olunmasında böyük məna kəsb edir. Hüquq elmi dövlətin və hüququn inkişafının əsas qanunauyğunluqlarını, onların sosial rolunu, əsas funksiyalarını və s. tədqiq edir, dövlət idarəetmə işlərinin konkretləşməsinə, hüquq normalarının düzgün tətbiqinə kömək göstərir və beləliklə, insanların sosial fəaliyyətinin nizamlı və məqsədyönlü xarakterini gücləndirir. Hüquq elmi ümumsosioloji nəzəriyyəyə istinad edir, həmin nəzəriyyənin başlıca müddəallarının konkret sahədə reallaşmasını təmin edir. Hüququn sosiologiyasında iki elmin – hüququn və sosiologiyanın spesifik

qovuşması çox aydın ifadə olunmuşdur. Sosiologiya şəxsiyyətlərin, insan qruplarının sosial münasibətlərini və fəaliyyətini tədqiq edərkən həmişə hüquq elmlərinin məlumatlarından istifadə etmişdir. Qarşılıqlı bəhrələnmə hər iki bilik sahəsinə ancaq fayda verə bilər.

Sosiologiyanın tarixlə ən sıx və dərin əlaqəsi hamı tərəfindən etiraf olunur. Onların ümumi cəhətləri sırasına bunlar aid edilə bilər: həm sosiologiya, həm də tarix cəmiyyəti və onun qanunauyğunluqlarını (həmin qanunauyğunluqların konkret təzahürlərində) öz tədqiqatlarının predmeti və obyektini hesab edir; sosial gerçəkliyi zəruri ilə təsadüfinin vəhdətində bərpə edir; sosial hadisələrin genezisi, yaranma və təzahürü səbəbləri, həmin səbəblərin təsir gücü müxtəlif olduğundan onların birmənalı olmayan izahını əsas tutur. Lakin tarixlə sosiologiyanın fərqli cəhətləri də vardır. Belə ki, tarix artıq baş vermiş sosial prosesi, sosiologiya isə davam etməkdə olan sosial prosesi izah edir. Sosioloq sosial vəziyyətləri, prosesləri hələ tarixə çevrilməmiş təhlil etməli, onları proqnozlaşdırmalı olur.

Tarixlə sosiologiyanın ümumi cəhətlərini əsas götürən bəzi tədqiqatçılar onların elm kimi mövcudluğuna şübhə ilə yanaşırlar. Onlar adətən iki məqamı nəzərə çarpdırmağa çalışırlar: tarix və sosiologiya öz növündə yeganə və təkrarolunmaz faktları öyrənir; insan fəaliyyəti bir səbəblə yox, çox səbəblə şərtləndiyinə görə onun nəticələri prinsipcə qabaqcadan söylənilə bilməz. Bu bir həqiqətdir ki, sosial həyatda (istər keçmişdə, istərsə də indi) tam eyniyyət təşkil edən iki hadisəyə, prosesə rast gəlmək mümkün deyildir. Ona görə nə sosiologiya, nə də tarix ancaq təkrar olunan hadisə və proseslərin səbəblərini tədqiq edən elm kimi müəyyənləşdirilə bilməz. Bu elmlər iki cür problemlə rastlaşır: a) cəmiyyətdəki obyektiv qanunauyğunluqlar; bunlar ictimai inkişafın məzmununu, xarakterini və istiqamətini səbəbiyyət cəhətdən şərtləndirir; b) fərdi, təkrarolunmaz hadisə və proseslər; bunlar səbəbiyyət cəhətdən izah oluna bilməz, lakin qanu-

nauyğun xarakter daşımaqla cəmiyyətin inkişafındakı, onun tarixindəki «dolanbaclara» mühüm təsir göstərə bilər. Aydın məsələdir ki, obyektiv qanunauyğunluqlar ictimai inkişafın meyllərini müəyyən etsə də, fərdi, təkrarolunmaz hadisələrin, proseslərin səbəbiyyət baxımından izahını verə bilməz.

Sosial qanunların iki qrupunu fərqləndirmək lazımdır: 1) cəmiyyətin müxtəlif strukturlarının, habelə bu strukturların daxilində müxtəlif ünsürlərin qarşılıqlı fəaliyyətini ifadə edən sosial qanunlar. Bu qanunlar cəmiyyətin inkişafında ən ümumi meylləri müəyyən edir; 2) əvvəllər təşəkkül tapmış şəraitin nəticəsi olan sosial qanunlar. Bunların fəaliyyəti cəmiyyəti təşkil edən qrupların, fərdlərin iradəsindən, fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olub, fərdi və təkrarolunmaz xarakter daşıyan ən müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Beləliklə, həm tarixi, həm müasir gerçəklərə aid olan sosial qanunauyğunluq olduqca mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu qanunauyğunluq inkişaf meyllərinin bütün məcmusunu nəzərə almağı tələb edir; ümumi məqamlarla yanaşı saysız-hesabsız təsadüflərin roluna diqqət yetirilməlidir. Həm tarixi, həm də sosial qanunauyğunluqların fəaliyyəti araşdırılarkən təkcə mövcud sosial-iqtisadi həyat şəraiti yox, həm də sosial qüvvələrin hərəkətlərini səciyyələndirən real məzmun zənginliyi (insanların fəallığı, mənafeləri, sərvət yönümləri və s.), yəni sosial prosesin bütün amilləri nəzərə alınmalıdır.

Sosiologiya şəxsiyyətin kollektivdə, ailədə və bütövlükdə cəmiyyətdə davranışını tədqiq edərkən psixologiya elminin əsas ideyalarından bəhrələnir. Məsələn, davranışın, şəxsi və kütləvi münasibətlərin motivləri nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin sosial yönümlərinin öyrənilməsi metodları və s. bu qəbildəndir. Sosioloji tədqiqatlarda psixoloji testlərdən uğurla istifadə olunur.

Sosiologiya insanların müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı fəaliyyətini, ailə və ictimai tərbiyə, mənəvi həyat problemlərini və s. öyrənərkən etika, estetika, pedaqogika sahəsində

aparılan tədqiqatlara, çıxarılan nəticələrə müraciət etməli olur. Bir sözlə, müxtəlif elmlərlə sosioloji bilik arasında maraqlı qarşılıqlı zənginləşmə prosesi gedir,

Sosiologiya ilə təbiət elmləri arasında xüsusi əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə müasir təbii-elmi metodologiyanın sosial tədqiqatların, bütövlükdə cəmiyyətsünaslığın inkişafına getdikcə artan təsirinin ifadəsi hesab edilməlidir. Sosial hadisələrin, proseslərin tədqiqində təbii-elmi və riyazi dəqiqliyə nail olmağa səy göstərilməsi sosiologiyanın inkişafında dərin iz buraxmışdır. Söhbət təbiət elmlərinin və dəqiq elmlərin anlayışlarından mexaniki surətdə istifadə olunmasından, təbiət və cəmiyyət qanunlarının eyniləşdirilməsindən getmir. Cəmiyyət hadisələrinin tədqiqinə elə təbii-elmi və dəqiq metodların tətbiqi nəzərdə tutulur ki, onlar təbiət elmlərində və dəqiq elmlərdə olduğu kimi öz səmərəliliyini sübut etsin.

Hazırda kibernetikanın, informasiya nəzəriyyəsinin və s. işləyib hazırladıqları riyazi metodlar sosiologiyada getdikcə daha artıq dərəcədə tətbiq olunur. Sosioloji tədqiqatların vəzifələrinə uyğunlaşdırılmış xüsusi riyazi metodlar və nəzəriyyələr də yaradılır. Ayrı-ayrı istehsal prosesləri, sahələri çərçivəsində insan-texnika sisteminin tədqiqi zamanı sosiologiya ilə texniki elmlərin müəyyən qarşılıqlı münasibətləri qərarlaşır. Belə münasibətləri, məsələn, istehsalın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsinin sosial aspektlərini öyrənərkən xüsusilə aydın müşahidə etmək mümkündür.

Deməli, sosiologiya ən müxtəlif bilik sahələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Lakin bu əlaqə hər bir konkret halda öz spesifik aspektlərinə malikdir.

II FƏSİL

CƏMIYYƏT MÜRƏKKƏB SOSIAL-MƏDƏNİ FENOMENDİR

1. Cəmiyyət ən ümumi sosial sistem kimi

Cəmiyyət insanların sadəcə məcmusu deyildir, fərdlərin özünəməxsusluğunu və əlaqələrini nəzərə almayan mücərrəd bütövlük də deyildir. Cəmiyyət mürəkkəb, bütöv sosial-mədəni sistemdir, başqa sözlə, sosial sistemin xüsusi növüdür. Sosial-fəlsəfi axtarışlar cəmiyyətin tədqiqində ilkin metodoloji prinsipi üzə çıxarmışdır: bu, cəmiyyətə sistem kimi yanaşılmasıdır. Elmdə, o cümlədən sosiologiyada müxtəlif mürəkkəbliyə malik olan təşəkkülləri tədqiq etmək üçün sistem yanaşmadan uğurla istifadə olunur.

«Sistem» termini hələ Qədim Yunanıstanda işlənilsə də, XVII-XVIII əsrlərdə elmi dövriyyəyə daha geniş daxil olmuşdur; onun ilkin mənası nəyinsə mürəkkəb və rəngarəng vəhdətini ifadə etmişdir (məsələn, təbiətin sistemi, biliklərin sistemi, əlamətlərin sistemi və s.). XX əsrin ortalarından etibarən «sistem» termini daha dərin elmi məzmun kəsb etmişdir. Sistemlərin ümumi və xüsusi nəzəriyyələri meydana gəlmiş, sistem yanaşma biliyin, tədqiqatın xüsusi metodologiyası kimi etiraf olunmuşdur. Hazırda sistemlilik hər bir elmin mərkəzi kateqoriyalarından biri hesab edilir.

Universal anlayış olan sistem həm maddi, həm də mənəvi aləmin mühüm xassələrini əks etdirir. Onun ən mühüm əlamətləri bütövlük, diferensiallıq, elementlərin əlaqəsidir. Elmi ədəbiyyatda belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, fəaliyyət baxımından hər bir sistemi üç əlamət səciyyələndirir.

Birincisi, davamlılıq – bu, sistemin həyat prosesində özünü qoruyub saxlaması qabiliyyətini ifadə edir.

İkincisi, müvazinət – bu, sistemin saxlanması üçün əlavə kompensasiya, qarşılıqlı güzəşt kimi başa düşülə bilər.

Üçüncüsü, əks əlaqə – bu, fəaliyyətə olan təsirə və onun sonrakı dəyişməsinə göstərilən reaksiyanın spesifikasiyasını əks etdirir.

Sistemin fəaliyyətinin bu əlamətləri homeostazis anlayışında birləşdirilə bilər. Həmin anlayış xarici mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində cərəyan edən həyat fəaliyyətində sistemin özünü, öz əsas xassələrini və funksiyalarını qoruyub saxlamaq qabiliyyətini ifadə edir.

Sistemlərin kifayət qədər müxtəlifliyi, rəngarəngliyi şəxsiz həqiqətdir. Elmi sistemologiyada onların müxtəlif təsnifatı təklif olunmuşdur. Məsələn, maddi və ideal, təbii və süni, bioloji və sosial, dinamik və statik, açıq və qapalı ifadə olunan və ifadə olunmayan, adaptiv, özünü təşkil edən, inkişaf edən və s. sistemləri fərqləndirirlər.

Sistemlərin xüsusi tipi olan sosial sistemlər komponentlərinin çoxluğu, həmin komponentlər arasında, bütövlükdə sistemlə mühit arasında qarşılıqlı əlaqələrin rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Görkəmli sosioloq T.Parsons qeyd edirdi ki, sosial sistemlər ən əvvəl qarşılıqlı fəaliyyətdə, təsirdə olan fərdlərin sistemidir; fərdlər eyni zamanda həm canlı orqanizmlərdir, həm də şəxsiyyətlərdir və müəyyən mədəni sistemlərə mənsubdurlar.

Sosial sistemləri genetik əlamət baxımından maddi və ideal sistemlərə ayırmaq olar. Maddi sosial sistemlərə kiçik sosial qrupları (ailə, peşə qrupları, partiya özəkləri); böyük sistemləri (dövlət, partiyalar, həmkarlar təşkilatları konfederasiyası və s.); mürəkkəb sistemləri (dövlətlər birliyi, hərbi-siyasi bloklar, iqtisadi ittifaqlar və s.) aid edilə bilər. İdeal sistemlər insanın ətraf aləmi dərk etməsi ilə bağlıdır. Bu sistemlər də kiçik (fərdi şüur, şəxsiyyətin mənəvi dünyası), orta (müəyyən fərdlər qrupunun baxışlar sistemi, etnik qrupların adət və ənənələri), böyük (iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya elmi və s.), habelə universal (dünyagörüşü, mifologiya, din və

s.) sistemlərə ayrıla bilər.

Formasına görə sosial sistemlər kiçik, orta, böyük və mürəkkəb sistemlər kimi təsnif oluna bilər. Kiçik sistemlərə ayrı-ayrı sosial obyektlər aiddir (məsələn, ailə, fərd, kiçik qrup və s.); onların daxili strukturu və fəaliyyəti nisbətən sadədir, onları təşkil edən üsürlərin qarşılıqlı təsiri əlaqələndirmə xarakteri daşıyır. Orta sistemlərin strukturunda üsürlərin dəqiq ayırd edilmiş iki qrupu mövcuddur; onların arasında əlaqələr subordinasiya xarakteri daşıyır (yerli hakimiyyətin strukturu, rayonun iqtisadi strukturu və s.). Böyük sistemlər onları təşkil edən üsürlər arasında mürəkkəb strukturla səciyyələnir (məsələn, dövlət, partiyalar, ölkənin iqtisadi sistemi). Mürəkkəb sistemlərə elə sistemlər aiddir ki, onların mövcudluğu alt sistemlərin daxili tənzipi ilə yanaşı çoxsəviyyəli xarakterə malikdir (məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa İttifaqı və s.).

Qarşılıqlı təsirin xarakterinə görə sosial sistemlər açıq və qapalı ola bilərlər. Tam qapalı sistemlər adətən olmur, digər konkret sistemlərlə məhdud şəkildə qarşılıqlı təsirlər özünü göstərir. Məsələn, dövlətdə islah (penitensiar) müəssisələr sistemi bu qəbildəndir. Açıq sistemlər xarici şəraitin təsirinə məruz qalır, özləri də həmin şəraitə müqabil təsir göstərirlər (məsələn, beynəlxalq idman assosiasiyaları).

Sosial sistemləri öz qanunauyğunluqlarının xarakterinə görə ehtimal edilən və determinasiya olunan sistemlərə ayırmaq olar. Ehtimal olunan sistemlərdə onların komponentləri naməlum sayda variantların (məsələn, cəmiyyət mümkün müharibə vəziyyətində) qarşılıqlı təsirinə məruz qalır. Determinasiya olunmuş sistemlər qarşılıqlı təsirlərin (məsələn, hüquqi, qanunverici və s. sistemlər) dəqiq məlum olan nəticələrini nəzərdə tutur.

Sosial sistemlərin başlıca funksiyaları nizamı və inkişafı təmin etməklə bağlıdır. Lakin elə sosioloji nəzəriyyələr vardır ki, onlar sistemin potensiallarını, yəni imkanlarını ön plana çəkir və müvafiq anlayışları formulə edirlər. Bu halda

sistemin aşağıdakı imkanları qeyd olunur:

– tənzipləyici (bu, fərdlərin və qrupların davranışının tənziplənməsini təmin edir);

– ekstraktiv (bu, resursların cəlb olunmasını nəzərdə tutur);

– atributiv (bu, cəmiyyətdə müdafiənin təmin olunmasını nəzərdə tutur);

– distributiv (bu, status mövqələrinin və maddi nemətlərin bölgüsünü nəzərdə tutur).

Beləliklə, sosial sistem çoxölçülü və çoxaspektli təşəkkül olub, mürəkkəb tərkibə, tipologiya və funksiyalara malikdir. Cəmiyyət sosial sistemlərin bütün xarakteristikalarını əks etdirir, ona görə də cəmiyyət ən mürəkkəb və ümumi sosial sistem hesab olunur.

2. Cəmiyyətin strukturu

Cəmiyyətin sosial sistem kimi sosioloji təhlilinin səmərəli üsullarından biri ona makrososioloji yanaşmadır. Belə yanaşmanı Amerika sosioloqu E.Şilz təklif etmişdir. Onun fikrincə, cəmiyyət üç başlıca üsürdən ibarət olan makrostruktur kimi təsəvvür oluna bilər:

a) sosial birlik – fərdlər çoxluğunun qarşılıqlı əlaqəsidir;

b) sosial təşkilat – məlum sistem hüdudlarında fərdlərin sosial statuslarının (mövqələrinin) və sosial rollarının (funksiyalarının) məcmusudur;

c) mədəniyyət – fərdlərin davranışını və fəaliyyətini müəyyən edən dəyərlərin və sosial normaların məcmusudur.

Sosial birliklər bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesində meydana gəlir və öz növlərinin, formalarının rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Ən əhəmiyyətli birliklər sırasına bunları aid etmək olar: sosial-ərazi birlikləri (şəhər, kənd, region və s.); sosial-demografik birliklər (ailə, yaş qrupları və s.); sosial-etnik birliklər (millətlər, xalqlar, etnik qruplar); sosial-əmək

birlikləri (əmək kollektivlərinin müxtəlif tipləri). Sosial birliklərdə insanlar arasında qarşılıqlı təsir formaları da müxtəlifdir: fərd-fərd; fərd-sosial qrup; fərd-cəmiyyət. İnsanların praktik fəaliyyətində formalaşan həmin birliklər fərdin və ya fərdlər qrupunun bütövlükdə sosial birliyin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan davranışını şərtləndirir. Müxtəlif subyektlər arasındakı sosial qarşılıqlı təsir insanlar arasında, onlarla xarici mühit arasında sosial əlaqələri müəyyən edir. Həmin sosial əlaqələrin məcmusu isə cəmiyyətdə sosial münasibətlərin əsasını təşkil edir. İstənilən sosial birlik, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin istənilən sferası insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Cəmiyyət öz tarixi təkamülü prosesində ictimai həyatın təşkilinin, tənzimlənməsinin spesifik sistemini işləyib hazırlamışdır: bu, sosial institutlardır. Sosial institutlar əhalinin müxtəlif qruplarının ümumi mənafeələrini əlaqələndirmək, stabil inkişafı təmin etmək mexanizmləridir. Münaqişəli situasiyaların çoxluğu, dərinləşməsi sosial institutların səmərəli işləmədiyini göstərir, onların yeniləşməsinə və ictimai tələbatlara uyğunlaşdırılmasını zərurətə çevirir.

Sosial təşkilatlar cəmiyyətin çox mühüm ünsürü olub, ictimai inkişafda müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün fərdlərin, sosial qrupların fəaliyyətini nizamlamağın etibarlı üsulu kimi çıxış edirlər. Başqa sözlə, sosial təşkilatlar müəyyən sosial sistem hüdudlarında fərdlərin, sosial birliklərin, qrupların, təbəqələrin fəaliyyətini inteqrasiya etmək mexanizmləridir. Sosial təşkilatların çox mühüm xüsusiyyəti onların ünsürləri arasında iyerarxik əlaqələrin olmasıdır; bu təşkilatlar məqsədli təyinatı olan piramidayabənzər sosial sistemlərdir. Onların fəaliyyəti əsasında sosial məqsədlər, sosial statuslar və rollar zəminində rəhbərlik – tabelikdə olanlar arasında spesifik münasibətlər qərarlaşır. Sosial təşkilatlarda ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların spesifik xüsusiyyətlərə malik olan fəaliyyətinin sinxron, eyniistiqamətli olması müəyyən məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılmasını təmin edir.

Aydın məsələdir ki, sosial təşkilatlar hüdudunda müəyyən idarəedici orqan olmalıdır ki, sosial statusların və rolların bölgüsü, fərdlərin, qrupların birgə fəaliyyəti təmin edilsin. Təşkilati-hakimiyyət strukturları kollektivin daxili həyatına və əlaqələrinə dair ən müxtəlif məsələləri həll etməli olurlar. Sosial təşkilatın sosial statusları və rolları nəzərdə tutan formal strukturu rəhbərlər – tabelikdə olanlar xətti üzrə əmək bölgüsünü həyata keçirir, işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırmağa səy göstərir. Lakin ən sərt təşkilati münasibətlər şəraitində də şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin müəyyən spesifikasi təzahür edir; belə münasibətlərin əsasını sosial-psixoloji amillər təşkil edir. Ona görə də kollektivlərdə qeyri-formal qrupların, liderlərin, spesifik submədəniyyətin meydana gəlməsi real faktlardır. Əgər bunlar formal – təşkilati amillərlə uyğun gəlmirsə, müəyyən ziddiyyətlər doğурсa, o zaman sosial təşkilatın qeyri-stabilliyi, böhranlı məqamları artır.

Cəmiyyətin üçüncü mühüm ünsürü olan mədəniyyəti insanların praktik fəaliyyətində təsbit olunmuş sosial normaların və dəyərlərin sistemi kimi müəyyənləşdirmək olar. Əslində mədəniyyət bu fəaliyyətin özüdür. Normalar əsasən sosial fenomenidir. Məhz normalar çox müxtəlif prosesləri nizamlayır, başlıca olaraq onların inteqrasiyası funksiyasını yerinə yetirir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə hüquqi sistem normaların bir növ fokusudur. Bu, əlbəttə, digər normaların, o cümlədən əxlaqi normaların əhəmiyyətini kiçiltməyə əsas vermir. Dəyərlər sosial və mədəni sistemlərin başlıca əlaqələndirici həlqəsidir.

Cəmiyyətdə mədəniyyət maddi predmetlərdə və mənəvi sərvətlərdə öz ifadəsini tapır, insanların tələbatlarını, onların inkişaf etmək, zənginləşmək səylərini əks etdirir. Sosiologiya cəmiyyətdə mədəniyyətin sosial roluna xüsusi əhəmiyyət verir: bu və ya digər sosial-mədəni sərvətlər ictimai münasibətlərin humanistləşməsinə, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına nə dərəcədə kömək edir - bunlar çox ciddi

və düşündürücü suallardır.

Mədəniyyət həmişə həm ənənələrin, həm də yeniliklərin ünsürlərini özündə birləşdirir. Ənənələrin üstün olması ənənəvi mədəniyyətin formalaşmasını və müəyyən hədudlarda təkamülünü şərtləndirir. Yenilik əsaslarının üstünlük təşkil etməsi isə həm mütərəqqi dəyişikliklərə, həm də keçmiş mədəniyyət nümunələrinin unudulmasına səbəb ola bilər.

3. Cəmiyyətin sosial sistem kimi inkişafı

Sosial sistem olan cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb proseslər onun dəyişilməsinə, təkamülünə səbəb olur. Bəzi cəmiyyətlər dəyişərək yeni tipli sosial struktura, mədəni təşəkküllərə, təkamül yolu ilə inkişaf meyllərinə malik olur. Bəzi cəmiyyətlər isə daxili münaqişələrə və ya digər neqativ səbəblərə elə cəlb olunur ki, təkamül qabiliyyətini itirir, öz mövcudluğunu çətinliklə qoruyub saxlayır, yaxud dağılma meyllərinə məruz qalır. Sosiologiyada cəmiyyətin dəyişilməsinin və inkişafının birmənalı izahı yoxdur. Başqa sözlə, bu məsələyə münasibətdə müxtəlif mövqelər özünü göstərir.

Təkamülçülük sosial inkişafın obyektiv xarakterini ön plana çəkir. Təkamülçülükdə əsas problem bütün cəmiyyətin simasını dəyişdirməyə imkan verən müəyyənəmə amilin aşkar edilməsidir. Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, təkamülçülük müxtəlif naturalist məktəblərin, cərəyanların (məsələn, mexanist, coğrafi, irqi-antropoloji, sosial-darvinist və s.) əsasını təşkil etmişdir.

Sosiologiyanın banisi sayılan O.Kont biliyin inkişafını cəmiyyətin tərəqqisində həlledici amil sayırdı. Onun fikrincə, biliyin teoloji, mistik formadan pozitiv formaya doğru inkişafı insanların industrial cəmiyyətə keçməsinə səbəb olacaqdır. İnsan zəkası sayəsində baş verən bu keçid istehsalın və tələbatların ödənilməsinin keyfiyyətcə yeni, başqa səviyyəsi demək olacaqdır.

H.Spenser cəmiyyətin təkamülünün mahiyyətini onun diferensiasiyasının güclənməsində görür və qeyd edirdi ki, bu, getdikcə artan inteqrasiya prosesləri ilə müşayiət olunur; həmin proseslər sosial orqanizmin hər bir yeni mərhələsində onun vəhdətini bərpa edir. Sosial tərəqqi cəmiyyətin mürəkkəbləşməsinə, fərdlərin müstəqilliyinin və azadlığının artmasına, onların maraqlarının cəmiyyət tərəfindən getdikcə daha dolğun ödənilməsinə səbəb olur.

E.Dürkheim təkamülü mexaniki həmrəylikdən (bu halda fərdlər və onların ictimai funksiyaları qeyri-yetkindir, oxşardır) üzvi həmrəyliyə (bu halda əmək bölgüsü və sosial diferensiasiya inkişaf etmişdir) keçid kimi nəzərdən keçirir. Üzvi həmrəylik, onun fikrincə, insanların vahid sosial orqanizmdə inteqrasiyasına doğru aparır və cəmiyyətin ali əxlaqi prinsipi kimi çıxış edir.

K.Marks sosial inkişafda müəyyənəmə amil kimi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini ön plana çəkirdi. Onun fikrincə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı sosial inqilaba və istehsal üsulunun dəyişilməsinə gətirib çıxarır. İstehsal üsulunun dəyişilməsi isə öz növbəsində bütün cəmiyyətin dəyişilməsinin, yeni ictimai-iqtisadi formasıyanın qərarlaşmasının əsasıdır. Cəmiyyətin tərəqqisi ancaq istehsal üsulunun köklü, əsaslı surətdə yeniləşməsi sayəsində mümkündür; yeni iqtisadi və siyasi strukturlar ancaq sosial inqilab nəticəsində təzahür edə bilər. Ona görə də sosial inqilablar «tarixin lokomotivləridir»; onlar cəmiyyəti yeniləşdirir, onun inkişafını sürətləndirir.

Təkamülçülük konsepsiyası cəmiyyət inkişafının səbəblərini və gedişini başa düşməkdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, ictimai inkişafın obyektiv xarakteri etiraf olunmuş, cəmiyyətdəki proseslər geniş kontekstdə, böyük tarixi perspektivdə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin təkamülçülük böhranların, geriyyə qayıtmaların, bəzi cəmiyyətlərin dağılmasının və sivilizasiyaların məhvini səbəblərini izah edə bilmədi. Əslində sosial prosesin obyektivliyi ideyası da müəyyən

qədər şübhə altına alınır: onun əsas parametrləri (bilik, şəxsiyyətin azadlığı, həmrəylik, texniki tərəqqi, məhsuldar qüvvələr) həm də neqativ meyillərin mənbəyi ola bilər. Məlum olmuşdur ki, tərəqqinin bu amilləri fəal dağıdıcı qüvvəyə də çevrilə bilər: bütün dünyanı məhv etməyə qadir olan silahların yaradılması, ekoloji fəlakətlər doğuran risqlərin artması və s. bu qəbildəndir. Təkamülçülük tarix etibarilə qısa zaman kəsiyində baş verən sosial hadisə və proseslərin də (məsələn, hökumətlərin dəyişməsi, cinayətkarlığın, fərdlərin davranışında kənarçıxma hallarının artması və s.) əsaslı izahını verə bilmədi.

Təkamülçülük qeyd olunan məhdudluq təzahürlərini cəmiyyətə münasibətdə yeni yanaşmalarla mümkün qədər aradan qaldırmağa səy göstərmişdir. Bu baxımdan tsiklik inkişaf nəzəriyyəsi (O.Şpenqler, A.Toynbi) və sosial inkişaf nəzəriyyəsi (T.Parsons) diqqəti cəlb edir.

Tsiklik inkişaf nəzəriyyəsi cəmiyyətin təkamülünə onun daha mükəmməl vəziyyətinə doğru düzxətli hərəkət kimi yanaşmır. Bu nəzəriyyəyə görə, təkamül yüksəliş, çiçəklənmə və enmənin spesifik qapalı tsikli, başa çatdıqda yəni-dən təkrarlanan tsikli kimi təsəvvür olunmalıdır. Cəmiyyətin dəyişməsi mayaka bənzəyir: müəyyən amillərin fəaliyyəti və təsiri ilə bir nöqtədən başqa nöqtəyə mütərəddid hərəkətlər edən cəmiyyət ortada «soyuyur» və bununla da öz sabitliyini bərpa edir.

T.Parsonsun sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsi sistem nəzəriyyəsinə və kibernetikaya əsaslanır. Struktur və onun dəyişməsi modelinin əsasında müxtəlif sistemlərin (orqanizm, şəxsiyyət, sosial sistem və mədəni sistem) «kibernetik ierarxiyası» ideyası dayanır. Həmin sistemlər artan mürəkkəbliyə dərəcəsinin pillələri kimi nəzərdən keçirilir. O dəyişikliklər daha dərin dəyişikliklərdir ki, onlar T.Parsonsun «etimad sistemi» adlandırdığı mədəni sistemə toxunurlar. İqtisadi və siyasi çevrilişlər cəmiyyətdə mədəniyyətin səviyyəsinə toxunmursa, o, cəmiyyətin öz əsasını da dəyişdirmir. Cəmiyyət

sosial sistem olmaq etibarilə davamlılığa, özünü təkraristehsal etmək qabiliyyətinə malik olur ki, bu da onun əsas struktur ünsürlərinin sabitliyinin təzahüründə (adaptasiyasında) öz əksini tapır. Müvazinəti qoruyub saxlayan qüvvələrin, elementlərin nisbəti pozularsa, bütövlükdə ictimai sistem, onun əsas struktur ünsürləri dəyişilməz qalır və itirilmiş müvazinət sürətlə bərpa olunur. Dəyişikliklər daxili dəyişikliklər olaraq qalır, sistem isə özündə yeni təşəkkülləri inteqrasiya edərək, bütövlükdə dəyişilməz qalır. Sosial dəyişikliyin bu növü «müvazinətin dəyişməsi» adlanır.

Sosial dəyişikliyin ikinci növü - «strukturun dəyişməsi» isə nəzərdə tutur ki, daxilən və kənardan olan güclü təzyiq sayəsində sistem öz müvazinətini bərpa edə bilmir. Sosial sistemin bütövlüyünü saxlamaq üçün sosial altsistemlərin və onların struktur ünsürlərinin (sosial rolların, institutların, təşkilatların) modifikasiyası baş verir. Cəmiyyətin təkamülü sistemin keyfiyyətə yeni vəziyyətinin meydana çıxması ilə bağlıdır. Parsons onu «təkamül universaliləri» adlandırır. Sosial sistemdə əvvəlcə dörd universal təşəkkül tapır: kommunikasiya sistemi, qohumluq sistemi, din və texnologiya. Sonra isə həmin sistemdə struktur yenidənqurması gedir: bürokratiya, pul, bazar kompleksi, normativ tənzimləmə və demokratik birliklər.

T.Parsonsun fikrincə, cəmiyyətin tarixi inkişafı müəyyən mərhələlərdən keçir: bəsit, aralıq və müasir. Bəsit mərhələdən aralıq mərhələyə keçid yazının icad olunması sayəsində mümkün olur. Müasir mərhələyə keçid isə qanunvericiliyin inkişafı ilə bağlıdır. Daha ümumiləşmiş şəkildə cəmiyyətin inkişafını aşağıdakı «təkamül mexanizmlərinə» aid etmək olar:

1. Diferensiasiya - bu, cəmiyyətin quruluşunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır.

2. Adaptasiya («adaptiv yüksəlmə») - bu, ətraf mühitlə yeni nisbət yaradılması (məsələn, yeni texnika, yeni kommunikasiya vasitələri) deməkdir.

3. Cəmiyyətdə üzvlüyün həcmə artması («inklyuziya»); cəmiyyətdə üzvlüyün əvvəlki meyarları (sınıf, etnik mənsubiyyət, cins) təkamül şəraitində öz əhəmiyyətini itirir.

4. Dəyərlərin ümumiləşdirilməsi; dəyişilən cəmiyyətdə dəyərlər və normalar müxtəlif qruplar üçün getdikcə daha az dərəcədə məqbul ola bilər. universal, sosial sistemin tipindən asılı olmayan insan hüquqları və idealları (məsələn, insan hüquqları haqqında BMT-nin Bəyannaməsi) barəsində təsəvvürlər daha geniş yayılmağa başlayır.

T.Parsons belə hesab edir ki, cəmiyyətin təkamül mexanizmləri sosial sistemlərdə spesifik funksiyalarla və altsistemlərlə bağlıdır. Cəmiyyətin ən mühüm altsistemlərinin əlaqələndirilməsi vasitələri pul və hakimiyyətdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir sosial sistemlərdə həmin vasitələr sosial münasibətlərə fəal təsir göstərir (məsələn, sosial münasibətlərin siyasiləşməsi). Cəmiyyətin təkamülünə T.Parsonsun sistem yavaşması həm onun struktur yenidənqurmasına səbəb olan, həm də ikinci dərəcəli olan hadisə və prosesləri aydın görməyə imkan verir. Lakin cəmiyyətin inkişafı anlayışı ictimai sistemin normal vəziyyətindən kənara çıxması kimi şərh olunur, yəni həmin anlayışın həddləri xeyli məhdudlaşdırılır, sistemin təbii vəziyyəti yetərincə nəzərə alınmır.

Beləliklə, cəmiyyət sosial sistem olmaq etibarilə ən mürəkkəb və mübahisəli tədqiqat obyektinə qalır. Ona görə də cəmiyyətin inkişafı, təkamülü barəsində son dərəcə müxtəlif rəylərin, mövqelərin olması təbii sayılmalıdır.

4. Cəmiyyətin əlamətləri

Sosiologiya cəmiyyət haqqında tipik, davamlı, təkrar olunan məqamların ayırd edilməsinə, araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir; həmin məqamlar cəmiyyətin əlamətləri kimi çıxış edə bilər.

Cəmiyyətin əlamətləri sırasında ən əvvəl ərazinin olma-

sını qeyd etmək olar. Sosial əlaqələrin konsolidasiyası məhz məlum ərazidə baş verir. Ərazi sosial məkanın əsasıdır: fərdlər arasındakı münasibətlər, qarşılıqlı təsirlər burada təşəkkül tapır və inkişaf edir. Təbii landşaftların, flora və faunanın, iqlim şəraitinin və s. rəngarəngliyi, zənginliyi insanların həyatı tələbatlarını ödəməyə imkan verir, onların həyat fəaliyyətinə təkrarolunmaz xüsusiyyətlər bəxş edir.

Sosial strukturun, yəni davamlı əlaqələrin olması cəmiyyətin ikinci əlaməti hesab edilə bilər. Məhz həmin əlaqələr sayəsində daxili sosial qarşılıqlı təsirlərin yüksək intensivliyi, təkraristehsalı təmin edilir. Bəşər cəmiyyəti tarixinin ilk mərhələlərində onun davamlılığı başlıca olaraq, şəxsiyyətlər-arası qarşılıqlı təsirlər (qonşuluq, qohumluq telləri) hesabına təmin olunurdu: icma münasibətləri qərarlaşmışdı. Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində qarşılıqlı təsirlərin bu prinsipləri kifayətləndirici olmadığından sosial strukturların başlıca sabitləşdirici amillər kimi rolunu daha aydın təzahür edirdi: sosial institutların, sosial birliklərin rolunu etiraf olunurdu. İndi cəmiyyəti sosial strukturlarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hər bir struktur həyat fəaliyyətinin və qarşılıqlı əlaqənin müəyyən növlərini tənzimləyir və təkraristehsal edir. Məsələn, pul institutu əmək mübadiləsinə, ailə institutu nikah münasibətlərini, sosial peşə birlikləri əmək bölgüsünü nizamlayır. Bunların hamısı birlikdə cəmiyyətdə varisliyi (bunsuz sosial əlaqələrin təkraristehsalı mümkün deyildir) təmin edir.

Cəmiyyətin üçüncü əlaməti onun özyetərliliyidir. Bu o deməkdir ki, cəmiyyət kəndən müdaxilə olmadan öz əsas təyinatını yerinə yetirməlidir, yəni insanlara həyat təşkilinin elə formalarını təklif etməlidir ki, həmin formalar onların öz şəxsi məqsədlərinə çatmasına imkan yaratsın. İnsan ancaq cəmiyyətdə sosial karyeraya yiyələndirə bilər, zəruri biliklər və vərdislər qazana bilər. müəyyən peşə fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər, öz tələbatlarını ödəyə bilər. Cəmiyyət özünü tənzimləmək qabiliyyətinə malik olmalı, müəyyən normalar və prin-

siplər əsasında sosial prosesləri, institutların, təşkilatların fəaliyyətini nizamlamalı və idarə etməlidir. Özyetərlik cəmiyyətin muxtarlığını təmin edir; bu, xarici idarəedici impuls olmadan fərdlərin özinkışafı, öztənizimi üçün zəruri şərait yaratmaq qabiliyyətini ifadə edir.

Cəmiyyətin dördüncü əlaməti – mədəniyyətin ümumiliyi böyük inteqrasiyaedici qüvvədir; bu, insanların hər bir yeni nəslinin sosiallaşmasında əvəzsiz rol oynayır, onu təşəkkül tapmış münasibətlər sisteminə daxil edir, ümumən qəbul olunmuş norma və qaydalara tabe edir. Mədəniyyətin ümumiliyi cəmiyyətdə mənəvi vəhdətin təkrarsız iqlimini yaradır, mənlilik şüurunu fəallaşdırır (xüsusən dil, mənşə, davranış nümunələri, əxlaqi dəyərlər və s. ümumiliyi vasitəsilə). Nəticədə cəmiyyətin inkişafında varislik və yeniləşmə təmin olunur. Dini, milli, iqtisadi və s. ideyalar qüdrətli inteqrasiyaedici qüvvəyə malik olan sosial fenomenlərə konkret misal ola bilər.

Deməli, cəmiyyət sosial əlaqələrin və sosial qarşılıqlı təsirlərin təşkilinin universal üsulu olub, insanların bütün əsas tələbatlarını ödəməyi təmin edir; o, özünütənizimləmə, özünü təkraristehsal qabiliyyətinə malikdir. Xüsusi institutlar, təşkilatlar, normalar, dəyərlər vasitəsilə sosial əlaqələrin möhkəmlənməsi, yeniləşməsi və zənginləşməsi onun fəaliyyətinin aparıcı istiqamətini təşkil edir.

5. Cəmiyyətin tipologiyası

Cəmiyyət öz konkret təzahürlərində son dərəcə rəngarəngdir. Müasir cəmiyyətləri müxtəlif parametrlərə görə (məsələn, siyasi quruluş, coğrafi vəziyyət, mədəniyyət, ünsiyyət dili, sabitlik səviyyəsi, sosial inteqrasiya dərəcəsi, əhəlinin təhsil səviyyəsi və s.) fərqləndirmək olar. Tipik cəmiyyətlərin universal təsnifatları onların başlıca parametrlərinin ayırd edilməsinə əsaslanır.

Cəmiyyətlərin tipologiyasında əsas istiqamətlərdən biri dövlət hakimiyyəti formalarının ön plana çəkilməsidir. Bu baxımdan totalitar (dövlət sosial həyatın əsas istiqamətlərini müəyyən edir), demokratik (əhali dövlət strukturlarına təsir göstərmək imkanına malikdir) və avtoritar (totalitarizm və demokratiya ünsürləri əlaqələndirilir) cəmiyyətləri ayırd edirlər.

Marksizm cəmiyyətləri istehsal münasibətlərinin tipinə görə fərqləndirir və ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm (və ya kommunizm) ictimai-iqtisadi formasiyalarını ayırd edir. Sonuncu xüsusi mülkiyyətçilik münasibətlərinin ləğvini, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətə hamının bərabər münasibətini nəzərdə tutur.

Müasir sosiologiyada ənənəvi, industrial, postindustrial cəmiyyətlər kimi fərqləndirmə daha davamlı tipologiya hesab oluna bilər.

Ənənəvi cəmiyyət (bunu sadə və aqrar cəmiyyət də adlandırırlar) aqrar uklada, az mütəhərrik strukturlara və ənənələrə əsaslanan sosiomədəni tənzimləmə üsuluna malikdir. Fərdlərin davranışına ciddi şəkildə nəzarət olunur. Ənənəvi davranış normaları, adətlər, sabit sosial təsisatlar (xüsusən ailə, icma) çox mühüm məna kəsb edir. İstənilən sosial dəyişikliklərdən, yeniliklərdən imtina olunur. Ənənəvi cəmiyyət üçün istehsalın aşağı inkişaf sürətləri xarakterik cəhətdir. Bu tip cəmiyyət üçün davamlı sosial həmrəylik çox əhəmiyyətli amildir. E. Dürkheyim vaxtilə Avstraliya aborijenləri cəmiyyətini öyrənərək bu qənaətə gəlmişdi ki, dini etiqadlar cəmiyyətin əxlaqi vəhdətini qoruyub saxlamaqda çox mühüm rol oynayır. Ova hazırlaşmaqla, nikah mərasimləri və s. ilə bağlı birgə rituallar cəmiyyətin kollektiv ruhunun möhkəmlənməsinə kömək edir.

«Industrial cəmiyyət» termini hələ O. Kont tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdi. Belə cəmiyyətin əsasını istehsal, sənayenin inkişafı təşkil edir; bunlar əməyin elmi təşkilinə istinad edir. Sənaye istehsalı fəhlələrin iş yerlərində

təmərküzləşməsinə nəzərdə tutur. Əmələ gələn işçi kütləsinin sahibkarlarla münaqişəsi yaranır. Zənginliyin artmasının əsas şərti mənfəət ardınca qaçma və rəqabət olur. Lakin artıq istehsalla bağlı olan böhranlar da çoxalır; nəticədə bolluq içərisində yoxsulluq güclənir. İndustrial cəmiyyət sosial həyatın təşkilinin elə tipidir ki, burada fərdlərin azadlığı və maraqları onların birgə fəaliyyətini nizamlayan ümumi prinsiplərlə əlaqələndirilir. Belə cəmiyyət üçün çevik sosial strukturlar, sosial mobillik, inkişaf etmiş kommunikasiyalar sistemi xarakterik cəhətlərdir.

XX əsrin 60-cı illərində postindustrial (informasiya) cəmiyyət konsepsiyaları (D.Bell, A.Turen, Y.Habermas) meydana gəlir; bu, ən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında və mədəniyyətindəki kəskin dəyişikliklərlə şərtlənmişdi. Cəmiyyətdə bilik və informasiyanın, kompüter və avtomatik qurğuların aparıcı rolu etiraf olunur. Zəruri təhsil alan, ən yeni informasiya əldə etmək imkanı qazanan adamlar sosial ierarxiya pilləkənində irəliləmək üçün üstün şanslar əldə edirlər. İnsanın cəmiyyətdə əsas məqsədi yaradıcı əmək olur. Postindustrial cəmiyyətin neqativ tərəfi də var: dövlətin, hakim elitanın informasiyaya müəssərlik, kütləvi informasiyanın və kommunikasiyanın elektron vasitələri sayəsində insanlar, bütövlükdə cəmiyyət üzərində sosial nəzarəti gücləndirməsi təhlükəsi qalır. Cəmiyyətin həyat dünyası effektivlik və instrumentalizm məntiqinə daha çox tabe olur. Mədəniyyətdə, o cümlədən ənənəvi dəyərlərdə inzibati nəzarətin təsiri altında pozulma meyilləri güclənir, çünki belə nəzarət sosial münasibətlərin, sosial davranışın standartlaşmasına, unifikasiyasına can atır. Cəmiyyət iqtisadi həyat və bürokratik tərəkür məntiqinə daha çox tabe olur. İnsanlar sosial nailiyyətlərdən istifadə etsələr də, iqtisadiyyatın və dövlətin öz şəxsi həyatlarına müdaxiləsindən müdafiə olunmaq məcburiyyətində qalırlar. Deməli, müasir cəmiyyətin sosial sferası təhlükəsiz deyildir. Ona görə də modernizasiyaya qarşı müqavimət və mübarizə zəminində müəyyən sosi-

al hərəkətlər (məsələn, vətəndaşlıq təşəbbüsləri, «yaşılar» hərəkəti, antinüvə hərəkəti və s.) meydana çıxır.

Göründüyü kimi, cəmiyyətin bir pillədən digərinə keçməsinin obyektiv göstəriciləri kimi sənayenin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi ön plana çəkilir.

Bir çox tədqiqatçıların (məsələn, D.Bell, A.Kinq, C.Martin, A.Norman, C.Neysbit, İ.Məsud və başqaları) əsərlərində postindustrial cəmiyyətin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: əmtələrin istehsalından xidmətlər iqtisadiyyatına keçilməsi; yüksək təhsilli peşəkar-texniki mütəxəssislərin rolunun artması; cəmiyyətdə kəşflərin və siyasi qərarların mənbəyi kimi nəzəri biliklərin öncül mövqeyi; texnika üzərində nəzarət və elmi-texniki yeniliklərin nəticələrini qiymətləndirmək imkanı; intellektual texnologiyaya yaradılması zəminində, habelə informasiya texnologiyası deyilən texnologiyadan istifadə etməklə qərarların qəbul olunması.

İnformasiya cəmiyyətinin təşəkkülü təsadüfi deyildir. Bu cəmiyyətdə sosial dinamikanın əsası ənənəvi maddi ehtiyatlar deyil, informasiya (intellektual) bilikləridir, elmi, təşkilati amillərdir, insanların intellektual qabiliyyətləri, təşəbbüsləri, yaradıcılıqlarıdır. Formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətinin tələbatları informasiya texnologiyalarının, necə deyirlər, həyat vəsiqəsi almasını zəruri etmişdir.

İndustrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçilməsi zamanı sosial həyatın bütün sahələrində informasiya ehtiyatlarının toplanması ilə onlardan istifadə olunması arasındakı məhdudiyətlər aradan qaldırılır; bu, sosial proseslərin dinamikasının artmasına, ictimai tərəqqinin sürətlənməsinə səbəb olur. Deməli, informasiya cəmiyyətində informasiya axınları və massivləri sosial inkişafı müəyyən edir, mövcud ehtiyatlar və amillərlə müqayisədə prioritet istiqamətlidir; burada əhəlinin mütləq əksəriyyəti və ya hamısı informasiya fəaliyyəti ilə (əlbəttə, fərqli səviyyədə) məşğul olur.

Elmi ədəbiyyatda informasiya cəmiyyətinin gələcəkdə

informasiya-ekoloji cəmiyyətə keçəcəyi fikri də öz əksini tapmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, informasiya cəmiyyəti ekoloji sağlamlaşma imkanlarını artırmalıdır. İnformasiya-ekoloji cəmiyyət ekoloji problemləri effektiv həll etməyi bacaran, ekotələbatların, ekodəyərlərin və imperativlərin tarazlığını təmin edən, yüksək ekoloji mədəniyyətə, əlaqə, şüura əsaslanan cəmiyyətdir. Başqa sözlə, o, solumun yeni global vəziyyətdir, noosferanın təşəkkülünün növbəti mərhələsidir.

Müasir sosiologiyada cəmiyyətin sistem-struktur və münaqişə konsepsiyaları geniş yayılmışdır. Onları yığcam şəkildə nəzərdən keçirək.

Sistem-struktur konsepsiyalar cəmiyyəti müəyyən birlik, bütövlük kimi nəzərdən keçirir. Cəmiyyətin dəyişməsi konsensusun (cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı razılığın), müvazinətin pozulması ilə bağlıdır, onu bərpa etmək üçün cəmiyyətin sosial təşkilini dəyişdirmək zəruridir. A.Malinovskinin fikrincə, sosial sistem olan cəmiyyətin üsurləri insanların əsas tələbatları ilə bağlıdır. İnsanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün birləşməyə məcburdur. Buna əlaqələndirmə, idarəetmə institutları kömək edir. Deməli, cəmiyyət bir sistem olmaq etibarilə insanın öz təbiəti ilə şərtlənmişdir. K.Erikson cəmiyyəti özü inkişaf edən sosial sistem kimi nəzərdən keçirirdi; onun hüdudları və birliyi sosial nəzarət metodları ilə təmin edilməlidir. O, cinayətkarlıq faktlarını araşdıraraq, bu qənaətə gəlirdi ki, həmin faktlar cəmiyyətin hüdudlarını dəyişdirmək cəhdləridir. Bu kənaraçıxmalar cəmiyyətin qalan üzvlərinə cəmiyyətin birliyini qoruyub saxlamaq üçün davranış normalarına əməl olunmasının zəruriliyini başa düşməkdə, yəni sosial konsensusun saxlanmasını dərk etməkdə kömək edir.

T.Parsons belə hesab edirdi ki, sosial sistem böyük insan fəaliyyəti sisteminin altsistemlərindən biridir. Öz növbəsində sosial sistemdə daha dörd altsistemi ayırd etmək olar: mədəniyyət sistemi; siyasi sistem; iqtisadi sistem; sosial sistem. Üç əvvəlki sistemlər sonuncu sistemin fəaliyyət mühi-

tini qərarlaşdırır. Cəmiyyətin özayını strukturlaşdırılmış normativ nizam təşkil edir; bunun vasitəsilə əhəlinin kollektiv həyatı təşkil olunur. Nizam dəyərləri, normaları və qaydaları ehtiva edir. Məhz nizam sayəsində fərdlərin cəmiyyətə mənsubiyyət meyarı, məlum ərazidə onların davranışı üzərində nəzarət ölçüsü müəyyənləşir, kollektiv vahid bütövlük kimi fəaliyyət göstərə bilər. Eyni zamanda məlum normativ nizam sosial birlik üzvlərinin statuslarının, hüquq və vəzifələrinin toplusu kimi səciyyələnir; onlar vahid mədəni oriyentasiya zəminində müxtəlif fərdlər və qruplar üçün fərqlidir. Sosial səviyyədə cəmiyyət davamlı, qarşılıqlı surətdə əlaqəli, inteqral bütövlük olub, mədəni və sosial-struktur diferensiasiyaya malikdir. Cəmiyyətdə qeyri-adekvat sosiallaşmaya malik adamlar (deviantlar adlandırılan şəxslər) mövcuddur; onlar cəmiyyətin dəyər və normalarını yetərincə mənimsəməmişlər. Deviasiya müvazinətdən kənara çıxmaqdır, ona görə də sosial nəzarətin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsi zəruridir.

Mədəni sistem cəmiyyətdə normativ nizamın legitimləşdirilməsi (qanuniləşdirilməsi) funksiyasını yerinə yetirir: sosial icazələr və qadağalar üçün əsaslar formalaşır.

Orqanizmlər və fiziki əhatə cəmiyyətin mühiti kimi çıxış edir; onlar sosial sistemin mövcudluğu üçün zəruri şərtləri təmin edir. Bütün fiziki kompleksin özəyi iqtisadi sistemdir. İqtisadiyyat təkə texniki-texnoloji prosedurların sosial cəhətdən nizamlanması üçün yox, həm də onların sosial sistemə qoşulması üçün, onlar üzərində fərdlərin, qrupların mənafeləri naminə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın başlıca funksiyası cəmiyyətdə mövcud olan rəngarəng tələbatların ödənilməsi üçün ehtiyatların səfərbər edilməsidir. Cəmiyyətlə onu əhatə edən mühitin tarazlı qarşılıqlı təsiri onun sabit fəaliyyətinin, birliyinin, bütövlüyünün mühüm şərtidir. T.Parsonsun fikrincə, istənilən sosial sistem, ən əvvəl cəmiyyət kifayət səviyyədə daxili nizamlılığa malik olmalıdır.

Adətən cəmiyyətin dörd böyük sferasını ayırd edirlər: iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi. Bu sferalar və onların ayrı-ayrı elementləri bir-birinə fasiləsiz surətdə qarşılıqlı təsir göstərir, dəyişilir, yeniləşir. Bu sferalardan hər hansı birinin mütləqləşdirilməsi və ya onun əhəmiyyətinə laqeydlik göstərilməsi bütün cəmiyyətin taleyində fəlakətli iz buraxa bilər.

Sosial münaqişələr nəzəriyyəsinin tərəfdarları cəmiyyətdə mübarizəyə, daxili qarşıdurmaya, böhranlara xüsusi diqqət yetirirlər. Bu halda onların mülahizələrinin çıxış məqamı kimi qeyd olunur ki, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların mənafeələrində uyğunsuzluq, ziddiyyət, əkslik mövcuddur; həmin qruplar öz tələbatlarını ödəmək, öz maraqlarını reallaşdırmaq üçün səy göstərdiklərindən onların bir-biri ilə toqquşması, mübarizə aparması labüd olur. Sosial münaqişələr cəmiyyətin simasını, onun əsas sosial təsisatlarını və ya ünsürlərini dəyişdirir. Cəmiyyətin dəyişməsi mexanizmini fəaliyyətə gətirən başlıca amil sosial mənfəe olur; o, sosial sistemin qarşılıqlı təsirinin, fəaliyyətinin bazası kimi çıxış edir.

Münaqişələrin sosioloji nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaqda məşhur olan Amerika sosioloqu L.Kozer funksional təhlili təkmilləşdirməyə səy göstərərək, sübut edirdi ki, münaqişə cəmiyyətin daxili həyatının məhsuludur. Mövcud sosial sistemin sabitliyi probleminin həlli sosial toqquşmaları, münaqişələri, mənafeələrin mübarizəsini nəinki rədd etmir, əksinə, tamamilə etiraf edir; bu, sosial münasibətlərin ayrılmaz atributlarındanır. İstənilən sosial sistem fərdlər və sosial qruplar arasında hakimiyyətin, sərvətin, status mövqələrinin müəyyən bölgüsünü nəzərdə tutur. Heç zaman ayrıca şəxsin və ya qrupun mövcud bölgü sistemi nəticəsində faktiki nail olduğu ilə arzusunda olduğu, daha ədalətli hesab etdiyi pay arasında tam uyğunluq olmur; onların öz xüsusi paylarını artırmaq cəhdləri münaqişəni şərtləndirir.

Münaqişələr cəmiyyətdə bir sıra pozitiv funksiyalar da yerinə yetirirlər. Belə ki, onlar qarşılıqlı etimadsızlığın, düşmənçiliyin araşdırılmasına, gərginliyin zəiflədilməsinə səbəb

olur ki, bu da gələcəkdə tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin yeniləşməsinə imkan verir. Bundan əlavə, münaqişələr ümumi mənafeələrin təzahürü zəminində daxili düşmənlərə qarşı mübarizədə insanları birləşdirərək, cəmiyyətdə inteqrasiyaedici rol yerinə yetirirlər. Münaqişələr müəyyən çağırışlara cavab olaraq, həqiqi mübarizənin mənbəyi kimi sosial dəyişikliklərin stimullaşdırılması və sürətləndirilməsi funksiyasını da həyata keçirirlər.

Məşhur alman sosioloqu R.Darendorf sosial münaqişənin mahiyyətini hakimiyyətlə ona müqavimət göstərilməsi arasındakı antaqonizmdə görürdü. Çünki hakimiyyət həmişə hakimiyyətsizliyi, deməli, hakimiyyətə müqavimət göstərilməsini nəzərdə tutur. Hakimiyyətə müqavimətin dinamikası tarixin hərəkətverici qüvvəsidir, cəmiyyətdəki dəyişikliklərin sürət və istiqamətlərini müəyyən edir. Sivilizasiyalı, yüksək dərəcədə mobil cəmiyyətdə «sosial sarsıntıları qabaqlamaq» vasitəsi kimi münaqişələrin nizamlanması praktikası mövcuddur. Cəmiyyətin münaqişə modeli «ən ümumi bərabərlik, sosial nizam, sabitlik» modelindən daha üstündür.

Amerika sosioloqu F.Perkin müasir cəmiyyətdə münaqişəni zülm olunanlarla imtiyazlıların qarşıdurması kimi nəzərdən keçirir. Lakin onların mübarizəsi sosial ziddiyyətləri həll edən və ya yumşaldan incə mexanizmlər (məsələn, sosial mobillik, zülm olunanların tələbatlarının aşağı səviyyəsi, dinin təsiri və s.) sayəsində üsyanlara gətirib çıxarmır. Bölgü sisteminin daha çox bazar vasitəsilə formalaşması hökmran elitanın zəruri saydığı istiqamətdə cəmiyyətə təsir göstərməsinin gizli mexanizmlərini qavramaqda müəyyən çətinliklər yaradır. Beləliklə, sosial münaqişə konsepsiyası cəmiyyətdə mübarizəni, düşmənçiliyi, zorakılığı onun real surətdə fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi, bir mexanizmi kimi nəzərdən keçirir.

Göründüyü kimi, konsensus konsepsiyası sosial sistemin sabit, davamlı fəaliyyətinə, münaqişə konsepsiyası isə onun dəyişməsinə daha çox diqqət yetirir.

III FƏSİL

ŞƏXSİYYƏT SOSIAL SİSTEMDİR

1. Şəxsiyyət anlayışı

İnsan sadəcə olaraq sosial sistemin ünsürü deyildir; o həm də mürəkkəb struktura malik olan sistemdir. Ona görə də şəxsiyyət problemi onu bir tam, bir sistem kimi açıqlamağa imkan verən, müxtəlif elm sahələrində çalışan mütəxəssislərin səylərini fəal şəkildə birləşdirməyi zərurətə çevirən geniş kontekstdə öyrənilməlidir. Bu bir həqiqətdir ki, müxtəlif bilik sahələrinin hər biri həmin problemə öz predmetinə uyğun surətdə müraciət edir. Şəxsiyyətə bir sosial sistem kimi yanaşan sosiologiya başlıca diqqəti onun təşəkkülü və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, həmin qanunauyğunluqların təzahür xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirir. Şəxsiyyət probleminin sosiologiyadakı əhəmiyyətini bundan görmək olar ki, bütöv bir sahə - şəxsiyyətin sosiologiyası təşəkkül tapmışdır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, vaxtilə şəxsiyyətin sosiologiyasının mövcudluğu bir çoxları tərəfindən ancaq Qərbin təsiri kimi qiymətləndirilirdi.

Şəxsiyyət anlayışının özünü dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Elmi ədəbiyyatda bu barədə çox müxtəlif mülahizələr söylənilsə də, onları əsasən iki qrupda birləşdirmək olar.

Birincisi, şəxsiyyət normativ kateqoriya kimi izah edilir, yəni onun mahiyyəti insanın şüuruna və fəaliyyətinə aid olan müsbət keyfiyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu halda bəziləri yaş etibarilə yetkinliyi və psixi cəhətdən normal olmağı, bəziləri yüksək mənəviyyəti, şüurluluğu, məsuliyyəti, bəziləri fikirlərin müstəqilliyini, baxışların müəyyənliyini, hissələrin orijinallığını, iradə qüvvəsini, daxili intizamı və s. şəxsiyyət

olmaq üçün vacib normalar hesab edirlər. Məsələyə bu cür yanaşılması elmi cəhətdən doğru deyildir. Çünki insanların bir qismini şəxsiyyət kimi, digər qismini isə qeyri-şəxsiyyət kimi səciyyələndirmək şəxsiyyət anlayışının tarixən yaranması faktına uyğun gəlmir, ümumiyyətlə, şəxsiyyət probleminin həm nəzəri, həm də praktik səpkidə öyrənilməsi işinə lüzumsuz çətinliklər əlavə edir. Bu cür yanaşma əslində normativ əlamətlər əsasında insan və şəxsiyyət anlayışlarını nisbətən kəskin hədlərlə bir-birindən ayırır. Burada xatırlatmaq yerinə düşər ki, hüquq nəzəriyyəsi və praktikasi insanların şəxsiyyət və qeyri-şəxsiyyət kimi ayrılmasını məqbul saymır.

İkincisi, şəxsiyyət öz tipik və fərdi cəhətlərinin vəhdətində konkret insan kimi izah edilir. Bu nöqteyi-nəzər şəxsiyyət anlayışını daha dəqiq əks etdirir.

Şəxsiyyət anlayışını fərd və fərdiyyət anlayışları ilə müqayisə etdikdə onun mahiyyətini daha aydın təsvir etmək olar.

«Fərd» anlayışı bəşər nəslinin hər hansı ayrıca nümayəndəsini ifadə etmək üçün işlədilir. Məlum olduğu kimi, sosial fəlsəfədə bu anlayış müəyyən sosial bütövün yeganə nümayəndəsini ifadə edir. Həmin anlayışın köməyi ilə hər bir ayrıca adamın şəxsiyyət kimi formalaşdığı sosial şəraitdən mahiyyətə asılılığı nəzərə çarpdırılır. İnsan sosial münasibətlərin məhsulu kimi mövcud olur və fəaliyyət göstərir. Cəmiyyət sadəcə olaraq fərdi əhatə edən «mühit» deyildir, həm də onun «daxilində» yaşayan fenomendir. Təsədüfi deyildir ki, insanın fərdi davranışında bu fenomenin müxtəlif amilləri (məsələn, mədəniyyətin səviyyəsi, həyat fəaliyyətinin formaları, üsulları və s.) dərin iz buraxır. Ona görə də insan məlum cəmiyyətin yaratdığı şəraiti, imkanları nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Lakin bu o demək deyildir ki, fərdi mövcudluq şəraiti insanın sonrakı davranışını irəlicədən birdəfəlik və həmişəlik müəyyən edir. İnsan davranışı

nın öz sosial–qrup vəziyyətinə müncər edilə bilməməsi, bu davranışın mövcud ilkin amillərə münasibətdə nisbi müstəqil olması, şəxsin öz fərdi siması üçün məsuliyyət daşması, cəmiyyətin nəzərində müəyyən dəyər, məna kəsb etməsi – bütün bunlar fərd anlayışının deyil, şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarının köməyi ilə qeydə alınır. İnsanlar özlərində sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlər işləyib hazırlamışlar ki, bunları da ifadə etmək üçün şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarından istifadə edilir. Bu iki anlayış məna etibarilə bir-birinə çox yaxındır və qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Görünür məhz buna görə də həmin anlayışları çox zaman bir–birini əvəz edə bilən eynimənalı anlayışlar kimi işlədirlər. Lakin şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarında müəyyən məna çalarını fərqləndirmək mümkündür. İnsan şəxsiyyətdir, çünki onun öz sosial siması vardır; insan həm də fərdiyyətdir, çünki onun xüsusi, spesifik, təkrarolunmaz xassələri mövcuddur.

Fərdiyyət nəinki müxtəlif qabiliyyətlərin təzahürüdür, həm də onların müəyyən bütövlüyüdür. Bu halda adətən qabiliyyətlərdən biri digərləri ilə müqayisədə üstün mövqe tutur, onların əlaqələndirilməsinin orijinal üsulunu müəyyən edir. Lakin fərdiyyət anlayışı bütün insan fəallığını tam həcmdə əhatə edə bilmir. Fərdiyyətin yetkinləşməsi, dolğunlaşması, ahəngdarlaşması xeyli dərəcədə şəxsiyyət strukturdan asılıdır. Fərdiyyət anlayışı insan fəaliyyətinə özünə-məxsusluq və təkrarolunmazlıq, çoxcəhətlilik və ahəngdarlıq, təbiilik və sərbəstlik ölçüsü ilə yanaşdığı halda, şəxsiyyət anlayışı bu fəaliyyətdə şüurlu–iradi başlanğıcı nəzərə çarpdırır. Şəxsiyyət anlayışı ancaq ictimai münasibətlər sistemində, fərdin öz sosial rolunu necə başa düşməsi, ona necə münasibət bəsləməsi və onu yerinə yetirməsi nəzərə alınmaqla düzgün mənalandırıla bilər. Bu baxımdan fəaliyyət, şüur və şəxsiyyət problemlərini qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirən L.N.Leontyevə haqq qazandırmaq olar: «Şəxsiyyət olaraq doğulmuşlar, şəxsiyyət olaraq təşəkkül tapırlar».

2. Şəxsiyyətin sosiallaşması və onun mərhələləri

Şəxsiyyətin sosiallaşması barədə söylənilən mülahizələrdə az–çox fərqli məqamlara rast gəlsək də, əslində mahiyyətli fərqlər nəzərə çarpmır.

Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin mədəniyyət ünsürlərini, sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin ünsürlərin, norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqatçıların xeyli hissəsi uşaq yaşlarında sosiallaşmaya daha çox diqqət yetirir. Bu halda diqqət ən əvvəl ailəyə yönəlir, çünki ailə insanın həyatında ilk sosiallaşdırıcı özəkdir. Bundan başqa, ailə emosional əlaqələrin çox böyük intensivliyi ilə xarakterizə olunur. İlk sosiallaşma fərdin həyatında həlledici məqam olub, onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafını bir çox cəhətdən müəyyən edir.

Bir sıra müəlliflər belə hesab edirlər ki, sosiallaşma uşaqlıqla başa çatmır, əməli surətdə bütün həyat ərzində davam edir. Başqa sözlə, fərd müxtəlif sosial rolların yerinə yetirilməsi zərurəti ilə qarşılaşır. Bundan əlavə, sürətli sosial və texniki-texnoloji dəyişikliklər şəraitində müəyyən yaş yetkinliyi olan adamlar da əvvəllər qəbul edilmiş davranış nümunələrini yeni bacarıq və vərdislərlə əvəz etmək məcburiyyətində qalırlar.

Fərd cəmiyyətə, sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın ünsürünə necə qoşulur – sosiallaşma prosesində bunlar çox mühüm cəhətlərdir. Sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın şəxsiyyətə təsir göstərmək qabiliyyəti, habelə şəxsiyyətin başqa adamların təsirinə məruz qalmaq qabiliyyəti məhz bu cəhətlərdən asılıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, insan həm öz xüsusi vəziyyətinin, həm də bütövlükdə ictimai həyatın yeniləşməsinə spesifik təsir göstərir. Onun fəaliyyəti üzvi surətdə

müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərinə qoşulur. Deməli, şəxsiyyət qarşılıqlı sosial təsirin, fəaliyyətin həm obyekt, həm də subyektidir. Cəmiyyətdə sosial sistemlə şəxsiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən təsir mexanizmlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu, həm sosial sistemlərin fərdin sosial keyfiyyətlərinə olan təsiridir, həm də əksinə olan təsirdir. Birinci halda fərdin sosiallaşması mexanizmindən, ikinci halda isə sosial sistemin dəyişilməsi mexanizmindən söhbət gedir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki mərhələni ayırd etmək olar: **1) sosial adaptasiya; 2) interiorizasiya.**

Sosial adaptasiya fərdin sosial-iqtisadi şəraitə, rol funksiyalarına, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində təşəkkül tapan sosial normalara, sosial qruplara və sosial təşkilatlara, sosial təsisatlara uyğunlaşması kimi izah edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, üzvi təbiətdə müxtəlif adaptasiyalar geniş yayılmışdır. Mövcudluq uğrunda mübarizənin və təbii seçmənin nəticəsi kimi adaptasiyanın rəşional şərhə Darvinin təkamül təlimində öz əksini tapmışdır. Kibernetikanın meydana gəlməsi adaptasiya anlayışında spəsifik çarlar formalaşdırmışdır. Sosial sistemlərə adaptasiya probleminin tədqiqi müxtəlif bilik sahələrini təmsil edən mütəxəssislərin əlbir səylərinə möhtacdır. İnsana, cəmiyyətə münasibətdə adaptasiya başlıca olaraq, ətraf mühitə uyğunlaşmaqla bağlı olan reaksiya xarakterli davranışı əks etdirir.

Interiorizasiya sosial normaların və sərvətlərin insanın daxili aləminə qoşulması prosesidir. Xarici mühitin sosial normalarının, sərvətlərinin və digər komponentlərinin daxili «Mən» keçməsinin xarakteri hər bir konkret şəxsiyyətin strukturu ilə şərtlənmişdir. Bu struktur isə bütün əvvəlki təcrübə sayəsində formalaşır. Şəxsiyyət sosial mühitdə, necə deyirlər, əriyib yoxa çıxmır, həmin mühitlə az – çox müstəqil vahid kimi müəyyən münasibətdə olur.

3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət mexanizmləri

Şəxsiyyətin sosial fəaliyyətinin, sosial davranışının şərtlənməsində obyektiv həyat şəraiti həlledici mənə kəşb edir. Bu şərait müəyyən tələbatlar və mənafelər doğurur. Mənafelər öz növbəsində insanlarda fəaliyyətə bu və ya digər motivləri formalaşdırır. Bu halda obyektiv şərtlənmə subyektiv şərtlənməyə keçir. Belə keçid üç qrup mexanizmləri birləşdirən fəaliyyətin nəticəsidir: **a)** insanın sosial fəaliyyətinin motivləşdirilməsi, yəni tələbatların mənafelər kimi dərk olunması; **b)** şəxsiyyətin mənafelərinin fəaliyyət məqsədinə çevrilməsi; **c)** insanın fərdi davranışı və münasibətləri.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək olar ki, subyektiv şərtlənmədən obyektiv şərtlənməyə də keçid baş verir. Belə keçid iki qrupda birləşdirilə bilən mexanizmlər sayəsində mümkündür: **a)** fərdi davranışdan və fərdi münasibətlərdən şəxsiyyətlər qrupunun sosial davranışına və sosial münasibətlərinə keçilməsi; **b)** sosial qanunauyğunluqların sosial münasibətlərdə təzahürü. Bu münasibətlər, təbiidir ki, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində formalaşır.

Tələbatlar insanın xarici aləmdən obyektiv asılılığını ifadə edir. Buna görə də insanın bütün praktik fəaliyyəti tələbatların ödənilməsi forması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tələbatların ödənilməsinin real imkanlarını dərk etmək mühüm sosial mənə kəşb edir.

Tələbatların müxtəlif növlərinin (məsələn, təbii və sosial tələbatlar; fərdin ailəyə, sosial birliklərə, istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyəti sferalarına, bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə qoşulması ilə bağlı tələbatlar və s.) yığcam təhlili göstərir ki, insan tələbatlarının ali səviyyəsini sərvətlərin mənimsənilməsi təşkil edir.

Şəxsiyyətin mənafeyi bu və ya digər tələbatı ödəmək imkanından asılı olaraq, onun fəaliyyət istiqaməti kimi başa düşülə bilər. Sosial qanunların insanların fəaliyyətində təzahürü mənafelərlə vasitələnir, məhz onlarla özünə yol açır.

Sosiologiyada mənafelərin dörd tipini ayırd edirlər:

1. Mənafe–münasibət (müəyyən obyektə marağın şifahi şəkildə bəyan edilməsi);

2. Mənafe–fəaliyyət (müəyyən fəaliyyət növündə iştirak etməklə mənafeyin praktik təzahürü);

3. Mənafe–ustanovka (uzunmüddətli qarşılıqlı fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır, müxtəlif vəziyyətlərdə öz istiqamətini saxlayır);

4. Mənafe–yönüm (müxtəlif mənafelər arasında birinin başlıca mənafe kimi ayırd edilməsi).

Bu bir həqiqətdir ki, sosial vəziyyət dəyişir, yeniləşir. Yeniləşən vəziyyətdə insan öz mənafelərini, maraqlarını dəyişdirə bilmirsə, onda adaptasiya mexanizmləri fəaliyyətə başlayır, yəni insanı öz davranışını dəyişdirməyə məcbur edir.

Tələbatların, sərvət yönümlərinin və mənafelərin qarşılıqlı təsiri sosial fəaliyyətin motivləşdirilməsi mexanizmi kimi başa düşülə bilər. Fəaliyyətin motivləri fəaliyyətə konkret daxili sövqedicilərdir, insanların şüurunda obyektiv tələbatların və mənafelərin əks olunmasıdır.

Sosial davranışda fəaliyyətin zahiri təzahürü kimi insanın konkret mövqeyi, onun ustanovkası üzə çıxır. Konkret vəziyyətdə şəxsiyyətin, yaxud sosial qrupun müəyyən fəaliyyətə sosial cəhətdən şərtlənmiş meyilliyini ustanovka adlandırmaq olar. Elmi ədəbiyyatda şəxsiyyətin ustanovkalarının müxtəlif səviyyələrindən bəhs edirlər. Dörd səviyyəni səciyyələndirmək məqsədəuyğundur:

Birinci səviyyə – elementar qeydəalma ustanovkaları. Bunlar fəaliyyətə hazırlığı ifadə edir.

İkinci səviyyə–sosial obyektlərin və vəziyyətlərin qiymətləndirilməsi zəminində meydana gələn sosial ustanovkalar. Bunları çox vaxt «vəziyyət ustanovkaları» adlandırırlar.

Üçüncü səviyyə – sosial fəaliyyət sferalarında şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi istiqamətini müəyyən edən ustanovkalar. Bunları adətən «sərvət yönümləri ustanovkaları» adlandırırlar.

Dördüncü səviyyə – həyat fəaliyyətinin məqsədləri və onların reallaşdırılması üçün müəyyən vasitələrdən istifadə olunması baxımından şəxsiyyətin fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edən ustanovkalar. Bunları çox vaxt «mənafe ustanovkaları» adlandırırlar.

Ustanovkaların qeyd edilən dörd səviyyəsinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin sosial davranışının dörd səviyyəsindən bəhs etmək olar:

Birinci səviyyə subyektin aktual predmet vəziyyətinə, xarici mühitin təsirlərinə reaksiyasından ibarətdir (davranış aktları).

İkinci səviyyə adi fəaliyyəti, adi hərəkətləri əhatə edir. Bu hərəkətlər adətən nəticənin necə əldə olunacağı barəsindəki təsəvvürə tabe edilir.

Üçüncü səviyyə həyat fəaliyyətinin bu və ya digər sferasında insanların hərəkətlərinin, fəaliyyətlərinin məqsəd-yönlü ardıcılığını ifadə edir.

Dördüncü səviyyə həyat əhəmiyyətli məqsədlərin reallaşdırılması prosesidir.

Fəaliyyət öz mahiyyətinə görə insandan onun inkişafının bütövlüyünü, təmliğini tələb edir. Bütövlük şəxsiyyətin rəngarəng qabiliyyətlərinin vəhdətini, fəaliyyət prosesində zehni və fiziki qüvvələrinin üzvi əlaqəsini əks etdirir. Şəxsiyyətin sosial fəallığı nə qədər yüksəkdirsə, onun «insan-təbiət», «insan–sosial mühit» və «insan–insan» münasibətləri sistemləri ilə qarşılıqlı təsiri nə qədər səmərəli, nə qədər məhsuldardır, bütövlük də bir o qədər davamlıdır.

4. Şəxsiyyətin deviant davranışı

Deviant (kənara çıxan) davranış spesifik sosial hadisədir. Belə davranış «məlum cəmiyyətdə rəsmən qərarlaşmış və ya faktik surətdə təşəkkül tapmış normalara (standartlara, şablonlara) uyğun gəlməyən insan fəaliyyəti formalarının

da ifadə olunur».¹

Qeyd etdiyimiz sosial hadisənin daşıyıcıları müəyyən şəxslərdir, bəzi qruplardır; onlar şüurlu və ya kortəbii surətdə cəmiyyətdə mövcud olan tələblərlə və davranış normaları ilə konfliktə girirlər.

İnsanların şüurunda və davranışında deviasiya (kənara çıxma) adətən tədricən yetişir. Bu baxımdan sosiologiyada «ilk deviasiya» anlayışının işlədilməsi diqqəti cəlb edir. Həmin anlayışın mənasını belə izah etmək olar: ilk vaxtlar müəyyən kənara çıxma hallarına ətrafdakılar, necə deyirlər, barmaqarası yanaşırlar, hər hansı qaydanı pozan şəxs isə özünü bu cür qiymətləndirmir. Belə kənara çıxma halları isə əhəmiyyətsiz qüsurlar və ya qeyri-əxlaqi hərəkətlərə lap yaxın olsalar da, müəyyən zaman ərzində nəzərə çarpmaya bilərlər. Məsələn, təsadüfi adamlarla spirtli içkilərin içilməsi – ictimai əxlaqın pozulmasına gətirib çıxaran bu hadisə müəyyən müddətdə diqqətdən kənarda qala bilər.

Kənara çıxan davranışın ikinci səviyyəsi də vardır; bu, ikinci deviasiya adlanır. Bu halda ətraf sosial qrup və ya rəsmi təşkilatlar tərəfindən həmin davranışın daşıyıcısı açıq şəkildə əxlaq və ya hüquq normalarının pozucusu kimi etiraf olunur. Başqa sözlə, həmin davranışa müəyyən reaksiya özünü göstərir.

Kənara çıxan davranışı təhlil edərkən deviasiyanın fərdi və ya kollektiv formalarını fərqləndirmək vacibdir. Fərdi forma dedikdə, əxlaq və hüquq tələblərinin ayrıca şəxs tərəfindən pozulması başa düşülür. Kollektiv formada isə kənara çıxan davranış müəyyən sosial qrupun (məsələn, cinayətkar dəstənin) fəaliyyətinin ifadəsidir. Həmin qrup özünün qaydalar sistemini, «mədəniyyətini» yaradır və açıq şəkildə qəbul olunmuş normalara qarşı durur».²

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür kənara çıxma halını

deviant davranış hesab etmək doğru deyildir. Hərçənd bəzi tədqiqatlarda kənara çıxan davranış və deviant davranış eyniləşdirilir. Onlar eyniləşdirildikdə bütün sosial qruplar və bütün adamlar həmin təriflə ehtiva olunurlar. Halbuki cəmiyyətdə elə bir adam və sosial qrup yoxdur ki, onlar həyatın bütün hallarında mütləq surətdə norma və qaydalara müvafiq hərəkət etmiş olsunlar.¹ Deməli, kənara çıxan davranış anlayışı daha geniş məzmununa malikdir.

Kənara çıxan davranış müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Əvvəla, yeni sosial sistem boş yerdə yaranmış, əvvəlki sistemin, dağıdılmış sistemin bir sıra elementlərindən törəyir. Söhbət insanlardan və ya məhsuldar qüvvələrin ünsürlərindən gedir. İkincisi, yeni sosial sistemin inkişafı, adətən qeyri-bərabər olur. Bu, həmin sistemin ünsürlərinin qarşılıqlı nisbətində müəyyən disproporsiyalar doğurur və onlardan bəzilərdə müəyyən defektlərin qalmasına gətirib çıxarır. Üçüncüsü, inkişaf edən sistemin öz mövcudluğu şəraitinə (istər daxili, istərsə də xarici şəraitinə) natamam adaptasiyası özünü göstərə bilər. Başqa sözlə, sosial, mədəni və texniki inkişaf yeni meydana gələn ictimai-iqtisadi və mədəni tələbatların ödənilməsinə adekvat cavab verməyə bilər. Dördüncüsü, təsadüfi hadisələr də deviant davranışı qidalandıra bilər. Bütün bunlar məcmu halında müxtəlif neqativ hadisələrin konkret mənbəyi olur.²

Kənara çıxan davranış başlıca olaraq iqtisadi münasibətlərlə vasitələnir. Aydın məsələdir ki, belə davranış həmin münasibətlərin vəziyyətindən birbaşa asılı olmur. Qarşılıqlı əlaqə daha mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Lakin cəmiyyət inkişafının bütün tarixi göstərir ki, sıx qarşılıqlı əlaqə həqiqətən mövcuddur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, əsas məsələ müxtəlif sosial bərabərsizlik formalarının mövcudluğudur. Həyatı faktlar sübut edir ki, qeyri-bərabərliyin bu və ya di-

¹ Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс, 1991, №4, с. 74.

² Вах: Тошенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.

¹ Вах: Тошенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.

² Кудрявцев В.Н. Исследовательская проблема – социальные отклонения // Социс, 1983, № 2.

gər formaları qalmaqda davam edir. Həm də onları obyektiv surətdə şərtlənmiş fərqlər yox, deformasiyaya uğramış ictimai münasibətlər doğurur: məsələn, hakimiyyətə mənsubluq, xəlvəti iqtisadiyyatla bağlılıq və s. Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, mütəxəssislər xəlvəti iqtisadiyyatın nəhəng maliyyə kapitalına malik olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında təxminən 150-200 milyard dollar vəsaitin adı çəkilir.¹

Keçmiş SSRİ məkanında belə kənara çıxma hallarının mühüm mənbəyi iqtisadiyyatın defisitliyi idi. Bu, insanları alçaldırdı, böyük itkilərə səbəb olurdu. Çünki insanları ədalətin pozulması qədər heç şey narahat etmir.

Mütəxəssislərin fikrinə, Sovet dövründə kənara çıxan davranışın bir mənbəyi də ixtisaslı və ixtisassız əmək, nüfuzlu və nüfuzlu olmayan əmək arasındakı ziddiyyətlər olmuşdur. Həmin ziddiyyətlər insanların ziddiyyətli fəaliyyəti üçün ilkin şərt ola bilmişdir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, ixtisassız, nüfuzlu olmayan əmək bilavasitə kənara çıxmaya səbəb olur. Aşağı ixtisaslı adamlar içərisində də işçilərin mütləq əksəriyyəti ictimai bərc hissini, öz məsuliyyətini yaxşı dərk edir. Bununla belə, aparılmış kriminoloji tədqiqatlar əməyin məzmunu ilə cinayətkar davranış arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni qeydə almışdır. Belə ki, cinayətkarlar arasında yüksək istehsal kvalifikasiyasına malik olan şəxslər əhalinin ümumi strukturunda həmin kvalifikasiyadan olan işçilərə nisbətən təxminən 6 dəfə az olmuşdur.

90-cı illərdə qeyd etdiyimiz ziddiyyətlər başqa səbəblərlə – kütləvi işsizliyin doğurduğu səbəblərlə bir növ arxa plana sıxışdırılır. Məhz işsizlik kənara çıxan davranışlı qrupların (daimi yaşayış yeri olmayanlar, avaralar, narkomanlar, cinayətkarlar) formalaşması üçün əlverişli, münbit zəmin olur. Əvvəllər də mövcud olan bu «yaralar» başqa səbəblərlə şərtlənsə də, xeyli geniş miqyasları əhatə etmişdilər.

Kənara çıxmaların meydana gəlməsinin bir mənbəyi də

cəmiyyətin real inkişaf prosesi ilə insanların axtarış və risk hüququnun həyata keçirilməsinin bir-birinə uyğun gəlməməsidir. Keçmiş SSRİ-nin dağıldığı və müstəqil dövlətlərin meydana gəldiyi məqamda təsərrüfat cinayətləri üstündə mühakimə olunmuşların sayı 130 min nəfəri ötüb keçirdi. Onların sövqedici motivləri kifayət qədər müxtəlif idi: iqtisadi problemlərin həllinə könüllü kömək etmək arzusundan tutmuş təmənnalı yardıma, var-dövlət toplamaq hərisliyinədək.

Kənara çıxmaların şərait və səbəblərini araşdırarkən bir məqama da diqqət yetirilməlidir: bu, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələrinin mənafeələrindəki ziddiyyətlərdir. Müasir cəmiyyət müxtəlif mənafeələrin kəskinləşməsindən, toqquşmasından azad deyildir. Mənafe toqquşmaları ayrı-ayrı sosial təsisatların, sosial qrupların, cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində meydana gələ bilər.

Meydana çıxan ziddiyyətlərin vaxtında və adekvat həll olunmaması da insanların şüurunda və davranışında müəyyən iz buraxır. İctimai mənafeələrə laqeydlik zəminində sözlə iş arasında ayrılıq dərinləşir, sosial apatiya güclənir. Təsərrüfatsızlıq, maxinasiya təzahürlərini, rəhbərliyin maddi sərvətlərə laqeydliyini və s. görən adamlar rəsmi çağırışlara passiv münasibət bəsləyir, cəmiyyət hesabına öz əməyini yüngülləşdirmək yolları, imkanları axtarırlar.

İdarəetmə işində yol verilən nöqsanlar, qüsurlar da mənfi hadisələrin mənbəyi ola bilər. Bunlar qanunçuluğun, demokratiya və ədalət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Kənara çıxan davranış nəzərdən keçirərkən sosial varislik məsələsindən yan keçmək olmaz. İnsanların həyat tərzinin pozitiv tərəfləri ilə yanaşı neqativ tərəfləri də təkrar istehsal oluna bilər. Bu, sosial varisliklə bağlı məsələdir. Sosial varislik mexanizmi ziddiyyətlidir. Həmin ziddiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, varisliyin predmeti normal həyat təcrübəsi yox, həm də qüsurlu həyat təcrübəsi olur. Bu təc-

¹ Тошенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 248.

rübə isə sosial informasiya vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülür.

Kənara çıxan davranış ictimai münasibətlərin fəaliyyəti və inkişafı prosesinin adamların müəyyən hissəsinin şüurunda qeyri-adekvat inikası ilə də əlaqədardır. Ədəbiyyatda belə uyğunsuzluğun iki növünü ayırd edirlər. Birincisi, ictimai inkişafın əvvəlki mərhələsində təşəkkül tapan əhval-ruhiyyələr, baxışlar çox zaman yeni şəraitlə uyğun gəlmir. İkincisi, praktik fəaliyyət gedişində elə təsəvvürlər meydana gəlir və ya canlanır ki, onlar da dəyişikliklərin mənasını və istiqamətini birtərəfli izah edirlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz problem baxımından əxlaqi münaqişələr də diqqəti cəlb edir. Bu, münaqişələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. xarici (insanlar arasında olan) münaqişələr;
2. daxili (insanda motivlərin mübarizəsi baş verən) münaqişələr.

Xarici münaqişələr sərvət yönümlərinin istiqamətindəki ayrılığı ifadə edir. Həmin yönümlər ictimai münasibətlərdə müxtəlif əxlaqi sistemlərin toqquşması kimi təzahür edir. Fərdlərarası münaqişələrin mənbəyi mənəvi mövqelərdəki fərqlər də ola bilər. Həmin fərqlər şəxsi mədəniyyət səviyyəsinin, konkret həyat məqsədlərinin və onlara çatmaq üçün seçilən vasitələrin uyğunsuzluğu ilə şərtlənmişdir.

Daxili münaqişələrin təbiəti bundan fərqlidir. Onlar fərdi əxlaqi şüurun ziddiyyətliyi ilə müəyyən edilir. Çox zaman bu, ictimai bərc motivləri ilə qrup, ailə və şəxsi mənafeləri ifadə edən motivlər arasındakı toqquşma kimi özünü göstərir. Daxili münaqişələr təkamül edərək, xarici münaqişələrə keçə bilər.

Kənara çıxan davranış təzahürləri olduqca rəngarəngdir. Onları müəyyən tipoloji qruplarda birləşdirmək olar. Həmin qrupların həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətləri vardır. Elmi ədəbiyyatda insanların şüur və davranışındakı neqativ hadisələri təsnif etmək barədə maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Müxtəlif əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qrup-

laşma aparmaq olar:

a) Deviasiyaların səviyyəsinə görə:

- 1) ilkin deviasiya;
- 2) ikinci deviasiya.

b) Əhatə dairəsinə görə:

- 1) kənara çıxan davranışın fərdi forması;
- 2) kənara çıxan davranışın kollektiv forması.

c) İnsanların həyat fəaliyyəti sferalarına görə:

- 1) istehsal-əmək sferasında – iqtisadi uğurluqlar, qənimətçilik, təsərrüfatsızlıq və s.;
- 2) bölgü sferasında – cəmiyyətdən çox qopartmağa çalışmaq, rüşvətxorluq, sosial parazitizm;
- 3) siyasi həyat sferasında – karyerizm, bürokratism, siyasi naşılıq, millətçilik, ekstremizm.
- 4) məişət və həyat tərzində – dilənçilik, sərxoşluq, istehlakçılıq, ailə borcuna laqeyd münasibət.
- 5) mənəvi həyat sferasında – mədəniyyətsizlik, meşşanlıq və s.
- 6) ünsiyyət sferasında – insanlara laqeyd münasibət, kobudluq, böhtançılıq, vicdansızlıq, xudbinlik və s.

Bəzən kənara çıxan davranışı başqa əsasla görə – hüquqa, yaxud əxlaqa aid olmasına görə iki tipə ayırırlar: a) hüquqa zidd kənaraçıxmalar; b) əxlaqa zidd kənaraçıxmalar.

Bu halda onu əsas tuturlar ki, normalar, standartlar və qaydalar insanların həyat fəaliyyətinin iki başlıca nizamlayıcısı ilə müəyyən edilir: hüquq və mədəniyyət. Əlbəttə, onlar arasında hədd şərtidir. Buna baxmayaraq, kənara çıxan davranışın konkret formalarını öyrənərkən həmin tipləşdirmədən istifadə etmək olar.

Bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir: kənara çıxan davranışın bəzi formaları (məsələn, narkomaniya, fahişəlik, korrupsiya) üzərindən illər boyu aydın seçilən örtük götürüldü. onların təzahürləri, səbəbləri fəal müzakirə obyektinə çevrildi. Elmi və siyasi dairələrin diqqəti iqtisadi cinayətçılığa, kriminal davranışla səciyyələnən müxtəlif gənclər birliklərinə yönəldi. Bütün bunlar keçmiş SSRİ-nin dağılması, müs-

təqil dövlətlərin yaranması, müxtəlif sahələrdə ənənəvi əlaqələrin qismən və ya tamamilə qırılması, kənara çıxan davranış təzahürlərinə qarşı mübarizənin xeyli zəifləməsi fonunda baş verirdi.

XX əsrin son onilləri ərzində aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərirdi ki, kənara çıxan davranış qrupları içərisində alkoqolizm, narkomaniya və cinayətkarlıq xüsusi diqqət tələb edən problemlərdir.

Bu bir həqiqətdir ki, sərxoşluq, alkoqolizm ciddi sosial bəladır; o, ictimai həyata, necə deyirlər, əsaslı surətdə nüfuz edə bilmişdir. Mütəxəssislər alkoqolizmlə bağlı aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirirlər:

– sərxoşluq, alkoqolizm müxtəlif sosial qruplara xas olan hadisədir. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Rusiya, Ukrayna, Belorusiya və s.) həmin bəla hər iki cinsi (qadınları və kişiləri) əhatə edir. Respublikamızda bu, daha çox kişilərin həyat tərzini üçün səciyyəvidir.

– alkoqolizmə meyillik gənclər içərisində daha geniş yayılmışdır; bu, əmək intizamının pozulmasına, istehsal travmatizminə, ailələrin dağılmasına, qeyri-normal uşaqların doğulmasına, orta ömrün azalmasına səbəb olur.

– son illərdə yeniyetmələr içərisində alkoqolizmə meyilliliyin müəyyən əlamətləri müşahidə olunur. Bunu dövrü mətbuatın, radio və televiziyanın müəyyən materialları aydın surətdə nümayiş etdirir.

Alkoqolizmə qarşı mübarizə çox ciddi problemdir. Bu iş sistemlilik tələb edir. Həmin prinsipin pozulması alkoqolizmə qarşı aparılan mübarizənin səmərəsini azaldır.

Alkoqolizmə qarşı təsirli, fəal mübarizə aparılmalıdır. Bunun başlıca yolları hansılardır?

Mütəxəssislərin fikrincə, ilk növbədə ailədən, yaşlılardan başlamaq lazımdır. F.Şereqinin tədqiqatları göstərir ki, alkoqolizmlərin təxminən 1/3-i ilk dəfə spirtli içkini 10 yaşında, 2/3-si isə 11-15 yaşlarında dadmışdır. Artıq bu fakt sübut edir ki, alkoqolizm və sərxoşluq gənclərin hər hansı xü-

susi submədəniyyətinin üzvi ünsürü deyildir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin təxminən 40%-i qəti şəkildə qeyri-alkoqollu ənənələrə tərəfdar çıxır; yaşlılar içərisində isə belələri cəmi 15%-i təşkil edir.

Sağlam həyat tərzini normalarının reallaşdırılması işi kifayət qədər mükəmməl təşkil olunmur. Adamların bir qisminin ümumi mədəniyyətinin aşağı olması da həmin prosesə təsirsiz qalmır. Konkret vəzifələrin həllində bəsitlik, inzibati tədbirlərdən, amirlik metodlarından istifadə olunmasına meyillilik də son dərəcə mürəkkəb işə ancaq ziyan vurur. Spirtli içkilərin ən müəssər mallar sırasında olması da ümumi sağlamlıq prosesinə təsirsiz qalmır. Respublikaya müxtəlif ölkələrdən spirtin və spirtli içkilərin gətirilməsi üzərində ciddi nəzarətin olmaması da ciddi problemdir.

Alkoqolizm probleminin kompleks həlli həm sosial, həm də tibbi tədbirlərin birləşdirilməsini, hüquqi və əxlaqi tənzimləmə imkanlarının, inzibati səylərin fəallaşdırılmasını, anti-alkoqol təbliğatın səmərəli, konkret, təsirli təşkilini, insanın özünün məsuliyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Deviant davranışın ikinci qrupuna narkomaniyanı aid etmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, XX əsrin 60-70-ci illərindəki «özünüsakitləşdirmə» mühiti cəmiyyətdə narkomaniyanın getdikcə kəskinləşən sosial problemə çevrilməsinin başlıca səbəblərindən biridir.¹ Təhlil göstərir ki, narkomaniya hər hansı birlik həddlərinə sığmır və əslində ən müxtəlif sosial qrupları əhatə edir. Bu bəla sosial-mənəvi cəhətdən xeyli adamı şikəst edir, antisosial davranışı və fəalliyəti stimullaşdırır.

Narkomaniya məsələlərini xüsusi olaraq araşdıran A.A.Qabiani belə bir qənaətə gəlmişdir ki, narkomaniya başlıca olaraq şəhərlərdə yaşayan və 35-ə qədər yaş olan kişilər içərisində daha geniş yayılmışdır. Xüsusi həyəcan doğuran cəhət ondan ibarətdir ki, onların təxminən 1/3-i 25 yaşına qədər olan gənclərdir. Narkomaniya daha çox şəhər prob-

¹ Тошенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М., 2001, с.254.

lemi olsa da, narkotik vasitələrin istehlakı coğrafiyası genişlənərək, hətta ən uzaq kənd regionlarını da əhatə etmişdir.¹

Respublikamızda konkret statistik göstəriciləri araşdıraraq, aşağıdakı məqamları xüsusi qeyd etmək vacibdir:

Əvvəla, cinayətlərin ümumi sayında narkotiklərlə bağlı cinayətlər mühüm kateqoriyalardan biridir. Belə ki, 2009-cu ildə narkotiklərlə bağlı 3027 cinayət qeydə alınmışdır. Bu, həmin ildə qeydiyyatda alınmış cinayətlərin ümumi sayında oğurluqdan (3640) sonra ikinci yerdə dayanır.²

İkincisi, faktlar göstərir ki, işləməyənlər və təhsil almayanlar içərisində bu bəla daha geniş yayılmışdır.

Üçüncüsü, araşdırmalar göstərir ki, polinarkomaniya geniş yayılmışdır. Həşiş, morfi, tiryək, kokain, heroin qəbulu bu fikri təsdiqləyir. A.A.Qabianinin tədqiqatlarına əsasən demək olar ki, mütləq əksəriyyət (təxminən ¾ hissə) həşişdən başlamışdır. Belə bir yanlış mülahizəyə inananlar çoxdur ki, guya həşişin ziyanı əhəmiyyətsizdir, o qədər də ağır nəticələrə gətirib çıxarmır. Halbuki həşişdən başlayan yol çox dərinliklərə gedib çıxır, ciddi fəlakətlərə səbəb olur. Respublikamızda 2009-cu ildə narkomaniya və toksikomaniya ilə əlaqədar 23361 nəfər şəxs dispanser və profilaktika uçotunda olmuşdur, halbuki bu rəqəm 2005-ci ildə 17838 nəfər təşkil etmişdir.³ Belə bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, bir çoxları xroniki narkomanlar kateqoriyasına aiddir, yəni elə şəxslərdir ki, onlar çoxdan və sisteməlik surətdə narkotikləri qəbul edirlər.

Dördüncüsü, narkotikləri qəbul edənlərin tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, onlar əsasən əvvəllər məhkum olunmuşlar – özü də narkomaniya ilə bağlı cinayətlər törətmiş şəxslərdir, habelə spirtli içkilərdən və ya narkotiklərdən istifadə edən ailələrdən olan şəxslər, psixi və ya əsəb xəstəlikləri olan şəxslərdir.

¹ Габияни А.А. Наркотизм: вчера и сегодня. Тбилиси, 1988, с.17-19.

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı. 2010. s.322.

³ Yəni orada, s.281.

Beşincisi, aparılmış sosioloji tədqiqatlar bu bəlaya düçar olmağın amillərini üzə çıxarmağa kömək edir. Rəyi soruşulanların əksəriyyəti (üçdə iki hissədən çoxu) bildirmişdir ki, onlar başqa şəxslərin təsiri ilə narkotik maddələrə meyl göstərmişlər (dostlar və tanışların təkidi ilə). Onlar kəskin hisslərə ehtiyac duyaraq, hedonist səyləri əsas tutduqlarını, təxminən dördüdə bir hissəsi isə başqalarını təqlid edərək, bu yola qədəm qoyduqlarını qeyd etmişlər. Ağır psixi travmalardan, şəxsi dramalardan xilas yolu kimi narkotiklərə meyl göstərənlərin sayı isə az olmuşdur. Bu, belə bir bəsit təsəvvürü rədd edir ki, guya narkotiklərdən istifadənin başlıca səbəbi məşəqqəti aradan qaldırmaq, ruhi müvazinət əldə etmək arzudur.

Nəhayət, altıncısı, narkotikləri istehlak edənlər onlar üçün xeyli pul, vəsait xərcləməli olurlar. Aydın məsələdir ki, əksər narkotiklər istehlakçıları həmin vəsaiti cinayətkarlıq yolu ilə əldə etməyə cəhd göstərirlər. Onların bir qismi ümumiyyətlə işləmir, bir qismi isə işləri müqabilində elə yüksək haqq ala bilmirlər. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, narkomaniya ciddi ictimai «yara»ya çevrilmişdir. O, daimi diqqət tələb edən problem olmuşdur. Bu hadisəyə qarşı mübarizə üçün təsirli tədbirlər düşünülməlidir. Effektiv mübarizə isə qeyd edilən bəlanın dərin sosial səbəblərini aşkara çıxarmağı nəzərdə tutur. Cəmiyyətin bütün qabaqcıl qüvvələri bu mübarizənin səmərəsini artırmağa səy göstərməlidirlər.

Kənara çıxan davranışın üçüncü qrupuna cinayətkarlığın bütün təzahürlərini aid etmək olar. Adətən bu təzahürləri qeyd edilən davranışın ifrat dərəcəsi kimi xarakterizə edirlər, çünki şəxsiyyətin, sosial təşkilatların, bütövlükdə cəmiyyətin mənafeləri üçün ciddi təhlükə yaranır. Aydın məsələdir ki, heç bir cəmiyyət onun hüquqa zidd hesab etdiyi davranışa laqeyd olmamış, mümkün vasitələrlə və metodlarla ona qarşı mübarizə aparmışdır. Elmi ədəbiyyatda cinayətkar hərəkətlərin dəqiq təsnifatını vermək istiqamətində

müxtəlif cəhdlər olmuşdur.

Bu məsələdə mühüm məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə bütün məsuliyyəti ancaq hüquq mühafizə orqanlarının üzərinə qoymaq doğru olmazdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, cinayətlərin müəyyən hissəsi hələ də uçotdan kənardadır; həmin hissə latent (görünməz, gizli qalan) cinayətkarlıq adlanan cinayətkarlığı təşkil edir. Deməli, ancaq cinayətkarlıq statistikasına istiqamətlənmək vəziyyətin həqiqi elmi mənzərəsini yaratmır, çünki bu statistikada aşkar edilmiş faktlar qeydə alınır.

Qeydə alınmış cinayətlərin sayı və tərkibi baxımından respublikamızda vəziyyət necədir? Rəsmi statistikaya görə, 2009-cü ildə qeydə alınmış cinayətlərin sayı 22830 olmuşdur. Bu cinayətlər içərisində ilk yerdə oğurluq (3640), ikinci yerdə narkotik maddələrin qeyri-qanuni hazırlanması, əldə edilməsi, saxlanması və ya satışı (3027), üçüncü yerdə hərəkətin təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması (1601 hadisə), dördüncü yerdə dələduzluq (1330 hadisə), beşinci yerdə isə xuliqanlıq (1301 hadisə) dayanır.¹

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, iqtisadi cinayətkarlıq yolunu tutmuş adamlar çoxdur, lakin onların çox az qismi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Keyfiyyətsiz məhsul buraxan müəssisələrin xeyli qismi statistik göstəricilərdə öz əksini tapmır; dövlət hesabat qaydasının təhrifləri, gəlirlərin gizlədilməsi, vergi ödəməkdən yayıma halları da geniş yayılmışdır.²

Son 10 il (2000-2010-cu illər) ərzində əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları tərəfindən törədilmiş cinayətlərin təhlili göstərir ki, təhqiqatı başa çatmış cinayətlər içərisində həm əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər tərəfindən, həm də qrup halında törədilən cinayətlər, zəif sürətlə də olsa, artmaqda davam etmişdir.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2010, s.322.

² Тошєнко Ж.Т. Социологический кype. М., 2001, с.256.

Mütəxəssislərin fikrincə, qrup halında törədilmiş cinayətlərdə üç əlamət xüsusilə nəzərə çarpır:

- qrupun dəqiq strukturu və iyerarxi əlaqələri vardır;
- qrup müntəzəm cinayətkar biznes üçün yaradılır;
- qrupun bəzi dövlət aparatı nümayəndələri ilə əlaqələri mövcuddur; onlar qrupa himayədarlıq edirlər.

Şəxsiyyət əleyhinə yönəlmiş cinayətlərə dair statistikanı məcmu halında nəzərdən keçirsək, deyə bilərik ki, ən əvvəl insanı qorumaq lazımdır. Sosioloji təhlil çox mühüm bir məqamı üzə çıxarmağa imkan verir: cinayətkar hərəkətlərdə, proseslərdə müəyyənəddici məqam deformasiyaya uğramış şüurun və davranışın müxtəlif növləridir.

Bəs cinayətlərin coğrafiyası necədir? Təhlil göstərir ki, cinayətlərin təxminən yarısı Bakı, 4,2 faizi Sumqayıt, 3 faizi Gəncə şəhərlərində baş vermişdir.¹

Məhkum edilənlərin əsas cəza tədbirləri üzrə bölgüsünə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, ən geniş tətbiq edilən cəza növləri bunlardır: müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; cərimə; şərti məhkum etmə; islah işləri; ictimai işlər; azadlığın məhdudlaşdırılması; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, mikromühit kənara çıxan davranışa güclü təsir göstərir. Ümumi obyektiv şərtlər yalnız belə davranış imkanını müəyyən edirlər, lakin onun bilavasitə səbəbləri olmurlar. İnsanların hərəkətləri, fəaliyyətləri vasitəsilə imkanın gerçəkliyə çevrilməsi konkret amillərdən asılıdır; həmin amillər isə mikromühit səviyyəsində reallaşır. Eyni bir iqtisadi və sosial-psixoloji şəraitdə insanların davranışında xeyli fərqlər, bəzən isə prinsipial fərqlər müşahidə etmək olar. Həmin fərqlər ailədəki, tədris və əmək kollektivindəki vəziyyətlə, kiçik qrupların təsiri ilə, habelə insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Deməli, mikromühitin müxtəlif komponentləri müəyyən mədəni-əxlaqi davranış formalarının daşıyıcılarıdır. İnsan istər-

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2010, s.330.

istəməz öz yaxın əhatəsində bəyənən, təqdir edilən davranış xəttinə tərəfdar çıxır. Həmin davranış xəttində rəasional, sağlam həyat tərzinə zidd olan ustanovkalar, yönümlər mövcud ola, hətta üstünlük təşkil edə bilər. Çox zaman belə olur ki, mikromühit bütövlükdə deyil, onun hər hansı bir ünsürü cəmiyyətə zidd istiqamətdə olur. Burada çox şey ondan asılı olur ki, şəxsiyyət üçün hansı qrup daha nüfuzlu və cəlbədicilə olacaqdır.

Aydın məsələdir ki, makromühitlə mikromühitin qarşılıqlı obyektiv əlaqəsi mikromühitin nisbi müstəqilliyini inkar etmir; həmin mühitdə kənara çıxan davranışın, o cümlədən cəmiyyətə zidd davranışın təkrar istehsalı imkanı qalır. Buna görə də bir sıra hallarda mikromühitdə neqativ xarakterli təsəvvürlər, vərdislər, ənənələr meydana gəlir.

Qeyri-münasib mənəvi-psixoloji iqlim, qrup normalalarının ictimai cəhətdən sanksiya verilmiş normalalarla uyğunsuzluğu, adaptasiya çətinlikləri, qarşılıqlı tələbkarlığın olmaması, ünsiyyətdəki münəqişələr və gərginliklər – bütün bunlar kənara çıxan, deviant davranışın mikromühitdə bazası olan, heç də tam olmayan səbəbləridir. Lakin unudulmamalıdır ki, mikromühitin özü qeyri-yekcinsdir, çünki insan eyni zamanda bir neçə kollektivə, qrupa daxil olur. Həmin kollektivlərin, qrupların təsiri isə ziddiyyətli ola bilər.

IV FƏSİL

SOSIAL-ƏRAZI BİRLİKLƏRİ

1. İlkin sosial-ərazi birlikləri anlayışı

İlkin sosial-ərazi birlikləri (məskunlaşma üzrə birliklər) şəhər, kənd, qəsəbə və ya digər daimi yaşayış məskənlərinin əhalisindən ibarət olan spesifik sosial qrupdur¹.

Məskunlaşma üzrə birliklərin formalaşmasının obyektiv əsası vardır. Bu halda iki məqama xüsusi diqqət yetirilməlidir:

a) Əmək bölgüsü, işçilərin bu və ya digər əmək növü üzrə bölüşdürülməsi. Əmək növləri həmişə ərazi baxımından lokallaşmışdır ki, bu da daimi yaşayış məskənini formalaşdırır. Bu, öz növbəsində məskənin əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühitinə çevrilməsini şərtləndirir. Həmin mühit hüdudlarında əhali öz gündəlik tələbatlarını ödəyir. İstənilən yaşayış məskənini sadəcə müşahidə etməklə dediklərimizə əmin olmaq mümkündür.

b) Müxtəlif məskənlərdə (məsələn, şəhər-kənd; kiçik şəhər-iri şəhər; monosənaye mərkəzi-çoxfunksiyalı şəhər məskəni və s.) həyat fəaliyyəti şərtlərinin sosial-iqtisadi, sosial-mədəni baxımdan qeyri-yekcinsliyi.

Məhz bu amillər əsasında konkret məskənin əhalisində qrupyaradıcı sosial əlamətlər formalaşır, ümumi mənafeələr təşəkkül tapır. Bu mənafeələrin mövcudluğu sosial-ərazi fərqləri faktını bir növ qeydə alır. Bunun sayəsində konkret məskənin əhalisi demografik xarakterli ümumiliklə yanaşı həm də sosial birliyə çevrilir. Məskunlaşma üzrə birliklərdə formalaşan sosial əlaqələrin tipi mövcud ictimai münasibət-

¹ Российская социологическая энциклопедия. Москва, 1998. с.480.

lərin xarakterini əks etdirir. Lakin ictimai münasibətlərin ifadəlilik səviyyəsi məlum yaşayış məskənindəki həyat fəaliyyəti şərtlərinin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Məskunlaşma üzrə birliklər sosial münasibətlərin ərazi baxımından təzahüründə onların subyektləridir. Onların formalaşmasında məskənlərdəki həyat fəaliyyəti şərtlərinə xas olan fərqlər dərin iz buraxır. İlk sosial-ərazi birliklərinə xas olan iqtisadi, sosial-mədəni proseslər sosiologiya tarixində diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. Bunu ondan görmək olar ki, şəhərin sosiologiyası, kəndin sosiologiyası kimi sosioloji bilik sahələri təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir.

İnsanların yerləşməsi ilə sosial inkişaf arasında əlaqənin mövcudluğu faktını sosiologiya XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kifayət qədər aydın ifadə etmişdir. F.Tönnis, K.Byuxer, R.Makkenzi ərazi birliyini başlıca olaraq bu və ya digər ərazidə insanların birgə yaşaması prizmasından nəzərdən keçirmişlər. Bu halda cəmiyyətdən fərqli olaraq birliyin «lokallığı», digər sosial qrupların formalaşması amillərindən fərqli olaraq, onun «ərazi mənsubiyyəti» ön plana çəkilmişdir.

Sosial-ərazi birlikləri sosiologiyanın mühüm kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriya əhalinin sosial diferensiasiyasının müəyyən kəsimidir; elə kəsimi ki, o, cəmiyyətin tarixən şərtlənmiş ərazi-məskunlaşma baxımından təşkili əsasında təşəkkül tapmışdır.

Sosial-ərazi birliyi tarixi kateqoriyadır. Onun meydana gəlməsi şəxsi qan qohumluğuna əsaslanan ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçidlə bağlı olmuşdur. Həmin cəmiyyətin başlıca əlamətlərindən biri də bu olmuşdur ki, o, ictimai məqsədlər üçün əhalini qohum qruplar üzrə yox, eyni bir ərazidə yaşamağa görə ayırmışdır. Məhz bu vaxtdan etibarən insanın yaşayış yeri, eləcə də bütövlükdə əhalinin yerləşməsi sosial determinasiya həlqəsi, eyni zamanda sosial inkişaf amili və mühiti olur.

Sosial-ərazi birliyinin ilkin şərti fərdin yaşayış məskə-

ninə spesifik şəkildə bağlılığıdır; bu, öz zahiri ifadəsini daimi yaşayış yeri hadisəsində tapır. Yaşayış yerinin daimi xarakteri o deməkdir ki, insanların məskunlaşması istehsala «bağlanmışdır», onların yerləşməsi bütövlükdə həmin istehsalın yerləşməsinin ardınca gedir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sosial-ərazi birliklərinin formalaşması ilk növbədə əmək bölgüsü, onun növləri ilə şərtlənmişdir. Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, adamların bu və ya digər əmək növlərinə görə bölüşdürülməsi məskənlər səviyyəsində də mövcuddur. Bunu aşağıdakı məqamlar xüsusilə aydın nümayiş etdirir:

1) işçinin istehsal vasitələri ilə birləşməsi müəyyən ərazi «bağlılığını» nəzərdə tutur;

2) texnikanın və texnologiyanın inkişafı fərdin istehsal prosesinə qoşulmasının xarakterini dəyişdirsə də, bu proses həmişə ərazi baxımından müəyyənlik kəsb edir;

3) işçinin müəyyən əmək növünə bağlanmasının özü onun həm məkan baxımından, həm də sosial münasibət baxımından yerini dəyişməsi imkanlarını məhdudlaşdırır.

Deməli, məskunlaşma məsələsinə bəsit yanaşmaq olmaz. Əslində o, insanın həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühiti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu, sosioloji baxımdan o deməkdir ki, birliklərin və şəxsiyyətin sosial inkişafını determinasiya edən sosial-iqtisadi şərtlər öz funksiyasını təkcə bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində deyil, həm də müəyyən məskən səviyyəsində yerinə yetirir, çünki insan (və bütövlükdə əhali) məhz orada əməyin subyekti, istehsalın subyekti və i.a. kimi çıxış edir. İnsanların həyat fəaliyyəti şərtləri işçinin istehsal vasitələri ilə birləşməsi formasından başlayaraq, məskəndə konkret xarakter daşıyır. Başqa sözlə, bu şərtlər onların sosial inkişafının faktik əsası funksiyasını yerinə yetirir.

Lakin insanların məskənlərə təkcə bağlanması və məskənlərin onların həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühitinə çevrilməsi sosial-ərazi birliyinin əmələ gəlməsi üçün hələ kifayət deyildir. Bu cür birlik yalnız elə bir əsasda təşəkkül tapa bi-

lər ki, müəyyən yerdə insanların həyat fəaliyyəti şərtləri digər yerdəki şərtlərdən fərqli olsun və bu əsasda ümumi mənafeələr formalaşsın. Məskənlərdə həyat şəraitində mövcud olan fərqlər bu və ya digər ərazinin, regionun iqtisadi və sosial inkişafındakı bərabərsizliyin təzahürüdür. Bu bərabərsizlik məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindəki fərqlərlə, ərazilərin təsərrüfat baxımından mənimsənilməsindəki fərqlərlə şərtlənir. Məhz bu əsasda məskənlərdə həyat şəraitindəki fərqlər təkcə iqtisadi sahədə yox, həm də sosial həyat sferasında mövcud olur. Öz ictimai mənasına görə həmin fərqlər sosial-ərazi fərqləri kimi özünü göstərir. Şəhərlə kənd arasındakı fərqlər belə fərqlərin xüsusi halıdır. Sosial-ərazi fərqləri isə həm şəhər məskənləri, həm də kənd məskənləri arasında təzahür edir.

Sosial-ərazi birliyi təkcə şəhərin, aqlomerasiyanın, kəndin əhalisi deyildir. Məskənlər daha mürəkkəb ərazi-inzibati təşəkküllərinə (rayon, vilayət, respublika) qoşulmuşlar. Belə təşəkküllər də iqtisadi və sosial inkişafın spesifikası baxımından fərqlənirlər. Bu halda sosial-ərazi birliyi iyerarxiyasında məskənlər xüsusi rol oynayır: istənilən inzibati vahid müstəvisində sosial-ərazi fərqlərinin əsasında həmişə yaşayış məskənlərində həyat şəraitinin vəziyyəti dayanır. Həmin yerlərdə həyat şəraiti sosial inkişafın bilavasitə əsası olur. Buna görə də ayrıca məskənin əhalisi ilkin sosial-ərazi birliyi kimi çıxış edir.

İlkin sosial-ərazi birliklərinin fəaliyyəti həmin birliklərdə toplanan əhalinin sosial təkraristehsalının səviyyəsini təmin edir. Sosial təkraristehsal sosial münasibətlər, birliklər, təsisatlar, sosial norma və dəyərlər sisteminin təkamülü prosesidir. Bu proses ictimai inkişafın konkret mərhələsinə xas olan sosial sistemin dəyişilməsi meyllərini təcəssüm etdirir. Ona görə də sosial təkraristehsalı sosial-ərazi sisteminin mühüm funksiyası kimi səciyyələndirmək olar. Belə təkraristehsal əhalinin ictimai həyatda normal iştirakı üçün zəruri olan müəyyən sosial keyfiyyətlərin məcmu halında təkraris-

tehsalını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, sosial təkraristehsalda kəmiyyət aspekti (bu, fərdlərin fiziki təkraristehsalını nəzərdə tutur) ilə yanaşı keyfiyyət aspekti (bu, zəruri sosial keyfiyyətlərin qazanılmasını nəzərdə tutur) də hökmən müəyyən yer tutur. Həyata qədəm qoyan yeni nəsillər mütərəqqi sosial keyfiyyətlərin daha yüksək səviyyəsinə yüksəlməyə səy göstərirlər. Lakin bu proses müəyyən çətinliklərlə, ziddiyyətlərlə müşayiət olunur.

Sosial-ərazi birliklərinin strukturunun və fəaliyyətinin optimallaşdırılması ciddi məsələ olaraq qalır. Bu birliklərin inkişafının ən ümumi istiqaməti sosial baxımdan demokratik cəmiyyət quruculuğunun əsas komponentlərinin formalaşması olmalıdır. Deməli, sosial-ərazi birliklərinin inkişafı çox mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin idarə olunması sosial-ərazi birliklərinin hər bir növünün inkişaf mexanizmlərini, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını dərindən bilməyi tələb edir.

2. Şəhərin sosiologiyası

Əhalinin yerləşməsi öz təbiətinə görə məlum ətalətə malikdir. Belə ki, onun strukturunun dəyişilməsi adətən çox zəif gedir, tarixi inkişaf meyllərinin, regional, milli adət və ənənələrin təsirinə məruz qalır.

Sosiologiyada əhalinin yerləşməsinin şəhər, kənd və region kimi formalarını fərqləndirirlər. Bunları sosial-ərazi birliklərinin başlıca ünsürləri kimi ayırd etmək və nəzərdən keçirmək olar. Bunlar «mürəkkəb ərazi təşəkkülləri olub, təbii və maddi-əşyavi kompleksləri, habelə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan bu komplekslər əsasında istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesində təkrar istehsal edən, yəni fəaliyyət göstərən və inkişaf edən insanların məcmusunu birləşdirirlər»¹.

¹ Социология. М., 1990, с. 198.

Şəhər insanların yerləşməsinin ərazi baxımından təmərküzləşmiş formasıdır. Şəhər əhalisi əsasən qeyri-kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olur. Şəhər üçün əhalinin əmək və istehsaldan kənar fəaliyyətinin rəngarəngliyi, sosial və peşə baxımından qeyri-yekcinslik, spesifik həyat təzi xarakterikdir. Müasir şəhər ən əvvəl sənaye, nəqliyyat, xidmət sahəsində istehsal funksiyalarının təmərküzləşdiyi yerdir. Şəhərin müxtəlif tipləri mövcuddur; onların inkişafı üçün adətən müxtəlif funksiyaların (istehsal, ticarət, inzibati, hərbi, elmi, dini və s.) baza təşkil etməsi, yaxud əlaqələndirilməsi xarakterik cəhətdir.

Müasir şəhərin spesifik funksional strukturu və əhali məşğulluğu vardır. Onun bu xüsusiyyətlərini aşağıdakı cəhətlər tamamlayır:

birincisi, nisbətən kiçik ərazidə xeyli əhali kütləsinin təmərküzləşməsi ilə, deməli, yüksək əhali sıxlığı ilə bağlı məskunlaşma xüsusiyyətləri;

ikincisi, şəhərin siması ilə, spesifik şəhər mühiti ilə şərtlənən arxitektura-planlaşdırma xüsusiyyətləri; tikililərin nisbi kompleksliliyini xarakter xüsusiyyət hesab etmək olar.

üçüncüsü, əhalinin sosial strukturu və şəhər həyat təzi ilə sosial cəhətdən şərtlənmiş xüsusiyyətlər;

dördüncüsü, hüquqi xüsusiyyətlər; şəhərlər bir qayda olaraq, yaxın ərazilərin siyasi-inzibati mərkəzləridir¹.

Respublikamızın şəhər şəbəkəsi nisbətən mürəkkəb xarakterə malikdir. Onun inkişafına xas olan aşağıdakı əsas cəhətləri qeyd etmək olar:

1. Şəhərlərin böyüməsi. Bu böyümə müxtəlif istiqamətlidir. Şəhərlərin böyüməsinə bazar münasibətlərinin qərarlaşması və inkişafı da müəyyən təsir göstərmişdir.

2. İri çoxfunktional şəhərlərin, xüsusən Bakının tərkibinin genişlənməsi və şəbəkəsinin inkişafı.

3. Xüsusən iri şəhərlər zonasında şəhər aqlomerasiyalarının yaranması.

4. Şəhər məskən tipinin əhalinin əksəriyyəti üçün xarakterik olması. Statistika göstərir ki, 1970-ci ilə qədər respublikada şəhər əhalisi kənd əhalisi ilə müqayisədə azlıq təşkil etmişdir. 1970-ci ildə əhalinin şəhər və kənd üzrə bölgüsündə tarazlıq yaranmışdır. Həmin ildən etibarən şəhər əhalisinin sayca artması kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, sabit meylə çevrilmişdir. Aşağıdakı cədvəl ayrı-ayrı illərdə şəhər və kənd əhalisinin nisbəti barəsində aydın təsəvvür yaradır.

Müasir şəhərin özünəməxsus problemləri vardır. İri şəhərlərin qeyri-mükəmməlliyi, istehsalın yerləşdirilməsində və genişləndirilməsində yol verilən nöqsanlar, miqrasiya və demografik proseslərin kortəbiiyyəti, şəhərsalma xarakterli qüsurlar, ekologiyadakı pozuntular, monosənaye şəhərlərində əhalinin cins-yaş strukturundakı müəyyən disproporsiyalar, xidmət sahəsinin ən ciddi müasir tələblərə cavab verməməsi, bir sıra hallarda cəmiyyətə zidd hərəkətlərin geniş yayılması, ailə-nikah münasibətlərindəki nizamsızlıqlar və s. bu qəbildəndir. Bunlar xeyli dərəcədə şəhərin spesifikası ilə bağlıdır.

İllər	Bütün əhali (min nəfər)	O cümlədən		Bütün əhaliyə nisbətən (faizlə)	
		şəhərdə	kənddə	şəhərdə	kənddə
1959	3.698	1.769	1.931	48	52
1970	5.117	2.564	2.553	50	50
1979	6.028	3.200	2.828	53	47
1989	7.021	3.806	3.215	54	46
1990	7.131.9	3.847.3	3.284.6	53.9	48.1
1995	7.643.5	4.005.6	3.637.9	52.4	47.6
1999	7.953.4	4.053.5	3.899.9	51.0	49.0
2000	8.016.2	4.086.4	3.929.8	51.0	49.0
2001	8.081.0	4.107.5	3.973.5	50.8	49.2
2002	8.141.4	4.130.1	4.011.3	50.7	49.3
2003	8.202.5	4.154.3	4.048.2	50.7	49.3
2004	8.265.7	4.254.3	4.011.4	51.5	48.5
2005	8.347.3	4.298.3	4.049.0	51.5	48.5
2006	8.436.4	4.366.8	4.079.8	51.6	48.4
2007	8.532.7	4.397.6	4.136.1	51.5	48.5
2009	8.922.3	4.818.8	4.103.5	54.0	46.0

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2010. s.77.

¹ Российская социологическая энциклопедия. М., 1998. с.96.

Qeyd olunan problemlərin həlli şəhərin inkişafının meyllərini, qanunauyğunluqlarını obyektiv surətdə nəzərə almağı, mərkəzi dövlət idarəçiliyi ilə yerli təşəbbüskarlığı, fəaliyyəti düzgün əlaqələndirməyi, elmi sosial siyasət işləyib hazırlamağı və həyata keçirməyi tələb edir. Şəhərin tələbatları bütün cəmiyyətin tələbatları ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Şəhərin təkmilləşdirilməsi elə bir istiqamətdə getməlidir ki, əhali üçün daha sağlam və münasib şərait yaradılsın. İri şəhərlərin böyüməsini məhdudlaşdırmaq imkanları axtarılmalı, yeni sənaye komplekslərinin bunlarda yerləşdirilməsinə yol verilməməlidir. Sənaye mərkəzlərində həm qadın, həm də kişi əməyindən səmərəli istifadəyə optimal şərait yaradılmalı, şəhər təsərrüfatı və müasir xidmət sahələri inkişaf etdirilməlidir. Kiçik şəhərlərdə və qəsəbələrdə onların inkişafını sürətləndirmək imkanları axtarılmalıdır (məsələn, ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin, filialların yaradılması). Şəhərlərin arxitekturasına, estetik tərtibatına, abadlığına diqqət artırılmalıdır.

Şəhərin təkmilləşdirilməsinə bu yaşayış məskəninə dair sosioloji tədqiqatlar da müəyyən kömək göstərə bilər. Belə ki, bu tədqiqatlar şəhərin sosial strukturunun dinamikasını, həyat tərzinin xarakter cəhətlərini öyrənmək, sosial planlaşdırma məsələlərini həll etmək və s. baxımdan əhəmiyyətlidir.

Etiraf etməliyik ki, bu vaxta qədər şəhərlərin inkişafı əsasən sənayeləşmə prosesi ilə şərtlənmişdir. Bu, sənaye mərkəzlərində əhalinin təmərküzləşməsinə, adamların həyat tərzinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini, sənayeləşmənin gələcək meyllərini və mövcud ekoloji vəziyyəti nəzərə almaqla məskunlaşma sistemini inkişaf etdirməyə səy göstərilir. Bu, cəmiyyətin keyfiyyətə yeni ərazi təşkilinə imkan yaradır.

Son vaxtlara qədər şəhərlərin inkişafı əsasən ekstensiv xarakter daşımışdır; şəhərlərin sayı, ölçüləri, əhalisi artmışdır. Lakin şəhər həyat tərzinin reallaşdırılmasının məkan

formaları nisbətən zəif inkişaf etmişdir. İndi vəzifə yeni şəhərlər salmaqdan daha çox artıq mövcud olan şəhərlərin məkan və sosial-təşkilati xarakteristikalarını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Şəhərlərdə yeni çevik strukturlar yaradılmalı, layihələndirmənin və planlaşdırmanın kompleks xarakteri təmin olunmalı, cəmiyyətin sosial inkişaf məqsədləri region, şəhər səviyyəsində konkretləşdirilməlidir.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşdırma üçün şəhərlərin inkişafının ənənəvi meyllərindən daha çox elmi-texniki tərəqqinin, insan amilinin imkanlarına istinad etmək, məskunlaşma sisteminin formalaşması üçün gələcək ehtiyatları nəzərə almaq lazımdır. Ehtiyatların (maddi, insan, informasiya, təşkilati) dürüst proqnozunun hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Şəhər həyat tərzinin inkişafı da çox mühüm məsələdir. Bu halda iki cür problem qarşıya çıxır. Birincisi, istehsalda və onun hədudlarından kənarında yeni sosial münasibətlər nümunələrinin yaradılması mexanizmlərinin öyrənilməsi və formalaşması ilə, sosial-mədəni istehlak formalarının, normalarının inkişafı ilə, mədəniyyətin və sosial münasibətlərin müxtəlif normalarının varisliyi mexanizmlərinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. İkincisi, həmin proseslərin inkişafını sürətləndirmək üçün mövcud ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi və əlavə ehtiyatlar axtarılmasıdır.

Sənayenin əsasən ekstensiv inkişafı, daha geniş miqyasda eyni iş yerləri olan strukturun (özü də səmərəli olmayan strukturun) təkrar istehsalı kənarından iş qüvvəsinin şəhərə axınını stimullaşdırır ki, bu da şəhərin hədsiz böyüməsinə gətirib çıxarır. Bu problem kiçik və orta şəhərlərdə, xüsusən sənayenin bir sahəsini əsas götürən şəhərlərdə daha kəskin şəkildə qarşıya çıxır. Ümumiyyətlə, gənc şəhərin monofunksiyalılığı bir sıra çətinliklər (məsələn, peşə seçiminin, əməyi dəyişdirmək imkanının az olması, gənclərin miqrasiyasının güclənməsi və s.) doğurur.

İndiki şəhər məskənlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin

dən biri məskunların bir qisminin başqa rayonlardan, kəndlərdən gəlməsidir. Başqa sözlə desək, şəhərlər bir sıra hallarda şəhər həyat tərzinə bələd olmayan, əvvəllər sənayedə işləməyən kənd sakinləri hesabına formalaşır ki, bu da həmin şəhərlərin inkişafına təsirsiz qalır. Əhalinin işə düzəlməsi ilə bağlı problemlərin kəskinliyi şəhər mühitində, bütövlükdə cəmiyyətdə sosial gərginliyi xeyli dərəcədə gücləndirir.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən özünü göstərən bir meyli də qeyd etməliyik. Belə ki, SSRİ-nin iflası, sonra isə məlum transformasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq, hasiledici və emaledici sənayedə çalışanların xüsusi çəkisi tədricən azalmış, xidmət, idarəetmə, ticarət sahələrində çalışanların sayı artmışdır.

Hazırda şəhərin sosial strukturu dinamikasını nəzərə almaqla onun inkişaf edən istehsal və mədəniyyət sahələrinin optimal seçilməsi problemi meydana çıxır. Bu problema müxtəlif qəbildən olan digər problemlər qrupu da qovuşur. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) müxtəlif şəhərlərdə əmək ehtiyatlarının dürüst öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması;

b) idarəetmənin optimallaşdırılması və demokratikləşdirilməsi, həm mərkəzi, həm də yerli orqanların hüquq və məsuliyyətinin artırılması;

c) xüsusi demoqrafik problemlər;

ç) xidmət sistemində və mənzillə təminatda mütənasibliyin olmaması;

d) ekoloji problemlər (təbii mühitin mühafizəsi və süni mühitin nəzarət olunan inkişafı).

Mütəxəssislərin fikrincə, məskunlaşmanın inkişafının ümumi meyli belə ifadə oluna bilər: istehsalın sonrakı təmərküzləşməsi və onun xarakterinin dəyişməsi bir tərəfdən iri şəhərlərə yaxın zonalarda əhalinin cəmləşməsinə səbəb olacaqdır, digər tərəfdən isə əhalinin miqdarını həmin şəhərlərin hüdudlarında məhdudlaşdırmağa imkan verəcəkdir (onların ərazilərində geniş şəhər təşəkküllərinin-aqlomerasiya-

ların meydana gəlməsi hesabına). Aqlomerasiyalar müxtəlif məhdud funksional məskənlərin diferensial şəbəkəsini əhatə edəcəkdir. Bu halda urbanizasiya şəhər hüdudlarından kənara çıxır və aqlomerasiyanın bütün ərazisinə, o cümlədən də kəndə yayılır.

Müasir Azərbaycan şəhəri bütövlükdə özünün mürəkkəb bir dövrünü yaşayır. Bu mürəkkəblik bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

a) Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından başqa ərazilərə, o cümlədən şəhərlərə məcburi qaçqınların və köçkünlərin gəlməsi bu məskənlərdə ənənəvi nizamı, tərtibi xeyli dərəcədə pozmuş, müəyyən bir gərginlik yaratmışdır. Təkcə Bakı şəhərində kortəbii surətdə qərarlaşmış «kiçik bazarları», qanunsuz tikilmiş obyektləri və s. xatırlamaq kifayətdir. Bu sahədə müəyyən bir nizam, qayda-qanun yaratmaq üçün xeyli iş görülmüşdür və görülməkdədir.

b) Müasir Azərbaycan şəhəri kəndə əvvəlki köməyi göstərə bilmir, şəhərin kəndə hamilik fəaliyyəti xeyli zəifləmişdir. Şəhərlərarası əlaqələr də qənaətləndirici deyildir. Şəhərlərin keçmiş SSRİ məkanındakı əlaqələri pozulduğundan yeni əlaqələr yaratmaq imkanları axtarılır. Bu sahədə artıq müəyyən uğurlar qazanılmışdır.

c) 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində şəhər həyatının öz simasını itirməsi təhlükəsi yaranmış, müxtəlif cənayətkar ünsürlərin fəallaşması aşkar surətdə ciddi narahatlıq yaratmış, şəhərlərin abadlaşdırılması unudulmuş, şəhərsalma siyasətində ciddi əyintilərə yol verilmişdir. Bundan əlavə, şəhərlərdə həyata keçirilən islahatlar bir sıra hallarda hərtərəfli götür-qoy edilməmiş, elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslaşdırılmamış, müvafiq proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması, əhalinin imkansız və azimkanlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi sistemli xarakterdə olmamışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, şəhərlərimizdə uğurlu addımlar atılmamışdır. Faktlar təsdiq edir ki, son illərdə sosial problemlərin həllinə kömək edə

biləcək iqtisadi bünövrə yaratmaq istiqamətində ciddi nailiyyətlər qazanılmışdır. Bunu ondan görmək olar ki, bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, ölkənin sənaye həyatında müəyyən canlanma baş verməkdədir. İqtisadi və sosial inkişafı xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Respublikamız öz inkişaf sürətinə görə dünyada öncül mövqelərə çıxmışdır. Qazanılan nailiyyətlərə şəhərlərimiz öz töhfəsini getdikcə artırır.

3. Kəndin sosiologiyası

Kənd tarixən təşəkkül tapan, daxilən diferensial olan nisbi müstəqil sosial-ərazi sistemidir. O, maddi-əşyavi mühitin, təbii-coğrafi şəraitin, insanların spesifik sosial-məkan təşkilinin vəhdəti ilə səciyyələnir.

Kənd şəhərdən sosial-iqtisadi inkişafına, insanların rifahının səviyyəsinə, məişətinin təşkilinə görə məlum geriliyi ilə fərqlənir. Bu, müvafiq surətdə əhalinin sosial strukturunda və həyat tərzində müəyyən iz buraxır. Kənd üçün şəhərlə müqayisədə əmək fəaliyyəti növlərinin azsaylılığı, nisbətən yüksək sosial və peşə yekcinsliyi səciyyəvidir. Nisbi sabit xüsusiyyətlərə malik olan kənd özünün əsas komponentləri baxımından şəhərə uyğundur. O, şəhərlə birlikdə tarixən cəmiyyətin sosial və ərazi (məkan) strukturunun bütövlüyünü formalaşdırır.

Sosiologiya kənddəki proseslərə ciddi əhəmiyyət verir; bu elmi maraq zəminində onun xüsusi sahəsi – kəndin sosiologiyası təşəkkül tapmışdır. Bu sahə kənd sosial-ərazi birliyinin meydana gəlməsi, fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarını, onun sosial-iqtisadi təbiətini, təkraristehsal strukturunu, təbiətlə və maddi-əşyavi mühitlə əlaqəsini, həyat tərzini, tipologiyasını öyrənir. Kəndin sosiologiyasında əhalinin sosial təkraristehsalı prosesinin tədqiqi, onun şərait, məqsəd və nəticələrinə uyğun olan tədbirlər görülməsi mərkəzi problemlərdəndir. Təkcə fərdlər, kənd əhalisi təkrar is-

tehsal olunmur, həm də onların qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri və digər komponentləri təkrar istehsal olunur.

Kənd əhalisinin xarakter xüsusiyyəti onun kifayət qədər yüksək stabilliyidir: adamların mütləq əksəriyyəti kənddə fasiləsiz yaşayır (belə ki, doğulduğu gündən kənddə yaşayanlar təxminən 70 faizə yaxındır).

Kənd əhalisinin sosial-sinfi strukturu mürəkkəb olub, müəyyən dinamizmə malikdir; burada sosial birliklərin fasiləsiz dəyişilməsi prosesi müşahidə olunur. Kənddə əhalinin yeni sosial kateqoriyaları (məsələn, fermerlər) formalaşmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, perspektivdə onların rolu daha da artacaqdır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, kənddə əməyin yeni, mütərəqqi formalarının tətbiqi xeyli dərəcədə ləngiyir. Ona görə də «yeni yanaşma lazımdır; onun əsasında insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti dayanmalıdır»¹. Yalnız belə olduqda insanın, onun qabiliyyətlərinin, sosial fəallığının inkişafı təmin edilə bilər.

Əmək qabiliyyətli kənd sakinlərinin öz əməyinə münasibəti, ondan razı qalıb-qalmaması bu yaşayış məskəninin inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli məsələdir. Məlum olduğu kimi, əməkdən razı qalmaq görülən işin şəxsi maraqlara, meyllərə uyğunluğundan, əmək haqqından və şəraitindən, ifadətmənin səviyyəsindən və s. asılıdır. Aparılmış sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə ciddi problemlər mövcuddur. Daha ixtisaslı və təhsilli işçilər daha ciddi tələblər irəli sürürlər, peşə yüksəlişində daha fəaldırlar. Azixtisaslı və ixtisasız adamların əksər hissəsi də öz işlərindən razı deyildir, eyni zamanda peşə baxımından inkişafı əlaqədar problemlərə münasibətdə passivdir. İşçilərin xeyli hissəsinin qeyri-yaradıcı, icraçı əməyə istiqamətlənməsi əhəmiyyətli dərəcədə kəndin mövcud imkanları ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə kəndin müasir texnika ilə təmin olunmasına diqqət xeyli güclənmişdir. Bu, kənd təsərrüfatı

¹ Социальные ориентиры обновления: общество и человек. М., 1990, с. 50.

əməyində yaradıcı ünsürlərin artmasına kömək edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, kənddə işçilərin sosial irəliləyişi vacib məsələlərdən biridir. Sosiologiyada sosial irəliləyiş dedikdə sosial statusun yüksəlməsi başa düşülür. Bu yüksəlmə ictimai təkraristehsalın (inkişafın) tələbatları ilə şərtlənir, insanların şəxsi mənafeləri ilə vasitələnir. Sosial irəliləyişdə cəmiyyət (kollektiv) tərəfindən işçinin qabiliyyətlərinin, fəallığının, təşəbbüskarlığının, işgüzar keyfiyyətlərinin və s. etirafı ifadə olunur. Sosial irəliləyiş prosesi özündə bunları birləşdirir: a) ixtisas, dərəcə, bilik cəhətdən məlum peşə həddlərində yüksəlmək; b) daha yaradıcı işə keçmək; c) vəzifədə yüksəlmək, irəli çəkilmək; ç) fəxri adlar, mükafatlar almaq və s. Sosial irəliləyişdə motiv böyük rol oynayır: egoist məqsədlər, yoxsa ictimai cəhətdən əhəmiyyətli məqsədlər izlənilir? Sosial irəliləyiş təkcə konkret işçinin şəxsi uğuru deyildir; o, elə bir şəraitdir ki, iş təşəbbüskar, yaradıcı münasibət istehsalın inkişafına, kollektivin geniş sosial təkraristehsalına kömək edir.

Kəndin həyat təzi özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Əhali sıxlığının çox da böyük olmaması, təbii mühitlə üzvi bağlılıq, kəndlilin əldə etdiyi torpaq payında əməyin tətbiqi, ictimai xidmətin zəif inkişaf etməsi və s. özünəməxsusluğun mənbələridir. Buraya istehsal əməyinin zəif diferensiasiyası, onun texniki və enerji təchizinin nisbətən aşağı olması, iş yerlərinin və onları seçmək imkanlarının məhdudluğu, əməyin təbiətin ritminə və tsikllərinə tabeliyi, əmək məşğuliyətinin qeyri-bərabərliyi, iş şəraitinin nisbətən ağırlığı və s. əlavə olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, kənddə istirahət növləri çox da rəngarəng deyildir, əmək mobilliyi zəifdir, əmək və məişət daha sıx qovuşmuşdur; şəxsiyyətlərarası münasibətlər də spesifikdir, sosial və milli cəhətdən homogen ailələr üstünlük təşkil edir, ünsiyyət anonimliyini, demək olar ki, yoxdur, ictimaiyyətin insanların davranışı üzərində güclü sosial nəzarəti var, milli adətlər, ənənələr, yerli nüfuz sahibləri etiraf olunur. Həyat ritmi şəhərlə müqayisədə az

gərgindir, adamlar ünsiyyətin daha sadə formalarından istifadə edir, psixoloji yükü daha az hiss edirlər. Adamların bir qismi kənd və qəsəbələrdə yaşamaqla şəhərlərdə işləyir.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayan məlum proseslər, xüsusən Azərbaycanın bir sıra rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğalı, nəticədə normal fəaliyyət ritminin pozulması kəndlərimizin inkişafına son dərəcə ciddi ağırlıq məqamlar gətirmişdir. Erməni işğalçıların törətdiyi vəhşiliklər, işğal olunmuş ərazilərə sözün həqiqi mənasında qatı düşmən münasibəti respublikamızın müstəqillik yolu ilə irəliləməsi prosesində xeyli problemlər doğurmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan regionunda öz liderlik mövqeyini daha da möhkəmləndirir, kəndlərin inkişafını stimullaşdırmaq və sürətləndirmək istiqamətində uğurlu addımlar atır. Əslində müasir şəraitdə həm şəhərlə kəndin yeni sosial münasibətləri qərarlaşır, həm də kənddaxili sosial əlaqələr yenidən qurulur.

Əhalinin sosial təkraristehsalında miqrasiya müəyyən iz buraxır. Sənayenin inkişafı, daha geniş sferada əmək tətbiq etmək imkanı, həyat səviyyəsi və s. miqrasiya axınlarının əsas istiqamətlərini formalaşdırmışdır. Keçmiş SSRİ məkanında keçən əsrin 20-ci illərinin ortalarından başlayaraq şəhər əhalisi kənd əhalisinin hesabına əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 1926-90-cı illərdə şəhərə gələnlər və onların nəsiləri ölkədə şəhər əhalisinin 2/3 hissəsindən çoxunu təşkil etmişdir. Nəticədə kəndlərin bir çoxunda cins-yaş strukturu qeyri-tarazlı olmuşdur (qadınlar və yaşlı əhali hesabına). 70-80-ci illərdə müəyyən sabitləşmə meyilləri olmuş, əhalinin kəndə miqrasiya axını bir qədər artmışdır. Lakin şəhərə miqrasiya üstün meyl olaraq qalır. Bir çox sosioloqlar bunu mütərəqqi meyl hesab etsələr də, ciddi təsərrüfat və sosial itkilərə diqqətli cəlb edirlər. Ona görə də səmərəsiz miqrasiya sosial-iqtisadi və mədəni-məişət tədbirləri ilə nizamlanmalıdır.

Kənd məskənlərinin tipləşdirilməsi problemi prinsipə çoxdan qoyulmuşdur. Urbanizasiya prosesini əks etdirən ti-

pologiyalar geniş yayılmışdır. Bu tipologiyaların çıxış momenti müxtəlif tipli məskən strukturunun sosial-iqtisadi məzmunundakı fərqlərdir. Məsələn, kənd əhalisinin sosial tərkibinin və həyat tərzinin spesifikasiyasını öyrənmək vəzifələrinə uyğun olaraq, əhalinin fəaliyyət göstərdiyi müasir təsərrüfatların tiplərinə görə tipləşdirmə aparmaq olar. Bu halda müasir kəndin əsas sosial-struktur tipləri kimi həmin təsərrüfat tipləri, sənaye-inzibati tipləri ayırd edilir. Onlar kənd məskənlərinin qarışıq sosial-struktur tipləri ilə tamamlanır. Son vaxtlarda fermer təsərrüfatları ilə yanaşı digər təsərrüfat strukturları da meydana çıxır. Belə model sosial-strukturda və həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin müqayisəli təhlili üçün əhəmiyyətlidir.

Kənd əhalisinin sosial inkişaf meyllərini və şəhərə miqrasiyası səbəblərini kompleks qaydada öyrənərkən kəndin ümumi tipoloji modelini yaratmaq üçün başqa əsaslardan istifadə edilir. Bu halda kənd təsərrüfatında və qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində, habelə xidmət sferasında çalışanların xüsusi çəkisinin nisbəti, məskənlərdə adamların miqdarı, mədəni-məişət müəssisələri ilə təminat, nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin mövcudluğu, əhali yerləşməsinin xarakteri, əhalinin rifah səviyyəsi və digər əlamətlər nəzərə alınır. Beləliklə, xalis kənd (aqrar); əsasən kənd; aqrar-sənaye və sənaye-aqrar tipli məskənləri ayırd etmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif kənd məskənlərində yaşayan adamların peşə-ixtisas səviyyəsində, təhsilində, sər-vət və mobillik yönümlərində, habelə digər əlamətlərində fərqlər aydın surətdə nəzərə çarpır.

Kənd əhalisinin və onun miqrasiyasının, sosial inkişafının bu və ya digər aspektlərinin təhlilini təmin edən daha xüsusi tipoloji modellər məskənlərin ölçülərinə (adamların miqdarına) görə, əhalinin sahə məşğuliyyətinin üstünlüyünə görə, əhalinin yerləşməsi sistemində əlaqələrin tipinə görə və s. ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə tipoloji modellər yalnız so-

sioloji tədqiqatın bu və ya digər vəzifələrinə tətbiq edildikdə müəyyən məna kəsb edir; hər bir konkret halda seçmə tədqiqatın məqsədlərindən asılıdır. Həmin modellərin ən ümumiləşmiş variantı müasir kəndin çoxölçülü təsnifatıdır.

Azərbaycan kəndlərinin bir qisminin işğal zonasında olması, kəndlərin şəhərlərdən qənaətbəxş səviyyədə kömək ala bilməməsi, islahatların həyata keçirilməsində müəyyən qüsurlara, pozuntulara yol verilməsi və s. – bütün bunlar ümumi inkişafımıza təsir göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, kəndlərdə uğurlu addımlar atılmamışdır. Son illərdə, faktların təsdiq etdiyi kimi, sosial problemlərin həllinə kömək edə biləcək iqtisadi bünövrə yaratmaq istiqamətində müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Bazar münasibətlərinin və strukturlarının qərarlaşması ilə əlaqədar bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, kəndlərin simasında, onların şəhərlərlə münasibətlərində irəliləyişlər aydın şəkildə müşahidə olunur. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı»nın reallaşdırılması istiqamətində əməli səylər güclənmişdir. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində torpağın və əmlakın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, yanacaq satışı və vergi üzrə edilən güzəştlər və s. bu kimi tədbirlər istehsalçıların maddi marağının artmasına səbəb olmuş və ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalında irəliləyişlər əldə edilmişdir. Daxili bazarın tələblərini nəzərə alan istehsalçılar bir sıra əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını xeyli artırmışlar.

4. Region spesifik sosial-ərazi sistemi kimi

Region xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan sosial-ərazi sistemidir. Regionun sosioloji anlamı bunu əsas tutur ki, region onun hüdudlarında yaşayan əhalinin təşkilinin sosial-məkan ümumiliyinə malik olmalıdır. Region təbii şəraitinin özünə-məxsusluğu, istehsalın təşəkkül tapmış ixtisaslaşması, məh-

suldar qüvvələrin, istehsal infrastrukturunun inkişafının müəyyən səviyyəsi ilə fərqlənir, habelə spesifik sosial struktur və infrastrukturla, əhalinin spesifik həyat tərzini ilə səciyyələnir. Təbii şərtlərin ərazi diferensiasiyası əməyin ictimai (ərazi) bölgüsünün təbii əsasını təşkil edir; bu bölgü əhalinin spesifik sosial həyat şəraitində və sosial simasında tarixən təsbit olunur və davam edir¹.

Regionun müxtəlif tipləri vardır. Belə ki, mikroregionlardan, kiçik regionlardan başlamış təbii-təsərrüfat əlamətlərinə görə bir sıra ərazi-iqtisadi rayonları və onların hissələrini birləşdirən zonalara qədər müxtəlif səviyyəli tipləri ayırd etmək olar.

İstənilən tiyə aid olan regionun sosial siması bütövlükdə cəmiyyətin sosial simasının ən ümumi cəhətlərinin spesifik təzahürüdür; o, eyni zamanda özünün konkret xüsusiyyətlərinin məcmusu ilə daha zəngindir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, regionun sosial siması aşağıdakıları əks etdirir:

- cəmiyyətin sosial münasibətlərinin maddi-iqtisadi bazasının ərazi təşkilini;

- onun ərazisində yaşayan əhalinin demoqrafik, entik, təsərrüfat və s. xüsusiyyətlərini².

Ölkəmizin müxtəlif regionlarının tarazlı inkişafını təmin etmək ən ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Bunun üçün regionların təsərrüfat-iqtisadi, mədəni-məişət, milli-etnik və s. xüsusiyyətləri, əhalinin həyat fəaliyyətinin müxtəlif formaları hərtərəfli araşdırılmalıdır:

Region əhalinin yerləşməsinin iki əsas formasının – şəhərin və kəndin sosiologiyasının inteqrasiyaedici obyektidir. Sosial-ərazi birliyi forması kimi regionun sosioloji baxımdan öyrənilməsi şəhərin və kəndin yaxınlaşmasının sosial qanunauyğunluqlarını, bu prosesdə urbanizasiya və miqrasiyanın rolunu, yeni məskunlaşma aqlomerasiyası formalarının insa-

nın əmək və məişət fəaliyyətinin şərait və məzmununa, həyat tərzinə təsiri xüsusiyyətlərini öyrənməyi nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin regional strukturu bir çox cəhətdən ictimai əmək bölgüsündə konkret regionun tutduğu yerlə, oynadığı rolla şərtlənir. Bununla əlaqədar olaraq, onların aşağıdakı tiplərini ayırd etmək olar: sənaye, sənaye-aqrar, aqrar-sənaye, aqrar regionları. Ölkədə əksər regionlar ikinci və üçüncü tiyə aiddir.

Regionların sosioloji təhlili, dinamikasının proqnozlaşdırılması «açıq», yaxud əksinə «qapalı» sosial-ərazi sistemi kimi regionun spesifikasını nəzərə almadan mümkün deyildir, yəni müəyyənləşdirilməlidir ki, həmin sistemin sosial inkişafı daxili və ya xarici ehtiyatların təbii təkrar istehsalı (sadə, yaxud geniş) hesabına hansı dərəcədə baş verir. Ölkədəki regionların əksəriyyəti «açıq» sosial-ərazi sistemidir. Bu baxımdan əhalinin miqrasiyasının sosial problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Miqrasiya ölkələr, rayonlar, müxtəlif tipli yaşayış məntəqələri arasında adamların yerdəyişmələrinin məcmusudur. O, yerdəyişmələrin müxtəlif növlərini əhatə edir: dönməz, yaxud stasionar, mövsümi, mayatnik xarakterli, epizodik yerdəyişmələr. Sosial, iqtisadi və demoqrafik baxımdan dönməz miqrasiya ən mühüm məna kəsb edir, çünki bu son nəticədə ərazi cəhətdən yenidən bölüşdürülmək deməkdir. Dönməz miqrasiya əhalinin daimi tərkibinin formalaşmasında, onun bu və ya digər rayonda sakin olmasında çıxış momentidir¹. Miqrant adaptasiya mərhələsində olan yeni sakinidir. Miqrasiya prosesinin strukturu mobilliyin formalaşması, yerdəyişmə və yeni yaşayış yerinə adaptasiya kimi fazaları əhatə edir.

Əhalinin miqrasiyasının ümumi funksiyalarına aiddir:

a) məkan mütəhərriqliyinin bu və ya digər səviyyədə təmin olunması (mütəhərriqliyin artması funksiyası);

¹ Российская социологическая энциклопедия. М., 1998. с. 440.

² Вах: Антонов Н.А. Социальное развитие регионов. М., 1985; Кахаров А.Г. Социология регионов. М., 1996.

¹ Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. 1991. с. 21-23.

b) əhalinin ümumi sayının ayrı-ayrı ərazilər arasında məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq yenidən bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürmə funksiyası);

c) müxtəlif ərazilərin əhalisinin keyfiyyət tərkibinin dəyişilməsi (əhalinin seleksiyası funksiyası)¹.

Regionda miqrasiyanın intensivliyi məlum ərazidə yerdəyişmələrin ümumi sayından və əhalinin sayından asılıdır. Adətən əhalinin daha mütəhərrik olan hissəsi sosial cəhətdən daha fəal olur.

Əməyin dəyişilməsi, yəni iş yerinin və növünün dəyişilməsi müasir sənayenin qanunudur. Əmək ehtiyatlarının ölkə üçün faydalı istiqamətlərdə miqrasiyası məhsuldarlığı yüksəltməyin mühüm amilidir. O, adamlardan peşə vərdişlərindən, xüsusi hazırlığından daha dolğun istifadə etməyə, azad olmuş işçi qüvvələrini tələbat olan istiqamətdə stimullaşdırmağa imkan verir.

Miqrasiya təkcə iqtisadi yox, həm də sosial funksiyaları yerinə yetirir; cəmiyyət üzvlərinin sosial vəziyyəti, ictimai əmək bölgüsündə yeri dəyişilir, fərdlərin bir sosial qrupdan digərinə keçməsi, daha mürəkkəb ixtisasa yiyələnməsi baş verir.

Bir obyekt kimi regionu əslində istənilən istiqamətdə tədqiq etmək olar. Onun sosial problemlərinin tədqiqi kompleks xarakter daşmalıdır. Keçmiş SSRİ məkanında belə tədqiqatlar cəmi iki layihə hüdudunda aparılmışdır: həmin layihələrdən biri cəmiyyətin sosial inkişafının göstəricilərinə, digəri isə həyat tərzini problemlərinə aid olmuşdur. Layihələr SSRİ EA Sosioloji Tədqiqatlar İnstitutu tərəfindən 1979-87-ci illərdə reallaşdırılmışdır (EA müxbir üzvü Q.V.Osipovun, f.e.d., prof. N.T.Levikinin rəhbərliyi altında). Belə kompleks sosioloji tədqiqatlar regionların sosial inkişaf planlarını və proqnozlarını tərtib etmək üçün real informasiya bazası yaradır, qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının sosial nəticələrini aşkara çıxarmağa imkan verir. Hazırda respublikamızda belə kompleks xarakter daşıyan sosioloji tədqiqat-

lar aparılmasına ehtiyac vardır.

Son illərdə regionlarımızın sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına diqqət daha da artmışdır. Bu baxımdan «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» və Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər)» kimi mühüm sənədlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Respublika Prezidentinin fərmanları ilə təsdiq edilmiş həmin Proqramlarda Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının (Abşeron; Gəncə-Qazax; Şəki-Zaqatala; Quba-Xaçmaz; Aran; Yuxarı Qarabağ; Kəlbəcər-Laçın; Dağlıq Şirvan; Naxçıvan) səciyyəvi cəhətləri diqqətlə nəzərə alınmış, müvafiq illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri, habelə konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə Proqramların əsas məqsədi respublikanın rayonlarında mövcud potensialdan istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə uyğun olaraq bir sıra istiqamətlərdə artıq uğurlu nəticələr əldə edilmişdir:

- müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin müasirləşdirilməsində və yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasında;
- yerli resurslardan istifadənin səmərəsinin artırılmasında;
- regionların inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində;
- aqrar sektorun möhkəm əsaslar üzərində qurulmasında, bunun üçün müxtəlif servis mərkəzlərinin yaradılmasında, toxumçuluq bazasını genişləndirilməsində, texnika ilə təminatın yaxşılaşdırılmasında;

¹ Социология. М., 1990, с. 233-234.

- investorların regionlara cəlb olunması üçün əlverişli şəraitin təmin olunmasında;

- yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılmasında;

- əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılmasında və s.

Ölkəmizdə ötən dövr ərzində görülən işlər sübut edir ki, regionların sosial-iqtisadi siması yeniləşir, müasirləşir, onların tarazlı inkişafı istiqamətində uğurlu addımlar atılır. Dövlət başçısının ayrı-ayrı regionlara səfərləri mövcud problemləri diqqətlə araşdırmağa, həmin problemlərin işgüzar və konkret həllinə kömək edir.

V FƏSİL

SOSIAL STRUKTURUN SOSIOLOGİYASI

1. Sosial struktur anlayışı

Müasir şəraitdə sosial strukturun sosioloji baxımdan öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Sosial struktur hər şeydən əvvəl, ictimai münasibətlərin inkişafının, onun yetkinlik dərəcəsinin ən mühüm göstəricisidir. O, bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişafının yekunu kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə həmin proseslərin inkişafına fəal təsir göstərir. Buna görə də yerli və dünya təcrübəsinin qəbul etdiyi kimi, cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri öyrənmədən, ictimai fəaliyyət sahəsində uğur qazanmaq və sosial proseslərə şüurlu tənzimedicilik təsir göstərmək qeyri-mümkündür.

Struktur (latınca structura – quruluş, yerləşmə, qayda) tamı təşkil edən hissələrin həmin tamın daxilində yerləşməsi, əlaqələri və daxili quruluşu deməkdir.

Sosial struktur cəmiyyətdə müvafiq sosial mövqe (status) tutan və mövcud sosial sistemdə qəbul olunmuş normalar və dəyərlər məcmusuna uyğun olaraq sosial funksiyaları yerinə yetirən elementlərin əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinin müəyyən üsuludur¹. Sosial struktur cəmiyyətin obyektiv surətdə birliklərə, siniflərə və s. ayrılmasını ifadə edir və bununla insanların bir-birinə münasibətində bir çox meyarlara görə müxtəlif vəziyyətdə olduqlarını göstərir.

«Sosial struktur» anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Birinci halda sosial struktur dedikdə, konkret sistem, onun struktur elementləri (siniflər, sosial qruplar və təbə-

¹ Энциклопедический социологический словарь. М., 1995, с. 778.

qələr, digər birlik formaları) arasındakı münasibətlər başa düşülür. Geniş mənada götürülən sosial struktur isə sosial-sinfi, sosial-demoqrafik, sosial-ərazi, sosial-etnik, sosial-peşə strukturlarının məcmusunu əhatə edir.

Sosial strukturun əsas xassələrini aşağıdakı göstəricilərdən çıxış etməklə nəzərdən keçirmək olar:

- 1) strukturluluq yaradan əsas elementlərin təbiəti və mahiyyəti;
- 2) onların ümumi, qarşılıqlı münasibətləri və asılılığı;
- 3) strukturun ünsürlərinin nizamlılığı, daxili rəngarəngliyi və dayanıqlığı;
- 4) ünsürlərin fundamentalıq səviyyəsi, mühümlülük dərəcəsi;
- 5) sözügedən ünsürlərin empirik müşahidə olunan hadisələrə münasibətdə göstərdiyi şərtləndirici, məhdudlaşdırıcı və nəzarətedici təsiri.

Yuxarıda qeyd olunan və digər meyarlar əsasında sosial struktur bu növlərə ayrılır:

- inamı, əqidəni, idealları və təxəyyülü bütöv bir tam kimi əlaqələndirən **ideal (arzuolunan) struktur**;
- özündə dəyərləri, normaları, tələb olunan sosial rolları əhatə edən **normativ struktur**;
- mövqələrin (statusların) qarşılıqlı əlaqəsi üsulunu müəyyən edən **təşkilati struktur**;
- bu və ya digər konkret anda mövcud olan və müəyyən amillər (şəxsiyyətin cari marağı, gözləmədən yaranan resurslar və s.) üzündən sosial struktura qoşulan ünsürləri birləşdirən **təsadüfi xarakterli struktur**.

Yuxarıdakılardan üçüncüsü, yəni təşkilati sosial struktur sosioloji tədqiqatların məqsəd və vəzifələri baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün biz əsas diqqəti məhz həmin növə yönəldəcəyik. Sosial strukturun digər növlərinə gəlincə qeyd etməliyik ki, onlardan adətən təşkilati sosial strukturun mahiyyətinin və dinamikasının açılması üçün və bu vəzifənin tələb etdiyi səviyyədə istifadə olunur.

Sosial strukturun öyrənilməsində ən azı aşağıdakı iki paradigma geniş yayılmışdır:

a) Sosial institutlar nəzəriyyəsi (institutsional paradigma). Bu paradigmaya görə, sosial institutlar yalnız bütövlükdə götürüldükdə cəmiyyəti müəyyən edir, onlar öz-özlüyündə personifikasiyasız, şəxssiz təbiətə malikdir. Tədqiqatçı sosial strukturu institutsional baxımdan mənalandırarkən təkamülçü metodoloji mövqedən çıxış etməyə bilməz, çünki hər bir sosial institut ictimai əhəmiyyət kəsb edən funksiya yerinə yetirir, bu funksiyanı isə bütöv və ümumi sistemdən ayrılıqda götürmək qeyri-mümkündür.

b) Sosial bərabərsizlik nəzəriyyəsi (funksional və konfliktoloji paradigma). Bu qəbildən olan paradigmalara görə, sosial bərabərsizlik sosial qrupların və fərdlərin funksional ölçülən göstəricilərindən daha çox onların bir-birinə nəzərən tutduqları vəziyyətlərini səciyyələndirir. Belə yanaşma subyektlərin müqayisə edilməsini, qiymətləndirilməsini, konkretləşdirilməsini və personlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Sözügedən paradigma daxilində cəmiyyətin strukturlara ayrılması əmək bölgüsü ilə (funksionalizm), yaxud diferensiasiyaedici mülkiyyət münasibətləri və hakimiyyət ilə (marksizm) əlaqələndirilir.

Müasir sosiologiyada cəmiyyətin sosial strukturu problemi üzrə ən nüfuzlu, evristik əhəmiyyət kəsb edən və daha geniş yayılmış aşağıdakı dörd klassik nəzəri-metodoloji yanaşma mövcuddur:

1. Marksist yanaşma

Bu yanaşma cəmiyyət və onun strukturu haqqında sistemli, inteqral təsəvvürlərə əsaslanır. Bu nöqteyi-nəzərin mahiyyətini və başlıca məzmununu aşağıdakı əsas müddəə təşkil edir: sinfi (sosial-sinfi) bölgüyə sosial fərqlərin bütün məcmusunu anlamağın özülü kimi yanaşılması, onun cəmiyyəti, hətta fərdlərin özünü də qruplara və təbəqələrə ayırmağın əsası kimi götürülməsi. Marksizm, əlbəttə, bu tiptən olan (yəni müxtəlif sosial qruplara bölünməni əsas tutan)

digər strukturları (sosial-demoqrafik, ərazi, sosial-peşə, sosial-mədəni, milli-etnik və s.) inkar etmir. Lakin həmin təlimdə bütün bu bölgələr tam müstəqil vəziyyətdə deyil, sosial-sinfi strukturla bu və ya digər dərəcədə əlaqədə anlaşılır.

2. M. Veberin nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə, sosial struktur elə bir çoxölçülü sistemdir ki, burada siniflər və onları törədən mülkiyyət münasibətləri ilə yanaşı sosial status və hakimiyyət də mühüm yer tutur. Başqa sözlə, cəmiyyət **gəlir, hakimiyyət və nüfuz** kimi meyarlara görə ayrılan insan qrupları kimi özünü göstərən müxtəlif ünsürlərdən ibarətdir.

Bu modeldə aşağıdakı fərqlər əsas götürülür:

1) iqtisadi; 2) iqtisadi-siyasi; 3) sosial-psixoloji.

M. Veberin nəzəri baxışlarında zəif cəhət, yuxarıda göstərilən üç qrup əlamət, yəni sosial fərqlərin növləri arasında daxili əlaqələr məsələsinin işlənilməməsidir. Bu vəziyyət isə istər-istəməz həmin əlaqələrin zahiri və təsadüfi xarakter daşması haqqında fikrə gətirib çıxarır.

3. Struktur-funksional təhlil (T. Parsons, R. Merton, E. Şilz və b.)

T. Parsonsun fikrincə, sosial struktur fərdlərin sosial davranış normaları, sosial mövqeləri və yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə şərtlənən qarşılıqlı təsirinə nəticəsidir. Başqa sözlə, cəmiyyətin bütövlüyü və vəhdəti fərdlər tərəfindən ümumi yüksək dəyərləri anlamalarının yekunu kimi göstərilir. Sosial struktur cəmiyyətdə statuslar sistemi kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin struktur təşkilinin T. Parsons tərəfindən verilən funksional modelinə görə, hər bir sosial sistem dörd struktur iyerarxiyadan ibarətdir:

a) ilkin pillə – ünsürlərin, fərdlərin bilavasitə və «üz-bəüz» qarşılıqlı təsiri ilə səciyyələnilir:

b) idarəedici pillə. Burada ünsürlərin ilkin səviyyədə qarşılıqlı təsiri tənzim edilir və bu pillə strukturun xarici vəziyyətinə münasibətdə vasitəçi kimi çıxış edir;

c) institusional səviyyə. O, müxtəlif idarəçilik institutlarını, inzibati və bələdiyyə orqanlarını və s. əhatə edir;

d) cəmiyyətin təşkilinin ali, ümumdövlət (sosietal) səviyyəsi. Buraya əvvəlki aşağı səviyyələrə münasibətdə nəzarətedici və tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirən dövlət və hakimiyyət orqanları daxildir.

A. Radkliff-Braun da hesab edir ki, sosial struktur, həmin konkret zaman anında bütün fərdlərin daxil olduğu hər cür sosial münasibətlərin ümumi məcmusundan ibarətdir¹. Onun fikrincə, sosial struktur sosial sistemin qeyri-prosesual səpkisidir. Qeyd edək ki, sosial antropologiyanın və struktur funksionalizmin sonrakı nümayəndələri sözügedən müəllifin bu bərdəki mövqeyini təshih edərək göstərirlər ki, «struktur prinsipləri» reallıq olmayıb, abstraksiyalardır və buna görə də onlar empirik gerçəkliyin müxtəlif zaman kəsiklərinə tətbiq oluna bilər.

Struktur-funksional təhlil nəzəriyyəsinin digər nümayəndəsi R. Merton sosial strukturu cəmiyyətin əsası kimi götürür. O, aşağıdakı struktur növlərini irəli sürür:

a) böyük əhəmiyyət kəsb edən normativ-mədəni struktur;

b) ehtimal olunan struktur. Burada müəyyən resurslara, güzəştlərə və dəyərlərə malik olmağın müxtəlif imkanlar iyerarxiyası əhatə olunur;

c) ideal struktur - «ictimai rəyin vəziyyəti».

Mertona görə, «funksiyalar və disfunksiyalar, yəni ümumi orqanizmin qorunub saxlanılmasına verdikləri töhfə baxımından nəzərdə tutulan həyati və yaxud üzvi proseslər» cəmiyyətdə aparıcı rol oynayır.

¹ Лайсон Г., Гэррод Д. Социология. Словарь - справочник. М., 2000. с. 464.

Sosial strukturun daxili əlaqələri sosial sistemin üzvlərinin xassələri ilə müqayisədə daha mühüm sosial məna kəsb edir. Sosial strukturlar fərdlər arasındakı münasibətlərin xarakterini müəyyən edir.

4. P.Sorokinin «qarşılıqlı təsir» nəzəriyyəsi

P.Sorokinin fikrincə, sosial strukturun əsasında fərdlərin qarşılıqlı təsiri durur. Bu, cəmiyyəti stratlara (təbəqələrə) ayırmağın aparıcı meyarını təşkil edir. Qarşılıqlı təsirlər birtərəfli, ikitərəfli, antoqonist və həmrəy xarakterli ola bilər. İnsanların stabil mövcud olan təşkilatları (sosial birlik, qrup tipli) elə bir yüksək inkişaf etmiş orqanizmə bənzəyir ki, onun «möhkəm sümük-əzələ sistemi, dayanıqlı və elastik forması vardır».

Sorokinə görə, qarşılıqlı təsir mərkəzlərinin sıx funksional və yaxud səbəbiyyət qarşılıqlı asılılığı həmin qarşılıqlı təsiri xüsusi növ kollektiv vəhdətli hadisə kimi öyrənməyə imkan verir. Funksional və ya səbəbiyyət əlaqələrinin olmadığı yerdə formal vəhdət özünü göstərir.

Fərdlərarası qarşılıqlı təsir və kollektiv vəhdət (birlik) sosial strukturun təhlilinin «birinci pilləsini»ni təşkil edir. «İkinci pillə» kollektiv birliklərin, real mövcud olan məcmuların, bölgülərin, çarpazlaşmaların, kumulyasiyaların, təbəqələşmələrin, bir sözlə, mürəkkəb sosial aqreqatların qarşılıqlı təsirini öyrənir.

Kollektiv birliklərin yaranması, qorunub saxlanması və məhv olması amillərini kosmik, bioloji və sosial-psixoloji şərtlər təşkil edir.

Göründüyü kimi, cəmiyyətin sosial strukturu haqqında çoxsaylı nəzəriyyələr, konsepsiyalar, müxtəlif yanaşmalar formalaşmış, təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Bu proses müasir dövrümüzdə də davam edir. Sosial strukturda baş verən müxtəlif dəyişikliklər, inkişaf meyilləri həmin nəzəriyyələrin daim təkmilləşməsinə və yeniləşməsinə şərtləndirir.

2. Sosial strukturun əsas tərkib hissələri

Cəmiyyətin sosial strukturunda bir neçə səviyyəni ayırmaq olar. Birinci səviyyə özündə sinifləri ehtiva edir. İkinci səviyyəyə siniflərə yaxın olan, lakin onların bütün əlamətlərinə malik olmayan sosial qruplar, mütəxəssis olmayan qulluqçular, eləcə də sosial təbəqələr daxil edilir. Sosial strukturun bu səviyyəsi elmi ədəbiyyatda sosial-sinfi struktur adlandırılır. Sosial strukturun üçüncü səviyyəsi özündə yalnız sosial-sinfi strukturun elementlərini yox, həm də şəhər və kənd əhalisini, zehni və fiziki əmək sahəsində çalışan sosial qrupları ehtiva edir.

Siniflər sosial strukturun mühüm elementlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, «sinif» termini elmi ədəbiyyata Gene tərəfindən siyasi-iqtisadi anlayış kimi daxil edilmişdir. Lakin XIX əsrin sonlarında Fransada baş vermiş burjua inqilablarının təsiri ilə bu anlayış sürətlə siyasiləşmişdir. XIX əsrin sonlarından 1953-cü ilə kimi bu termin Rusiyada da siyasi mənada işlənmişdir («sinfi düşmən», «qolçomaq» və s.).

Marksist sosiologiyasında sosial strukturda siniflərin mövqeyi xüsusi vurğulanırdı. K.Marks və F.Engels cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsas səbəblərini ictimai əmək bölgüsünün və xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasının nəticəsi kimi izah edirdilər. Marksizm sinif anlayışına aşağıdakıları ehtiva edən mühüm məna verirdi:

- tarixən qərarlaşmış müəyyən ictimai istehsal sisteminə tutduğu yerə görə bir-birindən fərqlənən böyük insan qrupları kimi götürülür;
- istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri, fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi (ictimai əməyin təşkili) və bölgü münasibətləri üzərində qərarlaşdığı bildirilir;
- siniflərin mənafeələrində ziddiyyət vardır, çünki onlardan biri digərinin əməyini mənimsəyə bilər.

Sinfin qeyd olunan mənası ümumilikdə götürülən sinfi fərqləri anlamaq üçün prinsipcə kifayət edir. Belə ki, o, siniflər arasında əsas etibarilə şüurdan asılı olmayaraq qərarlaşan obyektiv fərqləri açıb göstərir.

Marksizmə görə, siniflər arasında iqtisadi fərqlər əsasında onların siyasi həyatda və mədəniyyətdə fərqliliyi formalaşır. Beləliklə, bu təlim siyasi, mədəni, ideoloji, sosial-psixoloji fərqlərin olduğunu qəbul edir, lakin o bütün bu fərqləri iqtisadi sahədəki fərqlərin davamı kimi götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, marksizm tərəfindən cəmiyyətin strukturunun məhz sosial-sinfi struktur kimi şərh istehsal münasibətləri sistemindəki vəziyyətinə görə bir-birindən fərqlənən (yəni sosial fərqlərin başlıca meyarına uyğun gələn) tək-cə siniflərin deyil, həm də bütün sosial qruplar və təbəqələr arasındakı fərqlərin izahına mane olmur.

Müxtəlif tədqiqatçılar sinifləri təhlil edərkən onları böyük insan qrupu hesab edir, lakin onun əlamətlərini müxtəlif cür izah edirlər. Məsələn, görkəmli sosioloq P.Sorokinin fikrincə, **sinif – üç əsas əlamət baxımından fərqlənən (peşə, əmlak və hüquqi), öz zamanəsi üçün tipik olan insanlar qrupudur.**

Sorokinin belə bir qeydi metodoloji baxımdan mümkündür ki, hər bir konkret tarixi şəraitdə sinfin əsas skeleti «əlavə göstəricilər, törəmə xassələr ilə tamamlanır». Peşə üzrə, təminatla və hüquqa görə ümumilik eyni bir sinfə daxil olan insanların təhsil səviyyəsində, zövqlərində, simpatiyalarında və bütünlükdə həyat tərzində oxşar cəhətlərin olmasına gətirib çıxarır. Bu oxşarlıqlar sinfə sosial tip keyfiyyəti verir.

Elmi ədəbiyyatda belə bir tərifə də tez-tez rast gəlinir ki, **sinif ümumi şəraitə və istehsal prosesindəki roluna görə birləşən, bunun nəticəsi kimi bölgü münasibətləri yaradan böyük sosial qrupdur.**

Bu əsas sosial-iqtisadi əlamətlərdən başqa, siniflər üçün həm də ikinci dərəcəli törəmə əlamətlər səciyyəvidir. Bunlara həyat təzi, məişət, maraqlar, ictimai davranış, fəallıq, sosial-siyasi təşkilatçılıq, təhsil, mədəniyyət, şüur, ideo-

logiya, ictimai psixologiya və s. daxildir. Bu əlamətlər sosial strukturun digər elementlərini də öyrənərkən nəzərə alınmalıdır.

Sosial qruplar ictimai istehsalda müəyyən yer tutan və obyektiv surətdə mövcud olan dayanıqlı insan kateqoriyalarıdır. Bu məsələni xüsusi fəsildə ətraflı şərh edəcəyik.

Sosial strukturda mühüm elementlərdən biri də ziyalılardır. Ziyalılar ali və ya orta ixtisas təhsili tələb edən və ixtisaslı zehni əmək fəaliyyəti ilə peşəkar surətdə məşğul olan insanların birliyidir. Ədəbiyyatda ziyalılar anlayışının geniş izahı da mövcuddur. Bu halda həmin qrupa zehni əməklə məşğul olan bütün işçilər daxil edilir: yəni həm ziyalı-mütəxəssislər, həm də yüksək təhsil tələb etməyən və mürəkkəb olmayan zehni əməklə məşğul olan qulluqçular – qeyri-mütəxəssislər (hesabdarlar, xəzinədarlar, katibə-makinəçilər, əmanət xəzinələrinin nəzarətçiləri və s.) bu kateqoriyaya aid edilirlər.

Ziyalıların cəmiyyətdəki rolu, yeri və strukturu onların aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirməsi ilə müəyyənləşdirilir:

- maddi istehsalın elmi-texniki və iqtisadi təminatı;
- istehsalatın, bütövlükdə, cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı altstrukturlarının peşəkarlıqla idarə edilməsi;
- mənəvi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi;
- insanların tərbiyəsi;
- ölkənin zehni və fiziki sağlamlığının təminatı.

Ədəbiyyatda elmi-pedaqoji, mədəni-bədi, tibbi, idarəedicilik və hərbi ziyalıları fərqləndirirlər. Ziyalılar həm də ixtisas dərəcəsinə və sosial-demoqrafik əlamətlərinə görə təsnif edilirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, zehni və fiziki əmək işçiləri aşağıdakı göstəricilərə görə fərqlənilir: **1) icra etdikləri işin məzmununa, fiziki və intellektual qüvvələrin sərfinin nisbətində, əməyin mürəkkəblilik dərəcəsinə və davam etmə şəraitinə görə; 2) fiziki və zehni əmək işçilərinin mədəni-texniki**

səviyyəsinə (təhsilinə, ixtisas dərəcəsinə, peşə tərkibinə) görə; **3)** mədəni və maddi rifahına, həyat şəraitinə görə də fərqlənirlər. Bu sosial fərqlərdən sosioloji araşdırmalarda sosial göstəricilər kimi istifadə etmək olar.

Sosial təbəqələr müəyyən sinfin, sosial qrupun hissəsidir. Onların ayrılması və sosial siması mövcud istehsal üsulunun yetkinliyindən asılıdır. Məsələn, ziyalıların tərkibində təhsilin səviyyəsinə görə (orta və ali ixtisas, elmi dərəcəsi olanlar və olmayanlar və s.) təbəqələri, eləcə də, «praktikləri», ixtisas hazırlığı tələb etməyən zehni əməklə məşğul olan və müvafiq diplomu olmayan şəxsləri ayırmaq olar.

Yuxarıdakı mülahizələri ümumiləşdirərkən ədəbiyyatda ziyalı anlayışı ilə bağlı fərqli fikirlərin də mövcud olduğunu bildirmək yerinə düşər. Məsələn, Azərbaycan filosofu S.Xəlilova görə, ziyalı sadəcə savadlı, bilikli, elmi adam deyil. Böyük alim, şair, bəstəkar da hələ ziyalı olmaya bilər. Ziyalı sadəcə olaraq ayrı-ayrı adamların, qrupların, tayfaların yox, bütövlükdə millətin yoluna işıq saçan adamdır.¹

İşçilərin əməyin xarakteri və məzmunu meyarına görə təsnifatı onların peşəyə görə bölünməsinə, yəni sosial-peşə strukturunun formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu əsasda aşağıdakı qruplar fərqləndirilir: zehni və fiziki əməklə, idarəetmə və icraetmə əməyi ilə, sənaye və kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olanlar, əmək qabiliyyətli əhali və ictimai istehsalda məşğul olmayanlar.

Sosial-peşə strukturu əməyin peşələr üzrə bölünməsinə, onun sahə strukturuna əsaslanır. İstehsalatın yüksək, orta və zəif səviyyədə inkişaf etmiş sahələrinin mövcudluğu işçilərin qeyri-bərabər sosial vəziyyətini müəyyənləşdirir. Bu, konkret olaraq, sahələrin texniki inkişafının səviyyəsindən, əməyin mürəkkəblik dərəcəsindən, ixtisas səviyyəsindən, əmək şəraitindən və s. asılıdır.

Sosial strukturun mühüm bir səpkisini əhalinin sosial-demografik göstəricilər üzrə bölünməsi təşkil edir. Bunlara

qadınlar, kişilər, gənclər, pensiyaçılar, məktəblilər və b. daxildir. Sosial-demografik qrupların ayrılması üçün meyarlar cins və yaş fərqləridir. Bu təbii fərqlər öz-özlüyündə, sözün həqiqi mənasında sosial fərqlər olmasa da, siniflərə və qruplara bölünmüş cəmiyyətlərdə sosial fərq xarakteri ala bilər. Buna cəmiyyətdə kişilərin və qadınların, müxtəlif nəsillərin nümayəndələrinin fərqli, qeyri-bərabər vəziyyəti, qocaların, əmək veteranlarının, bir qayda olaraq, nisbətən ağır sosial vəziyyəti və s. dəlalət edir. Əhalinin yaş strukturunda qocalma prosesi yalnız bioloji, təkamül xarakterli bir proses deyildir. Qocalma iqtisadi fəallığın azalması, dövlətin ahillərə maddi-maliyyə xərcləri, ərzaq təminatı kimi problemlərlə bağlıdır.

Sosial-demografik strukturun mühüm elementlərindən biri gənclərdir. Azərbaycanda gənclərin sosial strukturda xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, respublikamızın əhalisinin 9,2 milyon nəfərindən 7,3 milyonu və ya 79,4%-ni 34 yaşına qədər olan əhali təşkil edir.¹ Perspektivdə əhalinin yaş strukturunda bu prosesin getdikcə artması gözlənilir. Bu isə ölkəmizdə əmək qabiliyyətli əhalinin artmasını şərtləndirir.

Cəmiyyətin strukturunda insanların sosial-etnik birlikləri xüsusi yer tutur. Onların tərkibinə qəbilə, tayfa, xalq, millət daxildir (bu məsələlər xüsusi fəsilə təhlil ediləcəkdir).

3. Sosial stratifikasiya

Yuxarıda qısa şəkildə olsa da, cəmiyyətin «sosial strukturu» anlayışına münasibətdə özünü göstərən əsas sinfi yanaşmalar qeyd olundu. Sosiologiyada son dərəcə geniş yayılmış olan sosial stratifikasiya anlayışı və nəzəriyyəsi də onlarla əlaqəlidir. Bu anlayış cəmiyyətin strukturunu və sosial təbəqələr üzrə bölgünün əlamətlər sistemini əhatə edir.

Stratifikasiya anlayışı (lat. stratum - təbəqə və facio -

¹ Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. B., 2001, s. 226.

¹ Azərbaycan demografik göstəriciləri 2012. B., 2012, s. 43.

edirəm) sosiologiyaya geologiyadan (müxtəlif süxurların şaquli yerləşməsinə bildirir) gətirilmişdir.

Sosial stratifikasiya və sosial təbəqələşmə anlayışları elmi ədəbiyyatda eyni mənəni ifadə edir. «Təbəqələşmə» anlayışı hərfi mənada bütün cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi deməkdir. Sosial təbəqələşmə isə əhali arasında təbəqələrin yaranma prosesini göstərir. Latın dilində buna sosiologiya elmində qəbul olunmuş iki termin uyğun gəlir – diferensiasiya və stratifikasiya.¹

«Stratifikasiya» termini daha çox elmi ədəbiyyatda, «təbəqələşmə» sözü isə gündəlik danışmada işlədilir.

«Təbəqələşmə» cəmiyyətin varlı və yoxsullara bölünməsinə ifadə edirsə, «stratifikasiya» bununla yanaşı, həm də çoxsaylı orta təbəqəni ehtiva edir. Odur ki, stratifikasiya gerçəkliyi daha dolğun əks etdirir. Biz bu termindən cəmiyyətin təbəqələşməsi prosesini və bunun nəticəsini ifadə etmək üçün istifadə edəcəyik.

Stratifikasiyanın tarixi tipləri aşağıdakılardır:

a) quldarlıq; b) kasta quruluşu; c) təbəqələr; ç) siniflər.

Qərb sosiologiyasında sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi siniflərin cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil etməsi barədə marksist təliminin inkarıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, sinif anlayışı keçmiş cəmiyyətlərin, o cümlədən sənayecə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin sosial strukturunu təhlil etməyə yarayırdı, lakin müasir industrial cəmiyyətin sosial strukturunun tədqiqi üçün yaramır. Çünki müasir cəmiyyətdə əsas səhmdarların istehsalın idarə edilməsindən kənarlaşdırılması və onların maddəli menecerlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar mülkiyyət münasibətləri özünün müəyyənedici statusunu itirmişdir. Buna görə də sinif anlayışı «strat» ilə əvəz edilməlidir.

Bu nəzəriyyəyə görə, hər strata təqribən eyni gəliri, səlahiyyəti, təhsil və nüfuzu olan insanlar daxildir. Cəmiyyətdə yuxarıdan aşağıya doğru zənginlər, varlılar, orta təbəqə

və yoxsul adamların strataları yerləşir.

Sosioloqların müəyyən bir qrupu belə hesab edir ki, sosial stratifikasiya təlimi müəyyən tarixi zaman ərzində cəmiyyətdə mövcud olan sosial bərabərsizliyin iyerarxiyalı təşkil olunmuş strukturunu daha dolğun əks etdirir. Adı təbəqələşmə ilə müqayisədə sosial stratifikasiya iki fərqli cəhəti ilə seçilir. Birincisi, stratifikasiya dərəcəyə görə təbəqələşmə ilə xarakterikdir. Belə ki, yuxarı təbəqələr aşağı təbəqələrdən (sərvətlərə sahibolma münasibətində və ya mükafatların alınması imkanları ilə müqayisədə) daha imtiyazlı vəziyyətdədirlər. İkincisi, yuxarı təbəqələrin cəmiyyətdəki üzvlərinin sayı xeyli azlıq təşkil edir.

Beləliklə, sosial stratifikasiya şaquli qaydada yerləşmiş sosial təbəqələrin məcmusudur. Burada sosial təbəqələr hakimiyyət, var-dövlət, təhsil və nüfuzə sahib olmaq üçün sosial bərabərsizlik meyarı üzrə yerləşmişdir. Stratifikasiyanın dörd şkalası üzrə oxşar göstəricilərə malik olan insanların sosial təbəqəsidir.

Sosioloji ədəbiyyatda stratifikasiyanın müxtəlif meyarları əsaslandırılır. Alman sosioloqu R.Darendorf sosial stratifikasiya üçün başlıca meyar «nüfuz» anlayışını hesab edirdi. Amerika sosioloqu B.Barber cəmiyyətin stratifikasiyasında gəlir, təhsil, dini, peşə, etnik mənsubiyyət və s. kimi meyarların əsas götürülməsini təklif etmişdir.

P.Sorokinin sosial stratifikasiya ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır. O, sosial stratifikasiyanın üç müxtəlif növünü fərqləndirir: iqtisadi, siyasi və peşə.

Siyasi stratifikasiya cəmiyyətin bütün tərəflərini əhatə edən iyerarxiya rəqəmləri sistemini təsvir edir. Bura nüfuz, hakimiyyət və s. daxildir.

Peşə stratifikasiyası əhalinin fəaliyyətinə, məşğuliyyətinə və peşəsinə görə bölünməsidir. P.Sorokinin fikrincə, əhalinin peşə əlaməti üzrə stratifikasiyası cəmiyyətin özünü təşkil edir. Peşələr üzrə olan əlaqələr «dövlət ümumiliyinə» görə olan təsadüfi əlaqələrdən, ideologiya və siyasi partiyaya

¹ Кравченко А.И. Социология. М., 2006, с.121.

mənsubiyyət üzrə olan əlaqələrdən fərqli olaraq dərin, köklü və əsaslı xarakter daşıyır.

İqtisadi stratifikasiya üçün Sorokinin fluktuasiya adlandırdığı iki göstərici səciyyəvidir:

- 1) qrup və ya cəmiyyətin varlanması və yoxsullaşması;
- 2) iqtisadi piramidanın hündürlüyünün artması və azalması¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, stratifikasiya nəzəriyyəsi müasir dövrdə ən çox işlənən və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış nəzəriyyədir. Lakin bəzi tədqiqatçılar onun da bir sıra çatışmazlıqlara malik olduğunu göstərirlər. Onlardan biri cəmiyyətdə mükafatlandırma sisteminin bölgüsündə əhəmiyyətli rol oynayan hakimiyyət amilinin rolunun nəzərə alınmamasıdır. Bu xüsusilə demokratiya prinsiplərini rəhbər tutmayan ölkələrin sosial strukturu üçün səciyyəvidir. Bu cəhətdən xarakterik nümunə kimi MDB-nin əksər ölkələrinin sosial strukturunu göstərmək olar.

Bu gün tam aydınlığı ilə görünür ki, həm inkişaf etmiş Qərbi, həm də bəzi MDB ölkələrinin postindustrializm və informasiya cəmiyyəti mərhələsinə daxil olması, həm də onlarda baş verən nəhəng miqyaslı elmi-texnoloji nailiyyətlər bu ölkələrin stratifikasiya strukturuna ciddi dəyişikliklər gətirir. Qloballaşma proseslərinin həmin dəyişikliklərdə yaratdığı yeniliklər hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

4. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında sosial strukturun başlıca inkişaf meylləri

Elmi sosioloji ədəbiyyatda XX əsrin 90-cı illərinə kimi keçmiş sovet məkanına daxil olan respublikaların sosial strukturunun fəhlə sinfindən, kolxozçu kəndlilərdən və ziyalılardan ibarət olduğu göstərilirdi. Bütün respublikalarda fəhlə sinfinin əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyi elan olunurdu. Cəmiyyətin belə sosial strukturunun nə dərəcədə opti-

mal olması barədə mühakimə yürütmək fikrində deyilik. Lakin tamamilə aydındır ki, sözügedən üç üzvlü bölgü müasir cəmiyyətin sosial strukturunu tam əks etdirmir. Çünki son dövrdə burada çox mühüm dəyişikliklər gedir. Təbiidir ki, sosial struktur nəzəriyyəsi cəmiyyətin sosial strukturunun inkişafı dinamikasını adekvat əks etdirməlidir.

Təhlil göstərir ki, indi sınıfların, insan qruplarının və birliklərinin arasında yeni, daha insaniləşdirilmiş münasibətlər qərarlaşır, onlar arasında siyasi və digər sahələrdə sosial bərabərliyin güclənməsi özünü göstərir. Bu istiqamətdə təkamülü sosial strukturun inkişaf meyli adlandırırırlar. Bu meyl özündə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan iki tərəfi - inteqrasiya və diferensiasiyayı ehtiva edir.

Sosial strukturun inkişaf meylinin məzmunu insan qrupları və birlikləri arasında onların köklü maraqları, həyat fəaliyyəti, həyat təzi və cəmiyyətdə sosial vəziyyətinə görə təşəkkül tapan və getdikcə yetkinləşən obyektiv cəhətdən zəruri, sabit əlaqə və münasibətlər kimi ifadə olunur. Bu meylin statik baxımdan anlaşılması onun dinamikasında sosial cəhətdən qeyri-bərabər birliklər və insan qruplarının keyfiyyətcə dəyişməsi (mövcud sosial vəziyyətin yeniləşməsinin təsiri altında) ilə tamamlanır. Bu, nəticə etibarilə bəzi sosial birlik formalarının aradan çıxmasına, digərlərinin dəyişilmiş şəkildə qorunub saxlanılmasına, habelə yeni qrup və birliklərin yaranmasına gətirib çıxarır.

İndi isə ölkənin formalaşmış sosial strukturuna, onun dinamikasına nəzər salaq. Bir vaxtlar ingilis sosioloqu Çarlz But (1840-1916) London əhalisini üç sinfə - «aşağı», «orta» və «yuxarı» sinfə bölərək, onun yeni təsnifatını təklif etmişdi. Bu halda o, meyarlar qismində ailənin yaşadığı otaqların sayını və ailənin muzzla işə qəbul etdiyi qulluqçuların sayını əsas götürürdü. Təklif olunan meyarlara görə, bu və ya digər əhali təbəqələrinə çatan maddi və mənəvi nemətlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti nəzərdə tutularsa, əhalinin üç sinfə bölünməsi kifayət qədər qəbul ediləndir və mövcud strukturu-

¹ Сорочкин П. Человек. цивилизация, общество. М., 1992. с.42.

ru bütövlükdə real əks etdirir.

Mübaligəsiz demək olar ki, Azərbaycanda da sosial struktura aid tədqiqatların əsas istiqaməti bu və ya digər dərəcədə «yüksək sinif – aşağı sinif» qütbləşməsinə yönəlmişdir. Bu mövqedən çıxış edənlər orta sinfin xarakterik xüsusiyyətlərini açmağa səy göstərir və sinfi qütbləşməni ən azı triada kimi (yüksək sinif – orta sinif – aşağı sinif) təqdim etməklə cəmiyyətin stabillik və davamlı inkişafına kömək etməyə çalışırlar¹.

Cəmiyyətimizin yaşadığı indiki keçid dövründə sosial struktur keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir. Bu dövrdə ictimai həyatın bütün sfera və tərəflərində həyata keçirilməkdə olan əsaslı islahatlar sosial strukturda prinsipial dəyişiklikləri şərtləndirir. Öncə göstərməlidir ki, ölkəmizdə kolxozların ləğvi nəticəsində kolxozçu kəndli sinfi sosial arenadan silinib getmişdir. Digər bir meyl – ənənəvi fəhlə sinfinin sayının azalması, onun (habelə digər sinif və qrupların) hesabına orta təbəqələrin sayının artmasıdır. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması, siyasi və mənəvi həyatın demokratikləşməsi müasir cəmiyyətin sosial strukturunu daha rəngarəng və çoxçalarlı edir.

Bir sözlə, totalitar rejimin qalıqlarının aradan qaldırılması və demokratik cəmiyyətin inkişafı prosesi sürətləndikcə sosial struktur daha çox açıq xarakter alır, sosial mobillik və mütəhərriklik güclənir.

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, müasir şəraitdə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturu özünün qeyri-sabitliyi və dinamizmi ilə səciyyələnir. Azərbaycanın indiki sosial strukturu üçün istehsalla birbaşa bağlı olmayan marginal təbəqələrin (işsizlər, qaçqınlar, dilənçilər) xüsusi çəkisinin xeyli dərəcədə yüksək olması səciyyəvidir. Bununla yanaşı maddi cəhətdən ifrat qruplar – həddən artıq varlılar və həddən artıq yoxsullar diqqəti cəlb edir. Bəzən də əhalinin

¹ Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. B., 2001. s.178; Əzimov K., Həsənov R. Sosiologiya. B., 2003. s.207-208.

müəyyən bir qismi özündən asılı olmayan səbəblərə görə tez-tez yerini dəyişməsi nəticəsində eyni vaxt ərzində bir neçə sosial statusda yaşamağa məcbur olur.

Beləliklə, diferensiasiyanın üstünlük təşkil etməsi meylli göz qabağındadır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq standartlara görə, gəlirlər (ən varlıların 10%-nin və ən yoxsulların 10%-nin gəlirləri) arasında fərq 4-5 dəfədən artıq olmamalıdır.

Bu modeli rəhbər tutduqda, aparıcı Qərbi ölkələrindən (orta sinfin üstünlük təşkil etdiyi – 60-70%-ə qədər) fərqli olaraq, Azərbaycan əsasən aşağı siniflə (təxminən 20-22%) təmsil olunmuşdur ki, onun da böyük hissəsini qaçqınlar və gənclər təşkil edir¹. Lakin son dövrdə Azərbaycanda aparılan sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində orta sinfin formalaşması və inkişafı prosesi güclənir. Hazırda bu və ya digər ölkələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq orta sinfə daxil etmənin müxtəlif meyarları təklif olunur. Məsələn, L.Belyayeva orta sinfi müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üç göstəricini əsas meyar kimi götürür².

1) **özünü identifikasiya**; 2) **həyat səviyyəsi**; 3) **təhsil səviyyəsi**.

Elmi ədəbiyyatda orta sinfi səciyyələndirən digər meyarlara da təsadüf edilir: 1) mövcud konkret cəmiyyət üçün götürülən gəlir səviyyəsi; 2) əhalinin maddi cəhətdən orta səviyyədə təmin olunmuş qrupları; 3) xırda mülkiyyətçilər və xırda firmaların rəhbərləri; 4) ali təhsilli mütəxəssislər (təhsil səviyyəsi və peşə bilikləri meyarı üzrə); 5) ali təhsili olmayan qulluqçular (aşağı orta sinif) və s.

Azərbaycanda orta sinfin möhkəmlənməsinə maneçilik yaradan əsas səbəblərdən biri odur ki, həyata keçirilən özəlləşdirmə xırda və orta mülkiyyətçilərin deyil, iri mülkiyyət sahiblərinin formalaşmasına kömək etmişdir. Fikrimizcə,

¹ «Respublika» qəzeti. 23 yanvar 2007-ci il.

² Беляева Л. Критерии выделения российского среднего класса. // Средний класс в современном российском обществе. М., 1999. с.11-16.

aşağıdakı amillər orta təbəqənin formalaşmasını sürətləndirəcəkdir:

1) sosial meyarların kristallaşması, dəyərlər, normalar və sanksiyaların mədəni formalarla şərtlənən sisteminin inkişafı;

2) cəmiyyət institutlarının stabilləşməsi, onların öz sabitliyini təkrar istehsal etmək qabiliyyəti, hakimiyyətin demokratikləşməsi və aşkar xarakteri.

Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial strukturun inkişafının xarakterik meyllərindən biri də yeni sosial qrupların yaranmasıdır. Yeni sosial qruplar sırasına sahibkarları, fermerləri, bankirləri, aksionerləri, kooperatorları və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanları aid etmək olar. Sənaye sahəsində, maliyyə və vasitəçilik biznesində məşğul olan sahibkarları, xüsusi, birgə və kiçik müəssisələrin mülkiyyətçilərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sosial qruplar hazırda Azərbaycanda aktiv fəaliyyət göstərirlər.

2011-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, son 20 ildə iri və orta müəssisələrin əsasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri, xarici və müştərək müəssisələrin sayı artaraq müvafiq surətdə 1706-a, 1091-ə, kiçik müəssisələrin sayı isə 14532-ə çatmışdır¹.

Azərbaycanın sosial struktur sosiologiyasında ən mühüm meyllərdən biri də onun tranzit (keçid) cəmiyyət strukturu kimi tədqiq olunmasıdır (Azərbaycan sosisumu nəzərdə tutulur).

Azərbaycanın sosial strukturunu təxminən aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Yuxarı sinif (dövlət idarəetmə sistemində və inzibati orqanlarda aparıcı yerləri tutan elita, bankların, tikinti, həsiletmə və emalətmə müəssisələrinin, təhsil, səhiyyə, ticarət, xidmət və məişət müəssisələrinin sahibləri).

2. Orta sinif (xırda mülkiyyətçilər, fərdi kəndli sahibkarlar, məmurlar, menecerlər, hüquqşünaslar, professorlar və s.).

3. Kooperatorlar (sənaye istehsalında, xidmət sferasında və kənd təsərrüfatında).

4. Fəhlə sinfi: a) iri dövlət miqyaslı sənayedə, tikintidə, ticarətdə, kənd təsərrüfatında işləyənlər; b) qarışıq və xüsusi müəssisələrdə çalışanlar və s.

5. Aşağı sinif (mülkiyyətə sahib olmayanlar, işsizlər, yoxsullar və s.).

Müəssisələrin özəlləşdirilməsi nəticəsində onların mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi cəmiyyətin təbəqələşməsini, bununla da sosial bərabərsizlik problemini gücləndirir. Hazırda Azərbaycanda özəl bölmənin payı istehsalda 80%, o cümlədən sənayedə 70%, kənd təsərrüfatında isə 99%-i təşkil edir. 2011-ci ilin məlumatına görə, Azərbaycanda iqtisadi sahədə məşğul olan əhəlinin 73,6% qeyri-dövlət sektorunda çalışır.¹ Analoji meyl həmçinin əməyin peşə bölgüsündə, onun sahə üzrə diferensiasiyasına əsaslanan sosial-peşə strukturunda da mövcuddur. Azərbaycanın indiki vəziyyətində istehsalatın yüksək inkişaf etmiş, orta və zəif inkişaf etmiş sahələrə kəskin ayrılması burada çalışan işçilərin qeyri-bərabər sosial vəziyyətini müəyyən edir. Bu, aqrar bölmənin işçiləri ilə neft-qaz sənayesində çalışanların və ya ali məktəb işçiləri ilə dövlət strukturunda işləyənlərin əmək haqqı arasındakı fərqi müqayisə etdikdə daha aydın görünür. Doğrudur, bazar münasibətləri şəraitində əhəlinin sosial bərabərliyinin əvvəlki anlamı utopiya olardı. Lakin əhəlinin əksəriyyəti hələ də yeni şəraitdə müasir stimullaşdırma sisteminin fəaliyyətdə olması faktını lazımcına qəbul etmək istəmir.

Keçid dövründə cəmiyyətin bəzi sosial qruplarının hüquqlarının pozulması hesabına öz maraqlarını ictimai marağa qarşı qoymağa çalışan egoizm qrupu formalaşır. Bu, cəmiyyətin sosial strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməsi yolunda ciddi maneəyə çevrilməkdədir. Belə vəziyyətdə bu və ya digər sosial qrupa mənsubluq vətəndaşlıq maraqları ilə deyil, utilitar maraqlarla müəyyən edilir.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. B., 2011, səh.129.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. B., 2011, s. 99

SOSIAL QRUPLAR

1. Sosial qrup anlayışı. Qrupların təsnifatı

Cəmiyyət insanların mürəkkəb birliyi kimi müxtəlif sabitlik dərəcəsinə, miqyasına və məzmununa görə fərqlənən sosial qrupların məcmusunu təşkil edir.

Sosioloji ədəbiyyatda «sosial qrup» anlayışı ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu, aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər. Əvvəla, sosiologiyada bir çox anlayışlar sosial praktika nəticəsində meydana gəlir, elmə tətbiq olunmağa başlayır və bu zaman müxtəlif çalarları ifadə edir. İkincisi, belə çətinliklərin yaranması bu prosesdə müxtəlif növ topluların təşəkkülü və iştirakı ilə şərtlənir. Bu səbəbdən də sosial qrup anlayışını müəyyən etmək üçün onlar arasındakı müəyyən tipləri ayırmaq lazım gəlir.

Sosiologiyada «qrup» anlayışı kimi təklif olunan bir sıra sosial birlik növləri vardır. Məsələn, bir neçə fərd müəyyən fiziki məkanda müvəqqəti olaraq məskunlaşır. Eləcə də eyni vəqəndə bir neçə gün yol gedən, müəyyən anda eyni meydana olan, eyni küçədə yaşayan insan toplularını elmi mənada sosial qrup adlandırmaq olmaz. İnsanların belə toplusuna «aqreqasiya» deyilir. «Aqreqasiya» latın dilində müəyyən fiziki məkanda toplanmış şüurlu surətdə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmayan insanların mexaniki birliyi mənasını ifadə edir.

Başqa bir halda bir və ya bir neçə oxşar xüsusiyyətli fərdləri birləşdirən topluya da qrup deyilir. Məsələn, abituriyentlər, siqaretçəkənlər, qocalar və s. Lakin bunlara da elmi baxımdan sosial qrup demək doğru olmazdı. Bir neçə oxşar xüsusiyyətlərə görə birləşən belə insan toplusunu ifadə

etmək üçün «sosial kateqoriya» termini daha münasibdir.

Bəs onda sosial qrup nədir?

Sosial qrup başqalarına münasibətdə qrup üzvünün hər birinin ümumi marağını nəzərə almaqla fəaliyyət göstərən fərdlərin birliyidir. Bu tərifə görə sosial qrup üçün zəruri olan iki əsas şərt vardır: 1) onun üzvləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olması; 2) hər bir qrup üzvünün ümumi marağının nəzərə alınması.

Bu tərifə görə, nəqliyyat dayanacağında avtobus gözləyən bir neçə nəfəri qrup hesab etmək olmaz. Lakin onlar söhbətə başladığında, gözləmə ilə əlaqədar birlikdə qarşılıqlı fəaliyyətə keçdikdə müəyyən sosial qrup keyfiyyəti əldə edirlər. Lakin bu cür qruplar bilərəkdən deyil, təsadüf nəticəsində əmələ gəlirlər. Burada sabit maraqlar yoxdur, qarşılıqlı fəaliyyət isə birtərəfli olur. Belə öz-özünə əmələ gələn qeyri-sabit qruplar kvaziqruplar adlanır. «Kvaziqrup» latın dilində «sosial qrupa bənzəyən» mənasını ifadə edir və aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) öz-özünə əmələ gəlmə; 2) qarşılıqlı əlaqələrin qeyri-sabitliyi; 3) müstəqil hərəkətlərin qısamüddətliliyi və s. Aqreqasiyalar kvaziqrupa, kvaziqruplar isə öz növbəsində sosial qrupa çevrilə bilər.

Hər bir fərd həyatının müxtəlif anlarında bir neçə qrupun iştirakçısı ola bilər. Sosial qrupları müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək mümkündür. Təsnifat əsas qrup növlərini ayırmağa və qiymətləndirməyə, həmçinin qrupdaxili və qruplararası qarşılıqlı münasibətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Hər bir fərd onun mənsub olduğu bəzi qruplar toplusunu ayıra və onları «mənim» kimi müəyyənləşdirə bilər. Bu – «mənim ailəm», «mənim komandam», «mənim dinim» və s. ola bilər. Belə qruplar inqrup sayıla bilər, yəni bəzilərinə fərd özünün mənsubiyyətliyini hiss edir, digərlərində isə başqa üzvlərlə eyniləşərək «biz» inqrupunun üzvlərini qiymətləndirir.

Fərdin aid olmadığı digər qruplar – başqa ailələr, kompaniyalar, dini qruplar bu fərd üçün altqrup sayıla bi-

lər, fərd isə bunu simvolik olaraq «biz» yox, «başqaları» adlandırma bilər.

Ədəbiyyatda sosial qrupların müxtəlif təsnifatından istifadə olunur. Bu baxımdan Q.M.Andreyevanın təsnifatı maraqlıdır. O, təsnifatı bu cür aparır: 1) şərti və real qruplar; 2) böyük qruplar; 3) kiçik qruplar; 4) referent qruplar.

Şərti qrup – aparılan tədqiqat üçün vacib olan hər hansı bir və ya bir neçə ümumi əlamətlərə görə qruplaşan insanların ixtiyari birliyidir. Şərti qruplar dedikdə, bir-biri ilə real surətdə əlaqəsi olmayan, lakin müəyyən əlamətlərə görə ayırd edilən insanlar nəzərdə tutulur. Belə əlamətlərə fərdin cinsi, yaşı, peşəsi, təhsil səviyyəsi, gəlir dərəcəsi və s. aiddir. Bu qrupa daxil olan insanlar lazım gəldikdə bir-birini müdafiə edə bilərlər (məsələn, sürücü həmrəyliyi).

Real qrup – real münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqələrdə olan insanlar birliyidir. Real qruplar arasında böyük və kiçik sosial qruplar fərqləndirilir.

Böyük qrupda bütün üzvlərin bir-birini şəxsən tanıması və onların arasında əlaqələrin vasitəsiz baş verməsi mümkün deyildir. Böyük qruplara adətən siniflər, sosial təbəqələr, millətlər, siyasi partiya birlikləri, qadınlar, gənclər, idman və s. ittifaqlar və birliklər aiddir. Böyük qruplar qeyri-mütəşəkkil, daxili səbəblərdən yaranmağa bilər (məs., kortəbii tətillər, hərəkatı iştirakçıları, izdiham və s.). Təşkil olunmuş böyük qruplar cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesində əmələ gələn sabit yaranmağa (məs., siniflər, etnoslar və s.) təmsil edir.

Kiçik qrup – tərkibinə görə azsaylıdır (2 nəfərdən 35-dək adam). Belə qrupların üzvləri bir-biri ilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətdə olurlar. Kiçik qrupları həmçinin kontakt qrupları da adlandırırırlar. Sosiologiyada kiçik qrupların aşağıdakı təsnifatı qəbul olunmuşdur: 1) formal və qeyri-formal; 2) ilkin və təkrar; 3) üzvlük qrupu.

Formal qrupda üzvlərin vəziyyəti və davranışı rəsmi təşkilatçılıq və sosial institutların qaydaları ilə tənzimlənir. Formal qrupa nümunə olaraq tələbə qruplarını göstərmək

olur. Çünki burada həm miqdar, həm quruluş, həm funksiyalar, həm tədris prosesi və həm də formal liderlik (qrup nümayəndəsi) ali məktəbin qaydalarına əsasən nizamlanır. Formal qrupun xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxslərarası münasibətlər rəsmi çərçivə daxilində təşəkkül tapır. Bu münasibətlər üstünlük vermə və maraqlı qarşılıqlı rəğbət əsasında qurulanda qeyri-formal qrup yaranır.

Qeyri-formal qrup – həmfikirlərin, dostların və başqalarının əhatəsidir. O, həm formal qrup çərçivəsində, həm də onsuz yaranmağa bilər. Məsələn, məkan-ərazi yaxınlığı əsasında (qonşular, həmyerlilər); maraqlı birliyi əsasında (pokerlər, qeyri-formallar); şəxsi rəğbət əsasında (dostlar, tanışlar) və s. Belə qeyri-formal qruplarda şəxslərarası münasibətlər aydın əks olunur və burada ciddi təşkilatçılıq çox da vacib deyil. Burada qaydalar əksər hallarda ənənələrə, hörmətə, şəxsiyyətə, rəğbətə, adətə, maraqların ümumiliyinə əsaslanır.

İlkin və təkrar qruplar. Fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin fərqi ən çox ilkin və ikinci qrupda özünü büruzə verir. İlkin qruplarda qrupun hər bir üzvü başqa bir üzvü şəxsiyyət və fərd kimi görür. Belə bir görünüşün nailiyyəti intimliyin, şəxsiyyət təcrübəsinin bir çox elementlərini yaradan sosial münasibətlər vasitəsilə baş verir. Ailə qruplarında onların üzvləri çalışırlar ki, sosial münasibətləri qeyri-formal və mülayim etsinlər. Onlar bir-birini, ilk növbədə, şəxsiyyət kimi maraqlandırır, ümumi ümid və hisslərə malikdirlər və ünsiyyət zamanı öz tələbatlarını tamamilə ödəyirlər. Təkrar qruplarda sosial münasibətlər şəxssiz, birtərəfli və utilitar xarakter daşıyır. Burada başqa üzvlərlə şəxsi dostluq münasibətləri vacib deyil, lakin sosial rollar bunu tələb etdiyi üçün bütün kontaktlar fəaldır.

«İlkin» və «təkrar» qruplar terminləri qrupşəkilli qarşılıqlı əlaqələrin növlərini mövcud qrupun başqa qruplar sistemində əhəmiyyətinin göstəricilərindən daha yaxşı xarakterizə edirlər. İlkin qrup obyektiv məqsədlərin ifadəsi kimi,

məsələn, istehsalatda özünü göstərə bilər. Lakin o, qrup üzvlərinin qarşılıqlı insani münasibətlərini, emosional təminatını daha çox ödəyə bilər, nəinki geyimi və yaxud istehsalat məhsullarının faydalılığını. Təkrar qrup isə qarşılıqlı dostluq münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərməsi keyfiyyəti ilə fərqlənir, lakin onun mövcudluğunun əsas prinsipi spesifik funksiyaları yerinə yetirə bilməsidir. Beləliklə, ilkin qrup həmişə qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə, təkrar qrup isə məqsədə əsaslanır.

Referent qrup – ya real qrup, ya da şərti qrupdur. Burada fərd özünü nümunə ilə öz davranışını və özünüqiymətləndirməni əlaqələndirir. Bəzən referent qrupla inqrup uyğun ola bilər. Məsələn, yeniyetmə öz komandasına müəllimlərinin düşündüyündən də artıq dərəcədə istinad edir. Altqrup da həmçinin referent ola bilər.

Altqruplar fərdlər tərəfindən adətən stereotip kimi qavranılır. Hansısa bir qrupun hərəkətini qiymətləndirərkən çox vaxt arzularımızdan əlavə qrupun hər bir fərdinə, bizim zənnimizcə, qrupu bütövlükdə xarakterizə edən bəzi cizgiləri aid edirik. Məsələn, belə bir fikir mövcuddur ki, guya bütün zəncilər avropoid irqindən olan adamlardan daha ehtirashdırlar (hərçənd əslində belə deyil), bütün fransızlar – yüngül xasiyyətliyərlər, ingilislər – özlərinə qapılan və dinməzdirlər. Stereotip pozitiv (xeyirxahlıq, cəsarətlilik), neqativ (prinsip-sizlik, qorxaqlıq) və qarışıq (almanlar intizamlı olsalar da, qəddardırlar, azərbaycanlılar qonaqpərvər olsalar da, unuttandırlar) ola bilər. Bir dəfə yaranan stereotip (fərdi fərqlər nəzərə alınmadan) müvafiq altqrupun bütün üzvlərinə şamil edilir. Sosial stereotiplərin yaranma mexanizmi tam tədqiq olunmayıbdır.

Stereotiplər daim yaranır, dəyişilir və yox olur; bütün bunlar sosial qrupun üzvləri üçün vacibdir. Onların köməklili ilə bizi əhatə edən altqruplar haqqında yığcam və lakonik məlumat əldə edirik.

Belə məlumat bizim digər qruplara münasibətimizi müəyyənləşdirir, əhatəmizdə olan qruplarsa altqrupun nümayəndələri ilə ünsiyyətdə davranış xəttini müəyyən etməyə imkan yaradır. İnsanlar stereotipləri şəxsiyyətin əsas cizgilərinə nisbətən daha tez qəbul edirlər. Beləliklə, altqrupda yalnız bəzi şəxsiyyətlər qrupun normativ və müqayisə referent funksiyalarını tam ayırd edə bilirlər, stereotiplər isə bir çox kəskin və incə mülahizənin nəticəsi kimi meydana çıxırlar.

2. Qrupun öyrənilməsinin əsas istiqamətləri

Sosiologiyada qrupların öyrənilməsinin başlanğıcı əmək məhsuldarlığının sosial amillərdən istifadə etməklə, yeni vasitələrinin axtarışı ilə bağlıdır.

Belə planların reallaşdırılması istiqamətində ilk addımlardan biri E.Meyonun 1927-1932-ci illərdə apardığı Xottorn tədqiqatlarıdır. Onlar göstərdilər ki, işçilər üçün daha əhəmiyyətli özünün hansı qrupa aidliyini dərk etməsi hesab olunur. Bundan əlavə, qrupa qəbul olunma cəhdi fəhlə üçün rəhbərliyin onun əməyini tənzimləmək tədbirlərindən daha qiymətlidir. E.Meyonun fikrincə, nəzarətədiçi və tənzimləyici hissə kiçik əlaqələndirici qrup olur.

Kiçik qrupların öyrənilməsinin digər istiqamətini Y.Morenonun sosiometrik metodu təşkil edir. Sosiometriyanın məqsədi insanın əməyini və həyatını həm işdə, həm də istehsalat mühiti xaricində ona müsbət təsir bağışlayan insanlar arasında təşkil etməkdən ibarətdir. Bu metodun əsasında şəxslərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə qrupun səmərəli idarə olunmasını həyata keçirmək mümkündür.

Sosioloji ədəbiyyatda sosial qrupun bir neçə inkişaf fazası göstərilir. A.V.Petrovskinin konsepsiyasına uyğun olaraq qrupun inkişaf fazası aşağıdakı meyarlarla müəyyən

olunur: birincisi, qrupda şəxslərarası münasibətlərin vasitəli ifadə dərəcələri, birgə fəaliyyətin məzmunu ilə; ikincisi, birgə fəaliyyətin ictimai əhəmiyyəti ilə.

Bu meyarlar əsasında A.V.Petrovski kiçik qrupun aşağıdakı inkişaf fazalarını qeyd edir:

- diffuz (qarışıq) qrup – ümumi birlik, birgə fəaliyyətin məzmunu (məqsədi, əhəmiyyəti və dəyəri) ilə vasitəliliyi olmayan şəxsiyyətlərarası münasibətlər;
- qrup-assosiasiya (ümumi birliyə mənsubluq gələcək birgə hərəkətlərin səmərəliliyi şəraiti kimi dərk edilir);
- qrup-kooperasiya (şəxslərarası münasibətlərin hər kəs üçün əhəmiyyəti birgə fəaliyyətin məzmununda dərk edilir);
- qrup-kollektiv (şəxslərarası münasibətlər qrupşəkilli fəaliyyətin şəxsiyyət əhəmiyyəti və ictimai cəhətdən qiymətliliyi ilə dərk edilir);
- korporasiya (bu qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun üzvləri üçün xüsusi əhəmiyyətli, bəzən də qrup fəaliyyətinin məzmununa görə antisosial vasitə ilə ifadə olunur).

Sosial qrupun fəaliyyətinə müxtəlif əlaqə üsulları ilə təsir göstərilməsi A.Bavelas tərəfindən öyrənilmişdir. O, məhdud vaxt ərzində sadə məsələlərin həllində «şturval» əlaqə üsulunun yüksək effekt verdiyini göstərir. Bu halda qrupun üzvlərinin bir-biri ilə əlaqələri istisna edilir və onlar yalnız liderlə əlaqəyə girə bilirlər. A.Bavelas yaradıcı işlərin həlli üçün «çevrə» əlaqə üsulunun daha əlverişli olduğunu göstərir. Belə ki, bu şəraitdə qrupun hər bir üzvü qarşılıqlı surətdə məlumatları bölüşmək imkanına malik olur. Bu isə məsələnin həllinin yeni istiqamət üzrə aparılmasına şərait yarada bilər.

Qrup daxilində olan əlaqələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, qrup daxilində hər bir üzvün müəyyən rolu vardır. Bu rol daim dəyişir və təkmilləşir.

3. Sosial qrupların dinamikası

Sosial qruplar həmçinin onları canlı sosial qarşılıqlı təsirdə nəzərdən keçirməyə imkan verən dinamik xüsusiyyətlərə də malikdir. Belə xüsusiyyətlərə qrupun ölçüsü, onun daxili strukturu (liderlər, sırası üzvlər, autsayderlər), qrup daxilində rəhbərlik üslubu, qrup davranışı ilə bağlı spesifik sosial həyat fenomenləri aiddir.

Qrupun ölçüsü artıq öz-özlüyündə qrupdaxili qarşılıqlı təsiri əsasən müəyyənləşdirir. Ən sıx və məna ifadə edən münasibətlər iki adamdan ibarət qruplarda (diada) – ərhlə arvad, sevgililər, yaxın dostlar arasında yaranır. Diadada hisslər və emosiyalar, bir qayda olaraq, böyük qruplardakına nisbətən daha mühüm rol oynayır. Ancaq gözlənilənin əksinə olaraq, diadadakı münasibətlər daha böyük qruplardakına nisbətən daha kövrək olması ilə fərqlənir və burada ümidlərin boşa çıxmasına daha çox rast gəlinir.

Qrupa üçüncü üzvün əlavə edilməsi – triadanın yaranması sosial vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirir. Qrupdaxili «fraksiyaların» yaranması, iki nəfərin üçüncüyə qarşı ittifaqı, boykotlar, lider və autsayderin ayrılması və s. kimi yeni imkanlar əldə edilir.

Bəzi sosioloqların tədqiqatlarının nəticələrinə görə, kiçik qrupun üzvlərinin optimal sayı beş nəfər olmalıdır. Bu halda heç bir çıxılmaz qrupdaxili vəziyyət ola bilməz, çünki həmişə çoxluğun rəyini asanlıqla ayırd etmək mümkündür. Bundan başqa, belə qrupda azlıqda qalmaq heç də təcrid olunmaq demək deyildir. Belə qrup kifayət qədər böyükdür: orada insanlar özlərini tam «sosial» hesab edə bilirlər – rollarını dəyişdirə, öz rəylərini sərbəst şəkildə izhar edə və özlərinin haqlı olduqlarına ətrafındakıları inandıra bilirlər.

Təsəvvürünüzə gətirin ki, voleybol komandası bombardirsiz, ordu zabitlərsiz, müəssisə direktorsuz, universitet rektorsuz, orkestr dirijorsuz və gənclər qrupu başçısızdır. Ümumi rəhbərlik olmadan insanlar öz fəaliyyətlərini əlaqələndir-

məkdə çətinlik çəkirlər. Deməli, qrup mühitində bəzi üzvlər, bir qayda olaraq, digərlərinə nisbətən daha çox təsir qüvvəsinə malik olurlar. Biz belə fərdləri *liderlər* adlandırırıq. Kiçik qruplar lidersiz keçinə bilirlər, lakin iriölçülü qruplarda rəhbərliyin olmaması xaosa (qarma-qarışıqlığa) gətirib çıxarır.

Kiçik qruplara, bir qayda olaraq, iki lider tipi xasdır. Birinci tip – «mütəxəssis-sosioloqdur». O, cari məsələləri qiymətləndirmək və onları yerinə yetirmək üzrə fəaliyyətin təşkili ilə məşğul olur. İkinci tip – «mütəxəssis-psixoloqdur». O, insanlar arasında yaranan problemlərin öhdəsindən yaxşı gəlir, onlar arasındakı gərginliyi aradan qaldırır, qrupda həmrəylik ruhunun yüksəlməsinə kömək edir. Rəhbərliyin birinci tipi qrup məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş instrumental rəhbərlikdir; ikinci tip isə qrupda harmoniya və həmrəylik ab-havasının yaranmasına yönəlmiş ekspressiv rəhbərlikdir. Bəzi hallarda eyni bir insan öz üzərinə bu rolların hər ikisini götürür, amma adətən bu rolların hər biri ayrı-ayrı rəhbərlər tərəfindən yerinə yetirilir. Rollardan heç biri digərindən daha vacib hesab edilə bilməz, hər bir rolun nisbi əhəmiyyətini konkret vəziyyət diktə edir.

Liderlər insanlara təsir etmək üçün müxtəlif üslublardan istifadə edirlər. K. Levin rəhbərlik üslublarının klassik tədqiqatını aparmışdır. Bu tədqiqat zamanı 11 yaşlı oğlanlardan ibarət qruplarla işləyən yaşlı rəhbərlər rəhbərliyin üç üslubundan birindən istifadə etmişdilər.

Avtoritar üslubda rəhbər qrupun fəaliyyətinin əsas istiqamətini müəyyən edir və hər mərhələ üzrə təlimat verirdi, buna görə də oğlanlar gələcək tapşırıqlar barədə aydın təsəvvürə malik idilər. Rəhbər həmçinin iş üçün tərəfdaşları təyin edir, müsbət və tənqidi qiymət verir və qrupun fəaliyyətində iştirakdan kənarda qalırdı.

Bunun əksinə olaraq, *demokratik üslubda* rəhbər oğlanlara qərarların qəbul olunmasında iştirak etməyə icazə verir, işin yalnız ümumi məqsədlərini ümumi şəkildə təsvir edir, bu məqsədlərə çatmağın variantlarını təklif edir, qru-

pu üzvlərinə istədikləri kəslərlə işləməyə icazə verir, oğlanların nailiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirir və özü qrupun fəaliyyətində iştirak edirdi.

Nəhayət, *neytrallıq üslubu* rəhbərin passiv mövqeyini nəzərdə tuturdu: o, materiallar, məsləhətlər verir və yalnız qrupun üzvlərinin xahişi ilə onlara köməklik edir, işin nəticələrinə qiymət verməkdən imtina edirdi.

Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, rəhbərliyin avtoritar üslubu qrup üzvlərinin tam gücdən düşməsinə gətirir və onlarda rəhbərə qarşı düşmənçilik hissləri yaradırdı. Məhsuldarlıq yalnız rəhbərin iştirak etdiyi zaman yüksək olaraq qalırdı, amma o, gedən kimi məhsuldarlıq da əhəmiyyətli dərəcədə azalırdı. Demokratik rəhbərlik üslubunda qrupun üzvləri dərin razılıq hissi keçirirdilər, qrupun tapşırıqlarına daha çox yönəlmişdilər və daha mehriban idilər, müstəqillik (xüsusilə də rəhbər olmayanda) və şəxslərarası aqressivliyin aşağı səviyyəsini nümayiş etdirirdilər. İşə qarışmamaq üslubu aşağı məhsuldarlığa və şəxslərarası aqressivliyin yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarmışdı.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, eksperiment demokratik əsaslarla tərbiyə almış yeniyetmələrlə keçirilmişdi. Başqa şəraitdə və başqa mədəni mühitdə avtoritar rəhbərlik üslubu daha üstün ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə avtoritar liderlərin faizi belə fərz etməyə imkan verir ki, yüksək gərginlik şəraitində ölkənin əhalisi direktiv idarəçiliyə üstünlük verə bilər. Lakin belə bir izahat da ağlabatandır ki, qeyd olunan şəraitdə avtoritar hökmdarlar üçün hakimiyyəti ələ keçirmək və onu əldə saxlamaq daha asan olur.

Sosioloji ədəbiyyatda liderliyin üç funksiyası göstərilir: 1) təşkilatçılıq; 2) informasiya; 3) sosiallaşma.

Birinci funksiya nəzərdə tutur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu, aktual və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yollarını, üsul və vasitələrin planlaşdırılmasını təşkil edir, onların birgə səylərini əlaqələndirir və s.

Grup fəaliyyətinin səmərəli olması naminə zəruri informasiyanın toplanılması, işlənməsi, onların qrup üzvlərinə vaxtında çatdırılması informasiya funksiyasının əsas cəhətini təşkil edir.

Sosiallaşma funksiyası isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir.

Qədim atalar sözüne görə, «əl çox olanda iş daha rahat gedir». Lakin aydın olur ki, bu atalar sözü gerçəkliyə uyğun gəlmir. Məsələn, gözləmək olardı ki, üç adam kanatı tək adama nisbətən üç dəfə çox intensivliklə, səkkiz adam isə səkkiz dəfə çox güclə dartacaq. Əslində isə tamamilə tərsinə alınır. Tədqiqatlar göstərir ki, əgər ipi darta bir adamın sərf etdiyi qüvvə 4 kq-a bərabərsə, üç nəfərdən ibarət qrupda hər bir adamın sərf etdiyi qüvvə 3,6 kq, səkkiz nəfərdən ibarət qrupda isə 1,9 kq təşkil edir. Bunun səbəblərindən biri kimi qüvvələrin düzgün əlaqələndirilməməsini göstərmək olar. Lakin eksperimentin iştirakçılarının gözlərini bağlayıb, onları inandıranda ki, onlar kanatı təkbaşına yox, bir qrup adamla birgə dartırlar, onda onlar da özlərinə həddindən artıq zəhmət vermirdilər. Aydındır ki, insanlar qrupda işləyərkən özlərini müstəqil işdəkinə nisbətən daha az gücə salırlar – bu fenomen «sosial laqeydlik» adlanır.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazım deyil ki, kollektiv fəaliyyətə son qoymaq lazımdır. Qruplar cəmiyyətin həyatında birinci dərəcəli rol oynayırlar və bir adamın görməyə qadir olmadığı hər hansı işi yerinə yetirməyə qadirdirlər. Məsələn, anonim alkoqoliklər, narkomanlar, tək valideynlər və arıqlamaq istəyənlərin qrupları, eləcə də «özün-özünə kömək et» prinsipi ilə fəaliyyət göstərən digər qrupların işi göstərir ki, qruplar hansı təsir imkanlarına və hansı uğurları qazanmağa qadirdir.

Sosial laqeydlik effekti belə fərz etməyə imkan verir ki, qrupun ölçüsü ilə fərdlərin motivasiyası arasında tərs asılılıq mövcuddur. Bununla sıx bağlı olan fenomen *sosial di-*

lemma kimi müəyyən olunmuşdur. Bu elə situasiyadır ki, burada qrupun üzvləri öz şəxsi maraqlarının maksimal ödənilməsi ilə kollektiv uğurun maksimum artırılması arasındakı ziddiyyətlə rastlaşırlar.

Gəlin görək ki, düşmənlə döyüşün həlledici mərhələsindən qabaq səngərə düşmüş əsgərin hansı seçimi var. Hər bir əsgər fikirləşə bilər ki, sağ qalmaq üçün səngərdə qalmaq daha ağlabatan seçimdir. Lakin bütün əsgərlər belə bir qərar qəbul etsələr, onda döyüş, heç şübhəsiz, udulacaq və hamı məhvə məhkum olacaqdır. Bir çox sosial dilemmalarda belə bir ehtimal mövcuddur ki, qrupun hər hansı bir üzvü ümumi işin xeyrinə hərəkət edə biləcək və bu zaman başqasının şəxsi töhfəsinə ehtiyac qalmayacaqdır.

Bəs hansı sosial mexanizmlər fərdləri egoizm mülahizələrini rəhbər tutmamağa, kollektivizm ruhunda hərəkət etməyə təhrik edə bilər? Hər şeydən əvvəl, bu, fərdin ümumi rifahına xələl gətirən hərəkətləri məhdudlaşdıran sosial nəzarət mexanizmləridir. Çox vaxt bu funksiyayı müxtəlif resurslara nəzarəti tənzimləyən dövlət öz üzərinə götürür. Qrup normaları çox vaxt həmin məqsədə qeyri-formal sanksiyalar vasitəsilə çatır. Lakin insanları birgə hərəkət etməyə və cəmiyyətə uyğun davranış modellərini seçməyə həvəsləndirən digər vasitələr də mövcuddur. Bu mexanizmlərin arasında elələri var ki, onlar qrup sərhədlərini qeyd edir və çox güclü qrup eyniləşdirilməsinin inkişafına kömək edir. Hətta daha çox, əgər fərdlər hiss edirlərsə ki, onların digər insanlarla əməkdaşlığı mükafatlandırılır (məsələn, gəlirlərdə və digər nemətlərdə bərabər iştirak şəkildə), bu halda onlar egoist, fərdiyyətçi davranışa daha az meyilli olurlar.

Daha bir strategiya – qrup təfəkkürüdür, lakin onun dağıdıcı nəticələri haqqında biz indi söhbət açacağıq.

1961-ci ildə Kennedinin administrasiyası Kubaya uğursuz müdaxilə etdi. Kubanın ərazisinə müdaxilə üçün ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsində xüsusi hazırlıq keçmiş Kuba mənşəli 1400 nəfərdən artıq muzdlunun çox hissəsi öldürül-

dü və ya Kastronun qoşunları tərəfindən əsir götürüldü. Bu uğursuzluq nəinki Kastronun mövqelərini gücləndirdi, həm də Kubanın SSRİ ilə ittifaqını möhkəmləndirdi. Bunun nəticəsində Sovet hökuməti Kubada nüvə başlıqlı raketləri yerləşdirməyə cəhd etdi. Sonralar prezident Kennedi özünə belə bir sual verməli oldu: «Biz belə ağılsızlığa necə yol verdik?». Prezident və onun müşavirləri nəinki Kastronun ordusunun gücünü düzgün qiymətləndirməmiş, hətta bir çox hallarda lazımi məlumatları da ala bilməmişdilər.

Görkəmli tədqiqatçı Ervin Yanis belə bir fərziyyə irəli sürür ki, prezident və onun müşavirləri *qrup təfəkkürünün* çox sıx əlaqəli qruplarda qərarın qəbul edilməsi prosesinin qurbanı olmuşlar. 19-20 yanvar 1990-cı ildə Azərbaycan xalqı da belə bir yanlış və cinayətkar qrup təfəkkürünün qurbanı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə SSRİ-nin prezidenti olmuş Qorbaçovun göstərişi ilə Sovet Ordusu Bakıya hücum etmiş, qanlı qırğın törətmişdir. Nəticədə 131 nəfər öldürülmüş, 747 nəfər yaralanmış, 400 nəfər isə həbs edilmişdir. Belə qrupların üzvlərini konsensusun saxlanması məsələsi o qədər narahat edir ki, bu, onların tənqidi qabiliyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Qrup təfəkkürü halında qrupun üzvləri belə bir illüziyanın təsiri altında olurlar ki, onlar qərarları könüllü surətdə qəbul edirlər; bu isə hipertrofik əminliyə və riskə getmək üçün daha böyük hazırlığa gətirib çıxarır. Qrup təfəkkürünün qurbanları öz əməllərinin düzgün olmasına qeyd-şərtsiz olaraq inanırlar – bizim misalımızda bu, Sovet dövlətinin yuxarı dairələrinin bütün bələlərinin səbəbi hesab etdikləri kommunist rejiminin saxlanması zərurəti ilə bağlıdır. Qrupun üzvləri həmrəyliyin olmasını tələb edir və təklif olunan fəaliyyət planına şübhə ilə yanaşan fərdlərə təzyiq göstərilir; onlar öz şübhələrini boğur və özlərinə qarşı sensor rolunu oynayırlar. Doğrudan da, sonradan məlum oldu ki, Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun bəzi üzvləri Bakıya müdaxilə planları ilə bağlı tamamilə əks fikirdə olduğuna baxmayaraq, onlar bu planın həyata keçirilməsinə mane ola bilməyiblər.

Qrup təfəkkürü qrup mühiti üçün səciyyəvi olan və qrup üzvlərinin baxışlarına təsir edən güclü ictimai təzyiğin mövcudluğunu təsdiqləyir. Belə təzyiq gündəlik davranışımıza təsir etsə də, çox vaxt biz bunu kifayət qədər dərk etmirik.

4. Kütlə sosial qrup kimi

Kütlə maraqların ümumiliyi ilə qapalı fiziki məkanlarda birləşmiş insanların qısamüddətli toplantısıdır. Kütlənin sosial strukturu çox sadədir. Əksər hallarda kütlədə lider və onlara inanan insanlar toplanır. Aydındır ki, kütlədə toplanan insanların əxlaqı, davranışı, səviyyələri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Kütlədə səslənən istənilən fikir tezliklə iştirakçılar tərəfindən anlaşılır.

Kütlə fərdlərin adi yığımından bir qədər böyükdür. Fiziki cəhətdən məhdud bir məkan insanların kütlədə şəxsiyyətlərarası əlaqədən qaçmağa çalışdıqları zamanda belə sosial qarşılıqlı hərəkətlə nəticələnir.

Kütlələr xarakterinə və davranışına görə kəskin fərqlənirlər. Bir növ kütlə başqa növ kütləyə asanlıqla çevrilə bilər. Kütlələr, hər şeydən əvvəl, ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Təlğinetmə. Kütlə daxilində olan adamlar, adətən, kənardakılara nisbətən daha çox təsirə məruz qalırlar. Onlar böyük yaqınlıqla əksəriyyətin fikrini, hissini və hərəkətini qəbul edirlər.

Anonimlik. Fərd özünün kütlə daxilində tanınmaz və əlçatmaz olduğunu hiss edir. Kütlə həmişə tam şəkildə hərəkət edir, onun ayrı-ayrı üzvləri fərqlənmirlər və özlərini xüsusi fərd kimi qəbul etmirlər.

Öz-özünə əmələgəlmə. Kütləni təşkil edən adamlar adi şəraitdən fərqli olaraq daxili səbəblərdən törəyən davranış xüsusiyyətinə malikdirlər. Bir qayda olaraq onlar öz hərəkətləri haqqında fikirləşmir və onların kütlədəki davranışı

birbaşa emosiyalarla bağlıdır.

Dözümlülük. Kütləni təşkil edən adamlar anonim ol-
duqları üçün onlar özlərini sosial nəzarətdən kənar da hiss
edir və belə başa düşürlər ki, onlara «əl çatmaz».

Formalaşmasına və davranışına görə kütləni bir neçə
növlə ayırmaq mümkündür.

Təsadüfi kütlə. Bu kütlə məlum olmayan struktura
malikdir. Belə bir kütləyə nümunə insanların adətən küçədə
qeyri-adi hadisə baş verdikdə toplanması ola bilər (tanınmış
şəxsə rast gəlinməsi, avtomobil toqquşması və s.). Bu növ
kütlədə insanları ya əhəmiyyətsiz bir məqsəd, ya da tam mə-
nasız «vaxt keçirmə» eyni araya gətirir. Fərdlər zəif emosi-
yaya qapılıb təsadüfi kütləyə cəlb oluna və çox asanlıqla da
oradan ayrılıb bilərlər. Bəzən də elə ola bilər ki, şəraitin də-
yişməsi ilə əlaqədar kütlənin quruluşu da dəyişər və böyük
vəhdət yaranar.

Şərtləşdirilmiş kütlə əvvəldən planlaşdırılmış və müəy-
yən struktura malik insanlar toplusudur. Bu hal kütlə üzvlə-
rinin davranışının əvvəlcədən müəyyən edilmiş sosial nor-
maların təsiri altında olması ilə şərtlənir. Məsələn, tamaşaya
toplanmış kütlə teatrda, stadionda, iclasda və s. özünü müx-
təlif şəkildə aparır. Bütün bunlar şərtləndirilmiş kütlə növlə-
ridir.

Ekspressiv kütlə. Bu, sosial kvazigrupdur. Adətən bu-
rada kütlənin üzvlərinin şəxsi təminatı və insanların fəallığı
məqsəd və nəticəni bildirir. Məsələn, rəqslər, dini mərasim-
lər və s.

Fəaliyyətdə olan kütlə. «Fəaliyyətdə olan» dedikdə,
kütlənin hərəkətinin tam kompleksi nəzərdə tutulur. Bu,
hiddətlənmiş yığıncaq və ya ekstremal növlü davranış toplu-
sudur. Adətən hərəkətdə olan kütlənin sosial proseslərinin
tədqiqi zamanı kütlənin bu növü daha çox fərqləndirilir,
əhəmiyyətli hesab edilir.

Fəaliyyətdə olan kütlənin çox mühüm forması **toplantı-
lardır**. Bu toplantılar zorakı hərəkətlərə sövq olunmuş

emosional şəkildə qızıqdırılmış kütlədir. Toplantılarda adə-
tən özlərinin aqressiv niyyətlərində məqsədyönlü olan və
kütlə iştirakçılarından ciddi konformizm tələb edən məq-
sədyönlü liderlər olur. Toplantıların hərəkəti bilavasitə han-
sısa müəyyən obyektə istiqamətlənir və qısamüddətli xarak-
ter daşıyır. Bundan sonra toplantı bir qayda olaraq dağılır.
Toplantılara ən çox yayılmış nümunə məhdud istiqamətdə
olan «daşqalaq edilmiş» kütlədir.

Lincələnmiş kütləyə daxil olan insanlar adi həyatda heç də
qəddar və fəal hərəkətdə olan toplantı iştirakçısını xatırlatmır.

Fəaliyyətdə olan toplantının digər mühüm forması
üsyankar kütlədir. Bu, dağıdıcı və zorakılığın kollektiv part-
layışıdır. Belə kütlə toplantıdan onunla fərqlənir ki, üsyankar
kütlənin davranışı nisbətən strukturludur, məqsədi
məhduddur və nisbətən qeyri-sabitdir. Həmin kütlə müxtəlif
məqsədli qruplardan ibarət ola bilər. Onların qrupları müx-
təlif olsa da, son məqamda eyni formada olurlar. Belə kütlə
növü xaricdən təsadüfi təsirlərə məruz qalır, onların hərəkəti
əksər hallarda gözlənilməz təxribatla yekunlaşır.

Sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, sözügedən
tipi kütlə əksər hallarda ictimai qaydaları pozur, qanunsuz
hərəkətlərə yol verir. Yəqin ki, bu, ilk növbədə, onların hər-
əkətlərinin anonim qalacağına, bununla da cəzadan kənar-
laşa biləcəyinə əminliklə bağlıdır.

Kütlənin yaranma mexanizmi, fəaliyyətdə olan küt-
lədə insanların destruktiv davranışı həmişə tədqiqatçıları,
sosioloqları maraqlandıran mühüm məsələlərdəndir. Fəaliy-
yətdə olan kütlənin davranışı ilə bağlı sistemli nəzəriyyənin
ilk variantını 1895-ci ildə fransız alimi Q. Lebon irəli
sürmüşdür. Onun «Kütlə psixologiyası» adlı əsəri daha əhə-
miyyətlidir. Onun fikrincə, Avropa cəmiyyəti öz inkişafında
yeni dövrə - «kütlə erasına» qədəm qoyur. Bu zaman şəx-
siyyətdə təcəssüm olunan zəkayayığun tənqidi başlanğıc
irrasional kütləvi şüur tərəfindən əzilir. Lebon qeyd edir ki,
kütlədə hər bir adamın fikirlərinin gedişi kütlənin ümumi

əhval-ruhiyyəsi ilə istiqamətlənir. İnsan kütlə içərisində nə qədər çox qalrsa, onda reallıq hissi də bir o qədər azalır, kütlənin təsirinə daha çox məruz qalır.

Aydındır ki, «kollektiv cəhd» bütün insanlara eyni dərəcədə təsir etmir. Təsiretmə qabiliyyəti cəmiyyətin aşağı təbəqələrindən olan və fərdi cəhətdən intellektual səviyyəsi aşağı olan insanlarda daha çox hiss edilir.

Kütlənin tədqiq edilməsi ilə bağlı digər istiqamət Amerika sosioloqu R.Ternerin 1964-cü ildə işləyib hazırladığı «törəyən» normalar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, kütlənin davranışı qarşılıqlı fəaliyyət prosesində kütlədə spesifik normalar kompleksinin yaranması və sürətlə inkişaf etməsindən ibarət olan sosial prosesdir. O, belə hesab edir ki, fəaliyyətdə olan kütlədə insanların məqsədi əvvəl müxtəlif olur, bəziləri fəal iştirakçı, digərləri passiv müşahidəçi kimi çıxış edir, başqaları isə öz fikirlərini deməklə kifayətlənirlər. Lakin fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı kütlədə sürətlə yeni normalar yaranmağa başlayır. Beləliklə, kütlənin davranışını idarə etmək üçün bu normaların törənmə mənbəyinə, daşıyıcılarına və onları yaradanlara məqsədyönlü təsiretmə imkanlarını müəyyən etmək lazımdır.

VII FƏSİL

SOSIAL MOBİLLİK

1. Sosial mobillik anlayışı

Sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, istedadlı şəxsiyyətlərin istənilən ictimai təbəqələrdə və siniflərdə olması real faktdır. Əgər sosial nailiyyət üçün heç bir maneə mövcud deyilsə, onda yüksək sosial mobilliyin müvəffəqiyyətini gözləmək olar. Lakin araşdırmalara görə deyə bilərik ki, təbəqə və siniflər arasında fərdlərin bir qrupdan digərinə sərbəst keçidləri üçün müəyyən maneələr mövcuddur. Ən başlıca maneələrdən biri sosial sinfin nümayəndəsinin həmin sinfin mədəniyyətinə uyğun tərbiyə olunmasıdır.

Sosial bərabərsizlik problemi həmişə belə bir sualın meydana çıxmasına səbəb olur: fərd öz qüvvəsi ilə özünün statusunu yüksəldə və nüfuzluluq şkalasında ondan yuxarıda yerləşən sosial təbəqəyə daxil ola bilirmi? Bu sualın cavabı sosioloji ədəbiyyatda müxtəlif cür şərh edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, müasir cəmiyyətlərdə bütün insanların start imkanları bərabərdir və əgər fərd müvafiq cəhd göstərsə, o, mütləq sosial mobilliklə bağlı uğur qazana bilər. Çox vaxt bu fikri sübut etmək üçün sıfırdan başlayan milyonçuların karyerasını və adi ailələrdən çıxan, sonra kinoulduzlara çevrilən qızları nümunə göstəriirlər. Digər qrup müəlliflər isə yaradıcı işlə məşğul olan ziyalıların ailəsində doğulmuş uşaqların gələcəkdə fiziki əmək fəaliyyəti sahəsində məşğul olması ehtimalının olduqca aşağı olduğunu vurğulayaraq heç də insanların sosial nailiyyət üçün bərabər imkanlara malik olmadığını qeyd edirlər. Məsələn, nazir və fəhlə övladlarının yüksək vəzifəyə təyin olunma imkanları müxtəlifdir. Məhz buna görə də sözügedən fikri vurğulayan tədqiqatçılar cə-

miyyətdə yüksək nailiyyət əldə edilməsi üçün yalnız bacarıq və qabiliyyətlə çalışmanın kifayət etməsi haqqındakı ümumi nəzəri fikrin əsassız olduğunu iddia edirlər.

Yuxarıda deyilən fikirlər təsdiq edir ki, hər bir sosial dəyişiklik az və ya çox dərəcədə mövcud maneələri dəf etməklə həyata keçirilir. Hətta insanların bir yaşayış yerindən digərinə köçməsi zamanı yeni şəraitə uyğunlaşması üçün müəyyən müddət tələb olunur.

Fərdlərin sosial stratifikasiya sistemində bir qrupdan digərinə keçməsi sosial mobillik adlanır. « Sosial mobillik» anlayışı sosiologiyaya 1927-ci ildə P.Sorokin tərəfindən gətirilmişdir. O, mobilliyi iki növə ayırır: üfqi və şaquli. Fərd və sosial qrupun öz sosial statusunu, cəmiyyətin sosial strukturunda tutduğu yeri dəyişməsi sosial mobillik adlanır. P.Sorokin sosial mobillik dedikdə, yalnız fərdlərin və ailələrin bir sosial qrupdan digərinə keçməsinə deyil, bütövlükdə sosial vəziyyətin dəyişməsinə başa düşürdü.¹

Cəmiyyətdə sosial mobilliyin mövcudluğunun iki əsas səbəbi vardır. Əvvəla, tarixi inkişaf nəticəsində cəmiyyətlər daim dəyişir, sosial dəyişikliklər isə əməyin bölgüsünü dəyişdirir, yeni statuslar yaradır və köhnələri yenisi ilə əvəz edirlər. İkincisi, elita təhsil almaq üçün imkanları inhisara ala bilərlər. Lakin o, istedad və qabiliyyətlərin təbii paylanmasını nəzarətdə saxlamaq iqtidarında deyildir. Buna görə də ən yüksək təbəqələr labüd olaraq ən aşağı təbəqələrdən üzə çıxan istedadlı insanların hesabına artır.

Sosial mobillik özünü müxtəlif formalarda göstərir. Üfqi mobillik dedikdə, fərdin və ya sosial obyektin bir sosial vəziyyətdən onunla eyni səviyyədə olan digərinə keçidi başa düşülür. Məsələn, fərdin yaşayış yerini dəyişməsi, bir dini qrupdan digərinə keçməsi və s. Bu hallardan heç birində fərd özünə aid olan sosial statusu dəyişmir. Şaquli mobillik dedikdə isə fərdin aid olduğu təbəqədən fərqli təbəqəyə keçidi başa düşülür. Bu, fərdin sosial statusunu yüksəldən və

ya aşağı salan dəyişmədir. Əgər sex rəisi sonradan zavodun direktoru olarsa, bu, yüksələn mobilliyin təzahürüdür. Əksinə, sex rəisi sonradan adi mühəndis olarsa, belə yerdəyişmə enən mobilliyin göstəricisi hesab oluna bilər.

Sosioloqlar həmçinin nəsillər arasında və bir nəslin daxilində mobilliyi fərqləndirirlər. Nəsillərarası mobillik valideynlərin və onların uşaqlarının sosial statusunun karyerasının müəyyən anına şamil olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın əhalisinin böyük hissəsi hər bir nəsildə sinfi iyerarxiyada heç olmazsa, bir az yuxarıya və ya aşağıya doğru yerini dəyişir. Nəsildaxili mobillik şəxsiyyətin sosial statusunun uzun müddət ərzində müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, azərbaycanlıların çoxu öz həyatı boyunca məşğulluq növünü dəyişdirir. Lakin insanların çoxunda mobillik məhdud xarakter daşıyır. Kiçik məsafələrə yerdəyişmə qaydadır, böyük məsafələrə yerdəyişmə isə qaydalardan istisnadır.

Açıq stratifikasiya sistemləri üçün şaquli mobillik kifayət qədər adi hadisədir. Burada söhbət əlbəttə ki, aşağıdan elitaya doğru sürətli sıçrayışdan deyil, addım-addım yerdəyişmədən gedir (baba – fəhlə, ata – həkim, oğul şəhərə köçür və dissertasiya müdafiə edir). Qapalı sistemlərdə mobilliyin belə təzahürləri də istisna olunur. Məsələn, silk və zümrəli cəmiyyətlərdə çəkməçilərin, tacirlərin, təhkimli kəndlilərin onlarca nəslə, digər tərəfdən isə əsil-nəcəbətli nəsillərin uzun şəcərə zəncirləri norma olmuşdur. Biz belə sosial varlığın yeknəsəkliyini tarixi mənbələrdə göstərilən küçə adlarına görə qiymətləndirə bilərik: qalayçılar küçəsi, tənəkəçilər küçəsi, xalçaçılar məhəlləsi və s. Ustalar nəinki öz status və peşələrini nəsildən-nəslə ötürür, həm də onların hamısı yan-yanaya yaşayırdı.

Sosioloji ədəbiyyatda sosial mobillik nəzəriyyəsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu, ilk növbədə sosial mobillik anlayışının mahiyyəti ilə bağlıdır. Bəzi sosioloqlar belə bir fikir irəli sürürlər ki, sosial mobillik o zaman baş verir ki,

¹ Сорочкин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992, с.373.

yeni sosial status fərdin ailəsinə aid edilsin. Fransız sosioloqları P.Bertu və P.Burdan sosial mobilliyi fərdlərin həyatları və peşə fəaliyyəti dövründə öz valideynlərinin sosial statusuna nisbətən bir sosial kateqoriyadan digərinə keçməsi kimi xarakterizə edirdilər. Burada çıxış nöqtəsi kimi sosial mənşə götürülürdü.

Sosial mobillik probleminə müasir yanaşmalar içərisində M.Lipset və R.Bendiksin sənaye cəmiyyətinin inkişafını şaquli mobilliklə bağlayan konsepsiyasını göstərmək lazımdır. Lipset və Bendiksin tədqiqatlarına görə, bütün sənaye cəmiyyətləri yüksək dərəcədə yüksələn mobilliklə səciyyələnirlər. Çünki bir tərəfdən qeyri-məhdud sosial inkişaf üçün geniş imkanlar sanki aşağı sosial təbəqələrin daha enerjili və istedadlı nümayəndələrinin enerjisini başqa istiqamətə yönəldən və inqilabi dəyişikliklərin riskini azaldan bir «qoruyucu klapan» kimi çıxış edir. Başqa sözlə, mobillik cəmiyyətin stabilləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən isə sənaye cəmiyyəti fərdə yüksək intellektual tələblər verir və fərdi istedadların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq inkişafını və onlardan məhsuldar şəkildə istifadə olunmasını zəruri edir. P.Blau və bir sıra digər sosioloqlar mobillik fenomenini sosial ədalət və sosial sistemin effektivliyi ideyası ilə bağlayırdılar. XX əsrin ortalarında sənaye cəmiyyətinin populyar olan nəzəriyyələrində sosial mobilliyə mühüm yer ayrılırdı. Məsələn, konvergeniya nəzəriyyəsinə görə, şaquli mobilliyin artmasına meyl sosial quruluş və siyasi sistemindən asılı olmayaraq bütün sənaye cəmiyyətlərinə xasdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən sənayeləşmə prosesi müxtəlif sinif və təbəqələrdən çıxmış insanların şaquli mobilliyinin artmasına və sosial imkanların bərabərləşməsinə kömək edir. Sənaye cəmiyyətinin tənqidi yönümlü nəzəriyyələri isə əksinə, göstərirdilər ki, sənayeləşmə labüd olaraq enən mobilliyin genişlənməsinə səbəb olur. Çünki işçilərin ixtisasına və işgüzar xüsusiyyətlərinə tələblərin yüksəlməsi, eləcə də istehsalatın geniş mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması işsiz

liyin artmasını, getdikcə daha çox işçinin aşağıya doğru itələnilib çıxarılmasını və onların marginalaşmasını şərtləndirir.

Sonuncu onilliyə müraciət etdikdə, mobilliyin metodologiyasının öyrənilməsinə həsr edilən və onun perspektivlərini başa düşmək üçün müqayisəli təhlilin xüsusi əhəmiyyətini əsaslandıran B.Dyuryenin tədqiqatını, eləcə də C.Qoldtorp və R.Eriksonun müxtəlif sənaye cəmiyyətlərində mobillik səviyyələrinin dəyişməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır. Nəticədə müəlliflər bu qənaətə gəlirlər ki, sosial quruluşundan asılı olmayaraq, bütün sənaye ölkələrində sosial mobillik göstəriciləri bir-birinə yaxındır.

2. Sosial mobilliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Sosial şəraitdən asılı olaraq cəmiyyət fərdlərin bəzilərinin vəziyyətini yüksəldə, digərlərininkini isə aşağı sala bilər. Bundan asılı olaraq şaquli mobillik prosesləri iyerarxiya pillələri üzrə yuxarıya və aşağıya hərəkətlərdən ibarətdir. Bu iki istiqamət irəliləmə və deqradasiya - geriləmə adları ilə tanınır. Peşə, iqtisadi və siyasi baxımdan iki əsas formada irəliləmə mobilliyi vardır: birincisi, fərdi irəliləmə və ya aşağı təbəqədən ali təbəqəyə doğru infiltrasiya; ikincisi isə hər hansı ali təbəqəyə yeni qrup şəklində daxil olmaq və ya onu əvəz etmək.

Anoloji olaraq mobilliyin deqradasiyasının da iki əsas forması vardır: birincisi, ayrı-ayrı fərdlərin yüksək sosial vəziyyətdən aşağıya doğru enməsi; ikincisi, qrup halında sosial vəziyyətin itirilməsi.

Ayrıca bir fərdin qarşısına çıxan maneələri və qruplararası sərhədləri keçməsinə öyrənməklə biz yüksəlmə prosesini, yəni peşə, sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin yuxarıya doğru irəliləməsinə başa düşə bilərik. Hər bir fərdin daha yüksək nüfuz, gəlir, hakimiyyətdə daha geniş iştirak və s. ilə bağlı olan daha yüksək mənşə əldə etmək və sosial

mənsəbi itirməmək tələbatı vardır. Bu istəyin həyata keçməsi cəmiyyətdəki bir çox amillərdən asılıdır. İstəyə nail olmaq haqqında məsələnin tədqiqində K.Levinin sahələr nəzəriyyəsiindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

Bir qədər aşağı mənsəbli vəziyyətdə olan qrupda fəaliyyət göstərən fərd yüksək statuslu vəziyyətə nail olmaq üçün qrup və ya təbəqələrarası maneələri dəf etməlidir. Daha yüksək mənsəbli qrupa doğru irəliləmək istəyən fərdin yuxarıda dediyimiz maneələri dəf etməsi üçün müəyyən enerjisi vardır. O, bu enerjisini aşağı mənsəbli təbəqə ilə yuxarı mənsəbli təbəqə arasındakı M məsafəsinin qət edilməsinə sərf edir. Həmin sərf olunan enerjini F qüvvəsi kimi ifadə edək. Maneənin müvəffəqiyyətlə dəf edilməsi yalnız və yalnız fərdin sərf etdiyi qüvvənin onu itələyən qüvvələrdən üstün olması halında mümkündür.

Fərdin yuxarı mənsəbli təbəqəyə doğru irəliləməsinə sərf etdiyi qüvvəni ölçməklə nailiyyəti barədə müəyyən ehtimal söyləmək olar. Ehtimalın xarakteri vəziyyətin həmişə dəyişməsiindən, həmçinin fərdlər arasında olan şəxsi münasibətlərdən asılıdır.

İnkişaf prosesini kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün adətən sosial mobilliyin sürəti və intensivliyi kimi göstəricilərdən istifadə edirlər. Mobilliyin sürəti dedikdə «şaqli mobilliyin məsafəsi» başa düşülür. Məsələn, ali məktəbi bitirdikdən və işə başladıqdan 3 il sonra hər hansı bir fərdə ali məktəbdə müəllim vəzifəsinə kimi yüksəlmək nəsb olur. Onunla bir vaxtda qurtarmış digər tələbə yoldaşı isə ancaq orta məktəbdə direktor müavini vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. Aydınır ki, bu halda birinci fərdin mobillik sürəti ikincidən böyükdür. Digər tərəfdən, əgər hər hansı bir fərd yaranmış vəziyyətlə əlaqədar, ya da şəxsi zəifliyi nəticəsində yüksək sosial vəziyyətdən cəmiyyətin lap aşağı vəziyyətinə enirsə, onda onun haqqında deyilir ki, sosial mobillik sürəti böyükdür, lakin bu sürətin istiqaməti aşağı vəziyyətə doğru yönəlmişdir.

Mobilliyin intensivliyi dedikdə, müəyyən vaxt ərzində sosial vəziyyətlərini şaquli və ya üfüqi istiqamətdə dəyişən fərdlərin sayı başa düşülür. Belə fərdlərin sayı hər hansı sosial cəmiyyətdə mobilliyin mütləq intensivliyini göstərir, onların digər hissəsi isə mobilliyin nisbi intensivliyini ifadə edir. Məsələn, əgər biz 40 yaşa qədər olan boşanmış və başqa ailə qurmuş fərdlərin sayını nəzərə alsaq, onda söhbət bu yaş həduduna olan üfüqi mobilliyin mütləq intensivliyindən gedəcəkdir. Əgər biz 40 yaşa qədər olan bütün fərdləri bu yaşa qədər boşanaraq təzə ailə quranlarla müqayisədə götursək, onda söhbət sosial mobilliyin üfüqi istiqamətdə nisbi intensivliyindən gedəcəkdir. Çox zaman mobillik prosesinə sürət və intensivliyin qarşılıqlı əlaqədə olması nöqtəyi-nəzərindən baxılması lazım gəlir. Bu halda həmin sosial birlik üçün ümumi mobillik indeksindən istifadə edilir. Bu yolla, məsələn, iki cəmiyyətdən hansında müəyyən müddət ərzində mobilliyin göstəricilərinin çox və ya az olduğunu təyin etmək mümkün olur. Belə indeks peşə, siyasi, iqtisadi sahədə fərdin fəaliyyətindən asılı olaraq hesablanır.

3. Sosial mobilliyin inkişaf kanalları

Sosial mobillik həm fərdin özündən, həm də yaşadığı cəmiyyətin strukturundan asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək statuslu vəziyyətə keçmək üçün mübarizəyə hazır olmayan fərdə açıq sinifli cəmiyyət çox az kömək edir. Bəzi cəmiyyətlərdə gənclərin təkəbbürü nəticəsində mobillik kanalı üçün bir və ya iki dəfə imkan yarana bilər. Lakin elə cəmiyyətlər də mövcuddur ki, həmin gənclər yüksək statuslu vəziyyətə çatmaq üçün daha çox yol əldə edə bilərlər. Yüksək vəziyyətin yolları etnik və ya sosial-sinfi fərqlə, fərdin öz şəxsi xüsusiyyətləri ilə, bacarığını tətbiq edə bilməməsi ilə bağlı ola bilər. Lakin sosial vəziyyəti tamamilə dəyişmək,

yeni, daha yüksək sosial vəziyyətə malik qrupun mədəniyyətinə daxil olmaq, yeni sosial ətrafla qarşılıqlı əlaqələri qurmaq prosesində çətin problemlər yaranır. Mədəniyyət və əlaqə maneələrinin aradan qaldırılması üçün lazım olan üsulları fərdlər sosial mobillik prosesində həyata keçirirlər.

Yeni sosial vəziyyətə çatmış fərdin gəliri daha yüksək mənsəbli sosial təbəqənin nümayəndələri ilə bərabərləşdikdə sadəcə pul qazanıb çoxlu pul xərcləməsi kifayət deyildir. Yeni vəziyyətin dərəcəsini qavramaq məqsədilə bu dərəcəyə uyğun yeni maddi ölçü təyin etməlidir. Yüksək vəziyyətə uyğun ev, kitab, avtomobil, televizor və s. olmalıdır. Maddi məişət mədəniyyəti yüksək vəziyyət dərəcəsinə qoşulmaq üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biri olsa da, mədəniyyətin başqa komponentləri ilə uyğun gəlməməsi nəticəsində həmin vasitə öz əhəmiyyətini itirir.

Mobillikdə şaquli istiqamət götürən şəxsin daha yüksək statuslu sosial-sinfi təbəqəyə daxil olması mütləq həmin təbəqənin davranışını özündə əks etdirməlidir. Məsələn, əməliyyat müvəkkili bölmə rəisi keçdikdə yeni şəraitə uyğun dəyişməlidir və s.

Bir sıra hallarda nikah sosial mobillik üçün mühüm inkişaf kanallarından biridir. Belə ki, nikah həmişə sosial mobillik zamanı qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Birincisi, maddi imkan fərdin şəxsi bacarığını göstərməsi üçün yaxşı imkanlar yaradır. İkincisi, fərdə bir çox vəziyyətləri maneəsiz irəliləməyə imkan yaranır. Üçüncüsü, yüksək statuslu təbəqənin nümayəndəsi ilə nikahda olmaq həmin təbəqənin mədəniyyətini tez öyrənmək problemlərini həll edir. Belə nikahlar adətən, bir çox cəmiyyətlərdə insanlara sosial maneələri dəf etməkdə böyük imkan verir və onların elit təbəqəyə keçməsinə şərtləndirir. Əgər fərd tez bir zamanda yeni sosial vəziyyətin mədəniyyətini öyrənə bilmirsə, onda bu nikah ona mobil olmaqda heç bir köməklik göstərə bilməyəcəkdir. Çünki belə olan halda yuxarı mənsəbli təbəqənin nümayəndələri onu «özününkü»

hesab etməyəcəklər.

İstənilən müasir demokratik cəmiyyətdə sosial mobillik imkanının olması əhəmiyyətlidir, lazımdır və mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Qapalı sinifli cəmiyyətlər sosial qrupların istedadlı insanlarına sosial həyatda daha fəal iştirak etmək imkanı vermir. Yüksək statuslu sosial mobillik yalnız mürəkkəb strukturlu cəmiyyətlərdə əhəmiyyətli və münasibdir.

Cəmiyyətin mobil sürətinin dəyişməsi aydındır ki, liddərdən təkcə mexaniki olaraq müəyyən qaydaların yerinə yetirilməsini tələb etmir. Bundan başqa texniki nailiyyətlər əldə etmək məqsədilə cəmiyyətdə çoxlu sayda yüksək ziyalı, ali təhsil almış peşəkar ekspertlərin olması lazımdır. Belə cəmiyyətlər lazımı yerlərdə «beyinsiz» keçinə bilməzlər. Buradan aydındır ki, açıq sinfi sistem müasir cəmiyyət üçün zəruridir. Lakin açıq sistemin mobilliyi ona daxil olan bəzi fərdlər üçün arzuolunmaz nəticələr verə bilər.

Açıq stratifikasiya sisteminə malik cəmiyyətlərdə sosial mobilliyin qərarlaşmış kanalları mövcuddur. Məsələn, hamı bilir ki, ali təhsil almaq nisbətən sadə və kifayət qədər etibarlı kanaldır. Savadsız ailədən çıxmış adam bu kanalla irəliləyərək öz statusunu yüksəldə bilər və ixtisaslı, nüfuzlu əməklə məşğul olmaq imkanı qazana bilər. Hər bir hərbiçi bilir ki, mərkəzdən uzaqda yerləşən və təhlükəli olan yerlərdə qulluq etmək mobillik kanalıdır, çünki bu, yüksək rütbələrə tez çatmaq imkanı verir.

Digər mobillik kanalı ruhani karyerası ola bilərdi: böyük filosof, kardinal Nikolay Kuzanski kasıb balıqçı ailəsində doğulmuşdu. Lakin o, monaxlığı qəbul etdi, təhsil aldı və zümrəyə qoşularaq yüksək status qazandı.

Dominantlıq edən sinfə mənsub olmaq üçün ailə kapitalına malik olmaq çox vacibdir. O müxtəlif formada ola bilər: iri maliyyə və sənaye müəssisələri, iqtisadi, siyasi, sosial və ailə münasibətlərinin şəbəkəsi, mədəniyyət vasitələrinə müyəssərlik və i.a. Əksər hallarda dominantlıq edən sinfin üzvləri öz aralarında nikah bağlayırlar, eyni məktəblərdə və ya

nüfuzlu universitetlərdə oxuyurlar, ayrı-ayrı müəssisələrdə eyni inzibati şuralara daxil olurlar və s. Məhz bu üç əsas element, yəni böyük iqtisadi vərəsəlik, geniş münasibətlər dairəsi və ailə tərəfindən əhəmiyyətli dəstək siyasi və iqtisadi hakimiyyətin hakim siniflərin əlində olmasını təmin edir. Məsələn, D.Berto Fransada maliyyə oliqarxiyasının mövcud olmasını qeyd edir. Bu məhdud sayda ailələr fantastik varidatla malikdirlər və onları idarə edirlər. Onlar fransız cəmiyyətində misli görünməmiş dərəcədə hakimiyyət sahibidirlər. Bu insanlar bir-birinə pulla və qohumluqla bağlıdırlar. Onlar iqtisadiyyatın başında durmaqla yanaşı, həm də hakimiyyəti öz əllərində saxlayırlar. Bank işi və oliqarxiyanın tarixi üzrə mütəxəssislər göstərirlər ki, axırncı 170 il ərzində Fransada maliyyə resursları və deməli, real siyasi hakimiyyət XVIII əsrin sonunda Napoleon Bonapartın hakimiyyətə gəlməsi anından etibarən eyni ailələrin əlində cəmləşmişdir. Hakim sinfin daxilində olmaq üçün yaxşı olar ki, orada doğulasan və ya bu sinfə mənsub olan insanla nikah bağlayasan.

Beləliklə, sosial iyerarxiyanın yüksək sferalarına giriş asan olmayan bir işdir. Sosial mobilliyə konyuktura (böhran və ya iqtisadi artım şəraiti), eləcə də cəmiyyətin strukturu böyük təsir göstərir. Bunu ondan görmək olar ki, mobillik barədə suallara cavab çox vaxt sosial təşkilatlanmanın təhlilindən tapılır. Hindistanda olduğu kimi, ənənəvi cəmiyyətlərdə bu və ya digər sinfə mənsubluq əsas fakt kimi qəbul edilir. Bu halda söhbət, çox ehtimal ki, silkdən gedir: silk daxilində doğulur, nikah bağlayır və ölürlər. Silkə əsaslanan cəmiyyətlərdə sosial siniflər digər siniflərdən olan insanlar üçün tam qapalıdır. Bu qapalı sosial strukturlarda fərdlərin hansı yaxşı cəhətlərə malik olmalarından asılı olmayaraq, onlarda sosial mobillik mümkünsüzdür.

Bizim cəmiyyətə oxşar cəmiyyətlərdə siniflər daha açıqdır. Sosial nərdivan üzrə qalxmaq və enmək mümkündür; bu hallarda yüksələn və ya enən mobillik haqqında danışırlar. Mobilliyi bir adamın həyatı çərçivəsində də nəzərdən keçir-

mək olar. Əgər günəməzd işləyən insan informatika sahəsində mütəxəssisə çevrilibsə, bu, intragenerasiya mobilliyidir (yəni bir nəslin hədudlarındakı mobillikdir). Lakin mobilliyə başqa cür də baxmaq olar. Məsələn, atası xarrat olan müəllimi götürək. Burada intergenerasiya mobilliyi göz qabağındadır (yəni, iki nəslə bir-birinə bağlayan mobillik). Bəs belə hesab edə bilərikmi ki, biz elə açıq cəmiyyətdə yaşayıyıq ki, bütün sosial trayektoriyalar mümkündür? Bizim valideynlərimizin sosial statusu bizim sosial piramidanın zirvəsinə çata bilmək imkanımıza necə təsir edir?

Bu suallara cavab vermək üçün iqtisadi, siyasi və sosial konyukturanı nəzərə almaq lazımdır: müəyyən etmək lazımdır ki, o, nəsilən-nəslə dəyişərək mobillik üçün daha artıq və ya daha qapalı struktura gətirib çıxarırmı? Qeyd etmək olar ki, xalqın içərisindən çıxan bəzi fərdlər sosial piramidanın zirvəsinə çatmağa müvəffəq olurlar. Deməli, iradə, enerji, istedad, ailə mühiti, uğur kimi fərdi amillər öz rolunu oynayır. Lakin bu amillər elə şərait və sosial strukturda fəaliyyətə başlayır ki, burada aşağı siniflərdən olan fərdlər bu keyfiyyətləri cəmiyyətin üstünlük verdiyi təbəqələrindən olan fərdlərdən daha artıq dərəcədə göstərməlidirlər. Çünki onlar lap əvvəlcədən iqtisadi, mədəni və sosial kapital cəhətdən daha az üstünlüyə malikdirlər.

Açıq tipli cəmiyyətlər sosial qruplar arasında insanın sosial vəziyyətinin yüksəlməsinə daha çox imkan verir, lakin sosial mobilliyin deqradasiyası qorxusunu da yaradır. Belə ki, fərd öz aşağı vəziyyətinə görə cəmiyyəti məzəmmət edə bilmir, amma aşağı vəziyyətin bütün məsuliyyətini özü daşıyır. Fərd öz vəziyyətinin yüksəlməsi üçün çalışsa da onun aşağı vəziyyətinin saxlanması üçün heç bir təminat yoxdur. Nə üçün başqaları yuxarı vəziyyətdə ola bilərlər, o isə yox? Bir çox Avropa və Amerika ölkələrində sosial vəziyyətdən narahat olan ənənəvi olaraq ən çox orta sinifdir.

Nisbətən açıq tipli sosial cəmiyyətdə təbəqələr arasında bəzi adamlar sosial mobillikdə çox böyük sürət götürə-

rək, yaxşı mənəb sahibi olurlar, digərləri isə mənəvi cəhətdən pozğunlaşaraq içkiyə, narkotik maddələrin qəbuluna aludə olurlar. Bəzi fərdlər öz vəziyyətlərini saxlamaq məqsədilə sosial mobilliyin şaquli istiqaməti üzrə bir sıra maneələr fikirləşirlər. Məsələn, həmkarlar ittifaqı, sahibkarlar ittifaqı, aktyorlar cəmiyyəti, hüquqşünaslar cəmiyyəti və s. həmin maneələrdəndir. Bəzi fərdlər öz elmi adları, dərəcələri ilə, aktyorlar, müəllimlər, hərbcilər onlara verilən adlarla özlərini müdafiə edirlər.

Şaquli sosial mobillikdə irəliləmə təkcə güzaranın yaxşılaşması və imtiyazlar yox, həmçinin yeni məhdudiyətlər, məsuliyyət yaradır. Yeni vəzifənin yaradacağı əlavə gərginliyə və məsuliyyətə görə bəzi adamlar onlara təklif olunan yüksək vəziyyətə keçməkdən imtina edirlər. Yeni təyin olunmuşlarda əsəbilik və streslər istisna olunmur. Yeni mədəniyyətə uyğunlaşma prosesi çox mürəkkəbdir, hətta bir sıra hallarda əsəb pozğunluğu əmələ gətirə bilər.

Bir çox insanlar şaquli mobilliyə meyillidirlər və valideynlərindən fərqli olaraq onlar daha yüksək sosial vəziyyətə nail olurlar. Məsələn, əgər fərdin valideynləri fəhlə sinfinə mənsubdurlarsa, o isə ziyalı təbəqəsinə daxil olmuşdursa, onda fərd ilə valideynlər müxtəlif mədəniyyət səviyyələrində çalışmalı olurlar. Fərd valideynləri ilə söhbətdə bir sıra hallarda ümumi mövzu tapmaqda çətinlik çəkir; ətrafdakı hadisələrə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaları onları bir-birindən xeyli uzaqlaşdırır. Uşaqlarının yuxarı qalxması üçün çalışmış valideynlər başa düşürlər ki, onlar arasında mənəvi ayrılıq yaranmışdır.

Mobilliyin deqradasiyası fərdlər üçün daha pis nəticələr verə bilər. Bu zaman fərd öz dostlarını, yaxın qohumlarını itirə bilər, onun ailəsi dağıla bilər və s.

VIII FƏSİL

SOSIAL-ETNİK MÜNASİBƏTLƏRİN SOSIOLOGİYASI

1. Sosial-etnik münasibətlərin mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri

Sosial-etnik münasibətlərin öyrənilməsi xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sistemində mühüm yer tutur. Bu onunla izah edilir ki, sosial-etnik münasibətlər sosial münasibətlər sisteminin çox mühüm və əhəmiyyəti daim artmaqda olan istiqamətlərindən biridir. Onun əsas məzmunu millətlər və digər etnik birliklər arasında sosial həyatın istehsalı və təkrar istehsalı prosesində qərarlaşan əlaqə və münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.

Sosial-etnik birliklər bununla səciyyələnir ki, onlarda insanların bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki tərəfi-sosial və etnik əlamətləri üzvi şəkildə birləşir. Həmin birlik formalarında sosial əlamətlər çox vacib və əhəmiyyətli yer tutur. Bununla yanaşı onlar həm də etnik keyfiyyətlər və xüsusiyyətlərlə səciyyələnirlər.

Sosial göstəricilərin, yəni bütövlükdə cəmiyyətin və onun struktur elementlərinin yetkinlik dərəcəsiindən asılı olaraq bu və ya digər sosial-etnik birliyin fəaliyyətinin və inkişafının siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi keyfiyyətləri müvafiq surətdə artır və ya azalır.

İnsanların sosial-etnik münasibətlərinin müasir, mürəkkəb mərhələsi elə bir termindən istifadəni zəruri edir ki, bu termin onların sosial mahiyyətini inkar etmədən etnik dərkini də dolğun əks etdirdirsin. Belə bir anlayış etnosdur. **Etnos tarixən müəyyən ərazidə yaşayan, mədəniyyət (dil də daxil olmaqla) və psixoloji xarakterin bəzi xüsusiyyətlərinə malik olan, eləcə də özünəməxsusluğunu və başqalarından fərqlərini dərk edən insanların sabit məcmusudur.**

Etnosun əsas əlamətləri – dil, xalq incəsənəti, adətlər, ənənələr, mərasimlər, davranış normaları və vərdişlərdir, yəni mədəniyyətin elə komponentləridir ki, onlar nəsildən nəslə keçir və beləliklə, etnik mədəniyyəti formalaşdırır. İnsanların bu cür dayanıqlı birliyi onların sosial xüsusiyyətlərinin vacibliyini ifadə etməklə yanaşı, həmişə özünün etnik mənsubiyyətini saxlamağa çalışır. Bu, həm bütöv etnosa, həm də onun tərkib hissəsi olan etnik qruplara aiddir. Etnik qruplar həm kompakt, həm də müxtəlif ərazilərə yayılmış vəziyyətdə ola bilərlər.

Sosial-etnik münasibətlərin tarixi təkamülü qəbilə, tayfa, xalq və millət kimi birlik formalarından keçərək bu günə gəlib çatmışdır.

İlk qədim etnik birlik forması ibtidai icma cəmiyyətində yaranmış qəbilə hesab olunur. O, qan qohumluğuna əsaslanırdı. Bununla yanaşı, qəbilə daxilində birləşən insanlar mənafə ümumiliyinə, yaşayış məskəni, dil, adət və etiqadlar ümumiliyinə də malik olmuşlar. Öz tərkibində təxminən 30–50 nəfəri əhatə edən icma qəbiləsinin üzvləri əvvəllərdə ana xətti (matriarxat), sonralar isə ata xətti (patriarxat) ilə müəyyən olunurdu.

İbtidai cəmiyyətin son dövrlərində iki və daha çox qəbilənin birləşməsi nəticəsində tayfa adlı yeni etnik birlik forması təşəkkül tapdı. Qəbiləyə xas olan əsas əlamətlər (qan qohumluğu, dil və ərazi ümumiliyi, adət və etiqadlar ümumiliyi və s.) tayfada da özünü göstərmişdir. Bununla yanaşı tayfa birliyində əvvəla, sayca daha çox insanlar birləşirdi (bir neçə yüz nəfərdən min nəfərə qədər), sonra, tayfanın öz adı mövcud idi. Nəhayət, tayfa vahid mədəniyyət ünsürlərinin daha çox inkişafı ilə səciyyələnirdi.

Qəbilə və tayfalar cəmiyyətin inkişafında öz dövrünə görə çox mühüm rol oynamışlar. Bununla belə, ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər (təsərrüfat funksiyalarının müəkkəbləşməsi, ünsiyyətin və gediş – gəlişin artması, ailə – nikah münasibətlərinin inkişafı və s.) prinsipə yeni etnik

birliyin yaranmasını zəruri edirdi. Bu tarixi tələbatın nəticəsi kimi yeni tarixi birlik forması olan xalq formalaşdı.

Sinfi münasibətlərin inkişafı ilə bağlı olaraq bu formanın yenisi ilə əvəz olunması prosesi getsə də, bir çox xalqlarda nəsil – tayfa bölgüsünün qalıqları indi də saxlanılmaqdadır. Hazırda onlar Asiyada, Afrikada, Amerikada və Rusiyanın Şimal ərazisində mövcuddur. Qan qohumluğu, klan və tayfaçılıq əlamətləri hazırki dövrdə də özünü biruzə verməkdədir. Xalqda sosial xüsusiyyətlər, əlamətlər çox mühüm rol oynayır.

Əvvəlki birlik formalarından fərqli olaraq xalq qan qohumluğuna deyil, təsərrüfat və mədəniyyət əlaqələrinin ümumiliyinə əsaslanırdı. Xalqı yeni birlik forması kimi səciyyələndirən əsas cəhət budur ki, o, artıq sırf etnik birlik forması deyildir. O, ilk dəfə olaraq, sözün əsl mənasında sosial-etnik birlik forması mahiyyəti kəsb etmişdir. Xalq daha mütərəqqi birlik forması kimi iqtisadiyyatın, sosial əlaqələrin və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lakin ictimai tərəqqi gedişində xalqın da birlik forması kimi məhdudluğu özünü göstərməyə başladı. Nəticədə feodalizmin dağılması və kapitalizmin təşəkkülü dövründə insanların keyfiyyətə yeni birliyi – millət yarandı.

Müasir sosioloji ədəbiyyatda milli-etnik problemlər təhlil edilərkən daha çox «millətlərarası» və ya «milli münasibətlər» terminlərindən istifadə edilir. Həqiqətən də, XX əsrdə məhz millətlərarası münasibətlər müasir sosial münasibətlər sistemində çox mühüm yer tutur. Buradan aydındır ki, tarixi birliklər arasındakı münasibətlərdən söhbət gedərkən birinci növbədə millət anlayışına diqqət yetirilməlidir.

Millət tarixən formalaşmış etnos tipi olub, iqtisadi həyatın, dilin, ərazinin ümumiliyi ilə, mədəniyyətin, məişətin, psixoloji durumun və etnik xarakterin bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən insanların xüsusi tarixi birliyidir. Millət xalqa nisbətən daha geniş tarixi birlik forması olub, kapitalizmin meydana çıxması və inkişafı ilə bağlıdır.

Millətlərin xalqları tarixi əvəzləməsi o demək deyildir ki, ikincilər yer üzündən silinmişdir. Xalq tarixən insanların tayfa birliyindən sonra gələn sosial-etnik birlik formasıdır. Onun meydana gəlməsinin başlanğıcı quldarlıq quruluşunun dağılması dövrünə təsadüf edir. Əgər tayfa birliklərinin səciyyəvi cəhəti onların qan qohumluğuna əsaslanan əlaqələri idisə, xalqlar üçün bu, ərazi və təsərrüfat əlaqələridir. Xalq anlayışı sözün əsl mənasında feodalizm cəmiyyətinin məhsuludur. Lakin xalqlar sonrakı cəmiyyətlərdə də mövcuddur. Çünki onlar bir sıra səbəblərdən (azsaylı olma, inkişafdan geri qalma, müəyyən səbəblərdən özlərinin milli dövlət qurumunu yarada bilməmələri və s.) millət kimi formalaşma bilməmişlər.

Müasir elmi ədəbiyyatda sosial-etnik münasibətləri səciyyələndirərkən həmçinin «milli azlıq», «yerli» və «gəlmə» kimi anlayışlardan da istifadə edilir. Bunlar əsas etibarilə öz millətinin ərazisindən kənarında yaşayan milli (sosial-etnik) qrupları nəzərdə tutur. Məsələn, Rusiyada yaşayan azərbaycanlılar, beloruslar, gürcülər və s.

Bu qrupların öz daxili tərkibində bir neçə kateqoriyanı ayırmaq olar (onları həmçinin diaspora da adlandırırlar):

1. Daxili diaspora (öz respublikalarından kənarında yaşayanlar).

2. Yaxın diaspora (tarixi vətəni keçmiş sovet respublikaları olan sosial-etnik qruplar).

3. Uzaq diaspora (tarixi vətəni uzaq xarici dövlətlər olanlar).

4. Milli - ərazi qurumları olmayan diasporalar (kürdlər, qaraçılar və s.).

Bu və ya digər sosial-etnik birliyin tərkibində olan etnoqrafik qruplar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onlar əhalinin əsas hissəsindən mədəniyyətlərinin, dillərinin (ləhcə, danışq tərz) xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir.

Milli azlıqlar bir qayda olaraq miqrasiya (kənüllü və ya məcburi), həm də bütöv xalqın deportasiyası nəticəsində

əmələ gəlir. Bu, Rusiyada yunanların, inquşların, Dağıstanda yaşayanların və başqa xalqların başına gəlmişdir. Qeyd etməliyik ki, məhz buradan da, milli azlıqlar problemi, onların yaşadıkları mövcud dövlət quruluşunda hüquq və azadlıqlarının reallaşması ilə bağlı problemlər yaranır. Onları elmi əsaslarla demokratik prinsiplərə və sivil qaydalara arxalanmaqla həll etmək lazımdır.

İnsan birliklərinin sosial və etnik xüsusiyyətlərinin üzvi vəhdəti, onların rəngarəngliyi və qarşılıqlı əlaqəsi onlar arasındakı münasibətləri ayır – ayır ictimai - iqtisadi formasiyalarda və müxtəlif dövlətlərdə millətlər, xalqlar arasındakı iqtisadi, ərazi, hüquqi, mədəni və dil, eləcə də digər münasibətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərin bu cür izahı (ədəbiyyatda bu çox vaxt milli məsələ adlandırılır), həm də onların özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Yəni, əvvəla, birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər hər şeydən əvvəl ictimai münasibətlərin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni istiqamətləri vasitəsilə təzahür edir. İkinci xüsusiyyət sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərdə iki tərəfin mövcudluğunda üzə çıxır: daxili (ərazi - dövlət qurumları çərçivəsində münasibətlər) və xarici (müxtəlif ərazi – dövlət qurumları sistemində münasibətlər).

Sonuncu amil keçmiş SSRİ-də mühüm yer tuturdu, çünki onun tərkibində 200-ə qədər millət, xalq və etnik qrup yaşayırdı. Bu həm də postsovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan üçün səciyyəvidir. Burada bir neçə sosial-etnik qrupun nümayəndələri yaşayır. Məsələn təkcə müxtəlif birliklərin sayının çox olmasında deyildir, həm də bundadır ki, 90-cı illərin əvvəlində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yerli xalqların müəyyən hissəsi öz tarixi vətənlərindən kənar qaldı. Bəzi respublikalarda millətçi – separatçı qüvvələrin söyləri nəticəsində yaranmış problemlər (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Şimali Osetiya və s.) daha da mürəkkəbləşmişdir.

2. Müasir dövrdə sosial-etnik münaqişələrin kəskinləşməsinin səbəbləri

Sosial-etnik münaqişələr müəyyən səviyyədə cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur. Bunun əsas səbəblərini inkişafın qeyri-bərabərliyi, ərazi, dil, mənəvi həyat və adət-ənənələrin müxtəlifliyi, milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun qorunması, sosial nemətlərə nail olmaqda fərqlər, öz problemlərini digər xalqların hesabına həll etmək cəhdləri təşkil edir.

Bəzi müəlliflər müxtəlif konsepsiya, nəzəriyyə və təlimlərin köməyi ilə sosial-etnik münaqişələrə haqq qazandıрмаğa çalışırlar. Bu zaman zorakılığın müxtəlif formaları, fərdlərin, qrupların və təbəqələrin inkişafındakı qeyri-bərabərliyi təsdiq edən faktlar əsas götürülür. Bunların sırasına birinci növbədə müxtəlif sosial-irqi nəzəriyyələri, o cümlədən faşizmi və s. aid etmək olar.

Keçmiş SSRİ-də milli siyasət və milli suverenliklə bağlı buraxılmış səhvlər bu gün mövcud olan konfliktlərin əsas səbəblərini şərtləndirir. Xüsusilə həmin dövrdə millətlərin milli suveren hüquqları - hər bir millətin öz sosial-siyasi quruluşunu seçmək azadlığı, ərazi bütövlüyü, iqtisadi sərbəstliyi və s. hüquqları kobud surətdə pozulmuşdur.

Məhz buna görə də keçmiş sovet məkanında etnik və millətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsi səbəbləri üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur. Aydın ki, Sovet İttifaqının dağılmasının əsas səbəblərindən biri onun ərazisində yaşayan müxtəlif xalqlar, millətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi olmuşdur. Həm mərkəzdə, həm də müttəfiq respublikalarda müəyyən qüvvələr öz dar milli maraqlarını təmin etmək üçün köhnə haqq-hesabları və borcları ilə bağlı problemləri qabartmağa çalışırdılar. Bu isə qarşılıqlı narazılıqları gücləndirirdi. Digər səbəb sovet cəmiyyətinin iqtisadi, sosial və mənəvi tərəqqisinin

də milli mədəniyyətlərin, milli dillərin və s. inkişafında buraxılmış nöqsanlar və səhvlər idi.

Şübhəsiz, millətlərarası münaqişələrin yaranmasına şəxsiyyətə pərəstiş illərində milli problemlərin həllində yol verilmiş ciddi səhvlər və əyintilər də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Xüsusilə, artıq 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq guya SSRİ-də milli məsələnin həll olunması ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən milli şöbələr ləğv edilmiş, millətlərin qovuşması prosesi süni surətdə gücləndirilmişdir. Əgər 1926-cı ildə siyahıya alınma zamanı SSRİ-də 200-ə yaxın millət, xalq, etnik qrup qeydə alınmışdırsa, 1939-cu ildə bunların sayı 99-a endirilmişdir. Deməli, 13 il ərzində bu göstərici 2 dəfə azalmışdır. Xalqların etnik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, süni surətdə assimilyasiya ayrı-ayrı sosial-etnik qrupların bir-birindən uzaqlaşmasını, yadlaşmasını və son nəticədə ciddi sosial narazılıqları şərtləndirirdi. Burada həmçinin kütləvi repressiyalar, bütöv xalqların öz ənənəvi yaşayış yerlərindən köçürülməsi, bir çox partiya və dövlət xadiminin, milli ziyalıların təqib olunması kimi neqativ proseslər də nəzərə alınmalıdır.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi həm də dövlətin, mərkəzin yeritdiyi siyasətdə regionların maraqlarının lazımı dərəcədə nəzərə alınmaması, nazirliklər və idarələr tərəfindən müttəfiq respublikaların, eləcə də digər ərazi-dövlət qurumlarının mənafeələrinin pozulması ilə əlaqədar idi.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin səbəblərindən biri də 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlində Sovet İttifaqına rəhbərlik etmiş şəxslərin korrupsiyaya qurşanmasının, vəziyyəti real qiymətləndirə bilməməsinin, ayrı-ayrı mafioz qruplarla əlaqələrinin, millətçilik təzahürlərinə qarşı ardıcıl mübarizə aparılmamasının nəticəsi idi. Həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmiş şəxslərdən biri Y.K.Liqaçov 1989-cu ilin sentyabrında etiraf etmişdi ki, «ötən ilin yazın-

da mən Zaqafqaziyanın iki respublikasının sərhədlərinin dəyişdirilməsinin əleyhinə olduğumu birmənalı şəkildə deyən kimi bu, millətçiləri hövsələdən çıxardı və onların bəd əməllərini çox gözləmək lazım gəlmədi».

Millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsinin mühüm səbəblərindən biri sovet cəmiyyətinin uzunmüddətli böhran vəziyyəti olmuşdur. Sosial problemlərin həllindəki çətinliklər, inflyasiya, cinayətkarlığın geniş vüsət alması və s. nəinki xalqlar arasında münasibətləri pisləşdirdi, həm də böyük bir ölkənin bir sıra regionlarında genişmiqyaslı məlum konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Milli-etnik münasibətlərdəki münaqişələrin səbəblərindən danışarkən müstəqil dövlətlərin bir çox liderlərinin və parlament üzvlərinin yerli millətə başqalarına nisbətən üstün yer verməsi kimi yanlış siyasəti də qeyd etmək lazımdır (Pri-baltika, Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan və s.). Bu, məsələn, bir sıra MDB dövlətlərinin qanunvericiliyində ayrı - seçkilik hallarına yol verilməsində, milli mənsubiyyətə görə adamların işdən çıxarılmasında, qeyri-yerli əhalinin hüquqlarının pozulmasında, milli şovinizmdə və s. özünü göstərir.

Etnik münaqişələrin qızışdırılmasında bir sıra kütləvi informasiya vasitələri də əhəmiyyətli rol oynamışlar və indi də belə bir rol oynamaqda davam edirlər. Bəzən informasiya vasitələrində verilən məlumatlar qərəzli olur, bir xalqın digərinə qarşı nifrətini formalaşdırmağa xidmət edir.

Nəhayət, milli-etnik münasibətlərin müasir mərhələdəki böhranlı məqamlarını ictimai proseslərin idarə olunmasının qeyri-effektivliyi, hakimiyyətin müxtəlif strukturlarının fəaliyyətinin bir-biri ilə razılaşdırılmaması, hətta bəzi hallarda qarşı-qarşıya durması, yaranmış problemlərin həlli texnologiyasının olmaması, bəzən beynəlxalq təşkilatların bu münaqişələrə ikili standartlarla yanaşması, bu və ya digər səbəblərdən onların həllini istəməməsi ilə izah edilməlidir.

3. Milli-etnik problemlərin həlli yolları

Milli-etnik münasibətlərin tənzim olunması sahəsində aparılan işdə aşağıdakı iki istiqaməti nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, bütövlükdə cəmiyyətin effektiv fəaliyyətini təmin etməyin zəruri şərti kimi əhalinin bütün qruplarının, o cümlədən milli-etnik icmaların normal inkişafına əlverişli şərait yaradılması, etnik mühitdə münaqişəli vəziyyətlərə, böhran hallarına yol verilməməsi və onların qarşısını almaq texnologiyalarının işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

İkincisi, milli-etnik birliklərin və qrupların həyat tərzini ilə həmin ərazidə (kənddə, rayonda, vilayətdə və bütün ölkədə) yaşayan milli azlıqların həyat şəraiti arasında uyğunluq yaratmağa yönələn fəaliyyətdir.

Etnik mühitdə sosial tərəfin xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, sosial-etnik birliklərin ayrı-ayrı qruplarının özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Bu həm problemin özünün, həm də əhalinin bu qruplarının etnik mühiti ilə şərtlənən məsələlərin birgə həllini nəzərdə tutur.

Bütövlükdə etnik mühitin səmərəli təşkili işi bir - biri ilə sıx bağlı olan aşağıdakı üç səviyyədə aparıla bilər:

1. Dövlət səviyyəsində müxtəlif sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi təmin olunmalı, millətlərarası münasibətlər sahəsində düzgün sosial siyasət formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Etnik birliklərin inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırma biləcək sosial ədalətsizlik halları aradan qaldırılmalıdır.

2. Sözügedən müddələrin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Xalqların milli özünəməxsusluğunun süni surətdə silinməsinə aparan müasir texnoloji sivilizasiyanın, urbanizasiyanın və kütləvi mədəniyyətin yayılması ilə bağlı proseslərin qarşısı alınmalıdır. Bununla yanaşı müxtəlif sosial-etnik birliklərin nümayəndələri, yerli və gəlmə sakinlər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin formalaşmasına say göstərilməlidir.

3. Yerlərdə sosial-etnik birliklərin nümayəndələrinin yaşadığı şəraitə uyğunlaşması, onların məskunlaşması, təhsili, tibbi xidmətin təşkili ilə bağlı konkret vəzifələr həll edilməlidir. Hər bir etnosun nümayəndələrinə öz milli adət və ənənələrini, psixologiyasını və mədəniyyətinin etnik komponentlərini qoruyub saxlamaqda köməklik göstərilməlidir. Xalqların öz ərazisində yerləşən və onların həyati tələbatını ödəyən təbii ehtiyatlardan müstəqil istifadə etməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində bütün hakimiyyət orqanları, bütün sosial institutlar, o cümlədən sosial xidmət müəssisələri böyük rol oynamalıdır.

Göründüyü kimi, milli-etnik problemlərin həllinin bütün aspektlərində başlıca rolu sosial siyasət oynayır. Məhz buna görə də cəmiyyətin siyasi təşkili sistemində sosial-etnik birliklərin həyatının bütün tərəfləri ilə, o cümlədən milli məsələlərlə məşğul olan orqanlar yaradılmalıdır. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, müstəqillik əldə edildikdən sonra respublikamızda milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri (1992-ci ildən bu günə qədər) vəzifəsi məhz bu funksiyaların yerinə yetirilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Bu qəbildən olan orqanların fəaliyyətinin effektivliyi bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən, ictimai proseslərin necə idarə olunmasından, ölkənin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin sosial siyasətinin məzmunundan və istiqamətlərindən asılıdır.

Aydındır ki, millətlərarası və etnik münasibətlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, ictimai münasibətlərin müxtəlif səpkilərində təzahür edir. Buna görə də həmin sahələrin hər birində səmərəli, elmi milli siyasət yeritmək tələb olunur. Məsələn, siyasi sahədə diqqəti mərkəzi və yerli hakimiyyətlər arasındakı münasibətlərin qurulmasına, milli qurumların maraqlarının uyğunlaşdırılmasına yönəltmək lazımdır. Öz-özünü tənziqləmə fəaliyyətini genişləndirmək problemi milli-dövlət quruluşu olmayan milli qrup və birliklər üçün daha çox aktualdır.

Sosial sahədə milli-ərazi qurumlarında kadrların se-

çilməsi və yerləşdirilməsi məsələləri, bütün xalqların nümayəndələrinin işgüzar və siyasi keyfiyyətlərinə görə rəhbər vəzifələr tutmasına bərabər imkanlar yaradan, dövlət işçilərinin milli mənsubiyyətə görə seçilməsində ədalətsizliyi istisna edən tədbirlərin görülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi strukturların mühüm vəzifələrindən biri milli-etnik münasibətlərin inkişafının proqnozlaşdırılması kimi idarəedici funksiyanın həyata keçirilməsi olmalıdır. Bütün bunlar millətçi ruhlu elementləri vaxtında aşkar etməyə, hadisələrin mənfi inkişafını qabaqlamağa imkan yaradır.

Milli-etnik münasibətlərin həllində əhalinin müxtəlif sosial-etnik qruplarının hüquqlarına, sosial müdafiəsinə həsr olunan və ya buna aid maddələri olan beynəlxalq sənədlərin tələblərinin yerinə yetirilməsi mühüm rol oynayır. Belə sənədlər «İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi» (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul olunub), «Milli və ya etnik dini və dil azlıqlarına məxsus şəxslər haqqında Bəyannamə» (İnsan Hüquqları Komitəsi tərəfindən 1993-cü ildə qəbul olunub) və s. aid edilə bilər.

Hər bir ölkə beynəlxalq sənədlərin əsas müddəalarını yerinə yetirməyə, eləcə də milli-etnik problemlərə aid özünün milli qanunverici və digər sənədlərini həyata keçirməyə çalışmalıdır. Azərbaycanda bu qəbildən olan məsələlər Konstitusiyada hərtərəfli əsaslandırılmış və hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, «Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» (1999) və «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» (1999) və s. aktların da xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu sənədlərdə söhbət cinsindən, irqindən, milliyyətindən, mənşəyindən və dil fərqiindən asılı olmayaraq insanların bərabər hüquqlarının təminatından, qaçqın, məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş vətəndaşlara qayğı göstərilməsindən gedir.

Beynəlxalq dünya birliyinə və keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, artıq yaranmış və

kəskinləşən etnik konfliktlərə tezliklə, fəvqəladə dərəcədə çevik reaksiya verən mexanizmlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizmlər münaqişəli vəziyyətlərin qarşısını ala bilən xüsusi özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasını, ayrı-ayrı rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsini, qanunsuz silahlı birləşmələrin buraxılmasını, cinayət işlərinin dərhal açılmasını və s. birləşdirə bilər. Tam qətiyyətlə demək olar ki, əgər bu tədbirlərin bir hissəsi vaxtında Dağlıq Qarabağda (Xankəndində) tətbiq edilsəydi, vəziyyət nəzarətdən çıxmaz və məlum hadisələr baş verməzdi. Bu baxımdan etnik, millətlərarası münaqişələrin həlli ilə bağlı beynəlxalq və ölkədaxili təcrübənin nəzərə alınması vacibdir.

Milli-etnik münaqişələrin qarşısının alınmasında müxtəlif yönümlü ictimai birliklər, sosial institutlar, elm və incəsənət xadimləri, görkəmli yazıçılar, tanınmış mədəniyyət xadimləri mühüm rol oynaya bilərlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Dağlıq Qarabağla bağlı məlum hadisələr zamanı erməni ziyalıları bu proseslərdə tamamilə əks-fəitnəkar mövqedən çıxış etmişdilər.

İqtisadi sahədə sosial-etnik birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, iqtisadi - təsərrüfat əlaqələri təbii-coğrafi, milli-tarixi və tarixən yaranmış əmək bölgüsünü nəzərə alaraq yaradılmalıdır. Xüsusilə bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində millətlərarası iqtisadi münasibətlər etnik birliklərin iqtisadi tələbatının təmin olunmasına yönəlməlidir.

Azsayılı və kiçik xalqların əksəriyyətinin yaşadığı ərazilərə xüsusi diqqət verilməlidir. Burada insanların sosial vəziyyətinə təsir edən təbii iqlim şəraitinin, demoqrafik situasiyanın nəzərə alınması sözügedən zəmində yarana bilən münaqişələrin qarşısının alınmasını şərtləndirən mühüm vasitələrdən biridir.

Mənəvi, ideoloji fəaliyyət sahəsində etnik konfliktlərin qarşısının alınmasında tarixin «ağ ləkələrin»in aşkar edilməsi, ayrı-ayrı etnik birliklərin tarixinin, mədəniyyətinin, adət -

ənənələrinin öyrənilməsi və həqiqəti əks etdirən elmi əsərlərin, dərsliklərin yazılması köməklik edə bilər. Bütün bunlar xalqların mənəvi sahədə qarşılıqlı zənginləşməsinə, eyni zamanda onların milli özünəməxsusluğunun saxlanması və inkişafına zəmin yaradır. Milli mənəvi mədəniyyət adətən, kifayət qədər zəngin, eləcə də çoxplanlı hadisə olmaqla, cəmiyyətdəki iqtisadi, siyasi, əxlaqi, dini və digər ictimai münasibətlər kontekstində inkişaf edir, öz üzərində onların təsiri hiss edir, hətta müəyyən dərəcədə onlardan asılıdır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlarda milli özünüdərk, sağlam, sivil münasibətlər mədəniyyəti erkən yaşlarda formalaşmağa başlayır. Buna görə də ailədə, uşaq müəsisələrində, məktəblərdə və s. müvafiq tərbiyəvi işlər aparılmalıdır.

Milli-etnik qrupların nümayəndələrinin bir-biri ilə ünsiyyət məsələlərinin həllində kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Bu, başlıca olaraq aşağıdakı amillə izah edilir. Azlıq təşkil edən etnik qruplar həm bir-birindən fərqləndiyi üçün, həm də yerli əhalinin dilini pis bildiyi üçün onların ünsiyyəti əsas etibarilə yerli millətin nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrinin nəinki yerli millətin dilində, həm də bu ərazidə yaşayan digər milli-etnik birliklərin dillərində fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğundur.

Etnik münasibətlərlə bağlı problemlərin nəzərdən keçirilən həlli yollarının reallaşmasında konkret sosioloji tədqiqatlar əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar cəmiyyət həyatının konkret siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sahələrində etnik münasibətlərin daha aktual aspektlərini aşkar etməyə, bununla da bu münasibətlərin gələcəkdəki inkişafını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Milli-etnik münasibətlərin bütün kompleksinin ahəngdarlığının təmin olunması yalnız xalqlar arasındakı sosial-siyasi və digər münasibətlərin demokratikləşdirilməsi şəraitində mümkündür. Bu istiqamətdə görülən işlər bütün xalqların

mənafeyinə cavab verir və millətlərarası münasibətlərin obyektiv inkişaf meyllərinin təsir imkanlarını genişləndirir. Həmin meyllərdən biri millətlərin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin inkişafında, dövlətçiliyin təkmilləşməsində və onların mənəvi mədəniyyətinin inkişafında ifadə olunur. Başqa bir meyl böyük və kiçik xalqların qarşılıqlı surətdə bir-birinə yaxınlaşmasında, onların əməkdaşlığının dərinləşməsində, iqtisadi və siyasi strukturların inteqrasiyasında özünü göstərir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu meyillər bütün dünyada gedən milli proseslərdə təzahür edir. Hər bir dövlət özünün milli strategiyasını işləyib hazırlayarkən və həyata keçirərkən bu meyilləri nəzərə almalıdır.

4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun tənzimlənməsinin dinamikası

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ilk növbədə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman həyata keçirilən soyqırımını və deportasiya siyasətinin məntiqi nəticəsidir.

«Böyük Ermənistan» ideyası altında ermənilər guya özlərinin tarixi əraziləri hesab etdikləri torpaqları birləşdirməyə səy göstərirlər. Əvvəla onu qeyd edək ki, qondarma «Böyük Ermənistan» deyilən ərazi heç vaxt olmayıb və yalnız erməni təxəyyülünün uydurmasıdır. Bu ideyaların nəticəsidir ki, ərazi bütövlüyümüzə qarşı ermənilərin qəsdı daha intensiv xarakter alır. Lakin Ermənistan öz məqsədlərini pərdələməklə həmin ideyaların həyata keçirilməsi istiqamətində konkret addımlar atsa da, birbaşa ərazi iddiaları ilə çıxış etməmişdir. Uzun illərdən bəri Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsinə yönəlmiş planın ilkin mərhələsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə öz yurdlarından qovulması Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Tədricən Ermənistanın ərazi iddiaları özünü açıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Bu, rəsmi ifadəsini Ermənistan SSRİ Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərarında tapdı. Münaqişənin sonrakı mərhələsində ermənilər açıq təcavüzə keçmiş və Dağlıq Qarabağda apardıqları işğalçı müharibə və etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində respublikamızın ərazisinin 20%-ni işğal etmiş, 18 mindən çox həmyerlimiz həlak olmuş, 20 mindən artıq insan yaralanmış, 50 mindən çox həmyerlimiz əlil olmuş, 4 mindən yuxarı həmvətənimiz isə itkin düşmüşdür. Müharibə nəticəsində 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 600-dən artıq məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana, 724 şəhər, kənd və qəsəbə dağıdılmış və yandırılmışdır. Ermənistandan qovulmuş soydaşlarımızın 380 kəndi ələ keçirilmiş və bütün var-dövləti talan edilmişdir. Respublikamıza təxminən 50 milyard ABŞ dollarından artıq məbləğdə ziyan dəymişdir.

1. Xocavənd	18.02.1992
2. Xocalı	26.02.1992
3. Şuşa	09.05.1992
4. Ağın	17-18.06.1992
5. Kəlbəcər	03-05.04.1993
6. Ağdərə	17.06.1993
7. Ağdam	24.07.1993
8. Cəbrayıl	18.08.1993
9. Füzul	23.08.1993
10. Qubadlı	30-31.08.1993
11. Zəngilan	29-30.10.1993

Dağlıq Qarabağ: işğal tarixi – 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km². (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut);

Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğalçı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri zəbt etdiyi dövrdən başlamışdır. Məlumdur ki, münaqişə ilə bağlı olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir: 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı və 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı qətnamələrdə «vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi», 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı və 11 noyabr 1993-cü il 884 sayılı qətnamələrdə isə vəziyyətin gərginləşməsindən yaranan narahatçılıq hissi ifadə olunurdu.

Sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağın və ona bitişik bir sıra rayonların Ermənistan tərəfindən işğalını tanımışdır. Belə ki, qətnamələrdə atəşin biryolluq dayandırılması məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların qarşısının alınması və işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər, Ağdam rayonlarından, eləcə də Azərbaycanın işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılması tələb edilir.¹ Xeyli müddət keçdiyinə baxmayaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri indiyə kimi icra edilməmişdir. Bütün bunlar dünyada hələ də müxtəlif məsələlərin, o cümlədən ərazi münaqişələrinin həllində ikili standartların mövcud olmasını göstərir. Problemin həllini əngəlləyən digər bir mühüm səbəb münaqişəyə dair 4 qətnamənin hamısının BMT Nizamnaməsindəki «Mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi» adlanan VI fəslə aid olduğundan onların yalnız tövsiyə xarakteri daşmasıdır. Əgər həmin qətnamələr «Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər» adlanan VII fəslə uyğun olaraq qəbul edilsəydi, onda qətnamələrin yerinə yetirilməsi məcburi xarakterli olardı. Qətnamələrdə Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi sözügedən tərəflər arasında mübahisə kimi qiymətləndirilmişdir. Bu, ilk növbədə, münaqişədə iştirak edən tərəflərin tanınması və

¹ Abdullaev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. B., 2004. s. 140.

onların bir-birinə qarşı iddiaları ilə bağlıdır.

Ermənilər bu münaqişədə xalqların və millətlərin öz müqəddəratını həll etməsi prinsipinə istinad edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən bütün üzv dövlətlər öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinməlidirlər. Ona görə də dünya təcrübəsində ərazi bütövlüyü və millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edərsə, həmişə ərazi bütövlüyü prinsipi əsas götürülür. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, müqəddəratı təyin etmək hüququndan danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu hüququn subyektı milli azlıqlar deyil, xalqdır. Yalnız xalq öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir və onun iradəsi ilə dövlət ərazisinin dəyişdirilməsi həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisinə əsasən XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüş ermənilər milli azlıq olduqları üçün öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququna malik deyillər. Milli azlıq təşkil edən ermənilərin ərazi dəyişikliyi ilə bağlı etdikləri cəhdlər yalnız separatizm xarakteri daşıyır, beynəlxalq hüquq normalarına ziddir və qətiyyətlə dəf edilməlidir.

Həm ərazi bütövlüyü prinsipi, həm millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi, həm də milli azlıqların hüquqları insan hüquqları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Məhz bu baxımdan insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizminə malik olan Avropa Şurasının belə məsələlərdə müstəsna rolu vardır. Azərbaycan və Ermənistan Avropa Şurasının üzvləri olduğdan sonra sözügedən təşkilatın orqanları tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına yönəlmiş bir sıra aktlar qəbul edilmiş, eləcə də Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmışdır. Lakin bütün bunlar BMT qətnamələri kimi tövsiyə xarakteri daşıyır və münaqişənin həllinə

kömək etmir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, münaqişənin tənzimlənməsi prosesində də ikili yanaşmalar mövcuddur. Nədənsə, Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin hüquqları dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən tanınıb müdafiə edilsə də, erməni təcavüzü nəticəsində öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşmüş və hazırda çətin sosial-iqtisadi şəraitdə yaşayan 1 milyondan artıq həmyerlilərimizin hüquqları kifayət qədər tanınmır və müdafiə edilmir.

ATƏT-in Minsk qrupu və onun üzvləri olan ABŞ, Rusiya və Fransa Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması istiqamətində bir sıra təkliflərlə çıxış etmişlər. Birinci təklif (18 iyul 1997-ci il) «Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş», ikincisi (2 dekabr 1997-ci il) «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş», üçüncüsü isə (7 noyabr 1998-ci il) «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında» adlanır. Bu təkliflərin bəziləri Ermənistan, bir qismi isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir. Yalnız 2-ci təklifə, yəni mətbuatda mərhələli həll variantı kimi tanınmış saziş layihəsi hər iki dövləti qismən razı salırdı. Lakin Ermənistanda baş verən siyasi hadisələr, bu münaqişənin həllinə mane olan xarici dövlətlərin mövqeyi, Ter-Petrosyanın istefası problemi xeyli dərinləşdirdi, yeni hakimiyyətə gələn qüvvələr isə sözügedən saziş layihəsini rədd etdilər. Bu münaqişədə mühüm məsələlərdən biri də Dağlıq Qarabağın statusu ilə bağlıdır. ATƏT-in Minsk qrupu Azərbaycana axırıncı dəfə «Ümumdövlət» təklifini vermişdir. Aydınır ki, bu yalnız erməni dövlətinin mənafeyinə xidmət edir. İstər ermənilər, istərsə də onun bir sıra havadarları, o cümlədən bəzi beynəlxalq təşkilatlar problemə yalnız ikili standartla yanaşaraq münaqişənin həllini qəsdən dolaşığa salır, həlli müşkül olan problemə çevirirlər. Təbii ki, ümumi dövlət ideyası ilə bağlı layihəni ümummilli liderimiz Heydər Əliyev «qaradan da qara» sayaraq, mahiyyətində Azərbaycanda ikinci erməni

dövləti yaratmaq niyyəti duran bu təklifi qətiyyətlə rədd etmişdir.

Ermənistan artıq iqtisadi müstəvidə uduzduğu kimi, siyasi müstəvidə də uduzacağını başa düşür. Bu ölkənin Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum kimi beynəlxalq layihələrdən kənar qalması, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun çəkilməsi ilə beynəlxalq aləmdən təcrid olunması iqtisadi sahədə qazandığı «uğurlar»dır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövləti bütün rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyələrdə keçirdiyi görüşlərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinin yalnız beynəlxalq hüquq normaları əsasında mümkünliyünü bəyan etmişdir. Azərbaycan işğal olunmuş ərazisinin qeyri-şərtsiz azad edilməsi, beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək dərəcəli özünüidarəetmə statusunun verilməsi əsasında münaqişənin ədalətli həllinə nail olmağa çalışır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında və müxtəlif səviyyəli görüşlərində dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan heç zaman «mövcud reallıqlar» əsasında həll variantı ilə razılaşmayacaq və torpaqlarının bir qarışını belə heç kimə verməyəcəkdir. Azərbaycan üçün Ermənistanla başa çatmamış müharibə təxirəsalınmaz xarici və daxili sosial-siyasi problemdir və yeni müstəqil dövlət kimi ölkəmiz bütün sahələrdə, xüsusilə hərbi sahədə öz mövqelərini daha da möhkəmləndirməlidir.

IX FƏSİL

SOSIAL İNSTİTUTLAR

1. «Sosial institut» anlayışı

Fərdlərin cəmiyyətdəki həyatı sosial institutlar vasitəsilə ifadə olunur. İnstitut termini (latınca – institutum) təşkilat, bərqərarətmə mənasını verir. Sosiologiyada instituta insanların fəaliyyətinin bu və ya digər tərəfini tənzim edən, onların rol və statuslarını müəyyən sistem halına salan normaların, qaydaların və simvolların sabit kompleksi kimi tərif edilir. A.R.Radkliff-Brauna görə, institut elə standart xarakterli davranış üsullarıdır ki, onların köməyi ilə cəmiyyətin sosial strukturu – sosial münasibətlər şəbəkəsi müəyyən zaman kəsiyində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır.¹ Məsələn, ailə institutu ərlə arvadın nəslin artırılması ilə bağlı daimi birgə həyatının cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş formasıdır. Onun tərkibinə ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərin normaları, ailə qurmağın qaydaları, tərəflərin öz rolu ilə bağlı öhdəlikləri və hüquqları, habelə həyatın bu sferasında cəmiyyətin təsdiq etdiyi digər simvollar sistemi daxildir.

Sosial institut dedikdə, insanların obyektiv əlaqələri əsasında formalaşan xüsusi tipli inteqrativ bütövlük başa düşülür. O, cəmiyyətin əsas tələbatlarının ödənilməsində dəyərli ictimai sərvət və prosedurları özündə birləşdirən əlaqə və sosial normaların təşkil olunmuş sistemi kimi çıxış edir. İstənilən sosial institut bu və ya digər sosial tələbatın nəticəsi kimi yaranır. Tələbat olmadıqda və ya tədricən yox olduqda

həmin institutun varlığı artıq ictimai həyatın inkişafına mane olur və belə institutlar sosial əlaqələrin ətalətlilik prinsipi üzrə bir müddət fəaliyyət göstərsələr də, əksər hallarda öz fəaliyyətlərini dayandırmalı olurlar.

İctimai institutun yaranması və məhvi prosesini zadəganların şərəf nümunəsi hesab olunan duellərin timsalında aydın görmək olar. Məlum olduğu kimi, duellər XVI-XVIII əsrlərdə zadəganlar arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq metodu kimi geniş yayılmışdı. Bu şərəf institutu zadəganın öz şərəfini qorumaq və həmin ictimai təbəqənin nümayəndələri arasında münasibətlərin nizamlanması tələbatından yaranmışdı. Tədricən prosedur və normalar sistemi inkişaf edir, özbaşına yaranan dava-dalaşlar ixtisaslaşdırılmış rolları olan (əsas göstəriş verən, sekundantlar, təbiblər, xidmət göstərən personal) yüksək dərəcədə formalaşmış döyüşlərə və yarışlara çevrilirdilər. Bu institut əsasən cəmiyyətin yüksək təbəqəsində qəbul edilmiş zadəgan şərəfi ideologiyasını əsas tuturdu. Duel institutu şərəf kodeksinin müdafiəsi üçün kifayət qədər ciddi qaydalar nəzərdə tuturdu: duela çağırış almış zadəgan ya duela gəlməli, ya da ictimai həyatdan qorxaq, ağciyər damğası ilə getməli idi. Lakin kapitalist münasibətləri inkişaf etdikcə cəmiyyətdəki etik normalar dəyişildi və zadəgan şərəfinin əldə silahla müdafiəsi lazımsız oldu. Nəticədə bu institut öz mövcudluğunu itirdi.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edir ki, ictimai həyatda qarşıya çıxan müvafiq tələbatların öyrənilməsində və ödənilməsində sosial institutların mühüm əhəmiyyəti vardır. Sosioloqlar göstərir ki, hər bir cəmiyyətdə əsasən aşağıdakı sosial institutlar fəaliyyət göstərir:

1. Hakimiyyətin həyata keçirilməsini və hakimiyyətlə bağlı münasibətləri tənzim edən siyasi institutlar.
2. Əmtələrin və xidmət növlərinin istehsalını və bölgüsünü tənzim edən iqtisadi institutlar.
3. Öz tərkibində dini, təhsili və sözün əsl mənasında mədəniyyəti əhatə edən mədəniyyət institutları. Bunlar həya-

¹ Радклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. М., 2001, с.231-232.

ta yeni gələn nəsillərin sosiallaşması, sosial dəyərlərin qorunub saxlanması və nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün cavabdehirlər.

4. Qohumlar, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətləri tənzim edən və əhalinin təkrar istehsalını, habelə nəsillərarası ənənələrin ötürülməsini təmin edən institutlar.

Qeyd olunan institutlar dəqiq işlənmiş ideologiyaya, qayda və normalar sisteminə, həmçinin onların yerinə yetirilməsində inkişaf etmiş sosial nəzarətə əsaslanan insan fəaliyyətinin özünəməxsus formaları kimi çıxış edir.

Müasir cəmiyyətin institusional baxımdan necə təşkil olunduğunu aşağıdakı cədvəl əyani surətdə göstərir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, hər bir sosial institutun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri, həmçinin başqa institutlarla ümumi olan əlamətləri vardır. Hər bir sosial institut öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində mövcud imkanları nəzərə almalı, davranış standartını formalaşdırmalı, əsas prinsiplərə sadıq qalmalı, digər institutlarla əlaqələrini genişləndirməlidir.

Sosial institutun fəaliyyəti və inkişafı onun xarakteri və məzmunundan irəli gələn spesifik xüsusiyyətlərə, məsələn, utilitar mədəniyyət cizgilərinə malik olmalıdır. Bəzi institutlar inkişaf etmiş institutlardan fərqli olaraq ümumi əlamətləri tam şəkildə özündə əks etdirməyə də bilər. Bu hal institutun tam formalaşmadığını göstərir.

Bütün sosial institutlar onlar haqqında təsəvvür yaraadan mədəni simvolik əlamətlərə malikdir. Məsələn, ailə institutu üçün nişan üzüyü, nigah mərasimi, dövlət üçün bayraq, gerb, milli himn belə əlamətlərdir. Sənaye müəssisəsinin təsvirini yığcam şəkildə onun adından və ya ticarət markasından əldə etmək olar. Musiqi də simvolik ola bilər. Məsələn, milli musiqi, dövlət himni, tələbə mahnıları, toy marşı müvafiq institutun təsvirinin formalaşması üçün tətbiq olunur. Binalar da institutun simvolu ola bilər. Çünki vətəni, məscid,

Cəmiyyətdə əsas sosial institutlar

Sosial institutun adı	Əsas funksiyaları	Simvolik əlamətlər	Qruplar və təşkilatlar	Dəyərlər	Rollar	Normalar
1	2	3	4	5	6	7
Ailə	Doğumu tənzimləmək, uşaqların sosiallaşması və müdafiəsi	Nişan üzüyü, nikah mərasimi	Qohumlar, qohumluq əlaqələri, ailə bütəşən qruplar	Ər-arvad sədəqəli, ailənin maddi cəhətdən təminat olunması, ailədə qayda yaradılması, valideynlərə hörmət edilməsi	Qız, oğlan, ata, ana, bacı, qardaş, xala, bibi, əmi, dayı, nənə, baba	Ailədə uşaqların sayını onun maddi imkanlarına uyğun müəyyən şəkildə artırmaq, ər-arvad xeyalində yox verməmək
Siyasət	Hakimiyyət iyerarxiyasını müəyyən şəkildə saxlamaq	Dövlət, bayraq, gerb, milli himn	Siyasi partiyalar, kongres, parlament, monarxiya	Əksəriyyətin üstünlüyü qaydası, səslərin miqdarının əsas götürülməsi, hüququ	Prezident, deputat, lobbizist, nazir, nazirlik	Bir adamın bir səsə malik olması, səsvərimətin müəyyən və hüquq kimi rəhbərlik təmin olunması
Hüquq	Sosial qanun-qaydaları qorunub saxlanması	Konstitusiya, qanunlar	Polis, məhkəmələr, həbsxanalar	Ədalətli mülkiyyət, təqdirəlayiq prezumpsiya prinsipi	Polis, hüquqşünas, vəkil, nəzarətçi	Hüquq qaydası vermək, sülhə və hüququ normalara əsas etmək
İqtisadiyyat	Məhsulların və xidmət növlərinin istehsalı və bölgüsü	Patent quruluşu, müqavilə, lisenziya, ticarət markası	Kredit ittifaqları, kredit tədarükçüləri, istehsalat kəndçüləri, banklar	Pul qazanmaq, heç bir şeyin öz vaxtında ödənilməsi, səmərəli istehsal yaratmaq	Fəaliyyət, sahibkar, əmək, sənaye, kredit verən, borcalan, reklamlar	Gəliri maksimum səviyyəyə yüksəltmək, ümumiyyətlə bəzi əsasları qorumaq

Cədvəlin davamı

1	2	3	4	5	6	7
Təhsil	Biliklərin və vərdəşlərin nəşrdən-nəşdə ötürülməsi	Məktəb emblemi, məktəb qaydaları	Məktəblər, kelleclər, tələbə şuraları, idman komandaları, valideynlər və müəllimlərin cəmiyyətləri	Akademik vicdanlılıq, yaşay mənimləmə, səbirlik və dözümlülük	Müəllim, tələbə, dekan, professor, direktor, futbolçu, məşqçi	Ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, mülahizə və məşğələlərə hazırlaşmaq
Din	Axıret dünyası, uşaqların əzabı və itkiləri də bağlı məsələlərin müzakirəsi, Allaha qovuşmaq cəhdləri	Azan, ədəm, xaç, ikona	Məscid, kilsə, sinagog, dənəmirasivə, xeyriyyə cəmiyyətləri	Müqəddəs kitabların (Bibliya, Quran, Tövrat) oxunması, onlardakı nəsihətlərə ciddi surətdə əməl edilməsi, Allaha itaat	Kəşiş, rəvvün, dindar, molla, missioner, peyğəmbər, dinə yeni müraçiat edən	Din təşkilatlarına getmək, nəzir vermək, dini ibadət və mərasimləri icra etmək
Ordu	Düşməni hücumundan müdafiəni təşkil etmək, milli maraqları qorumaq	Hərbi and, döyüş bayrağı, hərbi marş	Quru qoşunları, dəniz qoşunları, HHQ, səhil mühafizəsi, milli qvardiya	Öz ölkəsi uğrunda şərəflə ölməyə hazır olmaq, komandirlərə təbə olmaq	Əsgər, çəgirişçi, hərbi qulluqçu zabiti, əsr, casus	Müharibəyə hazır olmaq, yüksək rütbəli zabitlərə təbə olmaq, əmrləri müzakirə etmədən yerinə yetirmək

mədrəsə tikilisi olmadan islam dinini, məktəbsiz təhsili, prezident iqamətgahı (hökumət evi) olmadan dövləti təsəvvür etmək çətinidir. Beləliklə, sosial institutun mədəni simvolik əlamətləri həmin institutun əsas səciyyəvi cəhətlərini daha yığcam şəkildə əks etdirən və onun tam təsvirini yaradan istənilən maddi və qeyri-maddi mədəniyyət elementləri ola bilər.

2. İnstitutlaşma prosesi və onun inkişafı

İctimai institutların yaranması birdən-birə baş vermir. Bu proses bir neçə ardıcıl mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə cəmiyyətdə məlum institutun yaranmasına sosial tələbat öyrənilməlidir; bu tələbat insanların əksəriyyəti tərəfindən dərk edilməlidir. İkinci mərhələdə ümumi məqsədlər formalaşdırılır. Növbəti mərhələdə isə cəmiyyət sosial tələbatı ödəmək üçün zəruri olan resurslara (maddi, əmək və təşkilati), funksiyalar və hərəkətlər sisteminə, yaranacaq yeni institutun özülü rolunu oynayan mədəni mühiti formalaşdırın simvollar və normalar sistemlərinə malik olmalıdır. Nəhayət, sonuncu – dördüncü mərhələdə bu norma və qaydaların, prosedurların institutlaşması, yəni onların qəbul edilməsi və praktik tətbiqi baş verir.

Sosial institutların yaranması prosesi institutlaşma adlanır. İnstitutlaşma o vaxt baş verir ki, cəmiyyətdəki konkret ictimai tələbatın ümumsosial miqyas kəsb etdiyi başa düşülür və onu reallaşdırmaq üçün xüsusi davranış normaları işlənilib hazırlanır, lazım olan kadrlar yetişdirilir və resurslar müəyyənləşdirilir.

«İnstitutlaşma»nın klassik anlamı, onu fərdlər məcmusunun təbii vəziyyətindən sosial vəziyyətə keçidi kimi səciyyələndirir. Bu keçid nəticəsində insanlar artıq öz şəxsi maraqlarından və üstünlük verdikləri seçimlərindən kənarında duran və onlara münasibətdə üstünlük təşkil edən müəyyən

yüksək avtoritetin olduğunu qəbul edirlər. Məsələn, özünün «Qanunların ruhu» əsərində vətəndaşın vəziyyəti ilə insan vəziyyətini bir-birinə qarşı qoyan Monteskyö bu mövqedən çıxış edir. Vətəndaşın hərəkətləri qanunlar vasitəsilə tənzim olunur, insanın davranışları isə əksər hallarda əxlaq normaları ilə nizama salınır. Monteskyöyə görə, institutlaşmış cəmiyyətdə fərdlərin hərəkətlərinin nəticələrinin irəlicədən görünməsinə və onların qarşılıqlı münasibətlərində xeyirxah davranışı təmin edən qayda hökm sürür.

«Institut» anlayışının dəqiq mənasını ilk dəfə E.Dürkheymin məktəbinə mənsub olan sosioloqlar müəyyən etmişlər. Əlbəttə, ailə və hüquq kimi sosial institutlar o vaxta qədər də sosioloqların tədqiqat obyektinə, müqayisəli-tarixi təhlilin predmetinə olmuşdur. Dürkheymin və onun tələbələrinin nəzərincə, institutlar müəyyən sosial qrup üçün məcburi olan və onun üzvlərini başqalarından fərqləndirən daimi xarakterli və bir növ «kristallaşmış» olan hərəkət üsulları, təfəkkür və hissetmə üsullarıdır. Qeyd edək ki, bu anlayışa dəqiq tərif verməkdə özünü göstərən çətinliklər onunla izah edilir ki, həmin anlayış nəticə etibarilə sosial davranışın istisnasız olaraq bütün növlərinə tətbiq oluna bilər. Sözün məhdud mənasında götürüldükdə isə o, yalnız cəmiyyət tərəfindən aşkar surətdə və effektiv səviyyədə sanksiyalaşdırılmış sosial davranış formalarına aiddir. Dürkheymin və onun tərəfdarları bu termini daha çox ikinci mənada işlətdikləri halda, bir sıra başqa müəlliflər (məsələn, Parsons) onun birinci mənasına üstünlük verirlər. Digər tərəfdən, Dürkheymin institutların məcbureddici xarakteri üzərində təkid edərək, ona hər cür sosial tənzimləmənin sinonimi kimi yanaşmağa məcbur olur, yəni sosial olan hər şey institusionaldır, çünki onların hamısı sosial baxımdan məcburidir, institut isə sosial məcburetmənin vasitəsidir. Nəticədə İ.Qurviçin sözləri ilə desək, çox sərt və sosial həyatdan «özləşmiş» bir konsepsiya alınır. Dürkheymin sosial institutlara müəyyən qaydalar kompleksi və ya normativ sistemlər kimi yanaşaraq, onların sistemli və müt-

ləq xarakterli olmasında təkid edir. Lakin belə olduqda, təcrübədən də görüldüyü kimi, vahid cəmiyyət çərçivəsi daxilində müxtəlif fəaliyyət növləri arasında dayanıqlı qarşılıqlı təsirin olduğu aşkara çıxır (məsələn, eyni bir institutlar sistemi daxilində həyata keçirilən iqtisadi və siyasi fəaliyyət növləri arasında). Əgər institutlar müxtəlif növlərdən olan fəaliyyətlər arasında qarşılıqlı asılılıq münasibətləri yaradırsa, onda belə bir sual ortaya çıxır: onları hansı qüvvə əlaqələndirir? Məsələn, kapitalizmin iqtisadi institutları həmin cəmiyyətin hüquq, siyasi və mədəni institutları ilə bir araya sığa (uyuşa) bilərmə? İnkilab haqqında nəzəriyyələrin əksəriyyəti inkilab ərəfəsində mövcud olan rejimlərin süqutunu istehsal münasibətlərinin (iqtisadi institutların) inkişaf məntiqi ilə arxaik siyasi və hüquq sistemi (siyasi institutlar) arasında açıq-aşkar ziddiyyətin olması ilə izah edir. D.Bell də cəmiyyətin mədəni yönümü (oriyentasiyası) ilə kapitalistcəsinə təşkil arasında ziddiyyətin olduğunu qeyd edir. Müəllifə görə, ziddiyyətin mövcudluğu kapitalizmin «süquta» uğradığını sübut edir. Bu müddəə, əlbəttə, çox mübahisəlidir. Lakin onun əksi olan aşağıdakı fikir də birmənalı qəbul olunmur: kapitalizmdə və yaxud hər hansı başqa cəmiyyətdə müxtəlif institutlar arasında sıx əlaqəlilik və vəhdət mövcuddur. İndustrial cəmiyyətin guya ailəni körpə uşaqı ər-ərvad çütlüyünə muncər etdiyi haqqında funksionalist xarakterli təşəvvür «nuklear ailəyə» dair mübahisələri nəinki aradan qaldırmır, əksinə bu məsələyə daha çox dolaşlıqlar gətirir. Təhsil və səhiyyə institutlarını öyrənən sosioloqlar, xüsusilə də neomarksistlər anoloji yolla gedərək çox vaxt kapitalizm cəmiyyətində həmin sistemlərin (təhsil və səhiyyənin) bu və ya digər səciyyələrini verərkən onların yalnız iqtisadi fayda götürməyə yönəlməsi ilə, yəni iqtisadi institutların fəaliyyəti ilə izah edirlər.

Beləliklə, məlum olur ki, vahid institutlar sisteminin mövcud olması daha çox ideal konstruksiyadır. Real həyatda institutlaşma köhnə institusional formalarla yeni ya-

ranan sosial tələbatlar arasında ziddiyyətlərin olduğunu da qəbul edən dinamik prosesdir.

Tanınmış sosioloq Q. Lenski institutlaşma proseslərini doğuran bir neçə əsas sosial tələbatı müəyyən etmişdir: kommunikasiyaya olan tələbat (dil, təhsil, rabitə, nəqliyyat); məhsullar və xidmətlər istehsalına olan tələbat; mövcud nemətlərin bölgüsünə olan tələbat; vətəndaşların təhlükəsizliyinə, onların həyatının və uğurlarının müdafiəsinə olan tələbat; cəmiyyətdə qeyri-bərabərlik sisteminin (ictimai qrupların mövqelərinin və statuslarının müxtəlif meyarlar üzrə yerləşdirilməsi) qorunub saxlanılmasına olan tələbat; cəmiyyət üzvlərinin davranışı üzərində sosial nəzarətin həyata keçirilməsinə (din, əxlaq, hüquq, cəzaçəkmə müəssisələri) olan tələbat.

Müasir cəmiyyət institutları sisteminin çoxalması və mürəkkəbləşməsi ilə səciyyələnir. Bir tərəfdən, eyni bir təməl xarakterli tələbat bir çox xüsusi institutların mövcudluğunu zəruri edə bilər, digər tərəfdən isə hər bir institusional kompleks (məsələn, hüquq) aşağıdakı bir sıra təməl tələbatlar çoxluğunu yerinə yetirir: kommunikasiyaya, xidmətlərin, nemətlərin bölgüsünə, fərdi və kollektiv müdafiəyə olan tələbatları, qanun-qaydanın və nəzarətin qorunması tələbatını.

Tarixi inkişafın gedişində sosial institutlarda baş verən dəyişikliklər həm onların öz daxilində olan səbəblərlə (əsasən həmin institutun hakim sosial qrupların mənafeləri baxımından səmərəliliyinin aşağı düşməsi üzündən), həm də xarici amillərlə (məsələn, cəmiyyətin yeni biliklər, yeni təsəvvürlər və dünyagörüşü əldə etməsi ilə əlaqədar olaraq) bağlıdır.

Aydındır ki, sosial institutun fəaliyyətinə qoşulmuş insanlar onlar üçün ayrılmış müvafiq rolları qəbul etməlidirlər. Şübhəsiz, institut daxilindəki bütün rollar institut rolları ola bilməzlər. Məsələn, «ananın balaca köməkçiləri» – bunlar ailədaxili rollardır. Lakin onlar institutlaşmamışlar. Eyni zamanda oğul və ya qız institutlaşmış rollardır. Bəs fərq nədədir? Institutlaşmış rol kənarçıxmaları daha ciddi cəzalandırmağı nəzərdə tutan, daha sabit davranışlar toplusu-

dur. Belə rollardan kənarçıxmalar təhlükəlidir və ictimai cəhətdən mühakimə olunur. Hətta prezidentlər, nazirlər çox ciddi qüvvəyə malik olmalarına baxmayaraq, institut rollarının çərçivəsini qəbul etməyə məcburdurlar. Ailədə oğulun və qızın rolları onların valideynlərə, bir-birinə qarşı münasibətdə vəzifələri ilə birlikdə sözsüz yerinə yetirilməlidir, bundan kənarçıxmalar ciddi cəzalandırılır.

Institut rolları təəccüblü dərəcədə sabitdir. Məsələn, rəis arvadı ilə müqayisədə xidməti işdə katibəsinin onun tələbatlarını necə çevik və bacarıqla yerinə yetirdiyini müşahidə edir. Narazı ər arvadından ayrılır və katibəsi ilə evlənir. Lakin tezliklə məlum olur ki, katibə arvad rolunda onun əvvəlki arvadından heç nə ilə fərqlənmir. Başqa bir misal da nəzərdən keçirmək olar. Tədrisən rəhbər vəzifəyə nail olmuş qulluqçular tabeliklərinə keçmiş əvvəlki həmkarları ilə köhnə münasibətləri saxlamağa çalışırlar. Lakin bu yol nadir hallarda müvəffəqiyyətə gətirib çıxarır. Belə ki, rəhbər rol üçün başqa, tamamilə yeni münasibətlər zəruridir.

Institutun rollarının sabitliyi fərdlərin həmin rolları fərdi ifadəmə bacarıqlarının eyniləşməsi ilə şərtlənir. Tikintidə çalışan fəhlələrdən biri pis, digəri yaxşı əhval-ruhiyyədə, başqa birisi isə nisbətən bacarıqsız ola bilər. Ancaq fərdi fərqlər rolların tələbatına istinad etməsi ilə məhduddur. Institut daxilində əmələ gələn mübahisələr, əlbəttə, şəxsiyyətlərin bir-birinə olan münasibətlərinin dəyişilməsi ilə nəticələnir, çox hallarda sosial rolların toqquşmasına gətirib çıxarır. İstehsalçı ilə sifarişçi ona görə toqquşurlar ki, istehsalçı məhsulu tam keyfiyyətli hazırlamalı olduğu halda, sifarişçi həmin məhsulun istifadəyə yararlı olmasını yoxlayır. Bütün bu toqquşmalar institut rollarıdır. Arvad həmişə arvad, kişi həmişə kişi, direktor isə direktordur. Fərq, ancaq institut rollarının fərdi cizgilərindədir. Bəzi hallarda rol şəxsi keyfiyyətləri tənzimləyir, məsələn, rəhbər vəzifəyə təyin olunduqda. Rolların dayanıqlı olması ayrı-ayrı institut rollarının yerinə yetirilməsində uyğunluq tələb edir. Başqa sözlə, rolun özü

fərdlər arasında seçim aparır.

Sosial sistemin inkişafı institutların təkamülünə gətirib çıxarır. Bu proses sosial institutların ənənəvi modellərindən müasir modellərinə keçilməsinə doğru yönəlir. Əgər ənənəvi cəmiyyətdə bütün institutlar sərt şəkildə birmənalı xarakter daşması ilə, statuslarda və davranış normalarında fərdi azadlığa son dərəcə aşağı səviyyədə yer verilməsi ilə səciyyələndirsə, müasir cəmiyyətdə institutlar tərəfindən sosial reqlamentləşmənin həyata keçirilməsi sərt deyil, daha yumşaq formalara malikdir və yüksək səviyyədə plüralizmə imkan verir.

Bütövlükdə institutlaşma prosesi öz sıralarında birləşdirdiyi insanların status və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatır. Qeyd olunmalıdır ki, ictimai institutsuz heç bir müasir cəmiyyət normal fəaliyyət göstərə bilməz; institutlar cəmiyyətdə qayda-qanunun və mütəşəkkilliyin simvoludurlar.

3. Sosial institutların funksiyaları

Sosial institutun normal fəaliyyəti üçün ona daxil olan insanlar müvafiq rolları qəbul etməli və yerinə yetirməlidirlər.

Sosial institutların əsas rolu müvafiq sosial tələbatın təmin edilməsindən ibarətdir. Onu reallaşdırarkən hər bir institut öz üzvlərinin birgə fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. İctimai münasibətlərin təkrar istehsalı funksiyası. Hər bir institut öz üzvlərinin davranışını möhkəmləndirən və standartlaşdıran davranış qaydaları və normalar sistemində malikdir. Müvafiq sosial nəzarət sistemi institut üzvlərinin fəaliyyətinin müəyyən statusda (qayda və çərçivədə) həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bununla da o, cəmiyyətin sosial strukturunun dayanıqlı olmasına xidmət edir. Məsələn, ailə

institutu yerli mentalitetdən çıxış edərək, sosial nəzarətin köməyi ilə öz sabitliyini qoruyub saxlayır və onun dağılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla da o, bütövlükdə cəmiyyətin sosial strukturunun möhkəmlənməsinə mühüm köməklik göstərir.

2. Tənzimədiçi funksiya. Adından da görüldüyü kimi bu funksiya sosial institutlarda birləşən insanların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsini təmin edir. Onların maddi və mədəni həyatı bu funksiya vasitəsilə nizama salınır. Beləliklə, institutlar sosial həyatda bir növ standartlaşdırılmış davranışın və fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Belə tənzimləmə insanların birgəyaşayışı və birgəfəaliyyəti üçün son dərəcə zəruridir.

3. Təminədiçi funksiya. Bu funksiya institutlaşmış norma, qayda, sanksiya və rollar sistemi vasitəsilə sosial qrup üzvlərinin qarşılıqlı asılılığı və münasibətlərini təmin edir. Bu və ya digər instituta insanların inteqrasiyası qarşılıqlı hərəkət sisteminin nizamlanması, əlaqələrin miqyası və tezliyinin artması ilə müşayiət olunur. Bu proses insanların fəaliyyətlərinin koordinasiyası, hakimiyyətin sabitliyi və mütəşəkkil strukturların yaradılması üçün mühüm amil rolunu oynayır.

4. Ötürücü funksiya. Məlumdur ki, heç bir cəmiyyət əvvəlki nəşildən əxz etdiyi və özünün inkişaf etdirdiyi sosial təcrübəni gələcəyə ötürmədən inkişaf edə bilməz. Hər bir sosial institutun normal fəaliyyət göstərməsi üçün yeni insanların gəlişinə ehtiyacı vardır. Bu problem nəşillərin dəyişilməsi və institutların sosial sərhədlərinin genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

5. Kommunikativ (əlaqələndirici) funksiya. Sosial institutda hazırlanmış məlumatlardan və göstəricilərdən həm institutun daxilində normalara nəzarət etmək və onları idarə etmək üçün, həm də institutlar arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu zaman kommunikativ əlaqələrin xarakteri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sosial institutların

kommunikativ imkanları eyni dərəcədə deyildir: onlardan bəziləri xüsusi olaraq informasiyanı ötürmək üçün nəzərdə tutulub (kütləvi informasiya vasitələri), digərləri isə bu işi yerinə yetirməkdə məhdud imkanlara malikdir; bundan əlavə, informasiyanı fəal qəbul edənlər (elmi institutlar) və onu passiv qəbul edənlər (nəşriyyatlar) da vardır.

Əgər bu və ya digər sosial institut öz funksiyalarını aşkar yerinə yetirə bilmirsə, onda onu əsaslı dəyişikliklər və yenidən təşkil olunma gözləyir.

6. Latent (gizli) funksiyalar. Sosial institutların fəaliyyətlərinin birbaşa nəticələri ilə yanaşı, gözlənilməyən, yəni əvvəlcədən planlaşdırılmış insani məqsədlərdən uzaq olan nəticələr də mövcuddur. Sonuncular cəmiyyət üçün ciddi narahatlıq yaradır. Belə ki, dini ideologiya öz etiqadlarını təbliğ etməklə təsirini möhkəmləndirməyə çalışır. Lakin bu məqsədlərin reallaşması gedişində elə insanlar meydana gəlir ki, onlar din naminə və din pərdəsi altında öz gizli niyyətlərini həyata keçirməyə cəhd göstərirlər. Məsələn, fanatiklər başqa dinə etiqad edənləri təqib edirlər. Belə hal dini zəmində sosial münaqişələrin yaranmasına kömək edir. Bu baxımdan Azərbaycanda da ayrı-ayrı xeyriyyə təşkilatlarının bəzən missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğu qeyd edilməlidir.

Buradan aydındır ki, yalnız institutların bütün funksiyalarını, o cümlədən latent funksiyalarını öyrənməklə biz onların əsil simasını və məqsədlərini müəyyən edə bilərik. Bəzən sosioloqlar ilk baxışdan anlaşılmayan belə hadisə ilə üzləşirlər: institut öz həqiqi funksiyasını yerinə yetirmir və cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə qarşı müəyyən maneçilik göstərilir. Lakin buna baxmayaraq o, öz işində davam edir. Bu hal onunla bağlıdır ki, həmin institutun üzvləri gizli şəkildə öz məqsədlərinə nail olurlar. Deməli, latent funksiyaların öyrənilməsi ilk növbədə cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən prosesləri müfəssəl öyrənmək üçün mühüm sosial və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

X FƏSİL

SOSIAL TƏŞKİLATLAR

1. Sosial təşkilatların mahiyyəti

Sosial təşkilatlar məqsədyönlü sosial sistemlərdir. Sosioloji elmdə və gündəlik praktikada bu anlayışdan bir neçə aspektdə istifadə edilir.

Birincisi, təşkilat dedikdə, müəyyən insanlar qrupunun yeni normalar və qaydalar işləyib hazırlamağa, dayanıqlı əlaqələr yaratmağa yönəlmiş qarşılıqlı əlaqələrini ifadə edən fəaliyyət forması başa düşülür. Məsələn, rəhbər işçilər istehsalat prosesini elə təşkil etməlidir ki, əməliyyatların yerinə yetirilməsinin fasiləsizliyi və tezliyi təmin edilsin. Bu fəaliyyət istehsalat prosesinin təşkili deməkdir. **İkincisi**, təşkilat hər hansı bir obyektin atributu kimi, onun nizamlanma strukturuna malik olmaq cəhdi kimi başa düşülür. Bu mənada həmin anlayış təşkilatlanmış və ya təşkilatlanmamış strukturları fərqləndirmək üçün istifadə edilir. **Üçüncüsü**, sözügedən anlayış bəzən müəyyən ictimai funksiyaları yerinə yetirən institut xarakterli sosial qrupu ifadə edir.

Qeyd olunan hər üç mənə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu, təşkilatın mahiyyətini başa düşməkdə və onun elmi təyinatını hərtərəfli açmaqda mühüm rol oynayır.

Sosial təşkilatların tədqiqatçılarından olan S.S.Frolov onları məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn rəşional sistemlər kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, təşkilatların müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı istiqamətlər mövcuddur.¹

Birinci istiqamət K.Bernardın nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyəyə görə, təşkilat insanların kooperasiyasının elə növüdür ki, o, digər sosial qruplardan şüurluluğu və

¹ Вах: С.С.Фролов. Социология. М., 2002, с.196

məqsədyönlü olması baxımından fərqlənir. Göründüyü kimi, burada insanların birgə fəaliyyətinə, onların kooperasiyasına, habelə məqsədə nail olmağın zəruriliyinə daha çox diqqət yetirilir.

İkinci istiqaməti D.Març və Q.Saymonun nəzər-nöqtələri daha yaxşı səciyyələndirir. Onların fikrincə, təşkilat qarşılıqlı fəaliyyətdə olan insanların birliyi. Elə birlik ki, o, cəmiyyətdə daha geniş yayılmışdır və mərkəzləşdirilmiş koordinasiya sistemində malikdir.

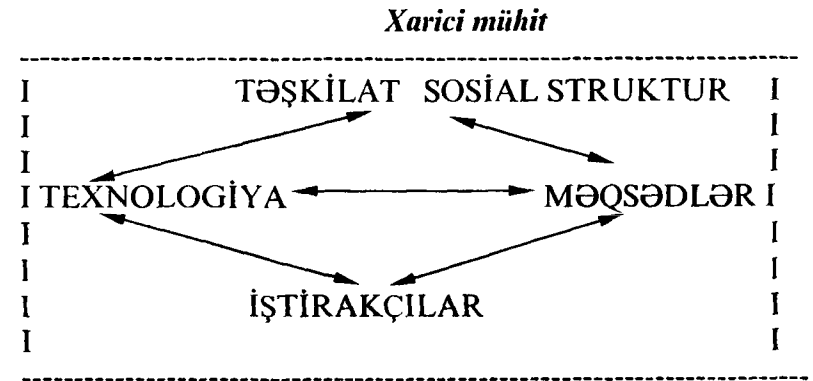
P.Blau və Y.Skott təşkilatların müəyyənləşdirilməsinin **üçüncü istiqamətini** təqdim edirlər. Onların fikrincə, təşkilatlar əsas məqsədlərin əldə olunması naminə formalaşdırılır.

A.Etsioninin mövqeyi **dördüncü istiqaməti** ifadə edir. O göstərir ki, təşkilat spesifik məqsədləri həyata keçirmək naminə təşkil olunan sosial birlikdir. Burada başlıca diqqət təşkilatın, onun üzvlərinin şüurlu fəaliyyətinə yönəldilir.

Təşkilatın müəyyənləşdirilməsini açıqlayan bu istiqamətlərin təhlili onu digər sosial qruplardan fərqləndirən iki səciyyəvi cəhəti qeyd etməyə əsas verir. **Birincisi**, təşkilatlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, spesifik məqsədlərin əldə edilməsinə yönəlmiş sosial qruplardır. Təşkilat üzvlərinin hərəkətləri fəaliyyətin konkret sahələrində nəzərdə tutulan nəticələr əldə etmək üçün əlaqələndirilir. Məsələn, siyasi partiya öz proqramını reallaşdırmaq naminə fəaliyyət göstərir. **İkincisi**, təşkilat özünün yüksək dərəcədə formalaşmış olması ilə səciyyələnir. Təşkilatın daxili strukturunu yaradan reqlamentlər, qaydalar və davranış normaları onun üzvlərinin bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Onlar aydın və dəqiq şəkildə təsbit olunur, bütün rolları və rol əlaqələrini ehtiva edir.

2. Sosial təşkilatların əsas elementləri

Sosial təşkilatlar dəyişkən və mürəkkəb daxili struktura malikdir. Bu strukturun təhlilinə aşağıdakı modeldən başlamaq olar:

Cədvəl 1.

Göründüyü kimi, sosial struktur istənilən təşkilatın mərkəzi elementidir. O, təşkilatın iştirakçıları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Bu məsələ ilə bağlı ədəbiyyatda müxtəlif baxışlar mövcuddur. Onlardan K.Devisin mövqeyi daha orijinaldır. O, hesab edir ki, insan cəmiyyətində ikiqat reallıq adlana bilən bir sistem mövcuddur: bir tərəfdən sual yaradan normativ sistem, digər tərəfdən isə sual yaradan faktik qaydalar. Hər bir fərd çoxsaylı qaydalar, qadağalar və icazələrlə əhatə olunmuşdur. Onlar ictimai həyatı nizamlamaq üçün zəruridir. Lakin həmişə qaydalar üzrə yaşamaq sadəcə olaraq mümkün deyildir. Bizim həyatımız müəyyən qədər qaydalardan kənara çıxmağa istiqamətlənir.

Təşkilatın strukturunda mühüm üsürlərdən biri də məqsədlərdir. Belə ki, təşkilatlar müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün yaradılır; onların fəaliyyəti də hər şeydən əvvəl, öz məqsədlərinə nail olub-olmamasına görə qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, məqsədlər təşkilatın əsil məramının anlaşılmasında mühüm amillərdən biridir. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, məqsədlər təşkilatı davranışın təhlilində xüsusilə zəruridir, başqaları isə əksinə, onların əhəmiyyətini kiçiltməyə çalışırlar.

Ümumilikdə götürükdə təşkilatın məqsədlərini yüksək qiymətləndirən mövqe daha geniş yayılmışdır. Məqsəd təşkilatın əldə etməyə çalışdığı əsas nəticə hesab olunur. Fərdlərin bircə fəaliyyəti onlarda müxtəlif səviyyəli və məzmunlu məqsədlər yaradır. Təşkilati məqsədlərin qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan üç növü vardır: məqsəd-vəzifə, məqsəd-istiqaqət və məqsəd-sistem. Birinci daha yüksək səviyyəli təşkilat tərəfindən verilən və təşkilatın təyinatını əks etdirən proqramlar, planlar və tapşırıqlardır. Bu məqsədlər prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Onların əldə olunması səviyyəsi təşkilatın fəaliyyətinin uğurluluğunun əsas meyarı kimi qiymətləndirilir. Məsələn, məktəbdə dərs demək, xəstələrin xəstəxanaya qəbulu və müalicəsi müvafiq təşkilatların mövcudluğunun mənasını müəyyən edən məqsəd-vəzifələrdir. Məqsəd-istiqaqətlər iştirakçıların ehtiyac və maraqlarının ödənilməsi ilə bağlı olan, eləcə də təşkilat tərəfindən reallaşdırılan xüsusi məqsədlərdir. Buraya kollektivin ümumi məqsədi ilə yanaşı, həm də təşkilatın hər bir üzvünün konkret məqsədi daxil olur. Nəhayət, məqsəd-sistemlər təşkilatın bütövlüyünün, sabit fəaliyyətinin, integrativ keyfiyyətlərinin təmin edilməsi zərurətindən irəli gələn məqsədlərdir. Sistem kimi götürülən təşkilatın məqsədləri məqsəd-vəzifə və məqsəd - istiqamətlərlə üzvi şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

Sosial təşkilatın üzvləri və ya iştirakçılar hər bir təşkilatın mühüm tərkib hissələridir. Onlar təşkilatın sosial strukturunda müəyyən mövqe tutur və müvafiq sosial rol yerinə yetirirlər. Bunun üçün zəruri keyfiyyət və vərdişlər toplusuna malik olurlar. Bu fərdlərin potensialının birləşdirilməsi nəticəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, hər bir təşkilat müəyyən mənada süni xarakter daşıyır, yəni o insanlar tərəfindən yaradılır. Buna görə də onun strukturunu və texnologiyasını daim təkmilləşdirməyə ehtiyac vardır. Bu, qeyri-formal səviyyədə və ya özünüidarə səviyyəsində təşkilat üzvlərinin hərəkətlərinə effektiv nəzarəti çətinləşdirir. Odur ki, təşkilatın fəaliyyəti-

nin elmi surətdə idarə edilməsi ən ciddi və zəruri problemlərdən biridir.

3. Sosial təşkilatların formal və qeyri-formal növləri

Müxtəlif təşkilatlar adətən bu və ya digər fəaliyyət və ya xidmət növünə görə ixtisaslaşırlar. Bu, öz növbəsində onların arasında funksiyaların dəqiq bölgüsünü zəruri edir. Həmin əsasda texnoloji əlamətlərə görə təşkilati strukturlar yaradılır ki, onlar da müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Sosiologiyada belə strukturlar üfqi strukturlar adlandırılır. Əməyin funksional bölgüsünə əsaslanan təşkilatlar formal təşkilatlar adlanır. Onlara aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır:

1. Onlar rasionaldır (onların fəaliyyətinin əsasında məqsədəuyğunluq durur).

2. Onların daxilində insanların münasibətləri əsasən xidməti səciyyə daşıyır.

3. Məqsədlər ancaq funksional məqsədlərdir (yəni bilərəkdən birqiymətliyərlər).

Formal təşkilatın əsas funksiyası fərdləri kollektiv əməyin vasitələri və məqsədləri ilə birləşdirməkdir. Bu xüsusiyyətlər onlara aşağıda göstərilən məsələləri uğurlu həll etməyə imkan verir (bunu müəyyən dərəcədə onların üstünlükləri hesab etmək olar):

1. İnsanların fəaliyyətinin və təşkilatın struktur elementlərinin müxtəlifliyindən irəli gələn çatışmazlıqları məhdudlaşdırmaq yolu ilə səmərəliliyin artırılması.

2. Vahid bir orqanizm kimi bütövlüyün təmin edilməsi.

Formal sosial təşkilatı insanların sosial mühəndislik sahəsində çox qiymətli və qədim ixtiralarından biri hesab etmək olar. Formallaşdırma sosial münasibətləri rəsmi sənədlərdə, qanunlarda, təlimatlarda təsbit olunmuş normalar və qaydaların köməyi ilə bir növ sadələşdirir. Bu isə insanların, sosial birliklərin və qrupların davranışında gözlənilən

problemləri qabaqcadan müəyyən dərəcədə həll etməyə və səmərəli təşkilatlar yaratmağa imkan verir.

Sosial təşkilatın formal strukturu bölmələr və işçi yerlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri bir sıra nizamlayıcı sənədlərdə təsbit edir. Onlar qanuniləşdirilmiş tələblər, standartlar, nümunələr və davranış normalarının məcmusudur. Burada bütün işçilərin statusu, vəzifə və rol bölgüsü dəqiq şəkildə müəyyən olunur. Deyilənlərdən aydın olur ki, formal struktura malik təşkilatlar bütün əsas münasibətlərin qayəsini (məğzini) təşkil edir, onlarda sosial qayda-qanunun qərarlaşmasına səy göstərir.

Bütün müasir formal təşkilatlar öz mahiyyətinə görə müəyyən qədər bürokratik xarakter daşıyır. Bu məsələ ilə bağlı ideal bürokratik təşkilatın M. Veber tərəfindən verilən xarakteristikasını nəzərdən keçirək.

1. Təşkilatın hər bir hissəsinin məqsəd və vəzifələri aydın müəyyənləşdirilmiş olur. Onun qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan bütün fəaliyyət ən sadə əməliyyatlara qədər dəqiqləşdirilir. Bu, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmaya imkan yaradır. İxtisaslaşma iş peşəkarlığın artmasına kömək edir və personalı (işçi heyətini) onların keyfiyyətinə görə seçmək mümkündür.

2. Təşkilat iyerarxiya prinsipləri üzərində qurulur, yəni mövqelər və vəzifələr hakimiyyətin çoxmərhələli strukturu şəklində təşkil olunur. Adətən belə iyerarxiya piramida formasında çıxış edir. Bu piramidada hər bir vəzifəli şəxs yuxarıda duranlar qarşısında həm özünün şəxsi qərarları və hərəkətləri, həm də onun tabeliyində olanların qərarları və hərəkətləri üçün məsuldur. Digər tərəfdən o, özündən aşağıda olanlar üzərində hakimiyyətə malik olur. Bu hakimiyyətin həcmi və həddləri dəqiq surətdə müəyyənləşdirilir.

3. Vəzifəli şəxslərin qərarları və hərəkətləri formal şəkildə təsbit olunmuş qayda və təlimatlar sistemi ilə idarə olunur. Belə inzibati təşkilatlarda fəaliyyət bu ümumi təlimatların konkret hallara (situasiyalara) tətbiqi deməkdir.

Təlimatlar fəaliyyətdə müəyyən yeknəsəklik yaratsa da, bütövlükdə hakimiyyət strukturu ilə birgə fəaliyyətin müxtəlif növlərini əlaqələndirməyə, təşkilatın sabitliyini təmin etməyə imkan verir.

4. Formal təşkilat xüsusi inzibati heyətə malikdir. Onun vəzifəsi təşkilatın normal işini, hər şeydən əvvəl onun rabitə kanallarının fəaliyyətini təmin etməkdir. Əgər istehsal heyəti əsas məqsədlərə çatmaqda birbaşa (bilavasitə) iştirak edərsə, inzibati heyət bu işdə yalnız vasitəli (bilvasitə), yəni təşkilatın fəaliyyətinin təmin olunmasına yardım göstərmək yolu ilə iştirak edir.

5. Vəzifəli şəxslər müştərilərlə və digər vəzifəli şəxslərlə təmaslarında şəxssizlik yөнəmini rəhbər tutmalıdırlar. Hər bir əməkdaş bütün şəxsi mülahizələrini kənara qoymalı və tam emosional qərəzsizlik mövqeyində dayanmalıdır. Tabeliyində olanlarla da məhz bu cür davranmaq zəruridir. Münasibətlərin belə rəsmi olmasının səbəbi iyerarxiik səviyyələr, vəzifəli şəxslərlə onların müştəriləri arasında sosial məsafənin qorunub saxlanılmasının zəruriliyidir.

6. Təşkilat tərəfindən əməkdaşların muzzla tutulması onların xidmət üzrə irəli çəkilməsini nəzərdə tutur. Böyüklüyə və ya uğurlu fəaliyyətə görə irəliyə çəkmə sistemi mövcud olmalıdır. Muzzla tutulma siyasi, ailə və digər əlaqələrə deyil, fəaliyyətdəki keyfiyyətlərə əsaslanır. Adətən vəzifəli şəxslər vəzifələrə seçilmirlər, onlar təyin edirlər. Buna görə də onlar hər hansı qrupdan yox, yuxarı pillədə duran rəislərdən asılı olurlar. Qulluqçular işdən əsassız olaraq azad edilməkdən mühafizə olunmalıdırlar.

M. Veber hesab edirdi ki, formal strukturun bu cəhətləri təşkilatın yüksək səmərəliliyini təmin edə bilər. Başqa sözlə, formal struktur səmərəlilik (rasionallıq) prinsipləri üzərində qurulmalı, şəxssizlik münasibətlərini möhkəmləndirməli və ilk növbədə yuxarıdan aşağıya idarəetmə təsirlərinin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir.

Peşəkarlığın artması və informasiya texnologiyaları

nın inkişafı prosesləri müasir formal təşkilatın fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislər avtoritetlər iyerarxiyasına bağlanırlar, adətən orta ixtisaslı işçilərdən daha çox səlahiyyətə malik olurlar. Təbii ki, bu hal bürokratik iyerarxik strukturun bürokratik təbiətini aradan qaldırır və daha çevik idarəetmə sisteminin yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, informasiya texnologiyaları aşağı ixtisaslı işçiləri sıxışdırıb çıxarır və onların gördüyü işlərin bir hissəsini maşınların öhdəsinə verir. Buna görə əminliklə demək olar ki, əgər mexanikləşdirmə standartlaşmaya doğru aparırsa, informasiyalaşdırma təşkilatın çevikliyinə doğru aparır.

Formal strukturun fərqli olaraq, qeyri-formal struktur aşağıdan başlayaraq yuxarıya istiqamətlənməklə qurulur və hər şeydən əvvəl, öz-özünə təşkil proseslərinin nəticələrini təsbit edir (məhkəmləndirir). O, işçilərin şəxsi xüsusiyyətlərini və real insanlar arasındakı (vəzifəli arasında yox) münasibətləri əks etdirir. Bu halda bir çox normalar situasiya xarakteri daşıyır ki, bu da qeyri-formal strukturunu çevik və mütəhərrik edir.

Qeyri-formal struktur özündə həm formallaşmış xidməti və işçi əlaqələri, həm də insanların ünsiyyəti zamanı yaranan sosial, psixoloji asılılıqları ehtiva edir. Münasibətlərdə qarşılıqlı rəğbət və antipatiyalar, sosial-etnik amil, yaş, peşə və s. ilə bağlı amillər əhəmiyyətli rol oynayır.

Təşkilatda qeyri-formal strukturun əmələ gəlməsi bir sıra səbəblərlə şərtlənir. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

- təşkilatda sosial münasibətlərin tam məcmusunu formallaşdırmağın mümkünsüzlüyü;
- təşkilatın strukturunda konkret insanların özünə-məxsus (spesifik) xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini nəzərə almaq zərurəti;
- xarici mühitin dəyişməsinə təşkilatın reaksiya vermək zərurəti;
- təşkilatda gözlənilməyən situasiyaların (vəziyyətlə-

rin) yaranmasının və meydana çıxan problemlərin həlli üçün yeni yanaşmaların tələb olunmasının qaçılmazlığı.

Real olaraq qeyri-formal struktur qeyri-formal qrupların şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu qruplar formal cəhətdən məhkəmlənmiş bölmələrə çox oxşadırlar. Onların öz liderləri, öz iyerarxiyaları vardır. Geniş açıqlanmayan həvəsləndirmələr və sanksiyalar (cəzalar) sistemi ilə qüvvətləndirilmiş yazılmamış davranış qaydaları və normaları fəaliyyət göstərir. İstənilən təşkilatda şayələr və məxfi məlumatlar şəklində qeyri-formal kommunikasiya (rabitə) mövcuddur və bəzən bu, rəsmi məlumata nisbətən həqiqətə daha çox yaxın olur.

İnsanları qeyri-formal qruplara daxil olmağa çox vaxt aşağıdakı səbəblər sövq edir:

1. Mənsubiyyət hissənin təmin olunması; belə ki, təşkilat formalarının çoxu insanları bilərəkdən sosial təmaslarından məhrum edir.

2. İş yoldaşları tərəfindən yardımın zəruriliyi. İdeal halda tabelikdə olanlar heç nədən çəkinib – utanmadan özlərinin birbaşa (bilavasitə) rəhbərlərinə müraciət etmək imkanına malik olmalıdırlar. Əgər bu baş vermirsə, rəis öz tabeliyində olanlarla qarşılıqlı münasibətini diqqətlə araşdırıb qaydaya salmalıdır.

3. İnsanın mühafizə olunmağa can atması. İnsanlar həmişə yəqin etmişlər ki, güc birlikdədir. Onlar özlərini xarici mühitin yad təsirlərindən qorumaq üçün müəyyən icmalarda birləşirdilər. İndi isə öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqlarında və s.-də birləşirlər.

4. İnsanların bir-biri ilə ünsiyyətdə olma tələbatı. İnsanlar onların ətrafında nələrin baş verdiyini, xüsusilə də əgər bunlar onların mənafeələrinə toxunursa, bilmək istəyirlər. Lakin formal təşkilatlarda daxili təmaslar olduqca zəifdir. Qeyri-formal təşkilat məlumat əldə etmək üçün qeyri-formal kanallara yol açır.

5. İnsanların rəğbət bəslədikləri şəxslərə yaxın olmaq

arzusu.

Həm formal, həm də qeyri–formal təşkilatlar real sosial nizama öz töhfələrini verirlər, bir-birini tamamlayır, təşkilatdaxili əlaqələri zənginləşdirir və təkmilləşdirirlər. Strukturların qarşılıqlı təsirinin sinergetik effekti münasibətlərin müvafiq dərəcədə formallaşdırılması ilə təmin olunur. Bunlar da öz növbəsində həll edilən təşkilati məsələlərin xarakteri ilə müəyyən edilir. Burada ümumi yaxınlaşma meyli belədir: yaradıcılığın rolu yüksək olduqca, daha çox çeviklik göstərməli, dəyişmiş şəraitə uyğunlaşmaq bacarığı tələb olunduqca, hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərindən daha fəal istifadə edilməli, təşkilatın strukturu isə nisbətən az formallaşmış olmalıdır.

XI FƏSİL

SOSIAL NƏZARƏT

1. Sosial nəzarətin məzmunu və funksiyaları

Sosial nəzarət mürəkkəb, birmənalı izah edilməyən ictimai hadisədir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi-sosioloji fikir tarixində bu problemə müxtəlif cür yanaşılmışdır. Bütün görkəmli sosioloqlar bu problemin araşdırılmasına öz töhfəsini verməyə səy göstərmiş, maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Sosial nəzarət cəmiyyətin fəaliyyətində, inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, insanın, sosial qrupların davranışı, həyat tərzi ilə əlaqədar ən müxtəlif prosesləri əhatə edir.

Sosial nəzarət termini elmi dövriyyəyə fransız sosioloqu və kriminoloqu Qabriel Tard (1843-1904) tərəfindən daxil edilmişdir. O, əvvəlcə sosial nəzarəti cinayətkarın ictimai fəaliyyətə qayıtması vasitəsi kimi nəzərdən keçirmişdir. Sonralar o, həmin anlayışın məzmununu genişləndirərək, onu şəxsiyyətin sosiallaşmasının mühüm amillərindən biri kimi izah etmişdir.

Q.Tardın təsiri altında sosial nəzarət nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanmasında iki Amerika sosioloqunun xüsusi xidmətləri qeyd olunmalıdır.

Birincisi, Amerika sosiologiyasının və sosial psixologiyasının banilərindən biri sayılan Edvard Rossdur (1866-1951). E.Ross belə hesab edirdi ki, sosial nəzarət «sağlam» sosial qayda yaratmaq məqsədilə fərdin davranışına cəmiyyətin məqsədyönlü təsiridir. Onun fikrincə, belə sağlam qayda məlum cəmiyyətdə fərdlərin hansı tipinin ən geniş yayılmasından asılıdır. Məsələn, E.Ross Qərbi Avropa, Amerika, slavyan, indus və s. tipləri ayırd edir və üstünlüyü əvvəlkilərə verir. O. qeyd edir ki, sosial nəzarət uzunmüddətli

tarixi inkişafın məhsuludur, yalnız xüsusi mülkiyyət zəminində mümkün ola bilər.

İkincisi, Çikaqo məktəbinin bünövrəsini qoyanlardan biri Robert Parkdır (1864-1944). Məlum olduğu kimi, Çikaqo məktəbi sosial elmlərdə ilk məktəblərdən biridir. O, 1915-1935-ci illərdə Amerika sosiologiyasında üstün mövqeyə malik olmuş, ümumiyyətlə sosiologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdir. Bu məktəb dünyada ilk sosiologiya fakültəsinin bazasında formalaşmış, ən müxtəlif sosial problemlərin, o cümlədən sosial nəzarət probleminin işlənməsində dərin iz buraxmışdır. Həmin məktəbin liderlərindən olan R.Park belə hesab edirdi ki, sosial nəzarət sosial qüvvələrlə insan təbiəti arasında müəyyən nisbəti təmin edən vasitədir. O, sosial nəzarətin üç formasını ayırd edirdi: elementar (əsasən məcburi) sanksiyalar; ictimai rəy; sosial institutlar.

R.Laper sosial nəzarət nəzəriyyəsini maraqlı tədqiqatları ilə zənginləşdirmişdir. Laperin fikrincə, sosial nəzarət elə bir vasitədir ki, onun köməyi ilə fərd mədəniyyəti mənimsəyərək, nəsil-dən-nəslə ötürür. Fərdi səviyyədə sosial nəzarət fərdlə konkret situasiya arasında vasitəçi rolunu yerinə yetirir. R.Laper belə bir nəticəyə gəlir ki, sosial nəzarətin müxtəlif tipli cəmiyyətlərdə fəaliyyət göstərən üç universal mexanizmi vardır: 1. Fiziki sanksiyalar (qrup normalarını pozmağa görə fərdin cəzalandırılması). 2. İqtisadi sanksiyalar (cərimə, qorxutma və s.). 3. İnzibati sanksiyalar.

Cəmiyyətdəki institutların möhkəmləndirilməsində sosial nəzarət mexanizmi mühüm rol oynayır. Eyni ünsürlər – insanların davranış qaydaları və normaları həm sosial institutlara, həm də sosial nəzarət sistemində daxil olur. Bu qaydalar və normalar fərdlərin davranışını təsbit edir və standartlaşdırır. Görkəmli Amerika sosioloqu T.Parsons (1902-1979) qeyd edirdi ki, «sosial nəzarət ayrı-ayrı şəxslərin, sosial qrupların davranışında və fəaliyyətində ola biləcək... kənarlaşma meyillərinin qarşısını alır». Sosial nəzarət sayəsində

cəmiyyətdəki mövcud mədəniyyətin ayrı-ayrı fərdlər, sosial qruplar və təbəqələr tərəfindən mənimsənilməsi prosesi intensivləşir; insanların qarşılıqlı əlaqələri uzlaşdırılır, ictimai sistemin sahmanlı, nizamlı fəaliyyəti təmin olunur. Nəticə etibarilə insanların mütləq əksəriyyəti etdiyi hərəkətlərin müqabilində onu nə gözlədiyini irəlilədən bilir, fəaliyyətinin mümkün nəticələrini dərk edir.

Faktlar göstərir ki, cəmiyyətdə hər bir şəxs, hər bir sosial qrup, onların fəaliyyəti sosial nəzarətin bu və ya digər formaları, növləri, nümunələri ilə əhatə olunmuşdur. Şəxsin, qrupun özünün daxilindən, yaxın əhatəsindən başlayaraq onları müxtəlif nəzarət sistemləri əhatə edir. Siyasi-hüquqi sistem, ictimai əxlaq, adət və ənənələr, peşə-vəzifə sistemi, ailə və s. bu qəbildəndir. Bu sistemlər qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlıdır: cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində və məqamlarında həmin sistemlərin rolu dəyişilə bilər. Lakin bütün hallarda (istər az-çox sabit dövrlər, istərsə də kəskin təzadların, sarsıntıların gücləndiyi dövrlər olsun) sosial nəzarət sistemi mövcud olmalı, insanların davranışına və fəaliyyətinə öz təsirini göstərməlidir.

Sosial nəzarət sistemin özünü-tənzimləməsinin elə üsuludur ki, həmin sistemi təşkil edən ünsürlərin sahmanlı qarşılıqlı təsirini normativ (o cümlədən hüquqi) baxımdan nizamlamaq vasitəsilə təmin edir. Sosial nəzarətin istiqaməti və məzmunu məlum sosial sistemin tarixən şərtlənmiş sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi-ideoloji, əxlaqi və digər sosial-mədəni xarakteristikalarından asılıdır.

Sosial nəzarət fərdlərin davranışına cəmiyyət tərəfindən nizamlayıcı təsirlərin daha ümumi sisteminin bir ünsürüdür. Bu təsir formasının fərqləndirici xüsusiyyəti nizamlılıq, formallaşdırılma, fərdə verilən tələblərin qətiliyi, normativliyi, sanksiyalarla təminatıdır. Sosial nəzarət sistemi sosial normalardan istifadə edir: həmin normalar ideologiyada, fəlsəfi-etik baxışlarda, bədii yaradıcılıqda və s. öz əksini tapır.

Sosial nəzarət sistemi bir sıra Qərb sosioloqlarının əsərlərində aqressiv davranış üzərində nəzarət vəzifəsi ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir. Bu cür nəzarət fərdin sosiallaşması kimi ümumi prosesin bir hissəsi olaraq araşdırılır. Aqressiv davranış problemi isə öz növbəsində daha geniş problemə – kənarçıxan (deviant) davranış probleminə daxil edilir. Belə yanaşma sosial nəzarətin yaranmasının sosial-mədəni dinamikasını aşkara çıxarmaq cəhdləri ilə bağlıdır. Əslində sosial nəzarət problemi daha çox yığnaq psixologiyasına dair əsərlərdə kortəbii qrup davranışı üzərində nəzarət metodlarının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olaraq öyrənilir. Bu halda ustanovkaların tədqiqinə, qeyri-formal qrupların nəzarətedici roluna və s. xüsusi diqqət yetirilir. Bu qəbildən olan tədqiqatlarda fərdə sosial nəzarətin obyektini, sosial struktur təşəkküllərinə isə nəzarətedici və məcbureddici qüvvə rolunu ayırılır. Sosial nəzarət mexanizmi barəsində belə təsəvvür birtərəflidir. Əslində sosial nəzarət prosesində fərdlə cəmiyyət öz arasında toqquşur. Lakin onların qarşılıqlı təsiri olduqca mürəkkəb xarakter daşıyır; fərdi keyfiyyətlərin sosial standartlara sadəcə «bənd edilməsi» məsələyə dərin-dən nüfuz edilməməsini sübut edir.

Ölkədə hər bir şeyin öz axarı ilə getməsi üçün insanlar müəyyən qardalara əməl etməlidirlər. Sosial nizam ən azı adamların əksəriyyəti tərəfindən ümumi normalara əməl olunmasını tələb edir. Sosial nizam olmasa, insanların qarşılıqlı fəaliyyəti əsil problemə çevrilər, onların gözləmələri isə mənasızlaşardı. Cəmiyyət öz üzvlərinin fəaliyyətinin uyğunluğuna əsaslı sosial normalarla, sosial nəzarətin köməyi ilə təminat verməyə çalışır. Bəs sosial nəzarət necə başa düşülməlidir? Sosial nəzarət «cəmiyyət həddlərində insanların davranışını müəyyən edən metodlar və strategiyalardır».¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial nəzarətin mahiyyəti və rolu müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qiymət-

¹ Волаков Ю.Г., Добренаков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология. М., 2005. с. 196.

ləndirilmir. Məsələn, funksionalistlər sosial nəzarətin hər şeydən əvvəl yuridik aktlarda ifadə olunduğunu vurğulayır, onu ladüd tələb kimi nəzərdən keçirirlər; sosial nəzarət olmazsa, cəmiyyətin salamat qalması və yaşaması mümkün deyildir. Əgər əhali ictimai davranış standartlarına əməl etməkdən imtina etsə, institusional sistemin fəaliyyəti pozular, dağılıb gedər. Bu səbəbdən funksionalistlər xaosu səmərəli sosial nəzarətin alternativini hesab edirlər. Konflikt nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə qeyd edirlər ki, sosial nəzarət hakimiyyətdə təmsil olunan sosial qrupların mənafeləri naminə cəmiyyətdəki bütün digər qrupların ziyanına olaraq həyata keçirilir; həm də bu zaman heç bir sosial struktur neytral mövqedə qala bilməz. Ona görə də vəzifə mühafizə üçün sosial nəzarət metodlarından və instrumentlərindən istifadə etməklə institusional strukturlara sosial həyatın nemətlərini və imkanlarını ədalətsiz bölüşdürməyə şərait yaradan mexanizmləri aşkar etməkdən, optimal addımlar atmaqdan ibarətdir.

Sosial həyatda sosial nəzarət proseslərinin üç əsas tipi fəaliyyət göstərir:

1. Fərdləri öz cəmiyyətinin normativ gözləmələrini interiorizasiya etməyə sövq edən proseslər.
2. Fərdlərin sosial təcrübəsini təşkil edən proseslər.
3. Müxtəlif formal və qeyri-formal sosial sanksiyalar tətbiq edən proseslər.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyət üzvləri fasiləsiz surətdə sosiallaşma prosesini keçirlər. Onlar bu proses sayəsində təfəkkürün, hiss və davranışın elə sistemlərini mənimsəyirlər ki, onlar məlum cəmiyyətin mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Uşaq yaşlarında digər adamların gözləmələrinə uyğunluq hər şeydən əvvəl xarici nəzarət proseslərinin məhsuludur. Yaşa dolduqca insanın davranışı getdikcə daha artıq də-rəcədə daxili tənzimləyicilərlə idarə olunur. Bu tənzimləyicilər çox funksiyalar yerinə yetirirlər, halbuki onlar əvvəllər uşaq yaşlarında xarici nəzarət mexanizmləri vasitəsilə yerinə

yetirilirdi. Interiorizasiya prosesi belə baş verir: fərdlər cəmiyyətdə üstün olan davranış standartlarını öz şəxsiyyətinə «hopdururlar». İnsan bu standartları çox zaman düşünmədən, müəyyən suallar vermədən, qeyd-şərtsiz özünün «ikinci naturası» kimi qəbul edir. İnsan qrupun həyatına daha dərinədən nüfuz etdikcə, qrupun qaygıları ilə «yükləndikcə» özü haqqında müəyyən təsəvvürlər işləyib hazırlayır; bu təsəvvürlər onun davranışını qrupun normalarına müvafiq surətdə nizamlayır. Qrup üzvlərinin etdiyini etməklə o, öz identikliyi əldə edir. Qrup onun öz qrupuna çevrilir; o, qrupun normalarını öz normaları kimi qəbul edir. Beləliklə, sosial nəzarət özünənəzarətə çevrilir.

Fərdi təcrübənin formalaşmasında və təkamülündə sosial institutların özünəməxsus yeri vardır. Bir qayda olaraq insan mövcud realıq haqqında öz təsəvvürünü sosial problemlərin təsiri altında işləyib hazırlayır. Bu təsəvvürün alternativləri isə cəmiyyət tərəfindən formulə edildiyi tərzdə qararlaşıq. İnsan demək olar ki, xeyli məhdud bir aləmdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə, o, özünün məlum mədəniyyətlə şərtlənmiş sosial əhatəsi həddləri ilə bir növ məhdudlaşır. Ona görə də çox zaman insan alternativ standartların mövcudluğu imkanını ağıma belə gətirmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin əksər hissəsi adətən yaşadığı cəmiyyətin normalarına riayət edir, çünki bilir ki, əks halda onu cəza gözləyir. Ətrafdakılar qaydaları pozan adamlara rəğbət göstərmir, bəzən çox kəskin, hətta düşmənçsinə yanaşırlar. Normalardan çıxma hallarının nəticələri həbs, hətta ölüm ola bilər. Normalara riayət olunması isə bəyənilir, populyarlıq, nüfuz və s. kəsb edir. Elmi ədəbiyyatda birinci halı nonkonformizm, ikinci halı isə konformizm adlandırırlar. Bu halda qeyd olunur ki, insanlar nonkonformizmin xeyirsizliyini və konformizmin üstünlüklərini olduqca tez dərk edirlər.

Bəs sosial nəzarət cəmiyyətdə hansı funksiyaları yerinə yetirir?

Bəzi mənbələrdə sosial nəzarətin sabitləşdirici və məqsədli funksiyalarından bəhs edilir. Zənnimizcə, ikinci funksiya dəqiq ifadə olunmamışdır. Əslində məqsədlilik sosial nəzarətin bütün təzahürlərinə, növlərinə xas olmaqla onun istiqamətini səciyyələndirir. Bundan əlavə, məqsədlilik sabitləşdirici funksiyanın məzmununu da əhəmiyyətli dərəcədə ifadə edir.

Bəzi mənbələrdə isə sosial nəzarətin mühafizəedici və sabitləşdirici funksiyaları göstərilir. Zənnimizcə, məsələnin belə qoyuluşu daha məntiqlidir. Ona görə də bu funksiyaları bir qədər müfəssəl nəzərdən keçirək.

Sosial nəzarətin mühafizəedici funksiyası məlum sistemin tarixən şərtlənmiş sosial-iqtisadi, sosial-siyasi, sosial-hüquqi xarakteristikalarından, onun tarixi inkişaf prosesində yerindən asılıdır. Sosial nəzarətin sabitləşdirici funksiyası isə hökmran sosial münasibətlərin, sosial strukturların (qrup, sinif, dövlət) təkrar istehsalında təzahür edir.

Sosial nəzarətin hər iki funksiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Bu əlaqəni aydın təsəvvür etmək üçün belə bir sadə misala müraciət edək. Cəmiyyətdə sosial nəzarət sistemi vətəndaşların hüquqlarının reallaşmasını təmin edirsə, deməli, onların hüquqları qorunur, mühafizə edilir. Hüquqların qorunması isə cəmiyyətin sabitliyini təmin edən çox mühüm amillərdən biridir. Sabitlik möhkəmləndikcə hüquqlar daha da dolğunlaşmaq, real məzmun kəsb etmək imkanı qazanır.

Məlum olduğu kimi, hüquqlar müvafiq vəzifələrdən ayrılmazdır. Hüquqlar insanın nə edə biləcəyini müəyyənləşdirirsə, vəzifələr onun nə etməli olduğunu ifadə edir. Həm hüquqlar, həm də vəzifələr insanın davranışını müəyyən həddlərlə məhdudlaşdırır. Hüquq vəzifəni, vəzifə isə hüququ nəzərdə tutur. Onlar bir-birindən ayrı düşəndə sosial struktur deformasiyaya uğrayır. Məsələn, qədim dünyada qulun statusu ancaq vəzifələri nəzərdə tuturdu; onun demək olar ki, heç bir hüququ yox idi. Totalitar cəmiyyətlərdə hüquq-

larla vəzifələr qeyri-simmetrikdir: belə ki, hökmdarın və yüksək vəzifəli şəxslərin hüquqları maksimum, vəzifələri isə minimum həddədir. Demokratik cəmiyyətlərdə isə hüquq və vəzifələr daha çox simmetrikdir. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, sosial strukturda hüquq və vəzifələrin nisbəti cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə fəal təsir göstərən amildir. Hüquqlar əslində «bəşəriyyətin sivilizasiya yolu ilə uzunmüddətli və mürəkkəb hərəkətinin nəticəsidir».¹ Bu prosesdə vəzifələr də dəyişilmiş, yeni məzmun kəsb etmişdir.

Sosial nəzarət elə xüsusi mexanizmdir ki, o, hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə etməklə ictimai nizamı təmin edir. Bu, çox mürəkkəb, çoxşaxəli bir prosesdir. Həmin prosesin normal cərəyanı hakimiyyətlə yanaşı, sosial normalara, sanksiyalara möhtacdır.

Sosial nəzarətin mühafizəedici və sabitləşdirici funksiyalarının reallaşması sayəsində adi vətəndaşların həyat fəalliyəti təmin olunur. Sosial nəzarətin instrumentləri, metodları son dərəcə rəngarəngdir: münasibətlərin təkbətək aydınlaşdırılması, psixoloji təzyiq, fiziki zorakılıq, iqtisadi məcburiyyət və s. Nəzarət metodları sərt, yumşaq, birbaşa (bilavasitə) və vasitəli ola bilər. Bu metodların kəsişməsi də mümkündür: birbaşa sərt, birbaşa yumşaq, vasitəli sərt, vasitəli yumşaq.

Sosial nəzarətin müxtəlif növlərinin, tiplərinin və formalarının insana təsiri bir-birindən fərqlidir. Bu baxımdan görkəmli sosioloq P.Bergerin sosial nəzarət konsepsiyası diqqətə cəlb edir. P.Bergerin fikrincə, insan müxtəlif konsentrik dairələrin mərkəzində dayanır. Həmin dairələrin hər biri sosial nəzarətin yeni sistemidir, onun müəyyən növünü, tipini və formasını təmsil edir. P.Berger 5 dairə – 5 sistem müəyyənləşdirir:

1-ci dairə – ən xarici və ən böyük dairə siyasi-hüquqi sistemdir. Bu sistem qüdrətli dövlət aparatı ilə təmsil olunmuşdur. Onun qarşısında, demək olar ki, hamı gücsüzdür. Dövlət vergilər toplayır, vətəndaşları hərbi xidmətə çağırır, onları özünün sonsuz qaydalarına tabe olmağa məcbur edir, zəruri hesab

etdikdə azadlıqdan, hətta həyatdan məhrum edir.

Mərkəzə – insana doğru irəlilədikdə 2-ci dairə – insana maksimum təzyiq göstərən ictimai əxlaqdır, adət və ənənələrdir. Bizim mədəniyyətimizə əslində hamı nəzarət edir: polis, valideynlər, qohumlar, tanışlar, dostlar və s. Onlardan hər biri öz manerasına uyğun olaraq, öz səlahiyyətləri dairəsində sosial nəzarət instrumenti tətbiq edir.

Yuxarıdakı iki dairəni böyük məcburiyyət dairələri adlandırmaq olar. Bu dairələrdə fərd cəmiyyətin digər üzvləri ilə birlikdə olur.

Lakin nəzarətin kiçik dairələri də mövcuddur (3-5-ci dairələr). 3-cü dairə – peşə sistemidir. İnsan iş yerində çoxsaylı təlimatlarla, peşə vəzifələri ilə, məhdudiyətlərlə və s. ilə üzləşməli olur. Onlar insana nəzarətəddici (çox zaman olduqca sərt) təsir imkanlarına malikdir. Məsələn, biznesmenlərə lisenziya verən təşkilatlar, işçi-peşə birlikləri, həmkarlar təşkilatları nəzarət edirlər. Kolleqa və əməkdaşlar tərəfindən qeyri-formal nəzarətin müxtəlif üsullarını da buraya əlavə etməliyik. Peşə sistemi (peşə və vəzifə) əslində fərdin qeyri-istehsal həyatında nəyi edib-etməməsini də əhəmiyyətli dərəcədə həll edir.

4-cü dairə – sosial nəzarətin müstəqil sistemi olan ictimai mühitdir. Bu mühit uzaq və yaxın, tanış olmayan və tanış olan adamları əhatə edir. Ətraf mühit insana öz tələblərini verir: bunlar hadisələrin geniş dairəsini əhatə edən yazılmamış qanunlardır, qeyri-formal tələblərdir. Bu tələblər geyinmək və danışmaq manerasını, estetik zövqləri, siyasi və dini əqidələri, hətta özünü stol arxasında aparmaq manerasını da əhatə edə bilər.

5-ci, sonuncu dairə – ailə və şəxsi dostlar dairəsidir. Bu dairə fərdin xüsusi həyatının cərəyan etdiyi sahədir. Burada fərdə sosial, daha dəqiq desək, normativ təzyiq azalmır, əksinə, artır. Məhz bu dairədə fərd ən mühüm sosial əlaqələr qurur. Bu dairənin psixoloji yükü daha böyükdür. P.Berger qeyd edir ki, rəis sizi işdən çıxarıb mövcudluq vasitələrindən

¹ Кравченко А.И. Социология. М., 2005, с. 223.

məhrum edərsə, bu, xalis iqtisadi fəaliyyətdir. Lakin işdən çıxarılma evin qadınının, uşaqların hissiyyatına təsir göstərərsə, həmin iqtisadi fəaliyyətin psixoloji nəticələri sarsıdıcı ola bilər. Nəzarətin digər sistemlərindən fərqli olaraq, yaxınların, ailənin təzyiqi ilə məqamda üzə çıxma bilər ki, fərd ona hazırlıqlı deyildir. İşdə, nəqliyyatda, ictimai yerlərdə insan bir qayda olaraq, daha ehtiyatlıdır və təhlükəni qarşılaşmağa potensial surətdə hazırdır. Qeyd etdiyimiz sonuncu dairənin daxili hissəsini, özəyini qadınla kişi arasındakı intim münasibətlər təşkil edir. İnsan məhz intim münasibətlərdə özünün çox mühüm hissələrinə kömək axtarır. Bu əlaqələri qiymətləndirməmək özünü itirməklə risk etmək deməkdir.

Konsentrik dairələrin mərkəzində olan insan öz vəziyyətini nəzərə alaraq, kimə güzəştə getməyi, kimə tabe olmağı, kimi yola gətirməyi və s. götür-qoy edir və nəhayət, bu qənaətə gəlir ki, cəmiyyət özünün bütün əzəməti, qüdrəti ilə onu sıxır. Bu qənaət onun sonrakı fəaliyyətinin daha nizamlı, daha tarazlı olmasına kömək edir.

Sosial nəzarətin məzmununun və funksiyalarının nəzərdən keçirilməsi nəzəri-metodoloji baxımdan əhəmiyyətli olan başqa bir problemi – sosial nəzarətin strukturunu araşdırmağı zəruri edir.

2. Sosial nəzarətin strukturunu

Sosial nəzarət insanların davranışını sosial cəhətdən tənzimləməyin və ictimai qayda yaratmağın xüsusi mexanizmidir. Elmi ədəbiyyatı araşdırdıqda məlum olur ki, bu mexanizmin strukturunu birmənalı izah edilmir. Bəziləri sosial nəzarəti dinamik model kimi nəzərdən keçirir və onun aşağıdakı üsullərini qeyd edirlər:

- fərd;
- sosial birlik (qrup, sinif, cəmiyyət);
- fərdi (nəzarət olunan) fəaliyyət;

- sosial (nəzarətədi) fəaliyyət.

Zənnimizcə, bu struktura müəyyən dərəcədə haqq qazandırmaq olar. Çünki sosial nəzarət əslində fərdin, sosial qrupun və onların rəngarəng fəaliyyətinin zəminində bütöv, dinamik sistem kimi çıxış edə bilər. Lakin sosial nəzarətin belə başa düşülməsində müəyyən natamamlıq hiss olunur. Belə ki, əvvəla, həm fərd, həm də sosial qrup sosial nəzarətin subyekti ola bilər. İkincisi, həm fərdi fəaliyyət, həm də sosial fəaliyyət nəzarət olunan və nəzarətədi xarakter kəsb edə bilər. Başqa sözlə, fərdi fəaliyyət heç də həmişə nəzarət olunan fəaliyyət, sosial fəaliyyət isə heç də həmişə nəzarətədi fəaliyyət deyildir. Konkret situasiyalarda vəziyyət dəyişə, başqalaşa bilər.

Görünür, müəlliflər təklif olunan strukturun natamamlığını hiss edərək, iki məqamın nəzərə alınmasını vacib sayırlar:

Birincisi, fərdi fəaliyyətlə sosial fəaliyyətin qarşılıqlı münasibəti məsələsidir. Müəlliflərin fikrincə, fərdi fəaliyyətlə sosial fəaliyyətin qarşılıqlı münasibəti nəzarət olunan və nəzarətədi fəaliyyət kimi başa düşülsə də, qarşılıqlı təsir prosesinin xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, həmin münasibət müqabil əlaqəsi olmayan biristiqamətli nəzarət kimi başa düşülməməlidir. Sosial nəzarətədi fəaliyyət aktı fərdi nəzarət olunan davranışa reaksiya kimi sosial nəzarət sistemində qoşularaq, öz növbəsində sosial stimulyasiya funksiyasını yerinə yetirir (bu pozitiv və ya neqativ ola bilər), fərdi fəaliyyətin sonrakı aktlarının xarakterini irəlicədən müəyyən edə bilər. Nəticədə fərdi fəaliyyət aktları sosial fəaliyyətə reaksiya kimi çıxış edir.

İkincisi, sosial nəzarət sistemi üsullərinin qarşılıqlı təsirinin sosial-psixoloji xarakterli bir sıra mühüm xarakteristikalardan asılı olmasıdır. Həmin xarakteristikalar sırasına ilk növbədə sosial persepsiya, qavrayış ustanovkası aid edilir. Eyni bir sosial reallığı fərd (fərdi persepsiya) və sosial qrup (qrup persepsiyası) məhz həmin prizmadan qavrayır. Situasiyanın qiymətləndirilməsi və qavramanın xarakteri

əsasında fərdin və müvafiq sosial qrupun özünüqiymətləndirməsi formalaşır.

Elmi ədəbiyyatda sosial nəzarətin strukturunun 3 başlıca ünsürdən ibarət olması fikri geniş yayılmışdır:

1. hakimiyyət;
2. normalar;
3. sanksiyalar.¹

Zənnimizcə, bu nöqteyi-nəzər mahiyyəti daha dəqiq əks etdirir.

Əvvəlcə qeyd edək ki, sosial nəzarət və hakimiyyət bir-biri ilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Bu anlayışlardan hansının daha geniş, hansının daha məhdud olmasını demək cəttindir. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki hakimiyyət daha geniş anlayışdır; o, nəzarəti özünün bir funksiyası kimi ehtiva edir. Bu fikir o halda doğrudur ki, söhbət təşkilatdan gedir. Lakin söhbət cəmiyyətdən getdikdə vəziyyət dəyişir: sosial nəzarət anlayışı daha geniş məzmun kəsb edir, hakimiyyət isə nəzarəti həyata keçirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Çünki hökumət, parlament, kütləvi informasiya vasitələri, sınavi vətəndaşlar və s. sosial nəzarətin həyata keçirilməsində özünəməxsus yer tuturlar. Hakimiyyət sayəsində normalar yaratmaq (məsələn, hüquqi qanunlar və ya davranış qaydaları), habelə onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət qoymaq, səmərəli sanksiyalar sistemi tətbiq etmək mümkün olur. Hakimiyyət əslində əhatəedici anlayış kimi təzahür edir, sosial nəzarətin digər iki çox mühüm ünsürünü – normaları və sanksiyaları sıx birləşdirə bilir.

Diqqət yetirsək, aydın müşahidə etmək olar ki, əslində cəmiyyətin hər bir üzvü öz üzərinə müəyyən hakimiyyət funksiyaları götürür. Məsələn, yaşlı adam zibili küçəyə atan bir cavana irad tutursa, o, bir növ hakimiyyət funksiyası təzahür etdirir. Lakin polis, məhkəmə, parlament, hökumət, ordu daha böyük hakimiyyətə malikdir. Bu halda hakimiyyət funksiyaları başqasını düz yola dəvət edən yaşlı

adamın hərəkəti ilə müqayisədə daha təsirli, daha realdır. Çünki onların nəinki əmrlər, göstərişlər vermək (sosial normalar yaratmaq) səlahiyyətləri vardır, həm də həmin əmrlərin, göstərişlərin (sosial normaların) icrası üzərində səmərəli nəzarət imkanları mövcuddur.

İstənilən cəmiyyətdə yuxarıların və aşağıların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi gedir. Aşağılar həmişə çalışırlar ki, hakimiyyətə nəzarət etsinlər, onun hər addımını izləsinlər ki, mümkün sui-istifadələrin sayını maksimum azaltsınlar. Azlığın hakimiyyəti isə əksinə, çalışır ki, əhatəedici nəzarətdən yayınsın, daha çox maneələr yaratsın, bir növ keçilməz olsun. Bu mənada yuxarıların və aşağıların mənafeleləri diametral əkslik təşkil edir. Elə cəmiyyətlər var ki, onlar müxtəlif istiqamətli mənafeleləri bərişdirə bilir və elə mexanizmlər və ya institutlar yaradıblar ki, onlar solumun münaqişələr, toqquşmalar, müharibələr nəticəsində dağılmasına imkan verməsinlər. Bəzi cəmiyyətlər isə buna nail ola bilmirlər.

Etiraf etməliyə ki, biz «hakimiyyət» sözündən çox istifadə edirik, lakin onun mənasına lazımınca diqqət yetirmirik. Bu anlayışın məzmunu ilə yaxından tanış olduqda görürük ki, o, heç də birmənalı izah edilmir. Hakimiyyətdən bəhs etdikdə çox zaman siyasəti düşünürük. Əslində isə hakimiyyət adi həyatımızda da hər birimizə aiddir. Əgər biz kiməsə tabe oluruqsa, bunu ona görə edirik ki, o, bizim üzərində hakimiyyətə malikdir. Valideynləri, müəllimləri, polis işçilərini, məşqçiləri və s. xatırlayaq. Onlar müqabil tərəfi vacib, zəruri hesab etdiklərini yerinə yetirməyə məcbur edirlər. Təsadüfi deyildir ki, təsir, nüfuz və ya qüdrət haqqında mühakimələr yürüdürkən çox zaman həmin anlayışlarla məhz hakimiyyəti ifadə edirik.

Görkəmli sosioloq M. Veber hakimiyyəti öz iradəsini digər adamların arzularına, istəklərinə rəğmən qəbul etməyə imkanını və ya qabiliyyətini kimi nəzərdən keçirirdi. Bu və ya digər hərəkəti o zaman hakimiyyətin təzahürü adlandırmaq olar ki, həmin hərəkət insanı nə isə etməyə məcbur

¹ Кравченко А.Н., Тюрина Н.О. Социология управления. М., 2004, с. 320.

edir, sövq edir, halbuki həmin insan öz iradəsi ilə başqa cür hərəkət edərdi. P.Morris isə qeyd edir ki, hakimiyyət sadəcə olaraq kiməsə və ya nəyəyə təsir göstərmək qabiliyyəti deyildir, kiminsə və ya nəyəyə dəyişilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir. prosesdir.

Araşdırmalar göstərir ki, hakimiyyətin təbiətinə dair müxtəlif konsepsiyalar, mövqelər bir-birindən fərqli olsa da, onlardan birinin digərini inkar etməsi qənaətinə gəlmək olmaz. Çünki belə fərqlilik hakimiyyət fenomeninin ayrı-ayrı aspektlərini əks etdirir. Müasir politoloji və sosioloji ədəbiyyatda hakimiyyətin minimum üç aspekti ayrıldıdır:

-Direktiv aspekt. Bu halda hakimiyyət əmrlərin, direktivlərin, sərəncamların yerinə yetirilməsini təmin edən fenomen kimi başa düşülür. Məlum cəmiyyətin yüksək hakimiyyət instansiyasından bəhs edərkən məhz bu mənəni əsas tuturlar. Hakimiyyətin direktiv aspekti adətən aparıcı hesab olunur.

-Funksional aspekt. Bu halda hakimiyyət ictimai idarəetmə funksiyasını reallaşdırmaq qabiliyyəti və bacarığı kimi başa düşülür.

-Kommunikativ aspekt. Bu aspekt nəzərdə tutur ki, hakimiyyət hər iki tərəf (idarə edən və idarə olunan) üçün anlaşılıqlı olan ünsiyyət və dil vasitəsilə reallaşır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məşhur Amerika politoloqu və idarəetmə nəzəriyyəçisi, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Q.Saymon qeyd edirdi ki, kommunikasiasız nə hakimiyyət, nə də təsir mövcud olmazdı. Q.Saymon kommunikasiyanı təkcə nitq qarşılıqlı təsiri kimi yox, bu sözün geniş mənasında başa düşürdü.

Sosial nəzarətin ikinci struktur ünsürü normalardır. Normalar elə tələblərdir ki, onlar cəmiyyətdə özünü düzgün aparmaq üçün nə etmək lazım olduğunu diktə edir. Bu tələblər fərdə və qrupa istiqamətlənməklə nəyi isə etməyə icazə verir, nəyi isə etməyi qadağan edir. Normalar cəmiyyətdə idarəetmə sistemində yüksək qiymətləndirilir: onlar cəmiyyətin

yətin sıx birləşməsində əvəzsiz rol oynayır, ictimai xaosun baş verməsinə mane olur, sabitliyin güclənməsinə kömək edir. Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, normalar hakimiyyətin birinci silahıdır. Həmin normaların icrası üzərində nəzarət isə onun ikinci silahıdır. Bu qənaətlə bütövlükdə razılaşmaq olar. Çünki məhz normalar dəyərlərimizin qoruyucusu, mühafizədir. Hətta davranışın ən sadə normaları da qrup və bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilən cəhətləri özündə əks etdirir. İnsanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onların hər birinin ümumi və spesifik normalar sistemi mövcuddur.

Sosial normalar müvafiq davranış tələbləri, tapşırıqları və gözləmələridir. Sosial normaların meydana gəlməsi və fəaliyyəti, cəmiyyətin sosial-siyasi təşkilində yeri ictimai münasibətlərin nizama salınmasına olan obyektiv tələbatla müəyyən olunur.

Sosial normaların (bunları çox vaxt «ümumi qaydalar» adlandırırlar) meydana gəlməsinin əsasında hər şeydən əvvəl maddi istehsalın tələbatları dayanır. İstehsal, bölgü və mübadilə aktlarının təkrar olunması, yəni sosial qarşılıqlı təsirlərin təkrar olunması elə ümumi qaydaların varlığını tələb edir ki, onlar müvafiq ictimai münasibətlərin iştirakçılarına müntəzəm surətdə həmin qarşılıqlı təsirlərə qoşulmaq imkanı versin. Bunun sayəsində sosial normalar özündə sosial qarşılıqlı təsirlərin mücərrəd modelini təcəssüm etdirir. Bu model fərdlərə imkan yaradır ki, onlar ictimai münasibətlərin digər iştirakçılarının fəaliyyətini irəlicədən görə bilsinlər, öz davranışlarını müvafiq qaydada nizama salsınlar. Bunun sayəsində sosial normalar fərd səviyyəsində onun davranışının ölçüsünə, cəmiyyət səviyyəsində isə həmin davranışın qiymətləndirmə miqyasına çevrilir.

Sosial normalar bir sıra spesifik əlamətlərə malikdir:

-onlar rəsonal baxımdan dərk olunmuş və məntiqi cəhətdən formulə edilmiş qaydalar şəklində ifadə oluna bilər.

Bu halda vasitələr məqsədlərə, yaxın məqsədlər uzaq məqsədlərə və s. tabe edilir;

-sosial normaların əksəriyyəti üçün xarakterik cəhət onların çox zaman ictimai şüurda göstərilən elementlərə (məqsədlər, vasitələr) ayrılmasıdır. Başqa sözlə, onlar bütöv nümunələr, stereotiplər (davranış standartları) kimi mövcud olur, məhz bu cür qavranılır, davranışda təkrar istehsal edilir;

-sosial normaların məzmunu fərdlərin və sosial qrupların real davranışından hasil edilir;

-həmin normaların fəaliyyəti çox zaman kortəbii təzahür edərək, insanların şüurunda heç də həmişə dolğun əksini tapa bilmir;

-sosial normalar insanların davranışını nizama salır, ictimai münasibətlərin ən rəngarəng növlərini tənzimləyir. Bunlar müəyyən normalar iyerarxiyası kimi təşəkkül tapır, sosial əhəmiyyət baxımından fərqlənir və spesifik xüsusiyyətlər kəsb edirlər;

-sosial normalar fəal qarşılıqlı təsirə malik olan fenomenlərdir. Məsələn, siyasi normalar ideoloji sərvətlər sistemi ilə birbaşa bağlıdır, iqtisadi xarakterli normalara təsir göstərir; iqtisadi xarakterli normalar texniki normalara təsirsiz qalmır və s. Ailə münasibətləri və əxlaq sahəsinə aid olan normalar əslində sosial cəhətdən əhəmiyyətli davranış aktlarının bütün məcmusunu əhatə edir. Hüquqi normalar qeyd edilən normaların ən mühümlərini birləşdirir və əlaqələndirir.

İnsanların qarşılıqlı ictimai təsirləri prosesi sosial normaların işlənilib hazırlanması üçün başlıca zəmindir. Təkrar olunan, sabit qarşılıqlı təsirlər müəyyən nizam, qayda yaradılmasını tələb edir, başqa sözlə, ictimai tələbatlarla şərtlənən sosial qarşılıqlı təsirlər müvafiq standartlar işləyib hazırlamağı zərurətə çevirir.

Aydın məsələdir ki, sosial qarşılıqlı təsirlər bir-birindən təcrid olunmuş fərdlər arasında deyil, sosial qruplarda, təbəqələrdə birləşmiş insanlar arasında həyata keçirilir. Sabit sosial təşəkküllərin yaranmasının özü qarşılıqlı təsirlərin ay-

rı-ayrı kateqoriyalarının nizama salınması sayəsində, yeni insan birgəyaşayışının istənilən formaları üçün zəruri olan əsas tələbləri əks etdirən sosial normaların meydana gəlməsi sayəsində mümkün olur.

Sosial normaların institusional xarakteri onlara sosial mənada son dərəcə mühüm xüsusiyyət bəxş edir: onlar nisbi sabitliyə, daimilik xüsusiyyətinə malik olur; əgər onlar hüquqda təsbit edilmişdirsə, ən ümumi xarakter daşıyır. Lakin məhz bu xüsusiyyət onları mobillikdən, yeniləşən sosial-iqtisadi şəraiti nəzərə almaqla özbaşına dəyişilmək imkanından məhrum edir. Dəyişən sosial şəraitlə fərqlilik artdıqca institusional sosial normaların tənzimləyici funksiyasının səmərəliliyi azalır. Başqa sözlə, reallıqdan ayrı düşmək müvafiq normaların sosial səmərəliliyini sarsıdır. Bu şəraitdə ictimai münasibətlər sahəsində spontan olaraq, özbaşına yeni, qeyri-institusional sosial normalar meydana gəlir. Onlar bir tərəfdən dəyişilmiş şəraiti adekvat əks etdirə bilər, digər tərəfdən isə institusional nəzarətdən kənar qalaraq, ümumi məcburilik xarakteri kəsb etmədiyindən legitimləşməyərək, hüquq pozulmalarına və cinayətkarlığa yol açar bilər. Çox zaman müəyyən məhdud, lokal mənada adekvat olan həmin normalar bütövlükdə iqtisadiyyat miqyasında disfunksiyalara gətirib çıxara bilər. İqtisadiyyat isə institusional tənzimləməyə məhz ona görə möhtacdır ki, o, bütün cəmiyyət üçün qarşılıqlı surətdə əlaqəli vahid sistemdir. Normaların belə institutlaşması iqtisadi inkişafın yeni, dəyilmiş obyektiv şəraitinə, hər şeydən əvvəl isə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin yeni, qabaqcıl xarakteristikalarına adekvat olmalıdır.

Sosial nəzarətin strukturunun üçüncü üsürü sanksiyalardır. Sanksiyalar insanların sosial normalara riayət etməsini stimullaşdıran mükafatlandırma və cəzalandırma vasitəsidir.

Etiraf etməliyik ki, sanksiya sözünü işlədəndə adətən daha çox onun neqativ aspektinə diqqət yönəlir. Halbuki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sanksiyalar təkcə cəzayı (ne-

qativ aspekti) yox. həm də mükafatlandırmanı (pozitiv aspekti) nəzərdə tutur. Sanksiyalar sosial normaların qoruyucularıdır. Diqqət yetirsək görürük ki, normalar həm dəyərlər, həm də sanksiyalar tərəfindən müdafiə olunur.

Sosial sanksiyalar bütöv, çoxşaxəli sistemdir. Bu sistem normaların yerinə yetirilməsi üçün, yəni konformizm üçün (onlarla razılışma) mükafatları, normalardan kənara çıxmaya görə, yəni deviantlığa görə cəzaları nəzərdə tutur.

Konformizm (latınca *conformis* – oxşar, uyğun deməkdir) üçün uyğunlaşma, mövcud qaydaları, hökmran rəyləri passivcəsinə qəbul etmək, öz mövqeyinin olmaması, ən güclü təzyiq qüvvəsinə malik istənilən nümunəyə qeyri-tənqidi yanaşma xarakter cəhətdir. Bu halda şəxsiyyət qrupun real və ya təsəvvür olunan təzyiqinə itaətkarlıq göstərir. Lakin unutmamaq olmaz ki, konformizm ümumən qəbul edilmiş qaydalarla zahiri razılıqdır. İnsan daxilən həmin qaydalarla razılışmaya bilər, bu barədə heç kəsə məlumat verməyə bilər. Konformizm sosial nəzarətin məqsədi ola bilər, lakin o, sosiallaşmanın məqsədi deyildir. Çünki sosiallaşma ümumən qəbul edilmiş normalarla daxili razılışmanı, onların «qəbul olunmasını» nəzərdə tutur. Deviantlıq (latınca *deviatio* – kənara çıxma deməkdir) məlum cəmiyyətdə ümumən qəbul edilmiş normaları və qaydaları pozan davranışı ifadə edir. Göründüyü kimi, hər iki davranış tərziləri normalarla bilavasitə bağlıdır.

Sosial sanksiyalar sosial nəzarət sistemində çox mühüm rol oynayır. Öz-özlüyündə normalar heç nəyə nəzarət etmir. Normalara əsaslanmaqla adamların bir qismi digərinin davranışına nəzarət edir. Normalara əməl olunması, habelə sanksiyaların yerinə yetirilməsi bizim davranışımızı məqbul məcraya yönəldir. Bizim hər birimiz yaxşı bilirük ki, mühüm elmi kəşf üçün rəsmi mükafat, ağır cinayət əməli üçün həbs gözlənilir. Biz başqa bir adamdan müəyyən hərəkət gözləyəndə ona ümid edirik ki, o, tək-cə mövcud normaları yox, həm də onun yerinə yetirilməsi (yerinə yetirilməməsi)

üçün müvafiq sanksiyaları da bilir.

Deməli, normalar və sanksiyalar vahid bir tam halında birləşmişdir. Hər hansı bir normalı müşayiət edən sanksiya yoxdursa, onda norma şüara, dəvətə, çağırışa çevrilir, real davranışı nizamlaya bilmir. Bu halda norma sosial nəzarət ünsürü olmaqdan qalır.

Sosial sanksiyaların tətbiqində spesifik məqamlar mövcuddur. Elə hallar olur ki, sanksiyaların tətbiqi kənar şəxslərin iştirakını tələb edir. Elə hallar da olur ki, buna ehtiyac qalmır. Sanksiyaların tətbiqi baxımından spesifik şəraiti aydın başa düşmək üçün iki situasiyanı müqayisə etmək kifayətdir:

1-ci situasiya – işçi başqa bir müəssisədə daha münasib işə getmək istəyir. O, ərizə ilə müdiriyyətə müraciət edir, ilkin sərəncam və ya əmr hazırlanır. Həmin işçinin işdən çıxması müəssisənin (təşkilatın) kadrlar şöbəsi tərəfindən rəsmiləşdirilir.

2-ci situasiya – müəyyən cinayət əməli üçün həbs. Bu situasiya ilkin istintaqı, məhkəmə dinləmələrini, yuxarı instansiyalara verilmiş şikayətlərə baxılmasını və nəhayət, son qərar qəbul olunmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu situasiya uzunmüddətli mürəkkəb proseduraları şərtləndirir.

Sanksiyalara və onların tətbiqinə aid olan bəzi məqamları xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır.

Əvvəla, insanın özünün özünə sanksiyalar tətbiq etməsi heç zaman baş vermir. İnsan müəyyən hadisə və prosesi daxilən təhlil edərək müəyyən qənaətə gəlir: özünü ya təqsirli bilir, ya da təqsirsiz hesab edir. Həmin qənaət özünə münasibətdə sanksiya tətbiqi ilə nəticələnir.

Sanksiyaların tətbiqi insanın özünə doğru istiqamətlənmişsə, daxili təhlil aparılırsa, belə nəzarət formalarını özünə-nəzarət adlandırmaq daha düzgün olardı.

İkincisi, qrup vərdislərini pozanlara tətbiq edilən sanksiyalar az sayda adamların olmasını tələb edir. Bu işə çoxsaylı adamların cəlb olunması nəzarətin təsirliliyini zəiflədə

bilər, lüzumsuz səs-küy doğura bilər.

Beləliklə, sanksiyaların fəal, qüdrətli təsir, nəzarət imkanları vardır. Həmin imkanlardan düzgün, vaxtında və səmərəli istifadə olunmalı, konkret vəziyyət diqqətlə, hərtərəfli araşdırılmalıdır.

3. Sosial nəzarət metodları

Cəmiyyətin, sosial qrupların, müxtəlif sosial təşkilatların sabitliyi belə sosial təşəkküllərin üzvlərinin optimal qarşılıqlı təsirlərini təmin edən xüsusi mexanizmin – sosial nəzarət mexanizminin xarakterindən və səmərəliliyindən asılıdır. İnsanların bu cür təşəkküllərdə birləşməsi iki prinsipial məqamın təsiri altında baş verir.

Birincisi, obyektiv amildir. Bəşəri mövcudluğun fundamental tələbatları sosial praktikanın müxtəlif növlərinin həyata keçirilməsi prosesində səylərin, hərəkətlərin birləşdirilməsini, əlaqələndirilməsini zəruri edir. Bu amilin reallaşması labüddür; onun dərk olunub-olunmaması labüdlüyü aradan qaldırır.

İkincisi, subyektiv amildir. Bu, müxtəlif sosial praktika növlərinə, sosial təşkilat formalarına cəlb olunmuş, qoşulmuş insanlar sayəsində kəsb edilən mənədir, xarakterdir.

Qeyd edilən hər iki amilə müvafiq surətdə istənilən sosial təşkilata xas olan nəzarət mexanizmindən bəhs etmək mümkündür. Bu mexanizm fərdləri ictimai, ümumqrup məqsədlərinə tabe edir, cəmiyyət həddlərində onların birliyini qoruyub saxlayır; sosial dəyərlərdən və normalardan ibarət olan spesifik sistemi tətbiq edir, onu müdafiə edir, həmin normaların qrup, cəmiyyət üzvləri tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edir, onlara riayət olunmasını mükafatlandırır, onların tələblərindən kənara çıxma hallarının qarşısını alır. Sosial nəzarət mexanizminin mənası və əsas funksiyası da bundadır. Sosial təşəkküllərin, strukturların obyektiv-sub-

yektiv xarakteri məhz burada təzahür edir. Sosial nəzarət obyektiv cəhət kimi çıxış edir: o, istənilən sosial təşəkkülün labüd surətdə meydana çıxan elementidir. Sosial nəzarət həm də şüurlu surətdə formalaşdırılmış, tətbiq olunmuş, qərarlaşmış formadır. Söhbət birinci halda qeyri-formal, ikinci halda isə formal sosial nəzarət haqqında gedir.

Formal sosial nəzarət dövlət tərəfindən qanunvericilik qaydasında icazə verilən fəaliyyətlərin stimullaşdırılması, qadağan olunan fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və onların müqabilində sanksiyaların tətbiqi yolu ilə həyata keçirilir. Formal nəzarət həm də elə sosial strukturlarda həyata keçirilir ki, qəbul olunmuş normalara əməl edilməsi normativ aktlarla (nizamnamə, təlimatlar, əsasnamə və s.) və müvafiq sanksiyalarla təmin edilir. Formal sosial nəzarət, onun yaradılması və həyata keçirilməsi sosial qarşılıqlı təsirlərin rəşional təşkili prosesinin nəticəsidir. Formal sosial nəzarətin agentləri dövlət hakimiyyəti orqanlarına səlahiyyəti olanlardır, bütün hakimiyyət strukturlarıdır. Onların fəaliyyəti müvafiq qaydalarla müəyyən edilmişdir. Sanksiyalar cinayət məsuliyyəti, inzibati tədbirlər və intizam tənbehləri formasında olur.

Formal sosial nəzarətin səmərəliliyi məlum dövlət hakimiyyətinin və səlahiyyətli müvafiq strukturların legitimlik dərəcəsinə birbaşa mütənəsibdir. Bu səmərəliliyin tabe, ikinci dərəcəli şərtləri sırasına müvafiq sanksiyaların sərtliyi, cəzanın ağırlığı və onun real tətbiqinin dönməzliyi dərəcəsi aid edilə bilər.

Qeyri-formal sosial nəzarət isə qarşılıqlı təsirlərin özünütəşkilinin nəticəsidir. Onun funksiyası da sosial qarşılıqlı təsirlərin normativ nizamlanmasıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, belə nəzarət üçün seçilən normaların məzmunu formalaşdırılmamışdır; həmin normalar sosial qruplarda, birliklərdə kortəbii surətdə meydana gəlir, onların üzvlərinin davranışında məhz belə sosial təşəkküllər üçün xarakterik olan sanksiyaların tətbiqi təhlükəsi altında təkrar istehsal

olunur. Qeyri-formal sosial nəzarətin agentləri həmin qruplar və birliklərdir, onların ən nüfuzlu üzvləridir (məsələn, ailədə valideynlər, sosial qrupların qeyri-formal liderləri və «diqqətdə olan» digər şəxsləri). Sanksiyalar məhdud (və ya real tətbiq) formasında özünü göstərir: fiziki zorakılıq, rəddetmə, üzvlükdən məhrumetmə, habelə hədə, məsxərəyə qoyma, müdafiədən imtina etmə və s.

Qeyri-formal sosial nəzarətin səmərəliliyi müvafiq sosial qrupların və təşəkküllərin birlik dərəcəsinə, onların üzvlərinin sosial vəhdət və həmrəylik səviyyəsinə birbaşa mütənasibdir. Sosial (qrup) normaların pozulmasına görə sanksiyaların ağırlığı və qaçılmazlığı sosial təşəkküllərin dağılması, birliyin pozulması, sosial həmrəyliyin itirilməsi ilə əlaqədar olaraq, öz nəzarətedici effektindən məhrum olur. Qeyri-formal nəzarətin səmərəliliyinin çox mühüm, həlledici komponenti məhz sosial həmrəylik fenomenidir.

Qeyri-formal sosial nəzarətdən bəhs edərkən çox zaman klassik nümunə kimi ənənəvi kənd icmasını qeyd edirlər. Həqiqətən kənd icması öz üzvlərinin həyatının demək olar ki, bütün aspektlərinə nəzarət edirdi, məsələn, münaqişə və mübahisələrin həlli, gəlin seçilməsi, uşağa ad qoyulması və s. Yazılı normalar mövcud olmamış, ictimai rəy qüdrətli nəzarətedici imkanlar kəsb etmişdir (bu rəyi çox zaman icmanın ağsaqqal üzvləri ifadə etmişlər). Sosial nəzarət sisteminə din üzvi surətdə qoşulmuşdur. Ayin və mərasimlərə ciddi riayət olunması sosial normalara rəğbət hissi tərbiyə etmiş, həmin normaların zəruriliyinin daha dərindən dərk olunmasına kömək etmişdir. Nişanlanma, yeni ailə qurulması, yetkinliyə çatma, uşağın doğulması, məhsul yığımı və s. xüsusi təntənə ilə qeyd olunmuşdur. Göründüyü kimi, formal nəzarət metodlarından fərqli olaraq, qeyri-formal metodlar praktik surətdə hamıya müəssər olmuşdur¹

Qeyri-formal nəzarəti həm də ailə, qohumlar, dostlar və tanışlar yerinə yetirə bilirlər. Onları qeyri-formal nəzarə-

tin agentləri adlandırırlar.

Formal nəzarət tarixən qeyri-formal nəzarətdən sonra meydana gəlmişdir. Bu, mürəkkəb cəmiyyətlərin və dövlətlərin doğulması (məsələn, qədim Şərq imperiyaları) dövrünə təsadüf edir, hərçənd onun rüseymləri, ilk təzahürləri daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Mövcud qaydaları pozanlara rəsmən tətbiq olunan formal sanksiyaların dairəsi (məsələn, ölüm cəzası, qəbilədən qovulma, vəzifədən kənar edilmə, habelə mükafatların bütün mümkün növləri) dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Bu bir həqiqətdir ki, müasir cəmiyyətlərdə formal nəzarətin əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu onunla əlaqədardır ki, mürəkkəb cəmiyyətdə, xüsusən çoxmilyonlu ölkədə nizamı, sabitliyi qoruyub saxlamaq o qədər də asan vəzifə deyildir. Burada ayrı-ayrı qrupların, təbəqələrin mənafeləri toqquşur, ictimai praktika durmadan zənginləşir. Qeyri-formal nəzarət insanların o qədər də böyük olmayan qrupu ilə məhdudlaşmışdır. Ona görə də belə nəzarəti lokal (məhəlli, yerli) nəzarət adlandırırlar. Formal nəzarət isə əksinə, ölkənin bütün ərazisində fəaliyyət göstərir, global məna kəsb edir. Belə nəzarəti xüsusi strukturlar və adamlar - formal nəzarət agentləri həyata keçirirlər. Onlar xüsusi təlim görmüş nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün əmək haqqı alan şəxslərdir. Onlar sosial statusların və rolların daşıyıcılarıdır (məsələn, məhkəmə, polis, həkim-psixiatr, sosial işçi, dini idarənin, məscidin xüsusi vəzifəli şəxsləri və s.)

Əgər ənənəvi cəmiyyətlərdə sosial nəzarət yazılmamış qaydalara əsaslanırdısa, müasir cəmiyyətlərdə artıq yazılmış normalara (qanunlar, fərmanlar, qərarlar, təlimatlar və s.) istinad edir. Sosial nəzarət təsisatlaşmış xarakter kəsb edir.

Nəzarət metodları tətbiq edilən sanksiyalardan asılı olaraq, aşağıdakı kimi təzahür edə bilər:

- sət:
- yumşaq:
- birbaşa (bilavasitə):

¹ Кравченко А.Н. Социология. М., 2005. с. 232-233.

– vasitəli.¹

Nəzarətin qeyd olunan metodları kəsişə bilər. Məsələn, siyasi repressiya, reket, mütəşəkkil cinayətkarlıq birbaşa sərt nəzarət instrumentlərinə aiddir. Konstitusiyanın və mülki məəcəllənin fəaliyyəti birbaşa yumşaq nəzarət instrumentlərinə, kütləvi informasiya vasitələri vasitəli yumşaq nəzarət instrumentlərinə, beynəlxalq birliyin iqtisadi sanksiyaları vasitəli sərt nəzarət instrumentlərinə aiddir.

Nəzarət metodları həm də ümumi və detal ola bilər. Məsələn, menecer öz təbəçiliyində olan şəxsə tapşırıq verir, lakin tapşırığın yerinə yetirilməsi gedişinə nəzarət etmir, deməli, o, ümumi nəzarət metodundan istifadə edir. Əgər menecer fəaliyyətin hər bir məqamına müdaxilə edir, nəyisə düzəldir, sahmana salırsa, deməli, o, detal nəzarət metodundan istifadə edir. Sonuncunu həm də nəzarətçi adlandırırlar. Nəzarət cəmiyyətin həm mikro, həm də makro səviyyəsində həyata keçirilir. Başqa sözlə, nəzarət irimiqyaslı sosial sistem hüdudlarından yəqin.

Ümumi nəzarət zamanı ancaq son nəticə izlənilir. Fikrimizi sadə bir nümunə ilə izah edək. Müəllim şagirdlərə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini açıqlayan inşa yazmağı tapşırır. Həftənin sonunda inşa yazıların yoxlanılacağını bildirir. Həftənin sonunda o, yerinə yetirilmiş işlərin keyfiyyətini yoxlayır və müvafiq qiymətlər yazır. Bu halda müəllimi hansı ədəbiyyatdan istifadə olunması, köməyə kimlərin cəlb edilməsi və s. kimi məsələlər maraqlandırmır. O, şagirdlərə tam fəaliyyət sərbəstliyi verir.

Lakin detal nəzarət zamanı vəziyyət dəyişir, başqalaşır. Müəllim vəzifələri, tapşırığın həcmi və yerinə yetirilməsi müddətlərini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, o, insanın planını verir, müvafiq ədəbiyyatı göstərir və tələb edir ki, iş müstəqil surətdə yerinə yetirilsin, heç kimin köməyindən istifadə olunmasın. Müəllim əlavə olaraq bildirir ki, yazılmış hissələr günəşə təqdim olunsun ki, o, vaxtında səhvləri dü-

zəlsin və zərurət yaranarsa, şagirdi istiqamətləndirsin. Deməli, müəllim işin yerinə yetirilməsinin bütün gedişinə nəzarət edir. Göründüyü kimi, detal nəzarət zamanı fəaliyyət sərbəstliyi çox məhduddur.

Məlum olduğu kimi, nəzarət idarəetmənin tərkib hissəsidir. Lakin idarəetmənin elə mühüm, əhəmiyyətli hissəsidir ki, nəzarətin növündən, metodlarından asılı olaraq, idarəetmənin özü də xeyli dərəcədə dəyişir. Belə ki, nəzarət metodları idarəetmə üslubunda (demokratik, avtoritar) dərin iz buraxır. Nəzarət prosesində ilkin planlar son nəticələrlə müqayisə olunur, kənarçıxmalar olduqda səbəbləri araşdırılır və müvafiq tədbirlər (məsələn, cərimə olunmaq, tənbeh edilmək, işdən çıxarılmaq və s.) görülür. Nəzarət məhz onunla güdrətlidir ki, o, ciddi qüsurlar aşkara çıxarıldıqda cəza tədbiri ilə sona çatır. Cəza olmasa, nəzarətdən qorxmağa ehtiyac qalarmı? Əlbəttə, yox. Lakin cəza ədalətli olmalı, işin mahiyyətini, real vəziyyətini, xarakterini, sosial nəticələrini dəqiq əks etdirməlidir. Ümumiyyətlə, istənilən kollektivin sərəncamında əmək vəzifələrinin vicdanla yerinə yetirilməsi, mənəvi-psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması üçün kompleks hüquqi və ictimai təsiredici vasitələr vardır. Həmin vasitələrdən vaxtında, səmərəli və optimal istifadə olunması olduqca ciddi məsələdir.¹

Kollektiv üzvlərinə hüquqi, əxlaqi, ictimai vasitələrlə təsir göstərilməsi sabit və dinamik fəaliyyət stereotiplərinin işlənilməsinə, istehsal tapşırıqlarının keyfiyyətli, dürüst yerinə yetirilməsinə kömək edir. Bununla da işçilərdə birgə işləmək mədəniyyətinin, tam qüvvə ilə çalışmaq vərdişinin, əməyə münasibətdə sosial cəhətdən optimal nümunənin formalaşması prosesi sürətlənir.

¹ Кравченко А.И. Социология. М., 2005, с. 234.

¹ Sosiologiya (dərslik). Bakı, 2005, s. 169.

XII FƏSİL

SİYASƏTİN SOSİOLOGİYASI

1. Siyasətin sosiologiyası sosioloji elmin mühüm sahəsi kimi

Siyasi sosiologiya sosiologiyanın çox mühüm sahələrindən biri olub, siyasəti və siyasi münasibətləri öyrənir. Onun əsas predmeti siyasi hakimiyyətdir, onun cəmiyyətdə fəaliyyətinin və bölgüsünün forma və metodlarıdır. Bu predmet çərçivəsində fərdlərin, sosial qrupların, etnik birliklərin və onların təşkilatlarının real siyasi şüuru, maraqları və davranışına xüsusi diqqət yetirilir.

Siyasətin sosiologiyası xüsusi sosioloji bilik sahəsi kimi Qərbdə XX əsrin 30-50-ci illərində qərarlaşmışdır. Lakin onun predmet sahəsini, yəni siyasətə sosioloji yanaşmanı həmin dövrlə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Qədim yunan mütəfəkkirlərini, ilk növbədə Platonu və Aristoteli, Yeni dövr nəzəriyyəçilərini (Makiavelli, Bodin, Hobbs, Monteskye, Tokvil və başqaları), fransız ensiklopedistlərini (Didro, Dalamber, Russo, Volter, Helvetsi, Holbax və s.), Sen-Simonu, Lokku, Ferqyussonu və Hegeli xatırlamaq kifayətdir. Onların ideyaları siyasəti və onun nəzəri-metodoloji mənalandırılmasını nisbi muxtar həyat və elm sahəsi kimi ayırd etməkdə, eyni zamanda siyasəti sosial sfera ilə qarşılıqlı təsirdə öyrənməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu ilkin şərtlər sosiologiyada M.Veber, V.Pareto, Q.Moska, R.Mixels, A.Bentli, D.Trumen, Q.Lassuel kimi görkəmli mütəfəkkirlər, habelə digər məktəb və cərəyanların nümayəndələri tərəfindən reallaşdırıldı.

Bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirilməlidir: Qərbdə siyasi sosiologiyanın təşəkkülü ümumi sosiologiyanın inkişafı ilə

sıx əlaqədə, siyasi elmlə (politologiya ilə) qarşılıqlı təsirdə və rəqabətdə baş vermişdir. Məsələn, ümumi sosiologiyada siyasi sosiologiyanın siyasi sistem nəzəriyyəsinə adaptasiya olunması (T.Parsons və onun ardıcılıarı), sosiologiyanın bir çox mərkəzi konsepsiya və anlayışlarının (məsələn, təsisatlaşma, sosiallaşma, sosial diferensiasiya və inkişaf) siyasiləşməsi və siyasətin təhlil instrumentinə çevrilməsi özünü göstərir. Siyasi sosiologiyanın digər sələfi olan siyasi elm müstəqil akademik fənn kimi xeyli əvvəl təşəkkül tapmışdır. Belə ki, həmin elmin ilk kafedraları Qərbi Avropada və Amerikada XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş, tezliklə milli assosiasiyalara çevrilmişdir. Artıq 1949-cu ildə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq Siyasi Elm Assosiasiyası (BSEA) yaranmışdır. Siyasi sosiologiya nümayəndələri, habelə sosioloji yönümlü politoloqlar təklif edirdilər ki, siyasət perspektivdə sosial struktur və qeyri-formal sosial institutlar, ictimai rəy və davranış baxımından, bir sözlə, sosial-siyasi proseslərin, norma və münasibətlərin bütün kompleksi kimi, şəxsiyyətin və kiçik qrupların sosial-mədəni və psixoloji xarakteristikalarının bütün rəngarəngliyini tədqiq etməklə təhlil olunsun. Bu halqa diqqət yetirilməsi məqamlar xeyli artır. Məsələn, təkə razılıq və sabitlik məsələlərini yox, həm də münaqişə və dəyişiklikləri araşdırmaq lazım gəlir. Təkə siyasi partiyaları və həmkarlar təşkilatlarını yox, bütün ictimai təşkilatları və hərəkətləri, qeyri-formal birlikləri öyrənməyə ehtiyac yaranır və s.

Siyasi sosiologiya nümayəndələrinin, sosioloji yönümlü politoloqların mühüm xidmətlərindən biri də onların sosiologiyada geniş istifadə olunan bir sıra anlayışları (məsələn, aktyor, rol, status, mövqe, dəyər, gözləmə, yönüm və s.) siyasətin tədqiqinə daxil etmələridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, artıq XX əsrin 50-60-cı illərində Qərbdə, ən əvvəl ABŞ-da siyasi elmin özündə sosiologiyalaşma meyli güclənir. Mütəxəssislər bunu iki mühüm amillə izah edirlər: 1) pozitivist-biheviorist dünyagörüşü və

metodologiyasının üstün nüfuza malik olması; 2) empirik təhlil metodlarının geniş tətbiq edilməsi. Öz növbəsində siyasi sosiologiya sahəsində çalışanlar rəsmi siyasi təsisatları və normaları (əlbəttə, bu sahə üçün xarakterik olan metodlarla) öyrənməyin zəruriliyini etiraf etdilər. Təsadüfi deyildir ki, hazırda siyasi sosiologiya və siyasi elm nəzəri-metodoloji və kateqoriya-anlayış baxımından o qədər də fərqlənmir. Təsisatlaşma aspektində siyasi elmin imkanları daha genişdir: inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi elmə dair çoxsaylı fakültələr və kafedralar mövcuddur, halbuki siyasi sosiologiya, demək olar ki, ancaq ümumi sosiologiya çərçivəsində öyrənilir və tədris olunur.

Hazırda siyasi sosiologiyanın predmet sahəsi qeyri-yekdil mövqeləri əks etdirir. Bunun səbəbləri müxtəlifdir :

- siyasi sosiologiyaya dair nəzəriyyələr, anlayış aparatı, tədqiqat metodları və empirik şərtlər kifayət qədər rəngarəngdir;
- onun meydana gəlməsi mənbələri, həm də inkişaf qolları müxtəlif və ziddiyyətlidir;
- siyasətin müxtəlif cür başa düşülməsi, XX əsrdə siyasət sahəsinin özünün genişlənməsi və dəyişməsidir;
- alimlərin nəzəri – dünyagörüşü mövqelərinin fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır;
- cəmiyyətsünəşlik elmlərinin ümumən etiraf olunan nəzəri-metodoloji əsaslarının olmamasıdır;
- həmin elmlərin inkişafına milli xüsusiyyətlərin müəyyən təsir göstərməsidir;
- həmin elmlərin qarşılıqlı nisbətindəki fərqlilikdir (xüsusən siyasi sosiologiyanın və siyasi elmin dövlətsünəşliklə, siyasi fəlsəfə, siyasi tarix və siyasi iqtisadla qarşılıqlı münasibəti və qarşılıqlı təsiridir);
- ayrı-ayrı ölkələrin sosial elmlərində üstün paradigmalardan bir-birini əvəz etməsi, nəticədə bu fərqliliyin özünəməxsus iz buraxmasıdır. Məsələn, ABŞ-ın siyasi sosiologiyası üçün xalis empirik yönüm, konflikt və siyasi hakimiyyət strukturu problemlərinə üstün diqqətin formalaşması xarakte-

rikdir. Almaniyada siyasi sosiologiyaya dövlətsünəşlik və siyasi fəlsəfənin, Böyük Britaniyada isə siyasi tarixin və siyasi iqtisadın fəal, güclü təsiri hiss olunur.

Deməli, siyasi sosiologiyanın xüsusi istiqamət kimi formalaşması və təkamülü kifayət qədər mürəkkəb zəmində baş vermiş, müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Sosiologiya tarixinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, həm XIX əsrdə, həm də XX əsrdə əslində hər bir görkəmli sosioloq dövlət və cəmiyyət məsələlərini təhlil edərkən siyasi həyatın müxtəlif aspektlərinə toxunmuş, maraqlı, orijinal mülahizələr söyləmiş, yaşadığı cəmiyyətin, dünyanın siyasi reallıqlarını öz konsepsiyasına uyğun mənalandırmağa səy göstərmişdir.

2. Siyasi institutların mahiyyəti və fəaliyyəti

Siyasi institutların təşəkkülü uzunmüddətli prosesdir. O, öz başlanğıcını qarşılıqlı təsirin keyfiyyətə yeni növü olan siyasi hakimiyyətin tədricən təşəkkül tapdığı vaxtdan götürür. Siyasi hakimiyyətin təsisatlaşması müasir sosial inkişafın zəruri şərtidir.

Siyasi institutlar siyasi hakimiyyətin reallaşmasını həyata keçirirlər. Bu hakimiyyətin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, fərdlərə, sosial qruplara müəssər olan ehtiyatlar, sərvətlər və sosial cəhətdən əhəmiyyətli digər obyektlər heç zaman tükənməz deyildir. Onlara yiyələnmək sferasını genişləndirmək kimi təbii səyi məhdudlaşdırma bilən sosial cəhətdən müəyyənlanmış hüdudlar olmalıdır. Belə ehtiyatlar, sərvətlər təkcə maddi xarakterli deyildir. Onlara həm də təhlükəsizlik, informasiya əldə etmək imkanı, status, nüfuz, hakimiyyət aiddir. Zəruri hüdudlar olmadıqda qarşılıqlı sosial təsirlər nizamlana bilməz. Anarxiyaya, sosial sistemlərin nizamsızlığına gətirib çıxaran mübahisələr, münaqişələr, toqquşmalar labüd olar. Hüdudların müəyyənləşdirilməsi və təmin

edilməsi cəmiyyətdə hakimiyyət münasibətlərinin qərarlaşmasını tələb edir. Hakimiyyət mübahisə və münaqişələrin inkişafının elə həddlərini müəyyənləşdirməyə qadir olmalıdır ki, onlara nail olmağı təmin edən hakimiyyət qərarı hamı tərəfindən məcburi akt kimi qəbul edilsin.

Hakimiyyəti bir subyektin digər subyektin (və ya subyektlərin) davranış aktlarına, fəaliyyətinə nəzarət imkanı kimi müəyyənləşdirmək olar. Siyasi hakimiyyət bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir. Ancaq siyasi hakimiyyət üçün bütün növ sanksiyaların tətbiqi hüququ etiraf olunur (fiziki məcburiyyət, mülkiyyətdən, azadlıqdan məhrum etmə və s.). Lakin siyasi hakimiyyətin zorakılığı legitim olmalıdır, yəni cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən etiraf və qəbul olunmalıdır.

Dövlət mühüm siyasi institutdur. O, təsisatlaşmış siyasi hakimiyyəti həyata keçirir. Siyasi sosiologiya sahəsində maraqlı tədqiqatları olan M. Veberə görə, siyasi hakimiyyətin bazası kimi legitimlik ənənəyə, əksəriyyət tərəfindən etiraf olunan avtoritetə (harizmaya) və rəşional seçimə əsaslanma bilər. Ənənəvi hakimiyyət qədimdən təşəkkül tapmış ənənələrin sarsılmazlığına, müqəddəsliyinə, hakimiyyət orqanlarının təbii qanuniliyinə ən ümumi inama istinad edir. Harizmatik hakimiyyət bir şəxsin böyüklüyünə, müqəddəsliyinə, bütün başqaları üzərində üstünlüyünə, onun qəhrəmanlığına hökmran inama əsaslanır; belə hakimiyyətin əsası həmin şəxsin simasında millətin atası, rəhbəri, şəxsi lideri kimi təzahür edir; ona tam əminliklə, könüllü, əqidə gücünə, şəxsi sədaqətlə tabe olurlar. Rəşional xarakterli hakimiyyət qərarlaşmış qaydanın qanuniliyinə üstün inama, əksəriyyət tərəfindən dövlət orqanlarının hakimiyyəti həyata keçirmək hüququnun əsaslılığına istinad edir.

Siyasi hakimiyyət müxtəlif cür yarana və bölüşdürülə bilər. Dövlət idarəçiliyi formalarının ənənəvi tipologiyası hakimiyyətin bölgüsü üsullarını əks etdirir: avtokratiya, yəni bir nəfər idarəedicinin hökmranlığı; oliqarxiya, yəni bir neçə imtiyazlı şəxsin hökmranlığı; demokratiya, yəni xalqın ha-

kimiyəti. Aristotel avtokratiyanın tiraniyaya (tiranın hökmranlığı), oliqarxiyanın plutokratiyaya (cinayətkarların hökmranlığı), demokratiyanın oxlokratiyaya (yığnağın hökmranlığı) keçməsinin daim meydana gələn fenomenlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, məlum idarəetmə formasında qanunla özbaşınalığın qarşılıqlı nisbətində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi belə keçidin əsasını təşkil edir. Avtokratiyadan tiranlığa keçid öz təcəssümünü qanuni monarxın tiranla əvəz olunmasında tapır. Qanuni monarxın hakimiyyəti varislik hüququna əsaslanır, idarəetmənin özü isə mövcud qanunlara, norma və ənənələrə əməl etməklə bağlıdır. Tiranın idarəetməsi özbaşına zorakılığa əsaslanır, hər hansı norma ilə bağlı deyildir. Dövlət hakimiyyəti cinayətkar varlanma əməli üçün istifadə olunduqda oliqarxiyanın plutokratiyaya keçməsindən bəhs etmək olar. Oxlokratiya isə əksəriyyətin elə hökmranlığıdır ki, o, qanunla bağlı deyildir, yığnağın zorakılığına istinad edir.

XX əsrdə siyasi idarəetmənin xüsusi forması olan totalitar dövlət meydana gəlmişdir. Almaniyada hitlerizm, SSRİ-də stalinizm, Kambocada Pol Pot rejimi buna misal ola bilər. Totalitar dövlətin xarakteristikasında prinsiplial cəhət hökmran qüvvə tərəfindən qanunların sadəcə olaraq özbaşına pozulması deyildir, hüquqi tənzimləmənin total, ən ümumi, ən əhatəli terrorla əvəz olunmasıdır. Qanunsuzluq tiranlığın mahiyyətidir. Terror totalitar hökmranlığın mahiyyətli xüsusiyyətidir.

Totalitar dövlətin xarakteristikasında bu xüsusiyyətləri qeyd edirlər: vahid dövlət ideologiyası; terrorun tətbiqi; kütləvi informasiya vasitələri üzərində tam nəzarət; silahlara nəzarətsiz sərəncamçılıq; iqtisadiyyatın tam miqyasda idarə olunması.

Ən yeni dövrdə hüquqi dövlət konsepsiyası etiraf olunur və inkişaf etdirilir. Bu konsepsiya istənilən dövlət fəaliyyəti formasının hüquqa, ən əvvəl Konstitusiyaya tabe

olması ideyasına əsaslanır. Demokratik cəmiyyətdə Konstitusiyanın başlıca vəzifəsi vətəndaşların ən mühüm hüquq və azadlıqlarını qorumaq naminə dövlət hakimiyyətinin həlledici məhdudlaşdırıcısı, vətəndaş cəmiyyətinin əsas institutlarının özinkışafının və özünütəşkilinin mühüm təminatçısı olmaqdır. Konstitusiya dövlət hakimiyyətini hüquqla məhdudlaşdıraraq, bəyan etdiyi mülki və siyasi hüquqları mühafizə edir, hüququn başlıca funksiyasını reallaşdırır. Bu funksiya azad yaşamağın, fəaliyyət göstərməyin təcəssümü və meyarı olmalıdır. Azadlıq olmadan hüquq yuridik fiksiyadır, özbaşnalığın pozitiv sanksiyasıdır. Hüquqsuz azadlıq hamının hamıya qarşı müharibəsidir, cəmiyyətin və dövlətin dağılmasıdır.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu getdikcə daha mühüm nailiyyətlər qazanır. Siyasi partiyaların, həmkarlar və digər təşkilatların, birliklərin azad, sərbəst fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılır. Təhlil göstərir ki, onların fəaliyyətində, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərində yeni, maraqlı cəhətlər meydana gəlir, tədricən inkişaf edir və sabit meylə çevrilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun artması ictimai-siyasi həyatımızda getdikcə dərinləşən demokratikləşmənin mühüm göstəricilərindən biridir. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, həm siyasi partiyaların, müxtəlif təşkilatların, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti Konstitusiya prinsiplərinə, qanunçuluğa əsaslanmalıdır. Ümummilli, ümumdövlət maraqları onların fəaliyyətində həmişə önəmli yer tutmalıdır.

3. Siyasi sosiallaşma

Hazırda ictimai həyatın siyasiləşməsi inkişafımızın xarakter xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu, təbii ki, siyasətin bütün aspektlərinin daha dərindən, hərtərəfli öyrənilməsinə ciddi tələbat doğur. Siyasi sosiallaşma aktual-

lığı getdikcə artan proseslərdən biridir.

Siyasi sosiallaşma insanın müvafiq informasiyaya yiyələnməsi, siyasi davranış ideyalarını, baxışlarını, nümunələrini qavraması prosesidir.

Siyasi sosiallaşma ünsürləri məktəb yaşından əvvəl təzahür edə bilər. Lakin bu proses ilk məktəb yaşlarından etibarən müntəzəm xarakter alır. Belə ki, sosial psixoloqların və pedaqoqların fikrincə, 8–13 yaş uşaqda siyasi baxışların formalaşmasının mühüm mərhələsidir. Bu yaşda siyasi quruluşdan, siyasi proseslərdən daha çox siyasi xadimlərdən, rəhbərlərdən bəhs etməyə meyllilik güclü olur. Başqa sözlə, ümumi siyasi proseslərin fərdləşdirilməsi aydın müşahidə edilir. Ayrı-ayrı ictimai qüvvələrə, hətta xalqlara, dövlətlərə rəğbət və ya nifrət, tənqidi mövqe təzahür edə bilər. Bu prosesdə ailədə və məktəbdə məsələlərin müzakirəsi, müəyyən yönümün olması (təbii ki, yaşlıların köməyi ilə) mühüm rol oynayır.

13-14 yaşdan etibarən sosiallaşmanın yeni mərhələsi başlanır. Yeniyetməlik adlanan bu mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyəti dağınıq siyasi informasiyanın müəyyən sistem halında formalaşmasıdır. Bu sistemdə nəinki siyasi həyatın ayrı-ayrı məqamları, ən məşhur şəxsiyyətləri özünə yer tapır, həm də ölkədəki ümumi siyasi vəziyyət, siyasi hakimiyyətin strukturu, cəmiyyətin və dövlətin məqsədləri barəsində müəyyən təsəvvür formalaşır. Məhz bu dövrdə müxtəlif ictimai təşkilatların, o cümlədən siyasi yönümlü təşkilatların fəaliyyətinə qoşulmaq istiqamətində ilk cəhdlər reallaşır.

Bir çox cəmiyyətlərdə 18 yaş insanın siyasi həyatda tam hüquqlu iştirakının başlandığı müddət hesab olunur. İnsanın bir vətəndaş kimi təşəkkülü əsasən başa çatır. Bu zaman onun dünyagörüşü bir növ tamamlanmış məna kəsb edir. Siyasi rəğbət və ya nifrət qabarıq şəkildə təzahür edir. Bəziləri üçün siyasi proseslərdə iştirak etmək onun sonrakı həyatının mühüm komponentinə çevrilir. Millətin, sosial qrupun struktur ünsürü olan insan konkret şəraitdən asılı olaraq

müstəqil surətdə siyasi fəaliyyətə qoşulur, cəmiyyətin siyasi münasibətlərini bu və ya digər dərəcədə təcəssüm etdirir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, yetkin həyata qədəm qoymaqla siyasi sosiallaşma prosesi başa çatır. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. İş ondadır ki, öz həyatı dövründə insan, hətta müəyyən sosial qruplar öz siyasi yönümünü dəyişə bilər, öz siyasi fəaliyyətini başqa formalarda davam etdirə bilər, gerçəkliyi təhlil edərək, siyasi dissidentə çevrilə, yaxud siyasi məsələlərə laqeydlik yolunu tuta bilər. Deməli, insan bütün həyatı ərzində siyasi sosiallaşmaya məruz qala bilər. Onun gəncliyində formalaşmış siyasi mövqeyindən, müəyyən sərvət yönümlərindən uzaqlaşb-uzaqlaşmaması burada xüsusi məna kəsb etmir. Siyasi yönümün, mövqeyin dəyişməməsi onun siyasi insan kimi dəyişməz qalması demək deyildir. O, öz həyatında müəyyən təşihlər aparır, siyasi reallıqlara öz münasibətini dəqiqləşdirir, öz həyat fəaliyyətinin konkret formalarını başqalaşdırır.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də aydınlıq gətirilməlidir. Tarixin sərt dönüşlərində insanların siyasi həyata qoşulmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, hər kəsin siyasətdə iştirakı hüququ etiraf olunmuş, bunun üçün müəyyən təminatlar verilməmişdir. Lakin bu, uzun müddət ərzində əhalinin bir qisminə müyəssər olmuşdur. Tarixi proses sübut edir ki, siyasi kolliziyalar zamanı siyasi problemlərin həllində iştirak edənlərin sayı kəskin surətdə artır. Lakin qələbə və ya məğlubiyyət məqamları keçdikdən sonra iştirakçıların azalması müşahidə edilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ümumi meyl belədir ki, siyasət getdikcə daha çox adamın həyatına daxil olur. Sabit xarakter daşıyan bu meyl əhəmiyyətli dərəcədə onunla əlaqədardır ki, siyasi hüquq və azadlıqların dərk olunması, reallaşması siyasi fəaliyyətdə, demək olar ki, hamının iştirakı üçün əsas yaradır. Müxtəlif səviyyədə rəhbərin, liderin mövqeyi, siyasi proseslərə bələdliyi, elmi cəhətdən əsaslı strategiya və taktika işləyib hazırlamaq bacarığı böyük məna kəsb

edir. Lakin bu, adamların siyasi davranışının, fəaliyyətinin həlledici əhəmiyyətini kiçiltməyə əsas vermir.

Belə bir cəhət də unudulmamalıdır: bəzən insanların siyasi fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, yaxud başqa bir məcraya yönəltmək halları özünü göstərir. Lakin insanların siyasi həyatdan hər hansı formada uzaqlaşdırılması, real tarixi prosesə adekvat olmayan səmtə istiqamətləndirilməsi ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, açıq və ya gizli şəkildə bütövlükdə siyasi sistemə münasibətdə yadlaşma təzahür edə bilər.

Hazırda ictimai-siyasi həyatda təkcə bir ölkə əhalisinin yox, bir çox dövlətlərin əhalisinin sosial dəyərlərinin akkumulyasiyası baş verir. İndiki mərhələdə müxtəlif siyasi yönümlü insanlar cəmiyyətin militaristləşdirilməsinə, təcavüz və müharibə siyasətinə, irqi və milli ayrıseçkiliyə, terrorizmə, qadınların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına, gənc nəslin vəziyyətinin pisləşməsinə, ətraf mühitə qeyri-insani münasibətə, təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadəyə və s. qarşı öz etirazlarını bildirirlər.

Göründüyü kimi, siyasi sosiallaşma mürəkkəb, çoxcəhətli proses olub, müvafiq informasiyanın mənimsənilməsini, şərhini, öz mənafe və tələbatlarına uyğunlaşdırılmasını, həmçinin mənafe və tələbatların cəmiyyətlə, dövlətlə qarşılıqlı münasibətlər prosesində, real həyatda reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

4. Siyasi mədəniyyət

Siyasətin sosiologiyasında siyasi mədəniyyət problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, siyasi hakimiyyət funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesində reallaşdırılan (və ya reallaşdırılmalı olan) nəzəri müddəaların, baxışların, rəylərin, sərvət yönümlərinin və s. məcmusu kimi təsəvvür edilə bilər.

Siyasi mədəniyyət üçün əsas çıxış nöqtəsi əhalinin məlumatlı olması, nəzəri-siyasi problemlərə bələddiyidir. İlk biliklər, məlumatlar adətən kortəbii surətdə əldə edilir, təhsil sayəsində, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti sayəsində az – çox sistemli xarakter daşıyır.

Sistemli məqsədyönlü siyasi təhsilin olmaması ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Siyasi yönümün itirilməsi, tarixi yaddaşın zəifləməsi və ya təhrifi, siyasi davranışın passivliyi, siyasi hadisələrə marağın sönməsi, laqeydlik və s. bu qəbildəndir.

Siyasi mədəniyyət üçün siyasi yönüm, dəyərlər, ustanovkalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bunlar əqidəni, fəaliyyətə hazırlığı formalaşdırır.

Təhlil göstərir ki, respublikamızda siyasi yönümlər kifayət qədər rəngarəngdir. Onların spektri müxtəlif olmaqla yanaşı yayılma dərəcəsi də bir-birindən fərqlidir. Azərbaycanda Prezident və parlament seçkilərinin nəticələri göstərdi ki, siyasi partiyaların çox olmasına baxmayaraq, əsas siyasi yönümlər və əqidələr bir neçə partiya (xüsusən Yeni Azərbaycan Partiyası) ətrafında cəmləşir.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, siyasi mədəniyyət fəaliyyətdə təcəssümünü tapır. Lakin siyasi mədəniyyət təkə siyasi həyatda iştirakı xarakterizə etmir, o həm də insanın yetkinlik dərəcəsini, dərkətmənin mənalılığını, dərinliyini, siyasi biliyin praktikaya necə qoşulmasını və s. əks etdirir.

Aydın məsələdir ki, insanın siyasi fəaliyyəti onun yaşadığı dövlətin hüquqi normaları ilə tənzimlənir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin siyasi mədəniyyətinin formalaşması və təkamülü baxımından hüquqi normaların mükəmməlliyi xüsusi məna kəsb edir. Bu normalar cəmiyyətin dinamik inkişafına istiqamətlənməli, zərurət yarandıqda yeniləşməli, müasirləşməlidir. Demokratik cəmiyyət quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsi mükəmməl hüquqi prinsiplərə və normalara, qanunların aliliyinə möhtacdır. Bu quruculuq eyni zamanda vətəndaşların siyasi mədəniyyətinin yetkinliyini nə-

zərdə tutur. Ümummillə liderimiz H.Ə.Əliyev qeyd edirdi ki, demokratiya «hər bir cəmiyyətin, hər bir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir».

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bazar münasibətlərinin və strukturlarının qərarlaşması, hüquqi demokratik dövlət quruculuğu vətəndaşların siyasi şüurunda köklü dəyişmələrin baş verməsini tələb edir. Ona görə də müstəqil inkişafımıza, milli maraqlara və tələbatlara istinad edən dərk olunmuş siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması ümdə vəzifələrdən olaraq qalır.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir: son zamanlar milli ideyadan, onun ictimai-siyasi həyatda rolundan çox danışılır. Milli ideya ictimai şüura «hopmuş» ideyaların kristallaşması ola bilər. Başqa sözlə, belə ideya üstün sosial yönümlərin, dəyərlərin təmərküzləşməsi ola bilər. Milli ideya şəxsi, qrup və ictimai maraqları ifadə edərək, onları əlaqələndirərsə, o zaman birləşdirici, səfərbəredici ideya ola bilər.

İDARƏETMƏNİN SOSİOLOGİYASI

1. İdarəetmənin sosial təbiəti və strukturu

Əvvəlcə bir-birinə çox yaxın olan iki anlayışın mənasına diqqət yetirilməlidir: menecment və idarəetmə. Bəzən həmin anlayışları ümumiyyətlə eyniləşdirirlər. Belə eyniyyəti texniki mənada qəbul etmək olar, çünki menecment hərfən idarəetmə deməkdir. Başqa sözlə, «menecment» və «idarəetmə» anlayışlarını texniki mənada sinonim sözlər kimi işlətmək olar. Qərbdə menecment anlayışının işlədilməsində kifayət qədər sərbəstlik vardır. Lakin bəzi sosioloqlar sosial-mədəni hadisə kimi həmin anlayışların fərqləndirilməsini zəruri hesab edirlər. Onların fikrincə, menecment hər şeydən əvvəl kommersiya idarəetməsinin instrumentidir. İdarəetmə isə insanların qarşılıqlı fəaliyyətini nizamlayan mexanizmdir.

«İdarəetmə» və «sosial idarəetmə» anlayışlarını da müqayisə etmək və fərqləndirmək məqsədəuyğundur. Bu halda qeyd etmək olar ki, idarəetmə daha geniş anlayışdır; o, müxtəlif təbiətə malik orqanizmlərin, sistemlərin (bioloji, sosial, texniki) funksiyası olub, onların müəyyən strukturunu saxlamağı, fəaliyyət rejimini nizamlamağı, fəaliyyət məqsədlərini reallaşdırmağı təmin edir. Sosial idarəetmə isə geniş və dar mənada işlədilir. Geniş mənada sosial idarəetmə dedikdə bioloji və texniki sistemləri idarəetmədən fərqli olaraq, bütün və hər cür ictimai prosesləri idarəetmə başa düşülür. Dar mənada isə sosial idarəetmə cəmiyyət həyatının sosial sferasına xas olan hadisə və proseslərin idarə olunmasını nəzərdə tutur, sosial siyasətin reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

İdarəetmə həmişə hakimiyyətin və səlahiyyətlərin pre-

zumpsiyasına, aşağıların yuxarılarına tabeliyinə, iqtisadi, sosial və mədəni nemətlərə yiyələnməkdə bərabərsizliyə əsaslanır. Rolların və statusların üfüqi və şaquli diferensiasiyası müxtəlif cür təsbit olunur. İdarəetmə fərdlərin, qrupların, kollektivlərin fəaliyyətinin müəyyən rejimidir, nizamıdır, nəzərdə tutulan norma və qaydaların hədudlarında həmin fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasıdır.

İdarəetmə piramidası mürəkkəb struktura malikdir. O, elə qurulmuşdur ki, onun konusunda ən imtiyazlı, səlahiyyətli vəzifələr yerləşir. Bu vəzifələr aşağı qatlardakı imtiyazsız, yaxud az imtiyazlı mövqelərlə müqayisədə çox azdır. Deməli, mövcud yerlərə nisbətə irəliləmək, yüksəlmək iddiasında olanlar daha çoxdur. Yüksəlmək səyi idarəetmə karyerasının əsas motividir.

«İdarəetmənin strukturu» anlayışını idarəetmə problemlərinə həsr olunmuş ədəbiyyatda tez - tez rast gəldiyimiz «təşkilatın strukturu» anlayışı ilə müqayisə edək. Təşkilatın strukturu daha geniş anlayış olub, həm formal, həm də qeyri-formal təşkilatı əhatə edir. İdarəetmənin strukturu isə təşkilatın strukturunun mühüm ünsürü olub, ancaq formal təşkilatı əhatə edir.

İdarəetmənin strukturu əslində idarəetmə səviyyələrinin aşağıdan yuxarıya doğru nizamlı yerləşməsidir. Burada adətən üç səviyyəni ayırd edirlər: aşağı səviyyə (məsələn, sex rəhbərləri, baş ustalar); orta səviyyə (məsələn, şöbə, bölmə rəhbərləri); yüksək səviyyə (məsələn, baş idarəedicilər, böyük idarəedicilər). Bu, tipik struktur hesab oluna bilər. İri kompaniyalarda bu səviyyələr arta bilər (məsələn, aşağı, kiçik, orta, böyük, yüksək səviyyə). Silahlı qüvvələrdə, sahə və regional idarəetmə orqanlarında idarəetmənin daha çox səviyyəsi mövcuddur. İcraçılarla (fəhlə və qulluqçularla) yüksək səviyyə rəhbərləri arasında daha çox səviyyələr mövcuddursa, belə idarəetmə strukturunu şaquli idarəetmə strukturu adlandırırlar. Rəhbərlik səviyyələri az olduqda isə onu üfüqi idarəetmə strukturu adlandırırlar.

Bir neçə minilliklər ərzində mövcud olan, funksional xidmətləri istisna edən ənənəvi idarəetmə strukturu xətti struktur adlanır. XX əsrin əvvəllərində meydana gələn, funksional xidmətlərin bütöv şəbəkəsini əhatə edən (kadrlar şöbəsi, reklam şöbəsi, təchizat şöbəsi, marketing şöbəsi, mühasibat və s.) yeni idarəetmə strukturu xətti - qərargah strukturu adlanır.

Yüksək səviyyə rəhbərləri özlərini inzibatçılar hesab edirlər. Onlar firmanın, kompaniyanın və s. fəaliyyətini istiqamətləndirirlər. Lakin onların işində inzibatçılıq və idarəetmə birləşir: inzibatçılıq yüksək rəhbərin simasında təşkilatın başlıca məqsədlərini və siyasətini müəyyən edir, bütün digər rəhbərlərin məşğul olduğu idarəetmə isə həmin məqsədlərin və siyasətin reallaşması üçün zəruri olan əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin edir.

Təbii ki, inzibatçılıq və idarəetmə funksiyaları qarşılıqlı surətdə kəşisirlər. Həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə eyni adamların məşğul olması məcburi deyildir. Lakin istənilən səviyyədə eyni bir şəxs öz iş vaxtının bir hissəsini inzibatçılığa, digər hissəsini isə idarəetməyə sərf edə bilər. İdarəetmə səviyyəsi yüksək olduqca inzibatçılığa daha çox vaxt, idarəetməyə isə daha az vaxt ayrılır və əksinə. İdarəetmədən tam kənar qalmaq isə əslində mümkün deyildir.

2. Sosial idarəetmənin xarakter xüsusiyyətləri və struktur ünsürləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmənin sosiologiyası sosioloji biliyin spesifik sahəsidir: **o, idarəetmənin sosial əsaslarını, dinamik sistemini, proseslərini, onların sosial funksiyalarını və prinsiplərini, idarəetmə qərarlarının xüsusiyyətlərini, idarəetmə fəaliyyətinin sosial tərəflərini, onların təşkilatlarda və cəmiyyətdə effektivlik dərəcəsini, idarəetmə sahəsindəki münasibətləri öyrənir.**

Sosiologiya başlıca diqqəti sosial sistemlərin idarə olunması, başqa sözlə, sosial idarəetmə üzərində cəmləşdirir.

Sözün geniş mənasında sosial idarəetmə birliklərin, habelə müəyyən çərçivədə sosial hadisə və proseslərin idarə olunması deməkdir. Sözün məhdud mənasında isə o, idarəetmə subyektinin müəyyən fəaliyyət prinsiplərinə əsaslanmaqla idarəetmə obyektinin qarşısında məqsəd və vəzifələrin qoyulmasına, həmin obyektə təsirin rəngarəng vasitə, üsul və metodlarından istifadə etməklə onların həllini təşkil etməyə istiqamətləndirmək deməkdir.

Bioloji və texniki sistemlərin idarə olunmasından fərqli olaraq, sosial idarəetmə ən əvvəl qarşıya şüurlu surətdə məqsədlər qoyulması ilə səciyyələnir; həmin məqsədlər idarəetmə obyektinin səviyyə və miqyaslarından asılı olaraq diferensiallaşır. Məsələn, cəmiyyəti idarəetmə onun keyfiyyət spesifikasiyasını saxlamaqla, onun sabit fəaliyyət göstərməsini, təkmilləşməsini, inkişafını təmin etməklə əlaqədardır. Təşkilatları idarəetmənin məqsədi ən əvvəl struktur bölmələrin ümumi vəzifələrin həllinə yönəlmiş səylərini əlaqələndirməkdən, onların fəaliyyətinin səmərəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Fərdi səviyyədə isə idarəetmənin məqsədi işçilərin öz funksional vəzifələrini daha yaxşı həyata keçirməsinə şərait yaratmaqdır.

İdarəetmə cəmiyyətə onun istənilən inkişaf pilləsində daxilən xas olan xassədir; o, ən ümumi xarakter daşıyır, cəmiyyətin sistemli təbiəti, insan əməyinin ictimai kollektiv xarakteri, əməkdə və həyatın digər sahələrində qarşılıqlı təsirdə, ünsiyyətdə olmaq, öz fəaliyyət məhsullarını mübadilə etmək zərurəti ilə şərtlənir.

Adətən kortəbii və şüurlu idarəetmə mexanizmlərini fərqləndirirlər. Kortəbii idarəetmə bir-biri ilə kəşşən müxtəlif qüvvələrin, təsadüfi faktların, amillərin sistemə təsirinin nəticəsidir. Şüurlu idarəetmə isə idarəetmə subyektləri (ictimai institutlar, təşkilatlar – ayrı-ayrı rəhbərlər) tərəfindən həyata keçirilir.

Sosial idarəetmə öz obyektinin spesifikasiyası ilə şərtlənən bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

1. Sosial idarəetmə insanların birgə fəaliyyətinin müxtəlif variantı mövcud olduğu şəraitdə meydana gəlir, bu fəaliyyətin normal axarını təmin edir, adamların davranışına nizamlayıcı təsir göstərir.

2. Sosial idarəetmə idarəetmənin həm obyektini, həm də subyektini, ictimai münasibətlərin xüsusi növünü – idarəetmə münasibətlərini nəzərdə tutur. Bu münasibətlər inteqral xarakter daşıyır; onlara obyektiv – subyektiv xüsusiyyətlər xasdır;

3. Sosial idarəetmə hakimiyyəti, avtoriteti, habelə iradi məqamları nəzərdə tutur.

4. Sosial idarəetmə insan fəaliyyətinin bir növü, onun ətraf mühitə fəal münasibətlərinin bir forması olduğundan həmin fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini, gedişini, vasitələrini də əhatə edir.

5. Müasir dünyada sosial idarəetmə siyasi xarakter daşıyır. İdarəetmədə insanların ictimai həyatının və fəaliyyətinin təkcə obyektiv tələbatları yox, həm də onların mənafeləri, maraqları nəzərə alınır. Bu mənafeələr cəmiyyətdə qərarlaşmış mövqelərin saxlanılmasına yaxud yeniləşməsinə, dəyişilməsinə istiqamətlənə bilər.

Sosial idarəetmənin bilavasitə vəzifəsi sosial sistemdə, təşkilatda sosial nizam yaratmaqdır. Sosial nizam sosial sistemin mütəşəkkilliyini, sosial hərəkətlərin qaydaya salınmasını ifadə edir. Bu o deməkdir ki, sosial nəzarət mövcuddur, müəyyən məhdudiyətlər, sanksiyalar, normalar fəaliyyətdədir, sosial hərəkətlərin uyğunluğu, əlaqələndirilməsi, sabitliyi təmin edilmişdir. Sosial nizam yaratmaq kimi mürəkkəb vəzifəni yerinə yetirmək üçün idarəetmə orqanı (idarəedici sistem) idarə olunan sistemlə müqayisədə daha yüksək sosial nizam səviyyəsinə malik olmalıdır. Bu, idarəetmənin ən ümumi qanunlarından biridir.

Sosial təşkilatlarda məqsədyönlü idarəedici təsirlə ya-

naşı sosial nizamın digər mənbələri (təşkilati qayda və özünü-təşkil) də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilati qayda funksiyaların müəyyən səviyyədə ixtisaslaşmasını, sosial hərəkətlərin eyni istiqamətliliyini və sinxronluğunu təmin etməlidir. Təşkilati effekt yüksək olduqca qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq imkanları da artır. Strukturlaşdırılmış sərt iyerarxik sistem bir tərəfdən sosial nizamın saxlanılmasına kömək edir, sosial hərəkətlərin qeyri – müəyyənliyini aradan qaldırır, digər tərəfdən isə idarəetmə strukturlarının bürokratlaşmasını gücləndirir. Sərt iyerarxiyanın qüsurlarını zəiflətməyə kömək edən əsas mexanizm özünü-təşkilədir. Sosial sistemlər yüksək dərəcədə özünü-təşkil edən sistemlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də sosial idarəetmədə idarəetmə səyləri ilə sistemdə özünü-təşkil meyilləri arasında optimal nisbət olması mühüm şərtədir. Mövcud ictimai mütəşəkkilliklə sosial qrupların və ayrı – ayrı fərdlərin onun həddlərindən kənara çıxma səyləri arasında meydana gələn ziddiyyətlərin həlli yolları axtarılmalıdır. Çünki sosial təşkilat təkcə müəyyən məqsədlərə çatmaq instrumenti yox, həm də müxtəlif mənafe və tələbatlara malik adamları birləşdirən spesifik birlikdir. Bundan əlavə, real sosial qayda nəticə etibarilə çoxpilləli və rəngarəng özünü-təşkil proseslərindən ibarətdir. Deməli, özünü-təşkil sosial təşkilatın mahiyyətli xüsusiyyətidir. Məhz özünü-təşkil sayəsində təşkilat canlı orqanizm kimi fəaliyyət göstərir, sosial qaydanı vaxtı keçmiş normalardan xilas edir və yeniləşdirir, dəyişən şəraitə uyğunlaşa bilər. Özünü-təşkil proseslərinin məhdudlaşdırılması təşkilati strukturların köhnəlməsinə, idarəetmə münasibətlərinin bürokratlaşmasına, sosial nizam yaratmaq qabiliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır və nəticədə idarəetmənin effektivliyi azalır.

Beləliklə, sosial idarəetmədə sosial nizamın üç mənbəyinə uyğun olaraq, idarəetmənin üç növündən bəhs etmək olar: **a)** idarə olunan sistemə bilavasitə idarəedici təsir; **b)** təşkilati qaydanı idarəetmə; **c)** özünüidarə.

3. Sosial idarəetmə mürəkkəb proses kimi

Sosial idarəetmə prosesi müəyyən növ fəaliyyətin ümumiləşmiş ifadəsidir, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq istiqamətində reallaşdırılan ardıcıl hərəkətlərin məcmusudur.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, idarəetməyə proses mövqeyindən yanaşmanı təklif edənlər XX əsrin 30-cu illərində inzibati idarəetmə tərəfdarları olmuşlar. Lakin onlar idarəetmə mərhələlərini funksiyalar kimi nəzərdən keçirərkən həmin funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsinə lazımınca diqqət yetirməmişlər. Lakin idarəetməyə proses mövqeyindən yanaşanların digər qismi həmin qüsuru aradan qaldırmağa səy göstərmiş, müəyyən təşkilat hüduflarında hərəkətlərin və ya funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsini, ümumi fasiləsiz axarını nəzərə çərpdirmişlər. Bu konsepsiyanın ilk müəlliflərindən sayılan Anri Fayol belə hesab edirdi ki, idarə etmək planlaşdırmaq, təşkil etmək, sərəncam vermək, əlaqələndirmək və nəzarət etmək deməkdir.

Hazırda sosial-fəlsəfi ədəbiyyatda, idarəetmə nəzəriyyəsinə və praktikasına həsr olunmuş əsərlərdə idarəetmə prosesi təşkilati və funksional struktur baxımından təhlil olunur. Başqa sözlə, həmin prosesdə müəyyən mərhələlər və ya funksiyalar ayırd edilir.

Təşkilati struktur baxımından sosial idarəetmə prosesini bir-birinin ardınca gələn müəyyən mərhələlərin məcmusu kimi başa düşmək olar. Belə mərhələlərin ayırd edilməsinə müxtəlif müəlliflərin fərqli yanaşması mövcuddur. Həmin yanaşmaların müqayisəli təhlili göstərir ki, fərqlər əsasən məsələyə nə dərəcədə konkret yanaşma ilə əlaqədardır. Bəziləri (məsələn, V.Q.Afanasyev) 4 mərhələ - qərarın işlənilib hazırlanması və qəbulu, təşkilətmə, tənzimətmə, uçot və nəzarət, bəziləri (məsələn, Q.Q.Vasilyev) 6 mərhələ - idarəetmə probleminin qoyulması, zəruri informasiyanın toplanılması, qərarın işlənilib hazırlanması, qərarın qəbul edilməsi, qəbul

olunmuş qərarın icrasının təşkili, nəzarət və s. ayırd edirlər.

İdarəetmə prosesinin nə dərəcədə konkret diferensiasiyası ilə şərtlənən fərqli mövqələrin olması təbii sayılmalıdır. Zənnimizcə, ayrı-ayrı mövqələrdə 3 mərhələnin ayırd edilməsi ümumi cəhətdir və demək olar ki, heç kəsdə etiraz doğurmur:

1. Qərarın işlənilib hazırlanması və qəbul olunması;
2. Qərarın icrasının təşkili;
3. İcranın yoxlanılması (nəzarət).

Sosial idarəetmə prosesini təşkilati struktur baxımından bir-biri ilə sıx əlaqədar olan bu üç mərhələdən ibarət sistem kimi təsəvvür etmək mümkündür. Bu sistem, şübhəsiz, ümumi xarakter daşıyır.

İdarəetmənin funksiyalarına münasibətdə də vahid mövqə formalaşmamışdır. Müasir elmi ədəbiyyatda ən müxtəlif funksiyalardan bəhs edilir: **planlaşdırma; təşkilətmə; sərəncamçılıq; motivləşdirmə; nəzarət; kommunikasiya; tədqiqətmə; qiymətləndirmə; qərarların qəbul olunması; işçi heyətin seçilməsi; danışıqlar aparılması və s.** İdarəetməyə dair ayrı-ayrı nəşrlərdə demək olar ki, idarəetmə funksiyaları sadaladır, lakin onların fərqi çox azdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, Amerika menecmentində belə bir yanaşma üstünlük təşkil edir ki, idarəetmə fəaliyyətinin mühüm növlərini bir neçə anlayışda birləşdirməklə ifadə etmək olar. Hesab olunur ki, idarəetmə prosesi 4 funksiyadan ibarətdir: **planlaşdırma, təşkilətmə, motivləşdirmə, nəzarət.** Qeyd edilən bu funksiyalar əlaqələndirici proseslərlə kommunikasiya və qərarların qəbulu prosesləri ilə birləşirlər.

Planlaşdırma bu məqamları nəzərdə tutur: bütövlükdə idarəetmə sisteminin, o cümlədən onun ayrı-ayrı hissələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf proqramının işlənilib hazırlanması; həmin proqramı reallaşdırmaq sahəsində idarəetmə subyektlərinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi; proqramın zəruri ehtiyatlarla (maddi-maliyyə, əmək, təşkilati) təmin olunması; planlaşdırılan nəticələrə

nail olmaq vasitələrinin müəyyən edilməsi.

Planlaşdırma proqnozlaşdırma ilə sıx bağlıdır, çünki idarəetmə sisteminin məqsədyönlü inkişafının təmin olunması həmin sistemin gələcək vəziyyətinin mümkün variantlarını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur.

Təşkilətmə idarəetmə subyektlərinin fəaliyyətinin çox mühüm növü olub, daha konkret məqsədlərə istiqamətlənir, idarədən və idarəolunan sistemlərin formalaşmasını, onlar arasında münasibətlərin nizamlı sahmana salınmasını nəzərdə tutur. Təşkilətmə zərurət olduqda yeni idarəetmə orqanlarının, strukturlarının yaradılması, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, müvafiq orqanların və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, struktur məsələlərin həlli, idarəetmə münasibətləri iştirakçıların qarşılıqlı təsir və əlaqə qaydalarının müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlər kompleksini əhatə edir.

Motivləşdirmə funksiyası qarşıya qoyulan və planda əksini tapan vəzifələrin təşkilat üzvləri tərəfindən yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Faktlar sübut edir ki, qədim zamanlardan işçilərə hədə, cəza və s. ilə, nisbətən az adama isə mükafatlarla təsir göstərmək imkanlarından istifadə olunmuşdur. XVIII əsrin sonundan etibarən belə bir inam möhkəmlənmişdir ki, adamların çox qazanmaq imkanı olduqda onlar daha səylə, daha yaxşı işləyirlər. Bu motivləşdirmə asan və sadə qavranılan məsələ hesab olunmuşdur. Tədrisən insan münasibətlərinə diqqətin artması, Elton Meyonun eksperimentləri («Uestern Elektrik» zavodunda - ABŞ) sayəsində belə bir cəhət aydınlaşdı ki, insan hərəkətlərinin motivləşməsi əsasən iqtisadi amillərlə deyil, müxtəlif tələbatlarla şərtlənmişdir. Hazırda artıq dərk edilir ki, işçiləri effektiv motivləşdirmək üçün müəyyənləşdirmək vacibdir ki, hansı tələbatlar hansı işçilər üçün aktualdır, həmin tələbatları hansı işlə ödəmək mümkündür. Yaxşı təşkil olunmuş səmərəli əmək işinin fəaliyyətini motivləşdirən çox mühüm amildir.

Nəzarət idarəetmə prosesinin daimi fəaliyyət göstərən komponentidir. İdarəetmə sisteminin nizamlı fəaliyyəti üçün nəzarətin üç aspektindən bəhs edirlər:

Birinci aspekt standartların müəyyənləşdirilməsidir. Bu, məlum zaman kəsiyində əldə ediləcək məqsədlərin dəqiq müəyyən olunmasını nəzərdə tutur, işlənilib hazırlanan plarlarda əsaslandırılır. İkinci aspekt məlum dövrdə əldə edilmiş nəticələrin ölçülməsi və gözlənilən nəticələrlə müqayisə edilməsidir. Üçüncü aspekt zərurət yarandıqda ilkin plandan ciddi kənara çıxmaları təshih etmək üçün fəaliyyət göstərməkdir.

Yuxarıda qeyd edilən funksiyaları sıx əlaqələndirən, onların qarşılıqlı asılılığını təmin edən iki xarakteristikaya - qərarların qəbuluna və kommunikasiyaya xüsusi diqqət yetirilməsi məqsəduygundur.

İdarəetmə qərarı rəhbərliklə tabelikdə olanlar arasındakı münasibətlərin mühüm ünsürüdür, hakimiyyətin təşkilatda reallaşdırılması mexanizmidir.

Sosial idarəetmədə qərarlar öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Onları müəyyən əsaslara görə tiplərə ayırmaq olar.

Məzmununa və xarakterinə görə aşağıdakı tipləri qeyd etmək olar:

a) sərt determinə edilmiş qərarlar -- onların məzmunu normativ sənədlərlə irəlicədən müəyyən olunur;

b) təşəbbüs xarakterli qərarlar -- onlar idarəetmə orqanlarının təşəbbüsü ilə qəbul olunur və qərar qəbul edənə yaradıcı töhfəsini nəzərdə tutur;

c) situasiya xarakterli qərarlar -- onlar əsasən epizodik və ya lokal xarakter daşıyır;

ç) yenidən təşkilətmə xarakterli qərarlar -- onlar təşkilatı strukturların dəyişilməsinə, yeniliklərin tətbiqinə istiqamətlənmişlər.

Qərarların qəbul olunmasında iştirak dərəcəsinə görə təkbəşinə və qrup halında qəbul edilmiş qərarları fərqləndirmək olar.

Fəaliyyət müddətinə görə qısamüddətli və uzunmüddətli qərarları, fəaliyyət sferasına görə təşkilati, kadr, əmək, məişət və s. qərarları ayırd etmək olar.

Qərarların qəbul olunması prosesi müəyyən mərhələləri əhatə edir: məqsəd və vəzifələr haqqında subyektiv təsəvvürün formalaşması; mümkün nəticələrin qiymətləndirilməsi; nəticələrə təsir edən mümkün şəraitin proqnozlaşdırılması; alternativin seçilməsi.

Səmərəli və obyektiv qərarlar qəbul etmək, problemin mahiyyətini və miqyaslarını aydın təsəvvür etmək üçün adekvat, dəqiq informasiya olması vacibdir. Belə informasiyanı əldə etməyin üsulu kommunikasiyadır. Kommunikasiya informasiya mübadiləsi prosesidir. İdarəetmə obyektinin, idarəedici sistemin və xarici mühitin vəziyyəti barəsində məlumatların məcmusu məhz idarəetmə informasiyasıdır. Bunsuz qəbul olunan qərarların əsaslandırılması və reallaşdırılması mümkün deyildir. İnformasiya idarəetmə prosesinin bütün mərhələlərində, bütün idarəetmə funksiyalarının reallaşdırılmasında zəruri olan ünsürdür.

4. Sosial idarəetmə metodları

Sosial idarəetmənin metodları ayrıca işçiyə, qrupa və bütöv kollektivə məqsədyönlü təsir metodlarının kompleksidir. Aydın məsələdir ki, idarəetmənin qeyd edilən səviyyələrindən hər birinin öz spesifik problemləri mövcuddur. Ona görə də tətbiq olunan metodlar bir-birindən fərqlənir. Bu metodların bəziləri bütün səviyyələri əhatə edir, bəzilərinin tətbiqi isə onların ancaq biri ilə məhdudlaşır. Məsələn, ayrıca bir işçiyə münasibətdə fərdin davranışına təsir göstərə bilən aşağıdakı metodları tətbiq etmək olar:

a) birbaşa təsir (işçiyə müəyyən iş icra etmək üçün əmr, sərəncam, tapşırıq vermək olar);

b) motivlər, mənafeələr və tələbatlar vasitəsilə təsir

(stimullaşdırma);

c) dəyərlər sistemi vasitəsilə təsir (tərbiyə, təhsil və s.);

ç) sosial mühit vasitəsilə təsir (əmək şəraitinin yeniləşməsi, inzibati və qeyri-formal təşkilatda statusun dəyişilməsi və s.).

Müəssisə kollektivinə daxil olan qrupa münasibətdə sosial idarəetmə metodları belə bölüşdürülə bilər:

a) qrupun tərkibinin məqsədyönlü formalaşdırılması (məsələn, qrupun peşə-ixtisas əlamətlərinə görə formalaşması, iş yerlərinin sayına və xüsusiyyətlərinə görə mobil qrupların yaradılması və s.); **b)** qrupun sıx vəhdətinin təmin edilməsi (sağlam rəqabətin təşkili, rəhbərlik üslubunun təkmilləşdirilməsi, sosial-psixoloji amillərdən istifadə olunması və s. vasitəsilə bunu həyata keçirmək mümkündür).

Bütövlükdə kollektiv, təşkilat səviyyəsində aşağıdakı metodlardan istifadə oluna bilər:

a) formal və qeyri-formal strukturların uzlaşdırılması. Bu baxımdan planlaşdırılmış və həqiqi, real əlaqələr, normalar arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması xüsusi məna kəsb edir;

b) idarəetmənin demokratikləşməsi. Bu baxımdan ictimai təşkilatların rolunun yüksəldilməsi, ümumi qərarların işlənilib hazırlanmasına işçilərin cəlb olunması, bəzi rəhbərlərin seçili olması qaydasının tətbiqi, əmək fəallığının inkişaf etdirilməsi və s. özünü tamamilə doğruldur;

c) sosial planlaşdırma. İşçilərin ixtisasının artırılması və rifahının yaxşılaşdırılması, kollektivin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi, adamların sosial müdafiəsinə kömək edən tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. kollektivin fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərir. Müəssisədə sosial planlaşdırma sosial proseslərin inkişafının məqsəd, vəzifə və göstəricilərini, habelə onları həyata keçirmək vasitələrini müəyyənləşdirməyin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını təmin etmək deməkdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda təşkilatın idarə edilməsi baxımından xarakterinə görə aşağıdakı me-

todların ayırd edilməsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

a) İnzibati-təşkilati metodlar. Bu metodlar dövlətin iradəsinə və nüfuzuna istinad edir və idarəetmə obyektinə bilavasitə təsir göstərir. İdarəetmənin inzibati-təşkilati metodlarının xarakter xüsusiyyətləri sırasına bunlar aid edilə bilər: operativlik; idarə olunan obyektə birbaşa təsir; göstərişlərin, sərəncamların, əmrlərin və digər inzibati qərarların yerinə yetirilməsinin məcburi xarakteri; yerinə yetirilməyən əmr və sərəncamlar üçün ciddi surətdə müəyyən edilmiş məsuliyyət; səhv qərarların qəbulu üçün fərdi məsuliyyət. Bu metodların üstün cəhətlərinə baxmayaraq, onların tətbiqində müəyyən qüsurlar da özünü göstərir: qərarların qəbulunda özbaşnalıq, volyuntarizm və bürokratizm təzahürləri.

b) İqtisadi metodlar. Bu metodlar idarəetmədə və təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi qanunlardan və münasibətlərdən səmərəli istifadəni təmin edən tədbirlərin məcmusudur. İqtisadi metodların reallaşdırılmasının əsasını nəticə etibarilə adamların maddi maraqlarının aşkara çıxarılması və onlardan istifadə olunması təşkil edir. Bu maraqlar işçiləri iqtisadi qanunların tələblərini yerinə yetirməyə sövq edir.

c) Sosial-psixoloji metodlar. Bu metodlar ayrı-ayrı işçilərin və kollektivlərin fərdi xarakteristikalarını nəzərə almaqla tətbiq edilən metodlardır. Sosial-psixoloji metodlardan səmərəli istifadə olunması şəxsiyyətin və kollektivin mövcud potensialının azad, sərbəst inkişafına, onların fəaliyyətinin aktiv yaradıcı əsasda qurulmasına kömək edir. Ona görə də hər bir rəhbər işçi idarəetmənin sosial - psixoloji əsaslarına yiyələnməyə ciddi səy göstərməlidir. İşçinin davranışı, onun digər şəxslərlə qarşılıqlı təsiri, ünsiyyəti və s. hərtərəfli öyrənilməlidir. Bu halda şəxsiyyət ünsiyyətin mühüm ünsürü, kollektiv fəaliyyətin iştirakçısı, çoxsaylı qrupların üzvü kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin kiçik kollektivlərin, böyük sosial birliklərin, kütləvi proseslərin xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir.

XIV FƏSİL

İCTİMAİ RƏYİN SOSİOLOGİYASI

1. İctimai rəyin mahiyyəti

İctimai rəy ictimai şüurun elə təzahürüdür ki, burada böyük sosial qrupların, bütövlükdə xalqın aktual hadisələrə münasibəti (yaxud onların qiymətləndirilməsi) əks olunur. Adətən, belə hadisələr ciddi ictimai maraq doğuran, ictimai mənafelərə toxunan hadisələr olur. Ətraf gerçəkliyin qiymətləndirilməsi müxtəlif qrup və təbəqələrin mövqeyini əks etdirir. Həmin qrup və təbəqələr ictimai rəyin ifadəçiləridir.

Bu bir həqiqətdir ki, istənilən sosial və ya sosial-ərazi birliyinin normal fəaliyyəti ictimai işlər haqqında kollektiv təsəvvürlər, mühakimələr işlənilib hazırlanmadan mümkün deyildir. Hər hansı hadisənin ictimai cəhətdən işlənilib hazırlanmış qiymətləri olmasa, davranış normaları müəyyənləşdirilməyə, ümdə problemlərin praktik yolları axtarılıb tapılmasa, cəmiyyət bütöv sosial orqanizm kimi, bütöv sosial sistem kimi fəaliyyət göstərə bilməz.

Hər bir cəmiyyətdə ictimai rəyin təşəkkül tapması və inkişafı mürəkkəb xarakterə malikdir. Ona görə də «təşəkkül tapmış ictimai rəy ayrı-ayrı rəylərin mexaniki cəmi deyil, qarşılıqlı mübadilə olunması və zənginləşməsinin, bir-birinə nüfuz etməsinin nəticəsidir, bir növ kollektiv zəkanın təməkləşmiş ifadəsidir. İctimai rəy rəşional, emosional və iradi ünsürlərin üzvi vəhdətindən ibarət olduğundan üç səviyyədə təzahür edə bilər: mənəvi münasibət kimi (qiymətverici mühakimələr vasitəsilə), mənəvi-praktik münasibət (emosional-iradi meyillər, səylər, niyyətlər və s. vasitəsilə) və praktik mü-

nasibət kimi (kütləvi hərəkətlər və əməllər vasitəsilə)».¹

İctimai rəyin nüfuz gücü əksəriyyətin şüuruna əsaslanması ilə şərtlənmişdir. Burada çox əhəmiyyətli məsələ həmin əksəriyyətin düzgün nöqteyi-nəzərdə, düzgün mövqedə olub-olmamasıdır. Əgər əksəriyyət düzgün nöqteyi-nəzərdədirsə, düzgün mövqedə dayanırsa, o zaman ictimai rəy əksəriyyətin yetkin rəyi kimi çıxış edir ki, bu da onun sosial əhəmiyyətini və praktik təsirini artırır. Kütlələrin şüurunun azdırılması ictimai rəyin funksional imkanlarını azaldır.

Konkret ictimai rəyin əlamətlərinə onun intensivliyini və sabitliyini aid edirlər. İctimai rəyi kütləvi şüurun mövcudluğu və təzahürü üsullarından biri hesab edirlər. Bu şüurda, məlum olduğu kimi, xalqın, sinfin, sosial qrupun əksəriyyətinin onların tələbat və mənafeələrinə toxunan gerçəkliyin fakt, hadisə və proseslərinə real münasibətləri ifadə olunur.

İctimai rəy sosial nəzarətin, geniş kütlələrin davranışını və praktik fəaliyyətini nizama salmağın səmərəli vasitəsidir, xalqın özünüidarəetmə sisteminin ayrılmaz ünsürüdür.

Kütlələrin tarixi prosesdə rolu artdıqca, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarında fəallığı yüksəldikcə, onların təhsil, mədəniyyət, məlumatlılıq səviyyəsi genişləndikcə ictimai rəyin sosial əhəmiyyəti və idarəetmə dəyəri də yüksəlir. Demokratiyanın inkişafı və təkmilləşməsi ictimai rəyin formalaşmasına, öyrənilməsinə və nəzərə alınmasına səmərəli təsir göstərir.

İctimai rəy cəmiyyəti idarəetmənin demokratik vasitəsi olub, əhalinin müxtəlif qruplarının mənafeələrinin, əhval-ruhiyyəsinin konkret sosial-psixoloji formada ifadəsi kanalıdır. Ona görə də demokratiyanın inkişaf etdiyi ölkələrdə ən müxtəlif ictimai problemlərin həllində ictimai rəyin müntəzəm surətdə nəzərə alınması vacib prinsiplərdən biri sayılır.

İctimai rəyin mahiyyətini, formalaşmasını, təkamülünü müxtəlif cür izah edirlər, yəni bu məsələdə vahid rəy yoxdur. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif bilik sahələrini təmsil

edən tədqiqatçıların bu sahədə maraqlı konsepsiyaları, nəzəriyyələri, baxışları mövcuddur. Filosoflar, sosioloqlar, politoloqlar, sosial psixoloqlar və başqaları ictimai rəy problemləri ilə daha ciddi məşğul olmuşlar. Ona görə də ictimai rəy nəzəriyyələrini məhz həmin bilik sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların işləyib hazırladıqları konsepsiyaların, irəli sürdükləri baxışların spesifik kompleksi hesab etmək olar.¹ Bu kompleksdə gerçəkliyin hadisələrinə, faktlarına, problemlərinə münasibətdə insan qruplarının qiymətləndirmə mühakimələrinin təbiətini, cəmiyyətdə rolunu və əhəmiyyətini nəzərdən keçirməyə cəhd edilir.

İctimai rəy, demək olar ki, tarixi inkişafın bütün dövrlərində mövcud olsa da, onun bir anlayış kimi ifadəsi XII əsrdə İngiltərədə özünü göstərmişdir. Sonralar bu termin tədricən başqa ölkələrə də nüfuz etmiş, XVIII əsrin sonlarından etibarən isə geniş yayılmağa başlamışdır.

İctimai rəy insanların şüur və davranışının spesifik təzahürü kimi bütün ictimai şüur formaları və səviyyələri ilə sıx surətdə bağlıdır. O, eyni zamanda reallığa həm mənəvi, həm də praktik təsir göstərə bilməsi ilə səciyyəlidir.

Adətən ictimai rəyin subyektini və obyektini fərqləndirirlər. Bu ona görə zəruridir ki, ictimai rəyin əsasını təşkil edən sosial qiymətləndirmə əslində subyektin obyektə müəyyən münasibətinin ifadəsi deməkdir. İctimai rəyin subyektini dedikdə qiymət verən tərəf nəzərdə tutulur. İctimai rəyin subyektini bir növ onun daşıyıcısı deməkdir. Aydın məsələdir ki, istənilən sosial birlik forması bu rolu yerinə yetirə bilər. Bütövlükdə cəmiyyət, onun hər hansı hissəsi (sosial qrup, təbəqə), habelə müəyyən mənada ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlər də ictimai rəyin subyektini ola bilər.

İctimai rəyin obyektini rəngarəngdir, müxtəlif hadisələr, proseslər və problemlərdir. İstənilən məsələ ictimai rəyin obyektini ola bilər. İctimai rəyin subyektini ilə obyektini arasında qarşılıqlı təsir mürəkkəb prosesdir.

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1997. s. 200.

¹ Вах: Коробейников В.С. Пирамида мнений. Москва, 1981. с. 13

İctimai rəy öz daxili məzmununa görə, əhatə dairəsinə görə əhalinin müxtəlif səviyyələrini təmsil edə bilər. Bu mənada bütövlükdə xalqın ictimai rəyini, bu və ya digər sosial qrupun rəyini, müəyyən iş sahələrində çalışan kollektivlərin rəyini ayırmaq mümkündür. Belə fərqləndirmə ictimai rəyi əsasən kəmiyyət etibarilə səciyyələndirir. Aydın məsələdir ki, ictimai rəyin keyfiyyət aspekti də mövcuddur. Bu, onun ictimai inkişafın tələbatlarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə müəyyən olunur.

İctimai rəyə verilən sosial qiymət öz obyektivliyi, mətəbərliyi baxımından birmənalı olmur. Bu halda ictimai rəyin əsasında dayanan mənafeələrin tipi və xarakteri həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu o deməkdir ki, hər bir sosial subyekt hadisələri, prosesləri və problemləri ən əvvəl öz spesifik mənafeələri baxımından qiymətləndirir. Mənafeələr müxtəlif olduğuna görə eyni bir hadisə, proses, problem müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər.

İctimai rəy müəyyən səviyyəli kollektiv mövqeləri ifadə edir. Ona görə də onun ümumi ictimai əhəmiyyət kəsb edən hadisə, proses, problem ətrafında formalaşması təbii sayılmalıdır. Başqa sözlə, ictimai rəyin formalaşması üçün «əlvərişli mühit», real şərait yaranmalıdır. Tarixi inkişaf prosesində həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər üzündən müəyyən problemlər qrupu insanların diqqət mərkəzinə keçir, son dərəcə aktualıq kəsb edir.

Beləliklə, «ictimai rəyin sosial mahiyyəti bundadır ki, o, insanların fikir və hislərini, praktik fəaliyyətini daxili vəziyyətin və beynəlxalq həyatın ən mühüm tərəflərinə yönəldir, insanları onlara qiymət verməyə sövq edir, ... onları bu tərəfləri ya qoruyub saxlamaq və ya möhkəmləndirmək işinə, ya da dəyişdirməyə səfərbər edir».¹

İctimai rəy nəzəriyyələrinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ictimai rəyə sosioloji və sosial-psixoloji, habelə politoloji yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə yanaşmaların fəal şə-

¹ Sosiologiya. Bakı, 1994. s. 53.

kildə işlənib hazırlanması XIX əsrin II yarısından başlanır. Bu işdə görkəmli fransız sosioloqu, sosial psixologiyanın banilərindən biri, sosiologiyada psixoloji istiqamətin başlıca nümayəndələrindən biri Qabriel Tardin (1843-1904) «İctimai rəy və yığnaq» əsəri¹ mühüm rol oynamışdır. Həmin əsərdə qeyd edilir ki, ictimai rəyi «publika» formalaşdırır. Publikanın yaranması üçün əsas xalis mənəvi proseslərdir, ünsiyyətdir. Eyni zamanda ictimai rəyin tədqiqində politoloji istiqamət də meydana çıxır. Bu, başlıca olaraq hüquqşünasların söyləri sayəsində mümkün olur. Bu istiqamət həm Qərbi Avropada, həm də Şimali Amerikada inkişaf edir. A.O.Louellin «İctimai rəy və xalq hökuməti» əsəri ictimai rəyin təbiəti və onun öyrənilməsi metodları barəsində nəzəri təsəvvürlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Louell öz nəzəri tədqiqatlarının əsasına aşağıdakı məsələləri daxil edir:

- qərarların qəbul edilməsi zamanı ictimai rəyin səriştəliyinin hüdudları məsələsi;
- əksəriyyətin və azlığın rəylərinin nisbəti məsələsi;
- ictimai rəyin ifadə olunması formaları haqqında məsələ.

Louell belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ictimai rəy dövlətin idarə olunması prosesində məhdud təsir sferasına malikdir; reallıqda elə problemlər mövcuddur ki, onları bilavasitə səsvermə ilə, yaxud ictimai rəyə istinad etməklə həll etmək olmaz. Bu ideyanı Lipman daha da inkişaf etdirmişdir: o, «hər şeydə aparıcı və hər şeyə qadir vətəndaş» mifini kəskin tənqid etmişdir. Lipman ictimai rəyin məhdudluğunu nədə görürdü? «Orta adam»ın öz mənafeələrini dərk etməyə qadir olmamasında. onun mətbuatın materiallarından geniş istifadə etməsində - mətbuatın informasiyası isə tam deyildir, yaxud təhrif olunmuşdur. Lipman bu baxımdan stereotip anlayışından istifadə edir. O, bu anlayışı bəsit təsəvvürləri, ictimai rəyin təzahür formalarını ifadə etmək üçün işlədir.

¹ Həmin əsər rus dilində 1905-ci ildə Moskvada nəşr olunmuşdur.

Onun fikrincə, bu, siyasi xadimlərin, partiyaların, reklam personajların, müxtəlif sosial, peşə və etnik qrupların davranışında müşahidə edilir. Lipmana görə, stereotiplər bəşəri ünsiyyətə daxilən xasdır və buna görə də onlar «gəzən rəyin» ayrılmaz hissəsidir.

Müasir şəraitdə Qərb mütəxəssisləri ictimai rəyin və-təndaşların seçki kampaniyaları dövründəki davranışı ilə əlaqəsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə siyasi partiyalar arasında mübarizənin kəskinləşməsi bunu bilməyi zəruri edir ki, seçkilərdə namizədlərin, onların proqramlarının qiymətləndirilməsinin əsasında hansı mexanizmlər dayanır. Seçkilərdə namizədlərə münasibətdə insanların rəyini müəyyən edən «zahiri amillərin» təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Seçki kampaniyaları zamanı adamların davranışına təsir edən səbəblərin iyerarxiyası öyrənilir: ölkənin daxili problemlərinə münasibət, kiçik qrup tərəfindən göstərilən təzyiq, seçicinin şəxsi xüsusiyyətləri, siyasi ənənələr və s. bu qəbildəndir. Seçicilərin seçkilərə hazırlıq gedişində münasibətlərində baş verən dəyişiklikləri izah etmək üçün seçicilərin davranışına aid müxtəlif konsepsiyalar işlənib hazırlanır. Məsələn, «Qıf» konsepsiyası. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, seçkilərə yaxınlaşdıqca rəylər daha çox fərdiləşdirilmiş, konkretləşdirilmiş və siyasiləşdirilmiş xarakter kəsb edir. «Susma spiralı» adı ilə məşhur olan konsepsiya. Bu konsepsiya belə bir vəziyyəti qeydə alır: partiyalardan birinin qələbə gözləməsi daim artır, həmin partiya üçün səs vermək niyyətləri isə dəyişməz qalır.

Beləliklə, ictimai rəyə sosioloji, sosial-psixoloji və politoloji yanaşmalar öz mahiyyəti və məzmunu etibarilə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Birincisi sosial məqamları, ikincisi sosial-psixoloji məqamları, üçüncüsü isə siyasi məqamları ön plana çəkir, qabarıqlaşdırır. Lakin bu yanaşmaların hamısı ictimai rəyin əhəmiyyətini qeyd edir, onu öyrənməyi vacib sayır və bunun üçün müxtəlif üsullar təklif edirlər.

2. İctimai rəyin ifadə olunma vasitələri

Sosiologiya ictimai rəyin ifadə olunması prosesinin öyrənilməsinə daim diqqət mərkəzində saxlayır. Ümumiyyətlə, ictimai rəyin ifadə olunması dedikdə, həyatın aktual problemləri üzrə fərdi və qrup xarakterli rəylərin bilavasitə və nümayəndəli demokratiya formaları vasitəsilə ifadə edilməsi başa düşülür.¹

Bu bir həqiqətdir ki, ictimai rəyin gücü təkcə onun məzmununun obyektivliyi və əhalinin daha geniş təbəqələrinin mənafeələrini, tələbatlarını əks etdirməsi ilə deyil, həm də onun ifadə olunma vasitələri ilə şərtlənmişdir. Buna görə də ictimai rəyi ifadə edən siyasi və ictimai institutların işinin səmərəli təşkil edilməsi, insanların kollektiv rəyini ifadə edən formaların və kanalların genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İctimai rəyin daşıyıcısı ilə onu ifadə edən tərəf heç də həmişə eyni olmur. Yəni ola bilər ki, böyük sosial qrupların ictimai rəyi nisbətən xırda qruplar və hətta ayrı-ayrı adamlar tərəfindən ifadə olunsun.

Deməli, cəmiyyətin hər bir üzvü ictimai rəyin ifadəçisi kimi çıxış edə bilər. Bu halda onun kütləvi elan etdiyi rəy ictimai əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər məsələ barəsində hər hansı böyük sosial qrupun rəyini, münasibətini əks etdirməlidir.

İctimai rəyin ifadə olunma növləri və formaları olduqca müxtəlifdir. Bu baxımdan üç növü xüsusi olaraq fərqləndirmək lazımdır.

Birincisi, kortəbii surətdə ifadə olunan ictimai rəydir. Belə rəy müəyyən fərdin və ya fərdlər qrupunun gündəlik həyat şəraitinin təsiri altında formalaşır və hadisələrə bu səviyyədə münasibətini, qiymətini ifadə edir. Məsələn, küçədə, məhəllədə, bazarda, iş yerində və s. yerlərdə daxili və beynəlxalq məsələlərin müzakirə edilməsi, onlara münasibət

¹ Sosiologiya. Bakı. 1994. s. 53.

bildirilməsi, qiymət verilməsi məhz bu qəbildəndir. İctimai rəyin belə ifadə olunması özünün lokal xarakteri, çox zaman hadisələrin zahiri, səthi tərəflərinə əsasən fikir yürüdülməsi və əsl mahiyyətinə dərinlən nüfuz edilməməsi, əksər hallarda qeyri-dəqiq olması ilə səciyyələnir. Lakin dediklərimiz ictimai rəyin bu növünə laqeyd yanaşmaq, onu nəzərə almaq üçün əsas olmamalıdır.

İkincisi, ictimai rəyin dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, kütləvi informasiya vasitələrinin təşəbbüsü ilə ifadə olunmasını əhatə edir. Bu növə ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair mühüm əhəmiyyətli qanun layihələrinin ümumxalq müzakirəsini, mətbuat səhifələrində, radio və televiziya da həyatımızın ən aktual və əhəmiyyətli problemlərinin vaxtaşırı müzakirəsini və s. aid etmək olar. Təbii ki, bu növ daha əhatəlidir, ictimai praktikamıza daha möhkəm daxil olmuşdur.

Üçüncüsü, ictimai rəyin xüsusi sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə əldə edilmiş nəticələrinin əhaliyə çatdırılmasıdır. Bu növ əsasən əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələri arasında aparılan sosioloji sorğular vasitəsilə ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, bu növ dünya praktikasında geniş yayılmışdır. Respublikamızda da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdır. Sosioloji sorğular sosial informasiya əldə etməyin mühüm kanallarıdır. Onlar cəmiyyətdəki ümumi iqlimi başa düşməkdə və qiymətləndirməkdə mühüm rol oynayır.

Elmi ədəbiyyatda ictimai rəyin təhlilində şəxsiyyətlərə rasi ünsiyyətə xüsusi diqqət yetirilir.

İctimai rəyin ifadə olunmasının müxtəlif üsullarını və kanallarını sıx qarşılıqlı əlaqə və təsirdə götürmək zəruridir. Bu, bir tərəfdən ictimai rəyin nə dərəcədə kütləvi xarakter daşdığı, bu prosesin özünəməxsusluqlarını və istiqamətlərini, ayrı-ayrı fəaliyyət formalarının intensivliyini öyrənməyə imkan verir. Digər tərəfdən, hər bir ifadə növünə ayrı-ayrılıqda xas olan üstünlükləri nəzərə almaq və ümumiləşdirmək ictimai rəyin mötəbərliyinin təmin olunmasının mü-

hüm şərtidir.

İctimai rəyə sosioloji yanaşma onun iki səviyyəsini fərqləndirməyi tələb edir. Bunlardan birincisi sözdə, danışmada ifadə olunan səviyyədir. Buna verbal münasibət deyilir. Qeyd edilən səviyyədə bu və ya digər məsələyə ifadə olunan münasibət, verilən qiymət zahirən müəyyən əhali kütləsinin rəyi kimi qəbul oluna bilər, lakin hələ praktik gücə qadir olmur.

İkinci səviyyə bundan fərqli xarakteristikaya malikdir. Artıq bu səviyyədə, yəni əməli iş səviyyəsində ictimai rəy real həyata öz həqiqi təsirini göstərir. Bu səviyyədə artıq sosial qruplar və sosial birlik formaları öz şüurlarında bu və ya digər məsələyə verilən qiymətə uyğun surətdə praktik fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Qeyd olunmalıdır ki, ictimai rəyin birinci səviyyədən – inikasedici səviyyədən ikinci səviyyəyə keçməsi mürəkkəb prosesdir. Bu keçid əsas etibarilə ictimai rəy göstəricilərinin sosial normalarda, sosial tənzimləmə və nəzarət formalarında təcəssümü vasitəsilə baş verir. Nəticədə ictimai rəyin mövcud ictimai münasibətlərin real tərəfinə çevrilməsi, bu münasibətlərlə çulğalaşması prosesi cərəyan edir.¹

Məlum olduğu kimi, sosial tənzimləmənin müxtəlif formaları (hüquqi, əxlaqi, tərbiyəvi və s.) mövcuddur. Cəmiyyətdə gedən sosial proseslərin tənzim olunmasında mühüm yer tutan ictimai rəy bu normalarla sıx qarşılıqlı təsirdə çıxış edir. Daha dəqiq desək, onların təsirinə ictimai rəyin də əlavə olunması, bu təsirin gücünü daha da artırır. İctimai rəy vasitəsilə həyata keçirilən nəzarət özünün gündəlik xarakter daşması, daimi fəaliyyət göstərməsi, yaranmış vəziyyətə çox tez reaksiya verməsi, öz məzmununda bir qayda olaraq çoxluğun əhval-ruhiyyəsini əks etdirməsi və digər mühüm keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Odur ki, ictimai rəyin nəzarətedici funksiyasının səmərəliliyini yüksəltmək yollarını və vasitələrini axtarıb tapmaq sosioloji yanaşmanın mühüm məqsədini təşkil edir. Bu cür nəzarət cəmiyyətdə bir çox proseslərin

¹ Sosiologiya. Bakı, 1994, s. 54-55.

normal getməsi, burada özünü göstərən neqativ halların – əliyəriləyin, oğurluğun, vəzifədən sui-istifadə etmənin, xalqın sərvətini müxtəlif yollarla mənimsəməyin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial münasibətlərin, cəmiyyət üzvlərinin davranışının ictimai rəyin köməyi ilə tənzim edilməsi onların şüuruna bilavasitə təsir göstərir. Bu, ictimai rəyin gücünü artırır, onun nüfuzunu yüksəldir. Nəticədə ictimai rəyin əhəmiyyəti ümumən etiraf olunur, cəmiyyətdə demokratik əsasların daha möhkəm qərarlaşması və möhkəmlənməsi üçün əlverişli zəmin yaranır.

3. Kütləvi informasiya vasitələri ictimai rəyin formalaşmasının qüdrətli amilidir

Məlumdur ki, ictimaiyyətin nümayəndələri öz rəylərini bildirmək üçün bir yerə toplaşa da bilər, toplaşmaya da bilərlər. İkinci halda ictimaiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələri ictimaiyyətin digər nümayəndələri ilə ancaq kommunikativ əlaqələrdə ola bilərlər. «İctimaiyyət ancaq kütləvi kommunikasiya vasitələri sayəsində daxili əlaqəsini saxlayır. Bu səbəbə görə kütləvi informasiya vasitələri üzərində nəzarət çox zaman ictimai rəy üzərində hakimiyyət deməkdir».¹

Kütləvi informasiya vasitələri öz fəaliyyətində ictimaiyyətin strukturunu və rəyini nəzərə almalıdır. Bu, mədəni fərqlərlə və heterogenliklə müəyyən olunur. Yekcins mədəniyyətli cəmiyyətdə uyğun, azfərqli maraqlara malik ictimaiyyət qərarlaşır. Adətən belə cəmiyyət submədəniyyətin az olması ilə səciyyələnir. Submədəniyyətlərin çox olması ifrat qeyri-yekcins ictimaiyyət doğurur; belə ictimaiyyətin qrupları öz mənafeələrinin ifadəsində və reallaşdırılmasında rəqabət aparən tərəflər kimi çıxış edirlər. Məsələn, ictimaiyyətin bir hissəsi belə güman edir ki, büdcənin əhəmiyyətli hissəsi ekoloji problemlərin həllinə istiqamətləndirilməlidir, ikinci

hissə belə hesab edir ki, vəsait milli sənayenin inkişafına sərf olunmalıdır, üçüncü hissə isə əmindir ki, vəsait daha çox Müdafiə Nazirliyinə ünvanlanmalıdır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanılsın, onun dünya meydanında nüfuzu güclənsin. Cəmiyyətin strukturu mürəkkəb olduqca bu və ya digər məsələnin həlli ilə bağlı olaraq, ictimaiyyət nümayəndələrinin tutduqları mövqelər də çox olacaqdır.

Cəmiyyətin sadə stabil mədəniyyəti bir qayda olaraq, ümdə məsələlərin həllində ictimaiyyətə çoxlu alternativlər təklif etmir. Çünki vəziyyəti ənənələr və mənəvi normalar əsasında idarə etmək olar. Buna görə də müxtəlif sosial qruplar üçün ictimai rəydə ayrılıq əhəmiyyətli deyildir, gərgin münaqişələrlə müşayiət olunmur. Lakin mürəkkəb, ziddiyyətli mədəniyyətdə ictimaiyyət nümayəndələrinin müxtəlif qruplarının hər hansı problemin həllinə yönəlmiş nöqtə-nəzərləri son dərəcə rəngarəng ola bilər. Başqa sözlə, yaranmış vəziyyəti müəyyən normalar toplusunun köməyi ilə idarə etmək mümkün deyildir. Çünki həmin normalar məlum cəmiyyətin yalnız ayrıca qruplarının, submədəniyyətinin həddlərində qəbul edilmişdir. Məsələn, hazırda ictimaiyyətin bir çox nümayəndələri müəyyən ərazidə neft və ya başqa faydalı qazıntı çıxarılması nəticəsində ekoloji balansın pozulmasından narahatlıq keçirə bilər. Eyni zamanda həmin ərazidə neft və ya başqa faydalı qazıntı çıxarılmasına, sənayenin inkişaf etdirilməsinə maraqlı olan qruplar belə hesab edə bilərlər ki, bunun üçün istənilən vasitə məqbuldur. Ənənəvi normalar bu məsələni həll etməyə imkan vermir, çünki hər iki nöqtə-nəzəri müdafiə etmək üçün həmin normaları tətbiq etmək olar. Ekoloji tarazlığın təmin olunması da, ölkənin sənaye potensialının, dünyada nüfuzunun artırılması da vacib məsələdir. Beləliklə, «mürəkkəb cəmiyyətdə ictimai rəyin ayrı-ayrı seqmentləri meydana çıxır ki, bunların da arxasında öz mənafeələri, ustanovkaları, bu və ya digər problemin həllinə müxtəlif təsir imkanları olan ic-

¹ Фролов С.С. Социология. Москва, 2000. с. 247.

timaiyyət qrupları dayanır».¹ Bu, ictimai rəyi öyrənməyi və nəzərə almağı zəruri edir.

Demokratik idarəçilik formaları olan müasir cəmiyyətlərdə ictimai rəyin rolu getdikcə artmaqdadır. Bu, bir neçə vəziyyətlə şərtlənmişdir:

Birincisi, idarəedici təbəqənin yeritdiyi siyasətə ictimaiyyətin təsir göstərmək imkanları kəskin surətdə artır. Burada seçkilər, referendumlar, parlamentdə və ya hökumətdə təzyiq qrupları, vətəndaş itaətsizliyi aktları xüsusi qeyd edilməlidir.

İkincisi, demokratik cəmiyyətlər kütləvi informasiya vasitələrinin çoxşaxəli sistemə malikdir. Bunlardan bir çoxu alternativ nöqtəyi-nəzərləri müdafiə edir. Bunun sayəsində ictimaiyyət cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr barəsində dərhal informasiya ala bilir. Bu halda cəmiyyətin əksər üzvlərində məlum hadisələrə və hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarlara münasibətdə sabit mövqe formalaşır.

Üçüncüsü, demokratik cəmiyyətlərdə liderlərin irəli sürülməsi ictimai rəy dalğasında baş verir. Əgər lider ictimai rəyin dəyişilməsindəki ümumi meylləri qavramışdırsa, onun siyasətini ictimaiyyətin müxtəlif nümayəndələri, sonra həm də siyasi xadimlər müdafiə etməyə başlayacaqlar.

Kütləvi informasiya vasitələri ictimai rəyə ən müxtəlif formalarda təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Onların fəal təbliğat istiqaməti ümumən etiraf olunur. Bir neçə misalla müraciət edək.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da siqaret çəkmək dəb halını almışdı. Otaqda və ya ofisdə siqaret çəkmək adi iş sayılırdı. Lakin 1957-ci ildə həkimlər sübut etdilər ki, o, orqanizmə sarsıdıcı təsir göstərir. Amerikalıların ictimai rəyi kəskin surətdə dəyişildi: kütləvi informasiya vasitələrində sağlam həyat tərzini uğrunda geniş kampaniya fəallaşdı. Hazırda siqaret çəkənlər ümumi məzəmmət obyektinə çevrilmişlər. Qeyri-sağlam meyllilik sosial statusa və nüfuzla tə-

sir göstərə bilər: siqaret çəkənləri bəzi işlərə qəbul etmirlər. Bütün cəmiyyət siqaret çəkməyə qarşı mübarizəyə meyllidir.¹

Başqa bir misala müraciət edək. Keçmiş SSRİ-də 80-ci illərin sonunda ictimai rəy (xüsusən. Rusiyada yaşayan əhali tərəfindən) Şimal çaylarının axarının qismən dəyişdirilməsi və suya kəskin ehtiyacı olan Cənub ərazilərinə axıdılması layihəsinə qarşı çıxdı. KİV-lər bir qrup ziyalının etirazını fəal müdafiə etdi. Əksəriyyətin rəyi dəyişildi, tezliklə layihənin maliyyələşdirilməsinin dayandırılması barədə dövlət qərarı qəbul olundu.

Üçüncü bir misal: Məlum olduğu kimi vaxtilə Azərbaycanda da atom-elektrik stansiyasının inşası gündəlikdə dayanırdı. İctimai rəy atom-elektrik stansiyalarını olduqca münasib, ekoloji cəhətdən yaxşı göstəriciləri olan, perspektivli stansiyalar kimi qəbul edirdi. lakin Çernobıl AES-də baş verən qəza və onun nəticələri nəinki SSRİ-də, həm də bütün dünyada AES-lər ətrafında formalaşan ictimai rəyə sarsıdıcı zərbə endirdi. Azərbaycanda AES tikintisi ideyası öz aktuallığını tam itirdi. Fəaliyyətdə olan AES-lərin dayandırılıb-dayandırılmaması məsələsi geniş müzakirə olunmağa başladı. Onların texniki-texnoloji göstəriciləri hərtərəfli təhlil edildi. Nüfuzlu təşkilatların inspeksiyaları həyata keçirildi. Mütəxəssislər ciddi səy göstərməli və sübut etməli oldular ki, qəza AES-in tikintisində və istismarında yol verilən əsaslı nöqsanların, qüsurların nəticəsidir, AES kompleksinin inşası və fəaliyyəti isə elmin, texnikanın mühüm nailiyyətidir. Etiraf etməliyik ki, AES-lərə neqativ münasibət məqamları ictimai rəydə indi də güclüdür.

Kütləvi informasiya vasitələrinin təbliğat işi ictimai rəyin istiqamətliliyi, intensivliyi və inteqrasiyası barədə dəqiq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlara istinad etməlidir. Geniş mənada təbliğatın məqsədi ictimaiyyət tərəfindən idarə edən tərəfə lazımlı nöqtəyi-nəzəri qəbul etməyə istiqamətləndirməkdən, iqtisadi, siyasi və ya sosial hadisələri müdafiə

¹ Фролов С.С. Социология. Москва, 2000, с. 247-248.

¹ Кравченко А.И. Социология. Москва-Екатеринбург, 2000, с. 146-147.

və ya rədd etməyə yönələn ustanovkalar sistemi yaratmaqdan ibarətdir. Nətiqlərin kütlə qarşısında çıxışları, jurnal və qəzetlərdəki məqalələr, radio və televiziya verilişləri, reklam, əmtəələrin bazarda irəliləməsi və s. ictimai rəyə təbliğat xarakterli təsirin nümunələridir.

Bir çox tədqiqatçılar təhsil prosesini də təbliğata aid edirlər. Çünki təlim gedişində müəllimlər şagirdlərə, tələbələrə, dinləyicilərə onları əhatə edən gerçəklikdəki hadisələr barəsində öz xüsusi rəylərini aşılamağa çalışırlar. Yaxşı məlumdur ki, təlim prosesində fasiləsiz təbliğat təhsil alan şəxslərin şüuruna müəyyən nöqtəyi-nəzərlərə uyğun gələn norma və dəyərləri daha möhkəm surətdə aşılamağa imkan verir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai rəyə məqsəd-yönlü təsiri zamanı bir sıra suallar ortaya çıxır. Hansı halda təbliğat insan davranışında ən böyük dəyişikliklər yaradır: təbliğatın ictimaiyyət nümayəndələrinə təsiri əhəmiyyətli olanda, yoxsa həmin təsir zəif, ehtiyatlı olanda? İctimaiyyət nümayəndələrinin nöqtəyi-nəzəri əvvəlki, artıq formalaşmış nöqtəyi-nəzərdən xeyli dərəcədə kənara çıxdıqda, yaxud bu kənara çıxma əhəmiyyətsiz olduqda təbliğatın strategiyasını necə formalaşdırmaq lazımdır? Qəbul olunmuş rəydən kənara çıxmaları dərk etməyi adətən koqnitiv dissonans adlandırırlar. Burada iki nöqtəyi-nəzəri fərqləndirmək olar. Bəzi alimlər belə zənn edirlər ki, əgər ümumən qəbul edilmiş nöqtəyi-nəzərdən kənara çıxmalar əhəmiyyətlidirsə, onda təsir ictimai rəydə daha böyük dəyişiklik yaradır. Lakin bəzi alimlər buna diametral əks olan nöqtəyi-nəzəri müdafiə edirlər. Vittaker hər iki elmi yanaşmanı tədqiq edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, təbliğatı uğurla qəbul etməyin əsası koqnitiv dissonansın əhəmiyyətində deyildir, həmin nöqtəyi-nəzəri ictimaiyyət nümayəndələrinin müdafiə etmə dərəcə-sindədir. Nə zaman ki, cəmiyyət əvvəlki nöqtəyi-nəzəri qızğınlıqla müdafiə edir, dərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ona qoşur, o zaman koqnitiv dissonansın güclənməsi ictimai rəyi əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişdirir. Bundan əlavə, əhəmiyyətli

koqnitiv dissonans bumeranq effekti verir; bu onunla səciyə-lənir ki, təbliğatın təsirinə məruz qalan cəmiyyət üzvü onu rədd etməyə başlayır və əks nöqtəyi-nəzəri qəbul edir. Lakin ictimaiyyət nümayəndələri əvvəlki nöqtəyi-nəzəri o qədər də qızğın müdafiə etmirsə, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin qoşulma-sı o qədər də dərin deyildirsə, o halda koqnitiv dissonans təbliğatın təsiri nəticəsində ictimai rəydə dəyişiklik dərəcəsi-nin artmasına gətirib çıxara bilər. Cəmiyyətin hər bir üzvü üçün «optimal ayrılıq», «optimal fərqlilik» mövcuddur; bu, ictimai rəyin maksimum dəyişilməsinə səbəb olur.

Əgər təbliğatın hakimiyyəti məhdudlaşdırılmayıbsa, on-da, belə təsəvvür yarana bilər ki, cəmiyyətin böyük maliyyə ehtiyatlarına malik olan, yaxud ictimaiyyətlə əlaqə agentlik-ləri olan təbəqələri və ya sosial qrupları öz şərtlərini həmişə başqalarına diktə etməlidirlər. Lakin təbliğatın aparılması üsulları bir sıra amillərlə şərtlənmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

İlk növbədə ən böyük məhdudiyyət kimi rəqabət aparən təbliğatı qeyd etmək olar. Əgər dövlət təbliğat üzərində inhi-sara malikdirsə (məsələn, totalitar rejimlərdə olduğu kimi), ictimaiyyətin hər bir üzvü üçün alternativ rəyə -- rəsmi rəy-dən, nöqtəyi-nəzərdən fərqli olan rəyə yiyələnmək olduqca çətinidir. Bu şəraitdə rəsmi təbliğat başqa rəyləri sıxışdırır, zəruri faktları özü üçün əlverişli şəkildə təqdim edir. Demok-ratik siyasi sistemlərdə həmişə müxtəlif, fərqli nöqtəyi-nəzərləri qəbul etmək imkanları mövcuddur. Başqa sözlə, belə sistemlərdə alternativ nöqtəyi-nəzərləri müdafiə edən bir neçə təbliğat «ocaqları» fəaliyyət göstərir. Rəqabət mü-barizəsində bu tərəflər hüquqi və mənəvi baxımdan bir-birinə məhdudlaşdırıcı şərtlər irəli sürürlər ki, bunlar da nə-zarətsiz təbliğatı qeyri-mümkün edir. Deməli, bir-biri ilə rə-qabət aparən müxtəlif tərəflərin müdafiə etdikləri mövqelər spesifik mühit yaradır; bu mühitdə fərqli mövqelərlə tanışlıq və seçim imkanları daha genişdir. Hazırda Azərbaycan mət-buatı ilə tanışlıq dediklərimizi sübut edir. Burada nə qədər

rəngarənglik olsa da, iqtidar yönümlü və müxalifət yönümlü mətbuatı ayırd etmək mümkündür («Azərbaycan», «Xalq qəzeti» və «Müsavat», «Azadlıq» qəzetlərini müqayisə etmək kifayətdir). Əlbəttə, tam əks mövqedə dayanan mətbu orqanları ilə yanaşı az və ya çox dərəcədə fərqli mövqedə dayananlar da vardır.

İkincisi, ictimaiyyət nümayəndələrinin nəzərində təbliğatçılara inam bir çox cəhətdən informasiyadan və onun verilməsi üsullarından asılıdır. İctimaiyyətə təqdim olunan faktlar əhəmiyyətli dərəcədə ümumən qəbul edilən rəydən və real gerçəklikdən kənara çıxırsa, gərginlik yaranır. Bu gərginlik təbliğatı həyata keçirənlərə qarşı çevrilə bilər. Belə məhdudiyətlər olduğu təqdirdə təbliğat apararı tərəfin nümayəndələri sosioloji tədqiqatların köməyi ilə insanların psixologiyasını bilməyə, ictimai rəyi daim izləməyə əsaslanan incə strategiyalar tətbiq etməlidirlər.

Üçüncüsü, müxtəlif təbəqələrin təhsilindəki fərqlər onunla nəticələnə bilər ki, təbliğatçıların səyləri ancaq yüksək təhsilli təbəqələrə, yaxud da əksinə, ancaq aşağı təhsil səviyyəli sosial qruplara çatacaqdır. Belə hallarda təbliğatçılıq kampaniyalarını həyata keçirən şəxslərin sintetik strategiyalar yaratması zəruridir; bunlar ictimaiyyətin müxtəlif təhsil səviyyəsinə malik nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmalıdır. Başqa sözlə, təbliğat daha uğurlu nəticələr əldə etmək üçün təhsil baxımından cəmiyyətdəki diferensiasiyarı nəzərə almalıdır.

Dördüncüsü, ictimaiyyətin müxtəlif nümayəndələrində etiqadlar və dəyərlər sistemi təbliğatçılıq səylərini məhdudlaşdırır. Belə ki, adamların xeyli hissəsi, müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri müxtəlif normalar və dəyərlər sistemlərinə malik olmaqla, təbliğatçıların fəaliyyətini tənqidi surətdə təhlil edirlər. Təbliğatçılıq kampaniyalarını həyata keçirərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, submədəniyyəti dərhal, tezliklə dəyişdirmək mümkün deyildir. Ona görə də təbliğat sahəsindəki səylər mövcud sərvətlər sisteminə uyğunlaşmaq

məcrasına yönəldilməlidir. Bu halda təbliğatçılıq məharəti qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ictimaiyyət nümayəndələrinin mövcud ustanovkalarını məharətlə şərh etməkdən ibarətdir.

Hazırda ictimai rəyə təsir göstərməyin və onu idarə etməyin ən rəngarəng vasitələri, üsulları işlənilib hazırlanmışdır. Reklam xidmətləri, ictimai rəy xidmətləri, siyasi xadimləri müdafiə komandaları, dini təbliğat təşkilatları və s. ictimai rəyi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməyə qadirdirlər. Onlar kütləvi informasiya vasitələri, kütlə qarşısında çıxışlar, reklam müraciətləri, əyani təşviqat vasitələri və digər kommunikativ kanallardan istifadə edirlər.

Kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, kitab nəşri, mətbuat agentlikləri, radio, televiziya və s.) kütləvi miqyasda informasiyanın toplanılması, işlənilməsi və yayılmasını təmin edir. Kütləvi informasiya sayca böyük, adətən coğrafi baxımdan dağınıq auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur; o, yayılmanın sürətliliyi, müntəzəmliyi ilə, istehlakın praktik surətdə eyni zamanlılığı ilə, vasitəli, müəyyən dərəcədə stereotipləşdirilmiş xarakteri ilə fərqlənir. «İnformasiyanın yayılması insanların kütləvi mənəvi ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir; bu, bəşəriyyətin inkişafının müəyyən pilləsində meydana gəlmiş, bilavasitə şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti tamamlamışdır».¹

Kütləvi informasiya vasitələri öz təbiəti etibarilə bütün cəmiyyət miqyasında xəbərlərin və s. geniş və hərtərəfli mübadiləsini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sosioloji baxımdan əhəmiyyətli olan bir məsələyə də toxunmağa ehtiyac vardır. Kütləvi informasiya vasitələrinə dair tədqiqatlar keçmiş Sovet İttifaqında 20-ci illərin ortalarından başlanmışdır. Bu tədqiqatların əsas problematikası qəzetlərin, jurnalların məzmunu və formasının fəhlə və kəndli kütlələrinin ehtiyaclarına, tələbatlarına uyğunluğu məsələsi idi. Mətbuat auditoriyasının «sintetik» tədqiqatları (bu təd-

¹ Российская социологическая энциклопедия. Москва, 1998. с. 532

ciqatları həmin illərdə belə adlandırıldılar) inkişaf edirdi. Bu tədqiqatlarda informasiya maraqlarının öyrənilməsi qəzet və jurnal oxucularının sosial həyatının bütün amillərini nəzərə almaqla aparılırdı.

Mətbuatın sosiologiyası kütləvi informasiya vasitələri sosiologiyasının ən inkişaf etmiş sahəsidir. Auditoriya, jurnalist korpusu, materialların məzmunu və ifadə formaları, mərkəzi və yerli mətbuatın qarşılıqlı təsiri və münasibətləri və s. mətbuat sosiologiyasının öyrənmə obyektinə daxildir.

Radio verilişləri sahəsində sosioloji tədqiqatlar hələ müharibədən əvvəlki dövrdə başlanmışdır. Lakin həmin tədqiqatlar məhz müharibədən sonrakı dövrdə böyük vüsət almış və müntəzəm xarakter kəsb etmişdir. Radio auditoriyası, müxtəlif regionlarda radio proqramlarının formalaşması spesifikasiyası, ayrı-ayrı verilişlər tsikllərinin populyarlığı və i.a. xüsusilə fəal surətdə öyrənilmişdir.

Keçmiş SSRİ-də televiziya verilişlərinin sosioloji baxımdan öyrənilməsi 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəlindən inkişaf etməyə başlamışdır. Televiziya verilişlərinin istehlakının həcmi və istiqamətləri, televiziyanın yayılmasının digər kütləvi informasiya vasitələrinə təsiri, televiziyanın mədəniyyətin istehlakında rolu və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi həyata keçirilmişdir.

Reklam kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Nə və ya kim barəsində (bir qayda olaraq şey, şəxs, təşkilat barəsində) məlumatların yayılmasını nəzərdə tutan reklam kütləvi diqqəti cəlb etmək məqsədi güdür. Ticarət – iqtisadi və ideya-siyasi reklamları ayırd etmək olar. Reklamların sosioloji baxımdan öyrənilməsi keçmiş SSRİ-də 70-ci illərdən başlanmışdır. Reklama dair sosioloji tədqiqatlar əsasən istehlakçıya təsirin müxtəlif aspektlərini öyrənməklə bağlı olmuşdur. Etiraf etməliyik ki, son illərdə kütləvi informasiya vasitələrində reklamlar xüsusilə geniş yayılmışdır. Bazar münasibətləri və strukturları rəqabət mübarizəsinə, deməli, həm də reklama geniş meydan açır.

Oxucu, tamaşaçı, dinləyici auditoriyası öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu, insanların sabit birliyi olub, onların informasiya maraqlarının və tələbatlarının, habelə həmin maraq və tələbatların ödənilməsi formaları, üsulları və kanallarının ümumiliyi əsasında təşəkkül tapır. Auditoriya informasiyanın mənbəyi və məzmunu ilə yanaşı insanların mənəvi ünsiyyətinin ən mühüm struktur ünsürlərindən biridir. Kütləvi auditoriyanın mahiyyəti ondadır ki, o, ünsiyyət prosesində insanların öz aralarında və bütövlükdə cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir.

Kütləvi auditoriya bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına malikdir. Auditoriyanın böyüklüyü (həcmi) sosial əhəmiyyətli göstəricidir, müəyyən informasiya mənbəyinin təsir miqyaslarını ifadə edən amildir. İnformasiya mənbələri üçün daha geniş auditoriya qazanmaq dövlətin, vətəndaşların müxtəlif ictimai təşkilatlarının və birliklərinin informasiya-təbliğətçilik fəaliyyətinin ən mühüm praktik nəticələrindən biridir.

Kütləvi auditoriyanın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ən mühüm amillərdən biri təhsil səviyyəsidir. Təhsil səviyyəsi bu və ya digər informasiya mənbəyinə xas olan auditoriyanın seçilməsinə birbaşa təsir göstərir; bu, təklif edilən informasiyanın məzmununu başa düşməkdə və ondan istifadə etməkdə mühüm göstəricidir. Lakin təhsilin universal, abstrakt xarakterli meyarları yoxdur. O, bu və ya digər cəmiyyətin sosial şəraitində müxtəlif cür əks olunur.

Kütləvi auditoriya münasibətlərin dinamik strukturunu təcəssüm etdirir. Bu struktur həm məzmun, həm də məkan-zaman parametrlərinə görə dəyişilir. Bununla əlaqədar olaraq, kütləvi informasiya vasitələri sosiologiyasında auditoriyanın müxtəlif tipləri ayırd edilir. Məsələn, real və potensial auditoriya, müntəzəm və qeyri-müntəzəm auditoriya, məqsədli və qeyri-məqsədli auditoriya və s.

Adətən, bütün tiplər üç səviyyədə təzahür edir:

a) informasiya mənbələri sistemi;

HÜQUQ SOSIOLOGİYASI

1. Hüquq sosiologiyasının predmeti

Hüquq sosiologiyası hüquq elmləri ilə sosiologiyanın qovuşduğu yerləşən bilik sahəsidir. O, ümumi sosiologiyanın tərkib hissəsi kimi onun mövcud vasitələrindən faydalanır (anket sorğusu, müşahidə, müqayisə, testlər, eksperiment və s.); fəlsəfə, sosial psixologiya, statistika, riyaziyyat kimi bilik sahələrindəki nailiyyətlərə arxalanaraq, hüquqi münasibətlərin öyrənilməsinə fənlərarası mövqedən yanaşır. Sosioloji yanaşma hüququn və hüquqi hadisələrin tədqiq edilməsində ehkamçı və sırf normativ baxışları aradan qaldırır. O, sistemli və funksional üsullara əsaslanaraq normayaratma, qanunvericiliyin səmərəliliyi, ədalət mühakiməsinin qeyri-formal mexanizmi, hüquq və qanunvericilik barədə əhalinin rəyi, hüquqi düşüncənin (şüurun) təşəkkül tapması, hüquqi sosiallaşma və s. kimi məsələləri geniş şəkildə öyrənir.

Sözün geniş mənasında götürüldükdə hüquq sosiologiyası hüquqi aktların və ayrı-ayrı normaların real fəaliyyətini, adətlər, əxlaq, qrup dəyərləri və yönümlər, ictimai rəy və s. daxil olmaqla, bütövlükdə sosial tənzimləmə fonunda və onunla birgə təhlil edir. O, hüquqi məna kəsb edən sosial-hüquqi hadisələri və hüquqi xarakterli müxtəlif amilləri (ailə, mülkiyyət məsələləri, təsərrüfat müqavilələri, dövlətin planlı tənzimləyici fəaliyyəti və i.a.) kompleks şəkildə götürür. Hüquq sosiologiyasında qanunların və ayrı-ayrı normaların səmərəliliyinin, hüququn əsas sosial funksiyalarının - tənzimləyici, tərbiyəvi, plan - proqnostik funksiyalarının, hüquq və ədalət məhkəməsi barəsində ictimai rəyin öyrənilməsinə, hüquqi peşələrin nüfuzuna və s. xüsusi diqqət yetirilir.

b) ayrıca mənbə sistemi (məsələn, ancaq televiziya auditoriyası);

v) ayrıca kanal sistemi (məsələn, bu və ya digər qəzetin auditoriyası).¹

Kütləvi informasiya vasitələri ictimai şüurun məqsədyönlü formalaşdırılması istiqamətində uğurlu addımlar atılmasını təmin etmək üçün müasir ictimai şüurun xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Görkəmli sosioloq T.İ.Zaslavskaya dörd başlıca xüsusiyyəti vurğulayır:

1) ictimai şüurun bir sıra köhnəlmiş təsəvvürlərdən və ehkamlardan xilas ola bilməməsi əhalinin müasir sosial reallıqları qavramasını xeyli dərəcədə çətinləşdirir;

2) əhalinin xeyli hissəsinin bərabərləşdirici sərvətlərə yönümü aktiv və səmərəli fəaliyyət sərvətlərinin qərarlaşmasını ləngidir;

3) «sosial infantilizm» - bu, dövlətin «qeyri-məhdud» maddi və maliyyə ehtiyatlarına malik olması kimi sadələvh inamda təzahür edir;

4) regional, idarə, qrup egoizminin güclü ifadə olunması istənilən sahədə təmas nöqtələrinin axtarılmasına, ümummilli maraqların daha dolğun reallaşdırılmasına mane olur.²

Kütləvi informasiya vasitələri kütlələrin həyati maraqlarına toxunan məsələlərdə ictimai rəyə dərindən bələd olmalı, bu halda ayrı-ayrı regionlar, sahələr və qruplar üzrə konkret vəziyyətə nüfuz etməyi bacarmalı, ictimai rəyin sağlam istiqamətdə formalaşmasına, öz təsir gücünü artırmasına kömək etməlidirlər.

¹ Bu haqda ətraflı bax: Коробейников В.С. Редакция и аудитория: социологический анализ. Москва, 1983.

² Социальные ориентиры обновления: общество и человек. М., 1990, с. 441-443.

Hüquqa ictimai həyatın dinamizmini təmin edən vəsiti kimi sosioloji yanaşma XIX əsrin ikinci yarısında əvvəlcə Avropada formalaşmış, sonra isə ABŞ-da daha geniş yayılmışdır. Hüququn sosioloji nəzəriyyəsinin nümayəndələri C.Lyüi, R.Paund, D.Frenk olmuşlar. Bu siyahıya həm də R. fon İcrinq (Almaniya), L.Dyüqi və F.Ceni (Fransa), E.Erlix (Avstriya – Macarıstan), S.Muromtsev (Rusiya) daxilirlər.

Sosioloji istiqamətin inkişafında uzun illər Harvard hüquq məktəbinin dekanı olmuş Amerika hüquqşünası Rosko Paund (1870 – 1964) da mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, hüquq hər şeydən əvvəl faktiki hüquq qaydası və məhkəmənin fəaliyyət prosesidir.

Sosioloji istiqamətin müxtəlif variantlarının səciyyəvi cəhətini hakim mülahizəsinin azadlığı ideyası təşkil edir. Onun nümayəndələri hüquqa «anlayışların hüquqşünaslığı» adlandırdıqları formal - ehkamçı, normativ yanaşmamı tənqid edirdilər. Onlar hüquqa «hərəkətdə» və tətbiqolunma prosesi qismində yanaşırdılar.

Aralarındakı müxtəlifliyə baxmayaraq, sosioloq-hüquqşünasların baxışlarında ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onların hamısı normalardan asılı olmayaraq əmələ gələn və mövcud olan «hüquqi» münasibətlərin məcmusunu: həyatda formalaşmış «sosial qayda» və ya «hüquq qaydasını», nəticə etibarilə isə «hökumətin, məhkəmələrin və digər dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin faktiki fəaliyyət tərzini» əsas götürürlər.

Hüquq sosiologiyasının müsbət məqamını hüquqi tənzimləmədə baş verən real proseslərin nəzərə alınmasına istiqamətlənmə, onların konkret - sosioloji üsullar əsasında öyrənilməsi təşkil edir.

Hazırda Azərbaycanın hüquq doktrinasi özünün nəzəri tədqiqatlardakı bəzi fərqlərinə baxmayaraq, normativ yanaşmadan hüquq sisteminin sosioloji dərk etmə üsullarına keçidlə səciyyələnir. Hüquq sosiologiyasının müxtəlif as-

pektləri Azərbaycan alimlərinin bir çox tədqiqatlarının mövzusu olmuşdur.

Hüquq sosiologiyası hüququn sosial funksiyalarını hüquqi aktların qəbul olunması və ictimai həyatda tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinə istiqamətləndirir. Hüquqi tənzimləmənin sosial nəticələri və sosial səmərəliliyinin aşkara çıxarılması ən ciddi və mürəkkəb problemlərdən biridir. Çünki qanunvericilik aktlarının və digər normativ aktların hazırlanması ilə yanaşı həm də müvafiq qanunverici və hüquqyaratma orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. O, həm də müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif tarixi dövrlərdə bu proseslərin təbiətini, istiqamətini və fərqlərini göstərir.

Sosial-hüquqi tədqiqatların predmetini hüquqi aktların tərtib edilməsi zamanı, yəni sosial münasibətlərin hüquqi normalar dilinə çevrilməsinin hazırlanması prosesində, eləcə də son həddə – hüquqi göstərişlərin şəxsiyyətin sosial davranışına keçirilməsi və gerçəkləşməsi gedişində təşəkkül tapan ictimai münasibətlər təşkil edir.

Hüquq elmində konkret sosioloji tədqiqatlar sosial təsirin, hüquq və onun institutlarının səmərəliliyinin öyrənilməsinə, hüququn ictimai münasibətlərə, praktikaya təsirinə və eləcə də sosial amillərin hüquqa müqabil təsirinə aşkar olunmasına yönəlir. Sosiologiyanın bilavasitə tədqiqat predmetini isə ictimai münasibətlərin təşəkkülü və inkişafına təsir edən sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin sistemi və mexanizmi təşkil edir.

Beləliklə, sosiologiyanın predmeti ilə hüquqşünaslığın predmeti nəinki bir-biri ilə təmasdadır, bunlar həm də qismən üst-üstə düşürlər. Bununla belə, istər sosiologiyanın, istərsə də hüquqşünaslığın predmetinin hər birinin öz spesifikliyi vardır. Nəticədə sosiologiyaya və eyni zamanda (hüquqla tənzimləndiyindən) hüquq elmlərinin obyektinə daxil olan ictimai münasibətlər müxtəlif cür, fərqli aspektlər və üst-üstə düşməyən nöqtəyi-nəzərlərdən öyrənilir. Hüquq elmini ilk növbədə müvafiq ictimai münasibətin hüquqi for-

ması, onun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məzmunu maraqlandırır. Sosiologiya isə bu və ya digər ictimai hadisənin sosial mənşəyini, sosial yerini və sosial funksiyalarını aydınlaşdırır. Hüquqşünas ailə-nikah münasibətlərini səciyyələndirərkən əsas diqqəti ər-arvadın hüquqi vəziyyətinə, uşaqların hüquq və vəzifələrinə yetirir. Sosioloqu isə ilk növbədə ailə üzvlərinin faktiki qarşılıqlı münasibətləri, yəni onların bir-birinə qarşı rəğbət və ya nifrəti, qarşılıqlı dəyərləndirmələri, məhəbbət və dostluq hisləri və bu hislərin insanların davranışındakı müxtəlif təzahürləri maraqlandırır. Bu halda o, bütün bu vəziyyətləri (halları) həm onların sosial amillərlə şərtlənməsi nöqtəyindən, həm də müasir cəmiyyətdə ailənin funksiyaları və roluna təsiri baxımından nəzərdən keçirir.

Hüquqi münasibətlər cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, təşkilati, ailə və s. münasibətləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Hüquq sosiologiyası kimi müstəqil fənnin və elmi istiqamətin zəruriliyi hər şeydən əvvəl məhz bununla müəyyən olunur.

Real həyatda faktiki münasibətlərin, hüquq normalarının və hüquq münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi çoxşaxəlidir, lakin burada iki əsas tərəfi ayırmaq vacibdir. Birincisi hüquq normalarının əmələ gəlməsi mexanizminə aiddir. Məlumdur ki, onlar bir tərəfdən mövcud faktiki münasibətlər əsasında təşəkkül tapır, digər tərəfdən isə bu münasibətləri qanunvericilik iradəsinə uyğun olaraq, ictimai inkişafın meyllərini, cəmiyyətin və dövlətin ehtiyaclarını və vəzifələrini nəzərə almaqla özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Hüquq normalarının həyatın tələblərini nə dərəcədə düzgün əks etdirməsi, onların real vəziyyətə uyğun olub-olmaması, faktiki ictimai münasibətlərin gələcək inkişafına zəmin yaradıb-yaratmaması, zəruri münasibətləri təsbit edib-etməməsi və sair məsələlər hüquq normalarının sosial baxımdan şərtləndiyini göstərir və hüquqi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Hüquqi münasibətlərlə faktiki ictimai münasibətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin ikinci tərəfi hüququn, onun institutları və normalarının sosial təsiri və sosial səmərəliliyinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Burada həm də hüquq və onunla tənzimlənən ictimai münasibətlər arasında olan əks əlaqə özünü büruzə verir.

Hüququn sosial təsiri onun sosial amillərlə şərtlənməsinin öyrənilməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Bu iki hadisə arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, bu və ya digər hüquq norması həyatın tələblərindən irəli gəlmirsə, onun tətbiqinin müsbət nəticə verəcəyinə inanmaq olmaz. Digər tərəfdən, yalnız hazırkı qanunvericiliyin səmərəliliyinin öyrənilməsi əsasında onun gələcək mövcudluğu ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmək mümkündür.

Hüququn sosial şərtlənməsi onun normalarının yaranması yollarının kim tərəfindən təklif edilməsi ilə bağlıdır. Burada həm də hüquq normalarının qəbul olunması və dəyişdirilməsi məsələləri, habelə bu dəyişikliyin hansı faktiki şərtlərdən irəli gəlməsi, qərarların necə yerinə yetirilməsi (icrası və səmərəliliyi) mühüm yer tutur.

Əslində hüquqyaratma prosesi və onun hər bir mərhələsi formaca hüquqi, məzmunca sosial-siyasi fəaliyyətdir. Məhz bu fəaliyyətdə hüququn təşəkkülü qanunauyğunluqları, onun sosial şərtlənməsi, tarixi reallığın obyektiv xüsusiyyətləri ilə qanunvericinin subyektiv təsəvvürləri arasındakı əlaqə konkret şəkildə üzə çıxır.

Aparılmış sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, qərarların qəbulu mexanizminin fəaliyyətində bir çox çətinliklər ortaya çıxır. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda hüquq yaradıcılığı bir sıra səhvlər və çatışmazlıqlarla müşayiət olunmuşdu. Bunlara misal olaraq, cinayət və mülki qanunvericiliyində qanunların işlənilib hazırlanması və hüquq-mühafizə orqanlarında islahatların aparılmasının vahid konsepsiyasının olmamasını, islahatların prioritetlərinin bəzən təhrif olunmasını, onların birtərəfliliyini, humanistləşdi-

rilmə ideyasının şişirdilməsini, qanunların ümumpreventiv əhəmiyyətinin inkar edilməsini və s. göstərmək olar. Bu, ölkədə kriminal vəziyyətin xarakterində və dinamikasında uyğunsuzluğa gətirib çıxardı. Cinayət hüququ normalarının ümumprofilaktik funksiyalarının zəif işləməsi, cəzasızlığın artması və cinayətkar aləmin sıralarının çoxalması, ictimai rəydə qanunun gücsüzlüyü, mütəşəkkil cinayətkarlığın qarşısının alınmazlığı barədə fikrin formalaşması, vətəndaşlarda onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin dövlət tərəfindən müdafiəsinə inamsızlığın artması, cəmiyyətin kriminallaşması prosesinin güclənməsi də bu qəbildəndir.

Hüquqyaratma prosesində həm də onun subyektlərinə böyük əhəmiyyət verilir. Qərarların hazırlanması, müzakirəsi, qəbulu və icrasında əhalinin geniş iştirakı bu aktların məzmununda onların maraqlı olmasını təmin edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyaya layihəsinin müzakirəsində 4 milyondan artıq insan iştirak etmişdi, 8 min məktub alınmışdı. Konstitusiya layihəsinin ayrı-ayrı maddələrinin dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və onlara əlavələr edilməsinə yönəlmiş 3 min təklif irəli sürülmüşdü (bax: «Azərbaycan» qəzeti, 7 noyabr 1995-ci il).

Hazırda demokratik prosedurun və qərarların qəbulu amili kimi ictimai rəyin əhəmiyyəti getdikcə artır. Söhbət rəylərin, dəyərlərin və göstərişlərin sadəcə mərkəzləşməsindən deyil, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının mənafelərini, ehtiyaclarını ifadə edən səlahiyyətli ictimai rəydən gedir. Belə ki, müasir şəraitdə 17 – 27 yaşlı gənc nəslin maraqlarının mənzərəsini dəqiqləşdirmək üçün aparılan sosioloji tədqiqatlarda belə bir sual qoyulmuşdu: «Fikrinizcə, bu gün gənclər üçün həyatda ən vacib olan nədir?». Sorğunun nəticələri pul, təhsil və peşə, iş mənsəbi, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli və həzz almağın başlıca yer tutduğunu göstərir. Gənclərdə pragmatik və hedonistik əhval-ruhiyyənin xeyli güclü olması açıq-aşkar görünür.

Deməli, gənclərin maraqlarının istiqamətlərini və

ümidlərini öyrənərək, onların yaxın gələcəkdə iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi həyatının mümkün yollarını yüksək ehtimalla proqnozlaşdırmaq olar.

Empirik tədqiqatlar həm də hüquqyaratma prosesinin müxtəlif mərhələlərində sosial amillərin rolunun aşkar edilməsinə və nəzərə alınmasına yardım edir. Bu, yeni hüquqi sənədin yaradılmasının obyektiv səbəblərinin müəyyən olunması, qanun layihəsinin mətninin hazırlanması, onun müzakirəsi, qanunverici orqan tərəfindən baxılması üçün təqdim edilməsi və qanuni qüvvəyə minməsi əməliyyatlarının hər birinə aiddir.

Hüquqyaratma prosesinin sosial amillərinin öyrənilməsi metodologiyası sistemli (struktur - funksional) və sosioloji təhlil prinsipləri üzərində qurulur. Bu halda hüquqyaratmanın sosial mexanizminə aid olan hüquqi anlayış və kateqoriyalar empirik məlumatın toplanılması, işlənilməsi və keyfiyyət – kəmiyyət təhlili kimi sosioloji tədqiqat mərhələləri ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməlidir.

Sosial – hüquqi tədqiqatların proqramlarına konkret məsələlərin daxil edilməsi hüququn tələblərinə riayət edilməsi məqsədi ilə tərbiyəvi, stimullaşdırıcı, profilaktik və məcbureddici təsir tədbirlərinin səmərəliliyini yüksəldir. Bu, həm də dövlət orqanlarının həmin sahədəki işini obyektiv qiymətləndirmək imkanı verir.

Empirik tədqiqatın nəticələri onun ilkin konsepsiyasının nəzəri əsaslarının, mühakimə və fərziyyələrinin doğruluğunu təsdiq və ya təkzib edir.

2. Şəxsiyyətin hüquqi sosiallaşması

İnsanın mahiyyəti cəmiyyətlə bircə dəyişir və inkişaf edir. Bu, onun sosial mühitlə ayrılmaz əlaqədə olduğunu sübut edir.

Qeyd olunan proses həm də sosiallaşma ilə sıx bağlıdır. Sosiallaşma təkcə şəxsiyyətin, insanın və sosial mühitin

əlaqə formalarından ibarət deyildir. O, həm də cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsiindən asılı olan mürəkkəb prosesdir. Onun məzmununda insanı cəmiyyətdə qəbul edilmiş anlayışlar, dəyərlər, sosial normalar sisteminə və digər mədəniyyət dəyərlərinə cəlb etmək məqsədilə müxtəlif sosial institutların məqsədyönlü fəaliyyəti əsas yer tutur. Bununla yanaşı həmin proses insanın bir şəxsiyyət kimi həmin istiqamətə yönəlmiş fərdi fəaliyyətini də ehtiva edir.

Sosiallaşma gedişində fərd tərəfindən onun yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyət sisteminin əsas nailiyyətlərinin mənimlənməsi baş verir.

Hüquqi sosiallaşma ümumi sosiallaşmanın zəruri və mühüm istiqamətini təşkil edir, onunla hissə və tam kimi nisbətdədir. Onun mahiyyəti insanın, vətəndaşın cəmiyyətin strukturunda öz ictimai rolunu, yerini daha dərin dərk etməsi deməkdir. Hüquqi sosiallaşmanın əsas xüsusiyyətləri onun konkret olması, dəqiq müəyyənliyi, münaqişə səbəblərinin mərkəzində olması, mövcud informasiyanı şəxsiyyətin sosial statusu və cəmiyyətdəki roluna uyğun olaraq qiymətləndirməsi hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumat mənbələri nə qədər əhəmiyyətli olsa da, onların verdiyi məlumatlar əhali tərəfindən kor-koranə deyil, ciddi tənqidi surətdə qəbul olunur. Sosioloji tədqiqatların nəticəsinə görə, oxucuların yalnız 48%-i qəzetlərdə yazılanlara inanır.

Fərdin sosiallaşması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsini siyasi və hüquqi tərbiyə təşkil edir. Onun məqsədi insanlarda müvafiq biliklər sistemi, inam, sosial cəhətdən fəal davranış motivlərini və vərdişlərini formalaşdırmaqdır. Hüquqi tərbiyə dedikdə, dövlətin, onun orqanlarının və qulluqçularının, ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin əhalidə hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına və artırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü, sistemli fəaliyyəti başa düşülür. Bu işdə hüquqi tədris və hüquqi tərbiyə bir-biri ilə üzvi vəhdətdə çıxış edir. Tərbiyəvi xarakter

daşıyan tədris prosesində vətəndaşın şəxsiyyət düşüncəsi, hüquqi görüşləri, əxlaqi idealları, dəyər yönümləri fasiləsiz surətdə zənginləşir. Bu prosesdə insan hüquqi biliklərin daim genişlənməsi və dərinləşməsinin zərurət olduğunu dərk edir. Hüquqi tədris və tərbiyə şəxsiyyətin vahid inkişafı prosesinin ayrılmaz hissələridir. Hazırda Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu ideyasının getdikcə daha dolğun gerçəkləşdiyi bir şəraitdə bunların rolu və əhəmiyyəti durmadan artır.

Hüquqi tədris və tərbiyə müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu prosesdə əldə edilmiş biliklər fərdin dəyər istiqamətlərinin sosial məqsədinin formalaşmasına köməklik edir. Onlar şəxsiyyətin şüurlu (düşünölmüş) fəaliyyətinin tənzim edilməsində də mühüm rol oynayır və onun hüquqi düşüncəsinin əsası kimi çıxış edir. İnsanın müxtəlif siyasi hadisələrə münasibətinin formalaşmasında, onun cəmiyyətdə davranışının müəyyənləşdirilməsində də onların rolu böyükdür. Şəxsiyyətin ümummədəni inkişafı, sosial normaların gerçəkliyə çevrilməsi, normativ tələblərin vərdişə, fəal davranışa keçməsi kimi proseslərin sürəti də hüquqi tərbiyənin səviyyəsindən və keyfiyyətindən çox asılıdır.

Sosioloqların və hüquqsünasların apardığı tədqiqatlar göstərir ki, hüquqi tərbiyənin səmərəliliyi ictimai həyatın bütün sahələrində qanunlara riayət etmək ehtiyacının reallaşması səviyyəsi ilə ölçülür. Qanuna riayət etməyi ictimai zərurət kimi dərk etmək və öz davranışında onun tələblərinə düşünölmüş şəkildə əməl etmək indi həmişəkindən daha vacibdir.

Hüquqi tərbiyədə bu və ya digər qrupun maraqlarının dərk edilməsi, onun nüfuz və şərəfinin qorunub saxlanması çox mühüm rol oynayır. Burada əsas məsələ həmin maraqların cəmiyyətin ümumi maraqlarına nə dərəcədə uyğun gəlməsindən ibarətdir. Bu maraqların dərk edilməsi və prinsipial cəhətdən uzlaşdırılması hüquqi normalara uyğun olaraq baş verir. Həmin maraqlar üst-üstə düşmədikdə isə şəxsiyyət, eləcə də qrup cəmiyyətin hüquqi tələblərinin əleyhinə çıxma bilər ki, bu da mütləq onların münasibətlərində

toqquşmalara gətirib çıxarır.

Tərbiyə nəzəriyyəsində belə bir fikir hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, özünütərbiyə yaxşı təşkil olunmuş tərbiyənin nəticəsidir. Onun əsas məzmunu şəxsiyyətin dəyişməyə, özündə arzu olunan xüsusiyyətləri formalaşdırmağa yönəlmiş daxili fəallığın dərk edilməsindən ibarətdir. Hüquqi özünütərbiyə istənilən mənfi xarici təsirə davam gətirmək üçün müəyyən siyasi, hüquqi və əxlaqi prinsiplərin, dəyərlərin, sosial və hüquqi davranış normalarının qavranılmasını, inkişafını və möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur.

Sosiallaşma cəmiyyətin bütün həyat sahələrini, o cümlədən də siyasəti əhatə edir. Siyasi sosiallaşmaya ikitərəfli proses kimi baxılmalıdır. Onun birinci tərəfini fərdə siyasi məlumatın, biliklərin verilməsi, onun mövcud siyasi dəyərlər sisteminə cəlb edilməsi, ictimai münasibətlər sisteminə daxil olmaqla sosial təcrübəni, normaları və rolları qavraması təşkil edir. İkinci tərəf isə sosial-siyasi mühitə daxil olma prosesində fərdin aktiv fəaliyyəti sayəsində onun mövcud ictimai münasibətlər sistemini daha da inkişaf etdirməsini nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması prosesində sosioloji baxımdan cəmiyyət aşağıdakı məsələləri həll edir: **a)** fərdlərdə onların öz ictimai funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün lazım olan bacarıq və xüsusiyyətlərin formalaşdırılması; **b)** fərdin ictimai-siyasi özünügerçəkləşdirmə sisteminə daxil edilməsi; **c)** sosial– siyasi münasibətlər sistemində fərdlər tərəfindən müvafiq sosial rolların yerinə yetirilməsi; **ç)** mövcud ictimai münasibətlərin və birinci növbədə siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi.

Siyasi sahədə sosiallaşma şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafına böyük təsir göstərir. O, insanın siyasi münasibətlər və siyasi fəaliyyət subyektini kimi təşəkkülü prosesinin bütün tərəflərini əhatə edir. Onun son nəticəsi şəxsiyyətin sosial-siyasi fəallığı ilə onun yaradıcılığının sintezini ifadə edən yüksək siyasi mədəniyyətin formalaşmasıdır.

Beləliklə, sosiallaşma prosesi insanın məqsədyönlü fəaliyyətindən, sosial praktikanın və insanların ünsiyyətinin xarakterindən, onun tutumunun və məzmununun şüurlu şəkildə dəyişdirilməsi imkanlarından, habelə tərbiyəsinin təşkilindən asılıdır.

3. Şəxsiyyətin hüquqi davranışı

Hüquqi davranış fərdi və kollektiv subyektlərin şüurlu nəzarətində olan, hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan və hüquqi nəticələrə səbəb olan, sosial cəhətdən əhəmiyyətli davranışdır. O, vətəndaşların məişətdə, işdə, şəxsiyyətlərə münasibətlərdə təzahür edən əsas davranış növünü təşkil edir. Hüquqi davranışın əlamətləri bunlardır: o, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş normalar çərçivəsində həyata keçirilir; sosial cəhətdən faydalıdır, ictimai maraq və məqsədlərə zidd deyildir (bu, onun obyektiv məzmununu ifadə edir), dərk edilmiş xarakter daşıyır (bu, onun subyektiv tərəfini ifadə edir).

Sosial əhəmiyyət dərəcəsinə görə hüquqi davranışı aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- 1) zəruri olan (orduda xidmət);
- 2) arzu olunan (elmi və bədii yaradıcılıq);
- 3) yol verilən (dini ayinlərin və ibadətlərin yerinə yetirilməsi).

Hüquqi davranışın ən geniş yayılmış təsnifatına görə o, aşağıdakıları əhatə edir:

1) Sosial – fəal davranış. Bu, hüquqi davranışın ən ali formasıdır, hüquqi düşüncə və hüquqi mədəniyyətin, məsuliyyətin və könüllülüğün yüksək səviyyəsi ilə ifadə olunur. Burada subyekt cəzadan qorxduğuna görə və ya mükafatlandırma xatirinə deyil, cəmiyyətdə hüquqi davranışın zəruriliyinə və məqsədəuyğunluğuna əmin olduğuna görə hərəkət edir. Bu növ davranış ən yüksək sosial əhəmiyyətə ma-

likdir, çünki yalnız şəxsi marağın yox, eləcə də ictimai marağın gerçəkləşməsi, həyatda hüquq, qanunçuluq, qayda prinsiplərinin real təsdiq edilməsi üçün mübarizə ilə bağlıdır.

2) Konformist itaətkar davranış. Bu, hüquqi göstərişlərə, onları dərin və hərtərəfli dərk etmədən, yüksək hüquqi fəallıq göstərmədən tabe olmağa əsaslanan əməldir;

3) Marginal davranış. Bu, hüquqi göstərişlərə uyğun olan, lakin dövlət tərəfindən məcburetə nəticəsində, cəzadan çəkinməyə görə icra edilən əməldir.

Bir qayda olaraq, marginal davranış cəmiyyətdə öz arzularına uyğun yer tapmamış insanlara məxsusdur (taleyin ağırlığı, əlillik, əvvəlki məhkumluq, həddən artıq ambisiyalar, iddialar üzündən); onlar gerçəkliyi hamının qəbul etdiyindən fərqli şəkildə qavrayırlar.

Vətəndaşın davranışı hüquqi və sosioloji nöqteyi – nəzərdən bir çox amillərdən asılıdır: insanın yaşından, onun sosial vəziyyətindən, maraqlar dairəsindən, obyektiv imkanlarından, həyat tərzindən və s. Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, müxtəlif yaş səviyyəsinə malik vətəndaşların hüquqi davranışı ona görə fərqlənir ki, onların sosial funksiyaları üst-üstə düşür. Belə ki, əhalinin böyük hissəsinin əmək fəaliyyəti 16-19 yaşından başlayır və pensiya yaşına qədər davam edir.

Hüquqi davranışın müxtəlif motivlərinin bütün spektrini bir cədvəl kimi təsvir etsək, orada yalnız iki – ictimai və şəxsi – motivlər qrupu yox, həm də bir çox keçid, qarışıq formalar da öz yerini tapacaqdır.

Davranışın ictimai və şəxsi motivləri: əməlin ictimai faydalılığına əminlik; cəmiyyət qarşısında borc, hüquqi vəzifə; peşə məsuliyyəti hissi; əməlin başqaları üçün praktik faydası; hüquqi və ya əxlaqi məsuliyyətdən qorxu hissi; əməldən əldə edilən şəxsi fayda; xudbin maraqlar; hüquqi vasitələrlə həyata keçirilən mənfi motivlər və s.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, sosial-hüquqi fəallıq müxtəlif yaş və peşələrə malik olan bir çox vətəndaşlar üçün

səciyyəvidir və o, təhsil və iş təcrübəsinin artması ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə artır.

Hüquqi davranış subyektlərinin ən çoxsaylı qrupunu gənclər və orta yaşlı insanlar təşkil edir. Hüquqa zidd davranış sahəsində də oxşar hal müşahidə olunur. Həddi-buluğa çatmamışlar arasında da cinayət əməlləri ciddi düşündürücü faktır. Kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, bütün cinayətlərin orta hesabla 10%-ə qədəri həddi-buluğa çatmamışlar (14 yaşından 17 yaşına qədər) tərəfindən törədilir.

Hüquq pozuntularının səbəblərinə sosioloji yanaşma daha konkret səviyyədə sosial qanunlardan kənar çıxma hallarının öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Burada müxtəlif sosial, peşə, yaş qruplarının həyat tərzlərinin öyrənilməsi vacibdir. Sosioloji və kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanın həyat tərzindəki əyintilər onun davranışına mənfi təsir göstərə və münafişələrin mənbəyi ola bilər; cəmiyyət üçün bütövlükdə səciyyəvi olan əxlaqi dəyərlərdən kənar çıxma hallarına gətirib çıxarır və sosial nəzarəti zəiflədə bilər ki, bu da cəmiyyətə zidd əməllərin törədilməsini asanlaşdırır və subyektin maraqlarına cavab verən qanuni imkanların gerçəkləşdirilməsini çətinləşdirir. Bütövlükdə, bu cür hadisələr şəxsiyyətin hüquqi davranışına mənfi təsir göstərdiyi üçün onlara qarşı mübarizə istiqamətində müvafiq profilaktik işin aparılması vacibdir.

4. Qanunvericilik sosiologiyasının bəzi cəhətləri

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olan şəxslərin və orqanların dairəsi müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın 96-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (qanun layihələrini və başqa məsələləri Azərbaycan

Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmək* hüququ) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə məxsusdur. Beləliklə, Konstitusiyaya ilə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik 129 subyekt müəyyən edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, ABŞ-da belə hüquqa Konqresin üzvləri, Almaniya Federativ Respublikasında federal hökumət, Bundestaq, Bundestaqın fraksiyaları və ya onun deputat korpusunun ümumi sayının 5 faizindən az olmamaqla deputat qrupu malikdir.

Qanunyaratma prosesinin intensivliyi müxtəlif ölkələrdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. 12 noyabr 1995-ci il tarixdən 2006-cı il yanvarın 1-dək olan müddət ərzində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 2040 qanun, qərar və digər normativ hüquqi akt qəbul edilmişdir. Yalnız 2002-ci ilin payız (30 sentyabr - 30 dekabr), yaz (1 mart - 31 may) və növbədənəknar (1 iyun - 27 iyul) sessiyalarında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 56 iclası keçirilmiş, burada 114 qanun, 17 qərar qəbul edilmişdir. Bu dövrdə parlamentdə 30 beynəlxalq müqavilə və konvensiya təsdiq edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, ABŞ-da il ərzində orta hesabla 5000, Rusiya Federasiyasında 1000-ə yaxın, AFR-də isə 160 qanun layihəsi müzakirəyə çıxarılır. Bununla əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, ABŞ-da qanunvericilik bazası iki əsrdən artıq müddət ərzində formalaşmışdır. Burada hər bir ştat artıq mükəmməl hüquq sistemində malikdir. AFR-in, RF-in, habelə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi isə nisbətən gəncdir.

Araşdırmalar göstərir ki, qanunyaratma fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzi hökumətin üzərinə düşür. Məsələn, AFR-də

---

* Qanun layihəsini hər bir vətəndaş hazırlaya bilər, lakin onu rəsmi olaraq parlamentə təqdim etmək hüququna ancaq qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun subyektli malikdir.

qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olan subyektlərin fəallıq dərəcəsi aşağıdakı kimidir: qanun layihələrinin ümumi sayının təqribən 60%-i hökumətin, 34%-i Bundestaq deputatlarının, 6%-i isə Bundestaqın payına düşür. Qanun layihələrinin çoxsaylı olması baxımından onların müzakirəsinin və qəbulunun ləngiməsini (layihələrin parlamentin bir sessiyasından növbəti sessiyalara keçirilməsi) də qeyd etməmək mümkün deyildir. Bəzi qanunların qəbuluna olan kəskin tələbat bir sıra hallarda vaxtın və maddi vəsaitlərin çatışmazlığı ilə müşayiət olunur. Bu isə bəzən onların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, artıq qəbul olunmuş hüquqi aktlara onların qəbulundan dərhal sonra əlavələr və ya dəyişikliklər edilməsi zərurətinə gətirib çıxarır.

Qanunyaratma fəaliyyətinin sürətinə iki amil mühüm təsir göstərir. Təəssüf ki, həmin amillər hələ də sosioloqların diqqətindən kənar qalmışdır. Birinci siyasi amildir. Bu, müasir dövlətlərdə cəmiyyətin siyasi qüvvələri arasındakı ziddiyyətlərlə, onların mübarizəsi ilə əlaqədardır. İkinci amil xüsusən də federativ dövlətlərdə federal münasibətlərin təşəkkülü ilə bağlıdır. Federativ dövlətlərdə federasiya subyektlərinin mənafeləri bir çox hallarda üst-üstə düşür. Bu, qanunvericilik prosesində də əks olunur. Bəzən parlamentin aşağı palatasının, xüsusilə də federal münasibətlərə aid qəbul etdiyi qanunlar onun yuxarı palatasında ləngidilir. Yuxarı palata bəzən müzakirəsinə verilən qanunlara baxmaqdan imtina edir. Göstərilən proseslərin obyektiv səciyyə daşmasına baxmayaraq, onların əksər hissəsi iradi yolla aradan qaldırılma bilməz və ümumiyyətlə, qaldırılmamalıdır. Belə hallarda başqa mövqedən yanaşma tələb olunur. Bu baxımdan mükəmməl hazırlıqlı sosioloji xidmət əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Məsələn xeyli geniş planda da qoymaq olar. Bunu Azərbaycan Respublikasının yaxın qonşusu RF-in qanunvericilik təcrübəsi ilə müqayisədə aydın görmək olar. Məsələn, hüquq fəlsəfəsi və qanunvericilik texnikası sahəsində tanınmış mütəxəssis, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir

üzvü C.A.Kərimov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bir çox rusiya qanunvericilər ən azı qanunyaratmanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar öz peşəkar hazırlıqlarını yüksəltməməkdən narahatdırlar. Onlar qanunlarda gerçəkliyin dəqiq əksini və onun yüksələn inkişafını axtarıb tapmaqdan daha çox siyasi mübahisə və araşdırmalarla məşğuldurlar.

Bəzi tədqiqatçıların qanunyaratma prosesində parlament üzvlərinin və parlament aparatının rolunun mütləqləşdirilməsinə dair nöqteyi-nəzərləri zənnimizcə, inandırıcı deyildir. Tam əminliklə demək olar ki, qanunyaratma prosesində parlament üzvlərinin rolu böyükdür. Lakin qanunverici bu və ya digər qanun layihəsinin zəruriliyini, onun qəbulunun məqsədəuyğunluğunu, bu aktın siyasi, iqtisadi və sair nəticələrini düzgün qiymətləndirməyə borcludur.

Hüquqi cəhətdən mükəmməl olan, ictimai münasibətlərin bu və ya digər sahəsinin hüquqi tənzimlənməsinin ictimai tələbatlarına cavab verən, hüquqi tənzimlənmənin realizə olunması mexanizmini özündə ehtiva edən qanun layihəsinin işlənilib hazırlanması üçün müvafiq şərtlərin, eləcə də üsul və vasitələrin yaradılması son dərəcə zəruridir. Bunu həm də cəmiyyətin intensiv inkişafı, artan tələbatların təmin olunması zərurəti tələb edir. Belə şərtlər, üsul və vasitələr içərisində elmi-nəzəri təminat başlıca yer tutur. Ancaq ixtisaslaşmış mütəxəssislər qüvvədə olan qanunvericiliyin müqayisəli tədqiqatlarını aparmaq və qəbulu planlaşdırılan hüquqi aktların zəruriliyini və məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək iqtidarında ola bilər. Qanun layihələri ilə əlaqədar informasiyaları formalaşdırmağı, bunun elmi konsepsiyasını işləyib hazırlamağı, zəruri ekspertizalar aparmağı, millət vəkilləri ilə elmi məsləhətləri həyata keçirməyi yalnız yüksək ixtisaslı və peşəkar mütəxəssislər bacarar. Xüsusilə də elmi konsepsiyanın müəyyənəndirilməsi mərhələsində qanun layihələrinin işlənilib hazırlanmasına nəinki hüquq sahəsinin tədqiqatçılarını, həm də hüquqi tənzimləmə predmetinə bilavasitə aid olan sahələrin alimlərini cəlb etmək zəruridir.

Aparıcı elmi kollektivlər, elmi təşkilatlar və onların yüksək ixtisaslı nümayəndələri, hüquq elmləri ilə yanaşı digər humanitar elmlər sahəsində tanınmış nəzəriyyəçilər, praktik işçilər dövlət quruculuğu strategiyasının və ictimai inkişaf perspektivlərinin işlənilib hazırlanmasında bilavasitə iştirak etməlidirlər. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik və hüquqsünəşliq fəaliyyətini özündə birləşdirən müvafiq strukturun yaradılması məqsədəuyğundur.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin hər bir sahəsində ciddi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, mövcud boşluqların yerinin vaxtında doldurulması qanunyaratma fəaliyyətinin səciyyəvi əlamətlərindən biridir. Söhbətin qanun layihələrinin hazırlanması, müzakirəsi və qəbulu haqqında getdiyi bir zamanda bunun nə dərəcədə ciddi məsələ olduğu özünü daha çox büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunyaratma prosesində hüququn realizə olunma mexanizminin zəifliyi yolverilməzdir. Bu, hər cür sui-istifadələr üçün real imkanlar yaradır. Hüquqi realizə mexanizminin zəifliyi qanunların işləkliyini çətinləşdirir.

Qanunvericilik sosiologiyası cəmiyyət haqqında digər elmlərlə yanaşı qanunvericinin həlli tələb olunan problemləli situasiyaların mahiyyətini dərk etmək imkanını genişləndirir. Bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi zəruridir: 1) cəmiyyətin real vəziyyətini, onun qarşısında duran təxirəsalınmaz və perspektivli problemlərin, bunların səbəblərinin və həmin səbəbləri doğuran amillərin mükəmməl surətdə tədqiq edilməsi; 2) hüquqi tənzimləmə predmetinin və bu tənzimlənmənin üsullarının dəqiq şəkildə müəyyənəndirilməsi. Bununla əlaqədar olaraq ölkənin hüquq sisteminin nizamlılıqına nail olmaq üçün onun maksimum dərəcədə tam, ziddiyyətsiz, anlaşılıq və dövlətin vətəndaşları tərəfindən başa düşülməli olmasına səy göstərilməsi zəruridir. Qanunların qanunqüvvəli aktlarla əvəz edilməsi təcrübəsinə qətiyyətlə son qoyulmalıdır. Çünki bu, bir çox hallarda tətbiq edilməli olan qanunların qüvvəsini heçə endirir. Hüquq

sistemi isə birbaşa qüvvəsi olan qanunlara arxalanmalıdır.

Kimin və hansı dərəcədə hüquqi tənzimetmənin subyekti olması haqqında məsələ də özünün elmi cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edir. Qanunvericilik problemi situasiyanı tədqiq edərkən onun qanunvericilik həllinə olan tələbatı, müvafiq hüquqi aktın qəbulunun və ya qəbul olunmamasının dövlətin vətəndaşları üçün nəticələri müəyyən edilməlidir.

Əlbəttə, real həyat müəyyən hallarda meydana çıxmış problemlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsində qanunvericidən yüksək operativlik tələb edir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, qanunyaratma prosesi özbaşına və ancaq təbii axarı ilə gedən bir prosesdir. Bu proses planlaşdırılır və məhz belə bir şəraitdə qanun layihələrinin hazırlanması zamanı qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun bütün subyektlərinin qarşılıqlı razılaşması təmin olunur. Dünya təcrübəsində qanunyaratma prosesinin hüquqi tənzimlənməsinə aid xeyli nümunələr mövcuddur. Məsələn, Yaponiyada 1898-ci ildən «Qanunlar haqqında ümumi əsasnamə» fəaliyyət göstərir. Almaniyada federal hökumətin 21 oktyabr 1949-cu il tarixli - «Normativ – hüquqi aktların qüvvədə olan hüquqa uyğunluğu haqqında» qanunvericilik aktı qüvvədədir və s.

Qanunyaratma fəaliyyətində əlaqələndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Bu əlaqələndirmə nəyə nail olmağa imkan verir? Birincisi, qanunvericilik təşəbbüsünün axın prosesini tənzimləyir. İkincisi, hüquqi tənzimləyicilərin yaradılmasını və təzələnməsini tələb edən ictimai münasibətlər sferasının üstünlüyünü müəyyən edir. Üçüncüsü, qanunyaratma prosesində hakimiyyətin bütün budaqlarının qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Dördüncüsü, milli parlamentin faydalı ənənələrinin bünövrəsini qoyur.

Qanunvericiliyin dövlət səviyyəsində inkişaf etdirilməsi strategiyasında aşağıdakı iki əsas istiqaməti fərqləndirmək olar:

Birincisi, əsas qanunların yaxın və uzaq perspektivlərinin, dövlətin və onun vətəndaşlarının, cəmiyyətin iqtisadi.

siyasi, sosial və mənəvi inkişaf sferasındakı tələbatları əsasında bu qanunların qəbulu ardıcılığının müəyyən edilməsi. Burada əsas qanunlar qismində adətən, Konstitusiyaya qanunları, habelə qəbul edilmələri birbaşa Konstitusiyada nəzərdə tutulan qanunlar çıxış edir.

İkincisi, hüququn hər bir sahəsinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi. Burada da əvvəlcə əsas qanunlar qismində müvafiq hüquq sahəsi ilə tənzim edilən, ictimai münasibətlərin mənasını və məzmununu müəyyən edən əsas qanunlar fərqləndirilir. Bu qanunlar birinci növbədə qəbul edilməlidir. Sonra isə sahəvi əsas qanunlar əsasında müvafiq qanunlar hazırlanmalı və qəbul edilməlidir.

Qanunların qəbul edilməsi hələ dövlətin hüquq sisteminin yaradılması sahəsində bütün problemlərin həlli demək deyildir. Bundan əlavə, hüququn hər bir sahəsində və ayrı-ayrı hüquq institutlarında boşluqların aradan qaldırılması, əsas sahəvi və sahədaxili qanunların qəbulu ilə əlaqədar cari qanunvericilikdə dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi üzrə qanunvericinin böyük işi tələb olunur. Qanunvericilik eksperimentinin aparılmasında qanunvericilik sosiologiyasının mövcud imkanlarından istifadə edilə bilər. Qanunvericilik eksperimenti aparılarkən nəzarətəddici eksperimental amil qismində müəyyən zaman ərzində eksperiment zonasında qüvvədə olan hüquq norması çıxış edir. Adətən, federativ idarəçilik formasına malik olan dövlətlərin ayrı-ayrı subyektlərində hüquqi aktların tətbiqini belə eksperimentə nümunə göstərmək olar. Lakin belə hüquqi aktların federasiyanın subyektlərində zamana görə qüvvə hədləri müvafiq federal qanunların qəbulu ilə müəyyən olunur. Belə hüquqi aktlar federasiyanın subyektlərində Konstitusiyanın ayrı-ayrı müddələrinin realizə olunmasına xidmət edir. Müəyyən sahənin tənzimi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qanuna xidmət edən qanunvericilik eksperimenti sosioloqlar üçün geniş fəaliyyət sahəsidir. Belə fəaliyyət prosesində həmin qanunun səmərəliliyini, əhalinin ona olan münasibətini və onun realizə olunmasına nəzarət mexanizmini aydınlaşdırmaq zəruridir.

AİLƏNİN SOSİOLOGİYASI

1. Ailənin mahiyyəti

Ailə elə çoxaspektli sosial qurumdur ki, sosiologiyanın bütün bölmələrində ondan bəhs olunması təəccüblü deyildir. O, özündə sosial təşkilatın, sosial strukturun, institutun və kiçik qrupun xassələrini təcəssüm etdirir. Ailə sosiologiyası daha geniş problemlər dairəsinin – sosiallaşdırmanın, təhsilin, siyasətin və hüququn, əməyin, mədəniyyətin və s. öyrənilməsi predmetinə daxildir; o, sosial nəzarət və sosial nizamsızlıq, sosial mobillik, miqrasiya və demoqrafik dəyişikliklər proseslərini daha mükəmməl başa düşməyə imkan verir. İstehsal və istehlakın əksər sferalarında sosioloji tədqiqatlar ailəyə istinadsız mümkün deyildir.

Ailəyə maraq geniş məzmunlu çoxfunksionallığın öyrənilməsində əlavə unikal vasitəçi roluna idraki maraqla dəstəklənir; onun bir fenomen kimi sosiomədəni, sərhəd mahiyyətli, solumun istənilən konstruksiyalaşdırılması zamanı strukturların kəşiməsində, makro və mikroanalizin sərhədində qərarlaşan təbiəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ailə sosietai proseslərin mikromühitin sosial davranışının nəticələrinə reduksiyasını həyata keçirmək və empirik yolla tədqiq olunan faktlarda qlobal səciyyəli problemləri müəyyənləşdirmək imkanlarına malikdir.

Bu baxımdan ailənin tərifləri onun universallığının müxtəlif görüntülərini ehtiva etməyə çalışmalı və burada hər şeydən əvvəl, ailənin sosial instituta və sosial qrupa xas əlamətləri definisiyada toqquşmamalı, əksinə, üst-üstə düşməlidir. Ümumailə fəaliyyəti, yaxud ailə davranışı haqqında təsəvvürlərə müraciət edərkən, ailənin, nikahın və qohumlu-

ğun müxtəlif keyfiyyətli xüsusiyyətlərini birləşdirən qənaətbəxş ailə definisiyaları əldə etmək mümkündür.

Ailə yaradan münasibətlər kimi ailənin həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini vurğulayan çoxsaylı ailə definisiyaları mövcuddur (məsələn, ailə bir-birini sevən insanlar, yaxud ümumi əcdadları olan və ya bir yerdə yaşayan şəxslər qrupudur; ailənin əlamətlərinin əhatəli sıralanması da bu qəbildəndir). Əhalinin nəsilartırma meyarlarını və sosial-psixoloji tamlığını nəzərə alan ailə definisiyaları arasında sosioloq A.Q.Xarçevin verdiyi tərifə görə, **ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, üzvləri nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur.**

Ailənin hüquqi əsası olan nikah kişi və qadın arasında əlaqələrin, birgəyaşayışın və seksual portnyorluğun, uşağın dünyaya gəlməsi ilə nəticələnən formalarının leqitim etirafı kimi çıxış edir. Ailənin mahiyyətinin daha dolğun anlaşılması üçün ailənin məkanda lokallaşmasını (yaşayış yeri, ev, mülkiyyət) və ailənin iqtisadi bünövrəsini – valideyn və uşaqların məhdud məişət və işə hədudlarından kənara çıxan iqtisadi əsaslarını nəzərdə tutmaq lazımdır.

Beləliklə, ailə ər-arvadlıq-valideynlik-qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə ənənələrini, varisliyini, həmçinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən, vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan insan toplumudur.

Yalnız ər-arvadlıq - valideynlik - qohumluq üçər münasibətlərinin varlığı ailənin yaradılmasından ciddi formada danışmağa imkan verir. Bu münasibətlərdən birinin, yaxud ikisinin olmaması haçansa məhz ailə olmuş qrupların fraqmentarlığını səciyyələndirir.

Belə vəziyyət ölkənin bəzi ailələrində müşahidə olunur. Bundan əlavə, ailə qurmayan insanlar ya ər-arvadlıq münas-

sibətləri olmayan valideynlərdən, ya da faktik, yaxud legitim övladsız nikahla yaşayanlardan ibarətdir. Bu fraqmentar «qırıq» ailə formasına «ailə qrupu» termini uyğun gəlir: burada birgə ev təsərrüfatı və yalnız qohumluq, yaxud valideynlik və ya ər-arvadlıq əlaqələri ilə birləşən insanlar qrupu nəzərdə tutulur.

Adətən, ər-arvad cütünü ailənin özəyi hesab edilir və ailələrin tərkibinin bütün statistik təsnifatları bu «özəyə» uşaqların, qohumların, qaynana və qaynataların əlavə olunmasından asılı olaraq aparılır. Sosioloji baxımdan ailənin əsas tipini – əhali arasında daha çox yayılmış, sadalanan münasibətlərin üçər vəhdəti bərqərar olan ailəni əsas götürmək düzgündür. Üç münasibətdən biri olmayanda yaranan ailəvi birlikləri isə, yuxarıda deyildiyi kimi, ailə qrupları adlandırmaq məqsədə müvafiqdir. Bu dəqiqləşdirmə onunla əlaqədardır ki, son zamanlar Qərbdə və bəzi hallarda ölkəmizdə ailə sosiologiyasında onun mahiyyətini üç əlamətdən hər hansı biri ilə, əsasən ər-arvadlıq, yaxud hətta portnyorluqla bağlamaq meylləri nəzərə çarpır. Təsadüfi deyildir ki, M.Sasmen və S.Stenmetsin Amerika ensiklopediyasında nikah və ailəyə dair bir neçə fəslə ailənin «alternativ formalarına», yəni «ailə qrupları» adlandırılması daha dəqiq olacaq formaya həsr etmişlər, hərçənd ki, bu fəsillər faktik olaraq ər-arvadlığa və ya daha çox portnyorluğa və birgəyaşayışa aiddir.

Ailənin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. Onların içərisində ən mühümləri aşağıdakılardır: 1. Nikahın bağlanması – ailənin yaranması. 2. Uşaq doğumunun başlanması – ilk uşağın doğulması. 3. Uşaq doğumunun sona çatması – sonuncu uşağın doğulması. 4. «Boş yuva» – sonuncu uşağın ailəni tərk etməsi. 5. Ailənin mövcudluğunun sona çatması – ər və ya arvadın vəfat etməsi. Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur.

Ailə sosial institut kimi cəmiyyətin formalaşması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə ailənin fə-

liyyəti normativ dəyərlərlə tənzimləniirdi. Dövlətin yaranması ilə ailə münasibətlərinin nizamlanması hüquqi xarakter daşımağa başladı. Nikahın hüquqi qeydiyyatı yalnız ər-arvadın yox, həm də onların birgə həyatını sanksiyalaşdıran dövlətin üzərində müəyyən öhdəliklər qoyur. Bundan sonra sosial nəzarət və sanksiyalar yalnız ictimai rəylə deyil, həm də dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, cəmiyyətdə ailənin dağılmasının qarşısının alınmasında və onun sabitliyinin güclənməsində mühüm amillərdən biridir.

2. Ailənin funksiyaları

Ailənin funksiyalarından danışarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, söhbət cəmiyyət səviyyəsində meydana çıxan, ümumi əhəmiyyətli nəticələrə malik olan və cəmiyyətin digər institutları sırasında ailənin rolunu sosial institut kimi müəyyənləşdirən milyonlarla ailənin həyat fəaliyyətinin sosial nəticələrindən gedir.¹ Vurğulamaq zəruridir ki, bu, onların həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşmış institutlara sanki təhkim olunmuş cəmiyyət funksiyalarıdır. Bu səbəbdən də hər bir institutun öz təkrarsızlığını, profilini müəyyənləşdirən əsas funksiyaları vardır. Ailənin funksiyalarını əsas və ikinci dərəcəliyə bölmək olmaz, onların hamısı əsasdır, lakin ailəni digər institutlardan fərqləndirən funksiyaları seçmək zərurəti ailənin spesifik və qeyri-spesifik funksiyalarını vurğulamağa gətirib çıxarır. A.Q.Xarçevə görə, ailənin spesifik funksiyaları onun mahiyyətindən irəli gəlir və sosial hadisə kimi onun xüsusiyyətlərini əks etdirir, qeyri-spesifik funksiyalar isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin onları həyata keçirməyə məcbur olduğu, yaxud uyğunlaşdığı funksiyalardır.

Ailənin doğum (reproduktiv funksiya), uşaqların himayəsi (ekzistensial funksiya), onların tərbiyəsi (sosiallaşdırma funk-

¹ Монсон П. Современная западная социология. М., 1992, с. 16.

siyası) kimi spesifik funksiyaları cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində qalır, hərçənd tarixin gedişində ailə və cəmiyyət arasındakı əlaqənin xarakteri dəyişikliklərə uğraya bilər. İnsan cəmiyyəti daim əhali artımına ehtiyac duyduğundan, uşaqların doğumu və sosiallaşdırılmasının təşkilinin sosial forması kimi ailəyə sosial tələbat həmişə aktualdır. Bu həm də elə özünəməxsus formadır ki, bu zaman həmin sosial funksiyaların həyata keçirilməsi ailəvi həyat tərzinə fərdlərin şəxsi motivasiyası şərtiylə, hər hansı xarici məcburiyyət və təzyiqlə baş verir.

Ailə və uşaqlara şəxsi tələbat, nikah və ailəyə dair şəxsi arzu və meyl çox mühüm şərtidir. Bu o deməkdir ki, ailə və cəmiyyətin mövcudluğu yalnız milyonlarla insanın ailəvi həyat təzi və uşaqlara tələbatı ilə şərtlənir, həm də yalnız bu səbəbdən əhalinin artımı baş verir. Əhali artımının sosial təşkilinin insanların şəxsi motivlərinə deyil, təhrikə əsaslanan digər formalarını ağıla gətirmək, təsəvvür etmək mümkün olsa da, bu formalar artıq ənənəvi sosial-mədəni mənada tarixdən məlum olan bütün ailə tiplərinə alternativ ailə sayıla bilməz.

Yuxarıda deyilənlər ictimai həyatın dəyişməsinin elə potensial imkanlarını səciyyələndirir ki, bu zaman əhali artımına olan sosial ehtiyac şəxsiyyətin sosial davranışın istənilən formalarını seçmək azadlığı ilə ziddiyyətə girir. Belə təzadlı perspektivin nə qədər real olduğunu məhz ailə sosiologiyası cavablandırmalıdır, axı, onun – ailənin «mütərəqqi» inkişafı nəzəriyyələrindən əlavə, həm də ailə «böhranı» nəzəriyyələri vardır.

Ailənin «cəmiyyətin bütün inkişaf şəraitində» öz spesifik funksiyalarını «həmişə» saxlaması haqqında tezis nisbidir. Təəssüf, amma solumun prinsipə elə dəyişməsi mümkündür ki, bu zaman insanların fərdi istəkləri əleyhinə olan sosial davranış növlərinə məcbur edilməsi tədbirləri sosial baxımdan məqbul sayıla bilər.

Belə nəticənin mümkünlüyü gələcəyin bədbin və ya

nikbin qiymətləndirilməsindən deyil, ailənin uşaqlara ehtiyacının tarixən azalmasından və cəmiyyətin sadəcə əhali artımına ehtiyacı olmasından asılıdır.

Ər-arvadın uşaqlara olan şəxsi tələbatı ilə solumun işçilərə olan şəxssizləşdirilmiş tələbatı arasındakı ziddiyyəti (razılıq olmamasının, uyğunsuzluğun, depopulyasiyanın kökləri məhz buradadır) aradan qaldıran təkamül nəticəsində meydana çıxan institut kimi ailənin gələcəyi sosial sistemin ailəni, ər-arvadı onun səciyyəvi funksiyalarının gerçəkləşdirilməsinə şəxsən cəlb edilməsi ilə birlikdə qoruyub saxlaya bilməsindən asılıdır.

Ailənin mülkiyyətin toplanması və ötürülməsi, statusu, istehsal və istehlakın, ev təsərrüfatının, istirahət və asudə vaxtın təşkili, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahı, gərginliyin aradan qaldırılması və hər kəsin Məninin özünümühafizəsi ilə bağlı mikroiklimin yaradılması və s. haqqında qayğı ilə əlaqədar qeyri-səciyyəvi funksiyaları ailə ilə cəmiyyət arasında əlaqənin tarixi xarakterini əks etdirir, ailədə uşaqların doğulması, saxlanması və tərbiyəsinin məhz necə baş verdiyinin tarixən keçici görüntüsünü açıqlayır. Odur ki, ailə dəyişiklikləri müxtəlif qeyri-səciyyəvi funksiyaların tarixi mərhələlərin müqayisəsində ən nəzərə çarpan şəkildə aşkarlanır: yeni şəraitdə onlar modifikasiya olur, məhdudlaşır və ya genişlənir, tam və ya qismən yerinə yetirilir, hətta tamamilə yox olur.

Ailə münasibətlərinin, ailəvi rolların təhlili onun funksiyalarını dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailəvi rol insanın cəmiyyətdəki sosial rollarından biridir. O, ər ilə arvadın ailədə yeri və funksiyaları ilə müəyyən olunur və izdivac (ər, arvad), valideyn (ata, ana), uşaq (oğul, qız, qardaş, bacı), nəsil daxili (baba, nənə) və s. rollara bölünür. Ailəvi rolun icrası bir sıra şərtlərdən asılıdır. Ailənin hər bir üzvü özü üçün dəqiq müəyyən etməlidir ki, bu və ya digər davranış ona hansı qaydaları, normaları diktə edir. Ailədə yaşına görə, eləcə də, rol statusuna görə hamıdan böyük,

məsələn, ailə başçısı – ər olmasına baxmayaraq, əgər o, zəif iradəlidirsə, müasir şəraitdə bu rolda müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəkdir. Ailəni uğurla idarə etmək üçün rolun şəraitin tələblərinə müvafiq surətdə dəyişən olması və bununla bağlı rolda davranışın çevikliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə sözügedən funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı rol münaqişələrinin yaranması da müşahidə oluna bilər.

XX əsrin əvvəlləri üçün sosial institutlar ailə ilə daha çox qovuşaraq, təhsil və tərbiyə (məktəb və uşaq bağçaları), müdafiə və mühafizə (polis və ordu), qidalanma, geyimlə təchizat, asudə vaxt (xidmət sferası), rifah və sosial statusun ötürülməsi (industrial mizdlü əmək) funksiyalarını öz üzərinə götürürlər.

3. Ailə strukturlarının tipologiyası

Ailə strukturlarının tipləri rəngarəngdir və izdivacın, qohumluğun və valideyn olmağın xarakterindən asılıdır.

Monoqam izdivac – bu, bir kişinin bir qadınla nikahıdır. Bəşər tarixində monoqamiyaya poliqamiyadan - bir nəfərin bir neçə nəfərlə nikahından 5 dəfə az rast gəlinir. Həm də poliqamiyaya iki cür olur: poliginiya – bir kişinin bir neçə qadınla nikahı və poliandriya – bir qadının bir neçə kişi ilə nikahı.

Ailə qruplarının strukturlaşdırılması zamanı həm izdivac, həm də qohumluq sistemləri nəzərə alınarsa, nikahın (poliqamiyanın) ekzotik formaları meydana çıxır: fraternal poliandriya (bir neçə qardaşın bir qadınla nikahı) və sororal poliginiya (bir neçə bacının bir ərlə nikahı).

Ekzoqam nikahlar qrup nikahlarına aiddir ki, bu zaman ər və ya arvadı həmin qrupdan kənarında, başqa nəslin üzvləri arasında axtarırlar. Endoqam nikahlar iki ekzoqam nəsiləndən ibarət olan tayfa daxilində bağlanır. Nikah nəsilərinin üzvləri arasında cinsi əlaqələrə qadağa tam aqamiya doğurur, qismən aqamiya isə müəyyən dövrdə müəyyən vaxt

ərzində (məsələn, mövsümi işlər zamanı cinsi tabu əsasında) seksual münasibətlərdən çəkinmə ilə səciyyələnir. Bu terminologiyadan, adətən, ailə və nikahın mənşəyi məsələlərinin, həmçinin bəzi davranış problemlərinin müzakirəsi zamanı istifadə edilir və onlar qrup halında nikahı fərdi nikahdan fərqləndirməkdə yardımçı olur.

Ailə strukturlarının valideynlik-izdivac-qohumluq meyarları ilə müəyyənləşdirilən tipləri rəngarəngdir və ata, yaxud ana xətlərindən biri ilə bağlı hansısa xüsusiyyətləri ön plana çəkir. Bununla əlaqədar ailə və qohumluq etnososiologiyasında və ailə sosiologiyasında sosial və fizioloji atalıq, yaxud analıq fərqləndirilir. Buradan da ailə qruplarının patri- və ya matrilokalizasiyası əsasında patrilineal və matrilineal ailələr fərqləndirilir ki, bunlarda soyad, əmlak, sosial vəziyyətə vərəsəlik ya ata, ya da ana xətti üzrə olur.¹

Hakimiyyət meyarına əsasən ailə «dövlətinin» başçısının ata olduğu patriarxal və ən yüksək nüfuz və təsirə ananın malik olduğu matriarxal ailələr fərqləndirilir. Dəqiq fərqlənən ailə başçısının olmadığı, hakimiyyətin ata ilə ana arasındakı durumdan asılı olduğu hallarda eqalitar ailələrdən danışmaq olar.

Lakin ailədə hakimiyyət və nüfuzdan, qərarların birgə, yaxud avtoritar qəbulundan asılı olaraq, ailə strukturlarının daha çox sayını fərqləndirmək mümkündür. Belə ki, amerikalı sosioloq Morris Zeldiç ailənin bir nüfuz strukturunun və ərlə arvadın birinin qərar qəbul etdiyi yuxarıda göstərilən tiplərindən başqa, ailə qərarlarının birgə müzakirə olunduğu partnyorluq ailəsini də fərqləndirir ki, ər daha üstün nüfuza malik olduğu halda, bu, ərin, arvad üstün olduğu halda isə qadının dominantlıq etdiyi ailə olacaqdır. Partnyorluğun sinkratik tipi ər-arvad bərabər nüfuza malik olduğu halda meydana çıxacaqdır. Bundan başqa, birdən çox nüfuz strukturuna malik ailələr də fərqləndirilir, həm də qərarların birgə müzakirəsi zamanı kollegial ailə yaranır, qəra-

¹ Социология семьи / Под ред. проф. А.Н. Антонова. М., 2005, с. 49.

rın ər-arvaddan biri tərəfindən qəbul olunması isə avtonom ailə adlandırılır.

Daha sonra ər-lə arvadın, onların valideynlərinin, yaxud qohumlarının sosial durumuna görə ailələr homogen (ər-arvad təxminən eyni sosial stratdan olur), yaxud heterogen (ər-lə arvad müxtəlif sosial qrup, kasta və ya sınıfdan olur) ola bilər. Ailə və nikahların sosial və demoqrafik əlamətlərə görə daha geniş səciyyələndirilməsi üçün milliyyət, yaş, peşə, təhsil və s. baxımından eynicinsli homoqam ailələr fərqləndirilir ki, bunlarda sosial-demoqrafik indikatorlar üzrə fərqlər müşahidə edilir.

Məkan-ərazi lokallaşmasına görə ailələr patrilokal (təzə evlənənlər yaşamaq üçün ər-in atasının evinə köçürlər) və matrilokal (təzə evlənənlər arvadın valideynlərinin evində yaşayırlar) olur. Müasir şəhər ailələrində, əksər hallarda, ailələrin unilokallığından danışmaq lazım gəlir, çünki mənzilin olması gənc ailənin lokallaşmasını müəyyənləşdirir.

Müasir urbanizə olunmuş aqlomerasiyalarda ən geniş yayılan nuklear – valideynlər və övladlardan, yəni iki nəsil-dən ibarət ailələrdir. Nuklear ailədə üçdən artıq olmayan mövqe (ata-ər, ana-arvad, oğul-qardaş və ya qız-bacı) var. Mürəkkəb ailə ümumi təsərrüfatı olan iki və daha artıq ailəni birləşdirən, üç və daha artıq nəsil-dən (baba-nənə, valideynlər və övladlardan, nəvələrdən) ibarət olur.

Təkrar ailələrdə (təkrar, birinci olmayan nikaha əsaslanan) ər-arvadla birlikdə həmin nikahdan olan övladlarla yaşayışı, ər və ya arvadın yeni ailəyə özü ilə gətirdiyi övladlar da ola bilər. Boşanmaların sayının artması əvvəllər, praktiki olaraq, ər və ya arvadın hər hansı birinin vəfatı nəticəsində meydana çıxan belə ailələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Keçmişdə təkrar ailələrdə uşaqlar bir ana və iki ataya (bir ata və iki anaya) indikindən xeyli az hallarda malik olurdu. Müvafiq olaraq, yalnız doğma valideynləri olan övladlarla, onlardan başqa, həm də ögey ata və ya anaları olan övladlar arasında qohumluq münasibətləri də mürəkkəbləşmişdir.

4. Nikah anlayışı və boşanma

Nikah – kişi ilə qadın arasında cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənən və onların bir-birinə və onların uşaqlarına nəzərən hüquq və vəzifələrini tənzimləyən münasibətlər formasıdır.

Hüquqi baxımdan nikah – kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınan könüllü, bərabərhüquqlu ittifaqdır. Ölkəmizdə yalnız vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı (VADQ) orqanlarında bağlanmış nikah etibarlı hesab olunur.¹ Əgər nikah ailənin əsası olmasaydı, o da dostluq kimi, qanunvericiliyin predmeti olmazdı.² Hal-hazırda nikahın bağlanması Azərbaycan Respublikasının Ailə məəcəlləsi ilə tənzimlənir.

Sosioloji baxımdan, nikah münasibətlərinin rəsmi qeydiyyatının, onların hüquqi rəsmiləşdirilməsinin olub-olmaması ailənin sosial institut kimi vəziyyətinin çox mühüm göstəricisidir. Son onilliklər ərzində müşahidə olunan nikahın rəsmi qeydiyyatından imtina edilməsi, birgə yaşamanın yayılması ailənin dərinləşməkdə olan böhranına, ailə dəyərlərinin tənəzzülünə şəhadət edir. Bütün bunların nəticəsi kimi cəmiyyətdə uğursuzluq kəskinləşir, sosial davranışın deviant formaları artır. Məsələ heç də yalnız onda deyil ki, dünyanın bir sıra ölkələrində (o cümlədən Azərbaycanda da) nikah-dankənar doğulmaların sayı və payı artır, hərçənd bu, öz-özlüyündə, ilk növbədə «ana» ailələri adlanan ailələrdən olan uşaqların natamam sosiallaşması ilə bağlı çoxsaylı sosial problemlər yaradır. Nikah münasibətlərini qanuniləşdirmədən birgə yaşamaq imkanının özü bir çox insanların şüurunda qanuni nikahın və ailənin sosial təsisatlar kimi, birgə yaşamanın yeganə normativ forması kimi dəyəri kiçildir.

Nikahın bağlanması nikah davranışının, yəni məqsədi nikaha ehtiyacın ödənməsi olan davranışın, nikah tərəfdarlığının seçilməsi ilə bağlı davranışın son mərhələsidir.

¹ Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi. B., 2006. s. 12.

² Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I c., s. 161.

Nikah seçimi dedikdə, nəticə etibarilə mümkün mülki nikah tərəfdaşlarının məcmusundan (onu bəzən nikah dairəsi də adlandırırlar) bu və ya digər yolla hər bir konkret şəraitdə yeganə olan tərəfdaşın seçilməsi nəzərdə tutulur ki, o da ər (arvad) və ya birgə yaşanılacaq şəxs olur.

Nikah seçimi prosesi tarixən konkret prosesdir. O, cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi, sosial, sosial-mədəni şəraitdən və digər şərtlərdən asılıdır. Nikah seçimi prosesinin əsas xüsusiyyətləri onunla bağlıdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə və tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində istər mümkün seçim imkanı, istərsə də fərdi seçim azadlığının dərəcəsi müxtəlifdir.

Birinci münasibətdə, yəni nikah tərəfdaşının seçimlərinin mümkün imkanının müəyyənləşdirilməsində bütün mədəniyyətlər bir-birindən təkrar nikahlara yol verilib-verilməməsi ilə fərqlənir. Əgər təkrar nikahlara, seriyalı monoqamiyaya yol verilsə, onda nikah tərəfdaşının seçimi zamanı aparılan məcmu çox geniş olur və özündə həm nikahda olanları, həm də nikahda olmayanları ehtiva edir.

Burada mahiyyət ondan ibarətdir ki, bəzi mədəniyyətlərdə kişi və qadının nikahda olub-olmamasından asılı olmayaraq, nikah onlar üçün daim mümkün olur. Amerika sosioloqu B.Farberin yazdığı kimi, hər bir insan, ən azı nəzəri cəhətdən həmişə əks cinsdən olan şəxs üçün potensial ər və ya arvaddır. Burada mühüm cəhət odur ki, nikahda olmaq insanın daha sonrakı nikahları bağlamaq imkanını qətiyyənlə məhdudlaşdırmır.¹

Əksinə, təkrar nikahlara yol verilməyən mədəniyyətlərdə, ənənəvi, sərt monoqamiya mədəniyyətlərində (məsələn, islamda) mümkün seçim imkanı özündə artıq nikahda olanları və hətta əvvəllər nikahda olmayanları ehtiva etmir. İnsan bu mərhələyə qanunla müəyyən edilən kamilliyə çatdıqda daxil olur.

Boşanmanın səbəbləri barədə məsələ hələ də kifayət

qədər dolğun öyrənilməmişdir. Boşanmanı sosial fenomen kimi ailə sosiologiyasının «boşanmanın sosiologiyası» adlanan bölməsi öyrənir. Bu elmin predmeti boşanma hərəkətləridir. Bu mövzu çərçivəsində boşanma hərəkətləri və boşanma amilləri barədə məsələni qısa şəkildə nəzərdən keçirməklə kifayətlənəcəyik.

Boşanmanın səviyyəsini müəyyən edən mühüm amillərdən biri ailə-nikah qanunvericiliyidir.

Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda boşanmalar, məlum olduğu kimi, çox nadir hadisə idi. Məsələ heç də onda deyil ki, boşanma o zamankı əxlaq və sosial norma-lara zidd idi. O zaman qüvvədə olan qanunvericilik boşanmanın mümkünliyünü kəskin şəkildə məhdudlaşdırırdı. Boşanmaya ər-arvaddan birinin xahişi üzrə yalnız bir neçə müstəsna səbəb olduqda icazə verilirdi: ər və ya arvadın zinakarlıq etdiyi və ya ər və ya arvadın «nikahda cinsi əlaqəyə» qabil olmaması sübuta yetirildiyi halda; ər-arvaddan birinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq ən azı üç il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməsi halında; ər-arvaddan birinin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi halında və s.¹

Məlumdur ki, 1990-ci illərdə Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarının fəaliyyəti və Ermənistanın respublikamıza təcavüzü ilə əlaqədar olaraq boşanmanın kəskin sıçrayışı müşahidə olunmuşdu. 1965-ci ildə 39077, 1990-cı ildə isə 73119 nikah bağlanmış, boşanmaların sayı isə müvafiq olaraq 3537, 14040 olmuş, başqa sözlə, bu müddətdə boşanmaların sayı bağlanan nikahlara nisbətdə 2,1 dəfə artmışdır.² Adətən, normal şəraitdə belə proseslər baş vermir. Doğrudan da, belə kəskin sıçrayışın səbəbi sözügedən təcavüzlə yanaşı, boşanma haqqında qanunvericilikdə boşanma prosedurunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirən dəyişikliklərin edilməsidir. Belə ki, 1960-cı illərdə bu sahədə qanunverici-

¹ Волков А.В. Семья – объект демографии. М., 1986, с. 48.

¹ Hüquq ensiklopedik lüğəti. B., 1991, s. 336-337.

² Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2012. B., 2012, s. 318.

likdə edilmiş müəyyən dəyişikliklərdən sonra çoxdan bəri bir yerdə yaşayan və ola bilsin ki, hətta yeni, lakin rəsmi surətdə qeydiyyatdan keçməmiş ailəsi olan yüz minlərlə insan özlərinin faktiki boşanmalarını rəsmiləşdirdilər.

Boşanma amilləri arasında əsas yerlərdən birini demografik və sosial-iqtisadi determinantlar tutur. Belə ki, ər-arvadın yaşı mühüm rol oynayır. Bu, demografik dəyişən üç müxtəlif modifikasiyada irəli çıxır: nikah bağlama yaşı, boşanma anındakı yaş, arvadlar və ərnlərin yaşları arasındakı fərq.

Birinciyə, yəni nikah bağlama yaşına gəlincə, tədqiqatlar göstərir ki, bu dəyişəndən asılı olaraq boşanmanın ehtimalı aşağıdakı kimi dəyişir: əvvəlcə o, çox cavan yaşlarda bağlanan nikahlara xas olan yüksək səviyyədə aşağı düşür, sonra isə yenidən ahıl yaşda bağlanan nikahlar üçün artır. Boşanmanın ən az ehtimalı maksimum nikah yaşlarında bağlanan nikahlarda müşahidə olunur.

Boşanma anında yaş haqqında onu demək olar ki, boşanma Azərbaycanda 30-34 yaş intervalında maksimum həddə çatır. Təkcə 2011-ci ildə 10747 boşanmış ailələrin 2472-i və ya 23%-i 30-34 yaş hüdudundadır.¹ Daha sonra isə tədricən 50-55 yaşdan yuxarı yaşlarda ən aşağı səviyyəyə qədər enir. Bu zaman maksimum boşanma ehtimalı yaşlı qadınlarda kişilərə nisbətən daha aşağıdır.

Ərlə arvadın yaşları arasındakı böyük fərq boşanmanın ehtimalını artırır, bu zaman arvad ərdən yaşca böyük olduqda bu ehtimal daha yüksək olur.

Boşanma tezliyinin müəyyənləşdirilməsində nikahın sıra nömrəsi də müəyyən rol oynayır. Bu məsələ üzrə məlumatlar az olsa da, aparılan tədqiqatlar təkrar nikahlar üçün daha yüksək boşanma tezliyini göstərir. Bu meyl həm ölkəmizə aiddir, həm də xarici ölkələrə dair materiallarda aşkar edilmişdir.

Boşanmanın mühüm amillərindən biri də boşanan ər-

arvadın uşaqlarının sayıdır. Demografik statistikanın məlumatları göstərir ki, uşaq olmayan ailələrdə boşanmanın ehtimalı bir və daha artıq uşağı olan ailələrlə müqayisədə daha çoxdur. Yalnız 2011-ci ildə Azərbaycanda boşanmış 10747 ailədən 7368-i və ya 68,5%-i uşaqsız ailələrin payına düşür.¹

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, boşanmanın mühüm cəhətlərindən biri də qeydiyyatdan keçməmiş nikahlarla, yəni birgə yaşamaqla bağlıdır. Daha dəqiq desək, onların «sınaq nikah» adlanan növü ilə bağlıdır. Həncənd belə birgə yaşamaların üzvləri deyirlər ki, biz ona görə öz münasibətlərimizi qanun çərçivəsinə salmırıq ki, özümüzü yoxlayaq və beləliklə də, nikahı daha da möhkəmlədək. Anma reallıqda hər şey başqa cürdür. Bu cür birgə sınaq yaşamalardan sonra bağlanan nikahlar daha az möhkəm olur və normal dediyimiz nikahlara nisbətən daha sürətlə və tez-tez dağılır.

Nikaha qədər birgə yaşamamanın nikahın möhkəmliyinə mənfi təsirini izah edən səbəblər nikaha zəif meyllə yanaşı, həm də «qeyri-qanuni» ər-arvadda özünün və öz tərəfdaşının düzgün olmayan obrazının mövcudluğu ilə bağlıdır. Hətta «sərbəst» birgə yaşama dövründə tərəfdaşların hər biri öz portnyoru qarşısında bilərəkdən və ya bilməyərəkdən özünün ən yaxşı Məni seçimli şəkildə nümayiş etdirə bilər. Nikah bağlandıqdan sonra isə onların «əsl» Məni üzə çıxır və tərəfdaşında əsl şök yarada bilər. Bu isə, öz növbəsində, əvvəlki münasibətləri dağıda və nəticədə boşanmaya gətirib çıxara bilər.

İsveçdə 4966 qadın arasında aparılan sorğu göstərmişdir ki, nikahların dağılması əmsalı özünün gələcək həyat yoldaşı ilə nikah bağlamamışdan qabaq birgə yaşayanların içərisində bunu etməyənlərlə müqayisədə təqribən 80% yüksəkdir. Nikahın bağlanmasından əvvəl birgə yaşayan, yaxud nikahın möhkəmliyinə inanmayan və ya nikaha bir institut kimi prinsiplial şəkildə qarşı çıxan şəxslər, görünür,

¹ Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2012. B., 2012, s. 326.

¹ Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2012. B., 2012, s. 407.

çox güclü xarici təsirin altında nikah bağlayıblarmış.

Bundan başqa, qanuni nikahın bağlanması labüd surətdə rolların dəyişməsi və müvafiq surətdə tərəfdaşların qarşılıqlı münasibətlərinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bunlar isə, çox ehtimal ki, onların mənfi reaksiyasına səbəb olacaqdır. Məsələn, tərəfdaşların bərabərliyi təsəvvürlərinə əsaslanan münasibətlər nikah bağlandıqdan sonra daha ənənəvi stereotiplərə üz tuta bilər. Yaxud ər və arvad bu mövqedə ola bilərlər ki, onların birgə yaşadıkları zaman məqbul olan münasibətləri və davranış nümunələri nikahın ərlə arvad üzərinə qoyduğu sosial və qanuni məhdudiyətlər kontekstinə heç bir vəchlə uyğun gəlmir.

Nəhayət, hamı tərəfindən qəbul edilmiş sosial normaların birgə yaşayış zamanı labüd olaraq pozulmasının subyektiv qavrayışı da öz rolunu oynaya bilər. Bu normalar isə, hələ ki, «pasportda şampın» olmasını tələb edir. Birgə yaşayan şəxslər o insanlardır ki, onlar bir yerdə yaşamağa başlayaraq, könüllü surətdə sosial normaları pozurlar. Nikah bağladıqda, nikahın uğursuz olması halında onlar nikahın saxlanması üçün heç bir qeyri-ənənəvi nikah təcrübəsi olmayan şəxslərə nisbətən daha az məsuliyyət hiss edə bilərlər.

Ölkəmizdə bu məsələ üzrə belə zəngin empirik material yoxdur. Lakin xarici tədqiqatçıların çıxardığı nəticələr qismən bizə də tətbiq oluna bilər. O cümlədən getdikcə daha çox yayılan «sınaq nikahları», mülki nikahlar ehtimal ki, nikahların qeyri-stabilliyi və boşanmanın artması amili kimi öz rolunu artıracaqdır. Madam ki, ölkəmiz, bir çox demoqrafların rəyinə görə, müəyyən sürətlə ailəvi, demoqrafik və iqtisadi dəyişikliklər üzrə Qərbin keçdiyi mərhələlərdən keçir, onda yəqin ki, biz istisna təşkil etməyəcəyik.

Belə görünür ki, ictimai rəy müasir dövrdə boşanmanı şərtləndirən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusi sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, nəinki cəmiyyətin boşanmaya qarşı dözümlülüyü artır, həmçinin boşanmanın yolverilən olmasını əsaslandırır səbəb və motivlərin strukturu da dəyişir. Yalnız tamamilə konkret üzürlü səbəb

olduqda boşanmanın yol verilən olmasının qəbul edilməsi ilə yanaşı (ər-arvaddan birinin sonsuz olması, subuta yetirilmiş xəyanət və s.), bəzi hallarda ər-arvad arasında məhəbbətin, ünsiyyətin, qarşılıqlı anlaşmanın olmaması halında da boşanma ehtimalı artır. Tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin 60-65%-i kəbin kəsdirənə qədər bir-birini sevərək evləndiklərini etiraf etmişlər. Digərləri isə təsadüfən, sevmədən, müəyyən məqsəd güdürək evləndiklərini bildirmişlər. Məhz buna görə də bəzi nikahların müddəti 4-7 aya və yaxud 1 ilə qədər davam edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən səbəblərlə yanaşı, aparılan araşdırmalara görə iqtisadi, sosial vəziyyətin, mənzil şəraitinin qənaətbəxş olmaması, narkomanlıq, sərxoşluq, cinayətkarlıq və deviant davranışın digər növləri müasir Azərbaycan cəmiyyətində nikahın pozulmasını şərtləndirən əsas səbəblər kimi çıxış edir.

Boşanma ilə bağlı statistik materialların təhlili göstərir ki, bu və ya digər səbəbdən nikah yaşına çatmış gənclərin ölkəmizi tərk etməsi bu sahədəki problemləri artırır. Belə ki, ilk növbədə bu proseslər nikahın qocalmasına, bir sıra hallarda isə bəzi bölgələrdə qızların ailə qura bilməməsinə səbəb olur. Yaşayış səviyyəsinin aşağı olması bəzi gənclərin vaxtında ailə qurmamasına, müəyyən bir qisminin isə boşanmasına səbəb olur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlətinin apardığı uğurlu siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar, insanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər, ünvanlı sosial yardım proqramının icra olunması, nəhayət, gənclərin mənzil və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün güzəştli şərtlərlə «İpoteka» proqramının həyata keçirilməsi, fikrimizcə, sözügedən problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik göstərəcəkdir.¹

¹ «Respublika» qəzeti, 23 yanvar, 2012-ci il.

MƏNƏVİ HƏYATIN SOSİOLOGİYASI

1. Təhsilin sosiologiyası

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial institut olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Bu istiqamətin meydana gəlməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir, başlıca olaraq, sosial stratifikasiya, əmək bölgüsü, ictimai proses olan təhsil və tərbiyə konsepsiyaları ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Təhsilin sosiologiyasının problematikası kifayət qədər genişdir. Buraya əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- təhsil sistemlərinin, xüsusən müasir təhsil sistemlərinin meydana gəlməsi, fəaliyyəti və inkişafı;
- elmi-texniki tərəqqi və qloballaşma şəraitində təhsilə verilən istehsal-texniki və sosial tələblər;
- təhsil sahəsində sosial bərabərlik və bərabərsizlik problemi;
- tədris müəssisəsi sosial sistem kimi;
- təhsil sisteminin siyasi institutlarla, cəmiyyətin sosial strukturu ilə, milli münasibətlərlə, insanların mənəvi dünyası ilə qarşılıqlı əlaqə və təsiri;
- fərdin sosiallaşmasında və inkişafında təhsil sisteminin, onun müxtəlif altsistemlərinin rolu.

Sosioloji biliyin bu sahəsinin əhəmiyyətini ondan görmək olar ki, Beynəlxalq Sosiologiya Assosiasiyasında artıq 1970-ci ildən «Təhsilin sosiologiyası» adlı tədqiqat komitəsi fəaliyyət göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin sosiologiyasına maraq ikinci dünya müharibəsindən sonra, xüsusən 60-70-ci illərdə

əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu, iki mühüm səbəblə bağlı idi:

a) təşəkkül tapmış təhsil sistemi elmi-texniki tərəqqinin yeni tələblərindən geri qalırdı;

b) tələbələrin, əhalinin müxtəlif qruplarının ali və orta təhsilin demokratikləşməsi uğrunda kütləvi çıxışları genişlənmişdi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə təhsilin böhranlı vəziyyətinə dair müxtəlif istiqamətli müzakirələr onunla nəticələndi ki, bu sahədə tədqiqatlar, elmi axtarışlar xeyli intensivləşdi. Təhsilin müxtəlif pillələrinin əhaliyə müyəssərliyi, təhsil alan gənclərin həyat tərzi, pedaqoji heyətlə qarşılıqlı münasibətləri, ictimai münasibətlər, maraqlar və gözləmələr sistemində vəziyyət və s. məsələlər əhatəli tədqiqat obyektinə çevrildilər. Bu halda elmi axtarışların istiqamətləri tədricən genişlənir, diqqətdən kənar qalan, yaxud az diqqət yetirilən problemlərə dair tədqiqatlar meydana gəlirdi. Məsələn, «şansların bərabərləşməsində», sosial mobillikdə təhsil amili; fasiləsiz təhsilin sosial problemləri: işçilərin yenidən hazırlanmasının və ixtisasının artırılmasının müxtəlifliyi; məzunların əmək bazarında vəziyyəti; ali məktəblərin onların sosial-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə və təsiri; cəmiyyətin təhsil sistemində təsir hüduqları; həmin sistemə iqtisadi konyukturanın, siyasi rejimlərin dəyişilməsinin, ideoloji amillərin nəticələrini neytrallaşdırmaq imkanlarının axtarılması, o cümlədən təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin genişləndirilməsi; müxtəlif cəmiyyətlərdə təhsil sistemlərinin meydana gəlməsi, tarixi təkamülü, fəaliyyəti və inkişafı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; orta və ali təhsilin sosial-selektiv rolu: təhsildə ayrı-seçkilik və bərabərsizlik hallarının aradan qaldırılması; bir sıra kompensasiyaedici proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; təhsil sisteminin liberallaşdırılması və demokratikləşdirilməsi; təhsil alan şəxslərin maraqlarının nəzərə alınması və s. bu qəbildəndir.

Qeyd edilməlidir ki, təhsil sistemindəki yeniləşməyə və

demokratikləşməyə münasibət birmənalı deyildir. Belə ki, bəziləri bu prosesləri təqdir edir, bəziləri isə yox. Məsələn, təhsilin sosiologiyasında yeni mühafizəkar istiqamətin nümayəndələri təhsilin selektiv, elitər modelini müdafiə edir, təhsil alan gənclərin kütləvi çıxışlarına, həmin çıxışlarda irəli sürülən yeniləşmə, demokratikləşmə tələblərinə öz qəti etirazlarını bildirirlər.

Təhsil institutu öz sosial funksiyalarına görə nisbi müstəqilliyə malikdir; o, təhsilin tarixən keçici sistemlərinin varisliyini təmin edir, cəmiyyətin fəaliyyətinə və inkişafına aktiv təsir göstərir. Bu sistem vətəndaşlıq və funksiyaları sosial-iqtisadi münasibətlərlə, sosial əlaqələrin strukturu, siyasi və ideoloji proseslərin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Təhsilin funksiyaları həm də sosial təkraristehsalda və insanların topladıqları biliklərin, vərdislərin nəsildən-nəslə ötürülməsində ümumbəşəri tələbatlarla, yeni nəsillərin daha yüksək təhsil, elm və mədəniyyət səviyyəsinə yüksəlməsi meylləri ilə müəyyən olunur. Hərçənd faktlar tarixdə bunun əksi olan vəziyyətlərin də olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsini cəmiyyətin qanunauyğunluqlarından biri hesab etmək olar.

Təhsil sistemi gənc nəslin intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı prosesinə sosial nəzarət funksiyasını uğurla həyata keçirməkdə müəyyən nailiyyətlər qazanmışdır. Peşə təhsili isə bundan əlavə, əmək prosesinə qədəm qoyan nəslin cəmiyyətin sosial strukturunun müxtəlif ünsürləri üzrə bölüşdürülməsinə nəzarətdə mühüm rol oynayır. Məhz bu məqsədlərin reallaşdırılması üçün təhsil sisteminin müxtəlif pillələri müəyyən səlahiyyətlərə malikdir (məsələn, təhsilin sonrakı pilləsini keçmək, müvafiq təhsilə uyğun vəzifə tutmaq, konkret əmək növü ilə məşğul olmaq).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin sosial effektivliyi təkcə adamların aldığı biliklərin həcmindən və keyfiyyətindən deyil, həm də onların tətbiqi dərəcəsindən, insanların əmək və ictimai fəaliyyətində praktik surətdə reallaşmasının

dan asılıdır. Hazırda məhz bu sahədə öz həllini gözləyən kifayət qədər problem vardır. Ali təhsilli mütəxəssislərin, yüksək ixtisaslı fəhlələrin xeyli qismi təhsil sayəsində qazandıqları bilik və bacarıqlarını praktikada tətbiq etmək imkanına malik deyildir. Bu, işçinin öz əməyinə marağını azaldır, onun peşə yüksəlişinə mane olur. Faktlar göstərir ki, təhsilin sosial effektivliyi kifayət qədər yüksək deyildir. Təhsilin formal səviyyəsi ilə faktik səviyyəsi arasında ayrılıq mövcuddur. Gənclərin ümumtəhsil və peşə hazırlığı arasında, cəmiyyətin tələbatları ilə məzunların həyat planları arasında da müəyyən ayrılıq müşahidə olunur.

Təhsil sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək asan məsələ deyildir. Bu, bir sıra ziddiyyətlərin həlli ilə bağlı olan mürəkkəb prosesdir. Həmin ziddiyyətlərin ən mühüm olanları bunlardır: **a)** cəmiyyətin inkişaf tələbatı ilə onun mövcud olan diferensiasiyası arasındakı ziddiyyət. Bu diferensiasiya əhəmiyyətli dərəcədə alınan təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti ilə şərtlənir; **b)** qərarlaşmaqda olan bazar strukturlarının irəli sürdüyü tələbatlarla gənclərin sosial - peşə yönümü arasındakı ziddiyyət; **c)** şəxsiyyətin inkişafının zəruri səviyyəsi ilə təhsil müəssisələri məzunlarının ümumi inkişafının real səviyyəsi arasındakı ziddiyyət.

Respublikamız təhsil sahəsində ümumən etiraf olunan uğurlar qazanmışdır. 2009-cu ildə 15 və yuxarı yaşda əhalinin hər 1000 nəfərinə 766 nəfər ali və tam orta təhsilli şəxs düşürdü. Halbuki 1999-cu ildə əhalinin siyahıya alınmasının məlumatlarına əsasən bu göstərici 758 nəfər olmuşdur. 2010-cu ildə 1635 məktəbəqədər müəssisə, 4522 ümumtəhsil məktəbi, 58 dövlət, 4 qeyri-dövlət orta ixtisas məktəbi, 37 dövlət və 6 qeyri-dövlət ali məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı araşdırmalar göstərir ki, təhsil sistemində nəzərə çarpacaq dərəcədə müsbət dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər tədris proqramlarına və metodlarına, fənlərin məzmununa, dərslərə və s. təsir göstərmiş, təhsil proseslərinin

səmərəliliyi xeyli yüksəlmişdir. Lakin təhsil sistemində həllini gözləyən problemlər də az deyildir. Həmin problemlər (məsələn, kənd məktəblərinin pedaqoji kadrlarla təminatı, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası və s.) diqqətlə öyrənilir və onların həlli istiqamətində müəyyən addımlar atılır.

2. Elmin sosiologiyası

Elmin sosiologiyası elmin dinamikasını və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən sosioloji bilik sahəsidir. Bu sahə XX əsrin 30-cu illərində elmi fəaliyyətə dair tədqiqatların xüsusi istiqaməti kimi formalaşmağa başlamış, 60-cı illərdə xüsusi sosioloji fənnə çevrilmişdir. Onun inkişafı fəlsəfə və elmin metodologiyası, idrak sosiologiyası, elmin təhlilinə informasiya və sosial yaşamlarla sıx bağlı olmuşdur. Daha dəqiq desək, bir-birinə yaxın bilik sahələrinin qarşılıqlı təsiri sayəsində elmin sosiologiyası nisbi müstəqil istiqamət kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir.

Əvvəlcə elmin sosiologiyası idrak sosiologiyasının tərkib hissəsi və köməkçi sferası kimi nəzərdən keçirilmişdir. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, ənənəvi olaraq elm fəlsəfi cəhətdən yalnız biliyin xüsusi tipi kimi, idrak nəzəriyyəsinin predmeti kimi başa düşülmüşdür. E.Dürkheymin, M.Veberin, M.Şelerin, K.Mannheymin ideya irsində həm təbii, həm də «formal» elmlərin məzmun tərəfinin sosioloji metodlarla tədqiqinin mümkün olmadığı göstərilmişdir. Lakin artıq keçən əsrin 30-cu illərində elmə sosioloji yaşamlar C.Bernalın, U.Oqbörnün, P.Sorokinin, T.Parsonsun əsərlərində işlənib hazırlanmışdır. Onların tədqiqatlarının əhəmiyyətini kiçiltmədən qeyd etmək lazımdır ki, elmin sosiologiyasının sonrakı inkişafına ən böyük təsiri R.Merton göstərmişdir. O, «XVII əsrdə İngiltərədə elm, texnika və cə-

miyyət» əsərində (1933) Yeni dövrün elminin təşəkkülündə puritan dininin və əxlaqın rolunu ön plana çəkir. Sonralar o, elmin sosioloji konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu konsepsiya ötən əsrin 60-cı illərində üstün paradigma olmuşdur. Konsepsiyanın fəlsəfi əsasını pozitivist ideyalar təşkil edir. Həmin ideyalar elmi biliyin sosial neytrallığını əsas tutur. Elmi biliyin artmasının kumulyativ xarakteri qeyd olunur. R.Mertonun işləyib hazırladığı konsepsiyanın ümumsosioloji əsasını isə struktur funksionalizm təşkil edir.

Mertonun fikrincə, sosiologiya elmi sosial institut kimi öyrənir. Bu cür institut olmaq sayəsində elm öz muxtariyyətini mühafizə edir, yeni və etibarlı bilik əldə olunmasına yönəlmiş fəaliyyəti stimullaşdırır. Elmi kəşf mükafat tələb edən nailiyyətdir. Alimin töhfəsi etiraf olunmalıdır; bu, onun nüfuzunu, statusunu və karyerasını müəyyən edən amildir. Elmin fəaliyyəti məcburi normalar və dəyərlər məcmusu ilə tənzim olunur. Bu normalar və dəyərlər elmin etosunu təşkil edir. Etosa aşağıdakılar daxildir:

- universalizm – bu, elmin müddəalarının obyektivliyinə və subyektədən asılı olmamasına inamı ifadə edir;
- ən ümumilik – bu, biliyin ümumun malı olmasını ifadə edir;
- niyyətsizlik – bu, elmdən şəxsi mənaflar üçün istifadənin qadağan olunmasını nəzərdə tutur;
- mütəşəkkil skeptisizm – bu, alimin öz həmkarlarının işlərini qiymətləndirməkdə məsuliyyətini ifadə edir.

Lakin alim rəqabət mübarizəsi şəraitində, ziddiyyətli vəziyyətdə fəaliyyət göstərir. Onun davranışına normalar və dəyərlər sisteminin təsiri də eyni cür olmur. Ona görə də elmin fəaliyyəti və inkişafı ziddiyyətlidir; o, müxtəlif, hətta əks qütblər, prinsiplər arasında tərəddüd edir.

Mertonun konsepsiyası «xalis» elm modelinə istinad etsə də, elmin sosiologiyasında empirik tədqiqatlara və nəzəri araşdırmalara ciddi təsir göstərmişdir. Nəticədə daha praktik, daha konkret planda tədqiqatlar aparılmışdır. Elmi

biliyin strukturu, «görünməz kolleclər», sosial əlaqələr və kommunikasiyalar şəbəkəsi, elmdə sosial stratifikasiya və s. bu qəbildəndir.

Lakin 70-ci illərin əvvəlində vəziyyət xeyli dəyişir: elmin sosiologiyasında Merton paradigmasının tənqidi genişlənir. Bu tənqid elmin postpozitivist metodologiyasının, ən əvvəl T.Kunun «Elmi inqilabların strukturu» əsərinin təsiri altında formalaşan mövqelərdən aparılırdı. Elm həmin əsərdə elmi birlik tərəfindən qəbul edilmiş paradigma kimi nəzərdən keçirilir. Bu fəlsəfi əsasda elmin normativ xarakterə malik sosiologiyasından fərqli olan və koqnitiv adlandırılan sosiologiyası formalaşmağa başlamışdır. Burada elmin koqnitiv (idraki) tərəfinin sosial tərəfdən birbaşa asılı olduğu əsas götürülür. Elmin sosiologiyasının bu istiqaməti İngiltərədə meydana gəlmiş, burada onun konseptual əsasları və tədqiqat proqramları işlənib hazırlanmışdır. Bunlarda ümumi cəhət sosioloji metodların tətbiqi sahəsini genişləndirmək, elmi biliyi də həmin metodların fəaliyyət sferasına daxil etmək sayıdır. Bu halda elm sosial şəraitin, münasibətlərin, mənafelərin məhsulu kimi başa düşülür. Lakin elmi bilik sosial şəraitlə əlaqələndirilsə də, onun obyektiv reallığa münasibəti nəzərdən qaçırılırdı.

Koqnitiv adlandırılan istiqamətin inkişafı alimlərin idrak fəaliyyəti prosesində meydana gələn konkret vəziyyətlərin mikrososioloji tədqiqatlarına təkan verdi. Bu tədqiqatlarda elmin koqnitiv və sosial aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında qiymətli empirik materiallar öz əksini tapmışdır.

Ötən əsrin 80-ci illərinə doğru elmin sosial tədqiqinin rəngarəng, lakin öz metodoloji əsaslarına görə bir - birinə yaxın olan konseptual sxemləri meydana gəldi. Məsələn, «konstruktivist proqram» (K.Knorr-Tsetina) elmi sosial konstruksiya kimi nəzərdən keçirir.

Yeni konsepsiyalar üçün elmdə koqnitiv və sosial kimi «ənənəvi» fərqləndirmələrdən imtina edilməsi xarakterikdir. Yəni elmin idraki əsası az və ya çox dərəcədə sosial

fəaliyyətlə, müzakirələrlə, alimlərin münasibətləri ilə əvəz olunur.

Göründüyü kimi, elmin sosiologiyasında konsepsiyalar kifayət qədər müxtəlifdir. Bu müxtəliflik elmi bilik istehsalı proseslərində baş verən dəyişikliklərlə, müasir şəraitdə elmlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin mürəkkəbləşməsi, elmin sosiologiyasında etibarlı və adekvat metodoloji ustanovkaların olmaması ilə şərtlənir. Lakin bu prosesləri nəzəri cəhətdən dərk etmək obyektiv zərurətdir.

Elm təbiət, cəmiyyət və təfəkkür haqqında yeni biliklər əldə edilməsinə yönəldilmiş tədqiqatçılıq fəaliyyəti sferasıdır. Bu, müxtəlif şəraiti və məqamları əhatə edir: müəyyən biliklərin, qabiliyyətlərin, ixtisasın və təcrübənin daşıyıcısı olan alimlər – onların fəaliyyəti elmi əməyin bölgüsünə və kooperasiyasına əsaslanır; elmi idarələr, eksperiment və laboratoriya avadanlığı; elmi-tədqiqat işinin metodları, anlayış və kateqorial aparatı, elmi informasiya sistemi; elmi istehsalın, fəaliyyətin müqəddəm şərti, vasitəsi və yaxud nəticəsi kimi çıxış edən mövcud biliklərin bütün məcmusu.

Elm ictimai əmək bölgüsünün zəruri nəticəsidir; o, zehni əməyin fiziki əməkdən ayrılması, bu fəaliyyətin adamların xüsusi qrupunun spesifik məşğələ növünə çevrilməsi sayəsində təşəkkül tapmış, uzunmüddətli təkamül yolu keçmiş, çoxşaxəli mürəkkəb sistemə çevrilmişdir.

Respublikamızda elmi fəaliyyətin səmərəli təşkilinə, optimallaşdırılmasına diqqət getdikcə artır. Bunu ondan görmək olar ki, 2010-cu ildə elmi tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən işçilərin sayı 39.932 nəfər olmuşdur. Onların 1918 nəfəri elmlər doktoru, 8973 nəfəri isə fəlsəfə doktorudur. Həmin işçilərin əsas kütləsi elmi təşkilatlarda və ali məktəblərdə, çox az hissəsi isə sahibkarlıq sahəsində çalışır.¹

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, 2010, s.256-257

3. Dinin sosiologiyası

Dinin sosiologiyası sosial institut olan dini, onun genezisini, cəmiyyətdə yerini və rolunu öyrənir, onun meydana gəlməsinin, fəaliyyətinin, tarixi təkamülünün sosial qanunauyğunluqlarını, digər sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqə və təsirini üzə çıxarır.

Dinin sosial mahiyyəti və təbiəti barəsində təlim dinin sosioloji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Din xüsusi təsəvvürlərin, etiqadların sistemidir. Bu təsəvvürlər, etiqadlar həmişə emosional yaşantılarla, hislərlə və xüsusi dini kult fəaliyyəti ilə, habelə dini təşkilatla (məbədlər, kultu icra edənlər – ruhanilər, dindarlar) müşayiət olunur. Bundan əlavə, adətən dində mənəvi-etik normaların və tapşırıqların müəyyən toplusu da öz əksini tapır. Göründüyü kimi, din müxtəlif ünsürlərin mürəkkəb kompleksi kimi çıxış edir. Bu kompleksdə etiqadlar və emosional yaşantılar mərkəzi yer tutur.

Qərbdə dinin sosiologiyasının baniləri E.Dürkheym və M.Veber hesab olunur. Dinin «kollektiv təsəvvür» kimi funksional baxımdan öyrənilməsi ənənəsi Dürkheymlə bağlıdır. Dürkheymə görə, din cəmiyyətin sıx birləşməsinin, fərdlə sosial bütöv arasında əlaqələrin qərarlaşmasının əsas vasitəsidir. M.Veberlə bağlı olan ənənə isə dini hər şeydən əvvəl sosial fəaliyyətin motivi kimi şərh edir, bu və ya digər ictimai dəyişiklik prosesində onun rolunu aşkara çıxarır.

Qərbin din sosiologiyasında dini fenomenlərin öyrənilməsində iki səviyyəni ayırd etmək olar:

a) nəzəri səviyyə – dini bütöv altsistem kimi nəzərdən keçirir və onun digər sosial strukturlarla qarşılıqlı təsirini üzə çıxarır;

b) empirik səviyyə – sosial-demoqrafik qrupların, ayrıca şəxsiyyətlərin dindarlığını öyrənməyi təklif edir.

Nəzəri səviyyədə bir neçə cərəyan mövcuddur. Bunların içərisində XX əsrin 70-ci illərinə qədər funksional mək-

təb üstün olmuşdur. Bu cərəyanın nümayəndələri (T.Dia, L.Şnayder, M.Zinqer və s.) funksionalizmin ümumi nəzəri prinsiplərinə istinad edərək, onları dinin öyrənilməsinə tətbiq etməyə səy göstərmişlər. Onların fikrincə, din etiqadlar, normalar və dəyərlər sistemi yaradır ki, bunlar da cəmiyyət üzvlərini sıx birləşdirir, onun bütövlüyünü, birliyini təmin edir. Dürkheymın ardınca funksionistlər dini cəmiyyəti in-teqrasiya edən çox mühüm amil hesab edirlər. Onlar dinin funksiyalarına xüsusi yer ayırırdılar.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində Qərbin din sosiologiyasında fenomenoloji istiqamətin nümayəndələri (xüsusən Amerika sosioloqu P.Berger və Almaniya sosioloqu T.Lukman) daha əhəmiyyətli mövqelər qazandılar. Onlar E.Husserlin bəzi fəlsəfi müddəalarına istinad edərək, cəmiyyəti və sosial institutları insanların intersubektiv şüurunun məhsulu kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar «sosial reallıqların» plyuralizmini ön plana çəkir, «gündəlik həyat reallığının» başlıca reallıq elan edirlər; bu reallığın üzərində elm, incəsənət, din və fəlsəfədən ibarət olan «simvolik universumlar» sistemi yüksəlir.

Din dini ideyaları, təsisatları, təşkilatları, insanların dini fəaliyyətində meydana gələn münasibətləri əhatə edir. Ona görə də dinin strukturunu üç başlıca komponentdən ibarət olan sistem kimi təsəvvür etmək olar: **dini şüur, dini fəaliyyət, dini təşkilatlar.**

Dini şüur ictimai şüurun spesifik formasıdır. Dini şüur nisbi müstəqilliyə malikdir, onun öz inkişaf məntiqi vardır. O, dini ideologiyayı və psixologiyayı əhatə edir.

Dini ideologiya ən əvvəl din fəlsəfəsini nəzərdə tutur. Din fəlsəfəsi dünya, təbiət, cəmiyyət və insan haqqında dini müddəaların məcmusu kimi çıxış edir. Dini ideologiya din fəlsəfəsi ilə yanaşı teologiyayı və dini istiqamətli müxtəlif cür iqtisadi, siyasi, hüquqi nəzəriyyələri özündə birləşdirir. Dini psixologiya isə dini nümunələrin, ideyaların, təsəvvürlərin, emosiyaların, əhval-ruhiyyələrin və s. spesifik sintezidir. Di-

ni psixologiyanın varisliyində adət və ənənələrin rolu böyükdür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dini şüurun hər iki səviyyəsi (ideologiya və psixologiya) qarşılıqlı surətdə bir - birinə təsir göstərir. Mütəxəssislər bu təsir prosesində dini psixologiyanın aparıcı, müəyyənədicini rolunu qeyd edirlər.

Dini şüur dini fəaliyyətdə təzahür edir. Bu fəaliyyətin isə kult və kultdankənar formaları mövcuddur. Dini kult dini inamların reallaşdırılması səyidir. Kult xüsusi hərəkətlər sistemidir; həmin hərəkətlərin köməyi ilə insanlar fəvqəltəbii varlığa, onların inamının predmeti olan münasibətlərə təsir göstərməyə çalışırlar.

Adətən kultun iki növünü ayırd edirlər: magiya və rəhm dilənən kult. Magiya real surətdə mövcud olan, müəyyən xassə və əlaqələrə malik olması güman edilən predmetlərə təsiri nəzərdə tutur. Rəhm dilənən kultda yüksək varlığın, yəni allahın obrazı əsasdır. Bu kultun müxtəlif formaları mövcuddur: dini mərasimlər, qurban kəsmə, dua, dini bayramlar və s. Kultdankənar fəaliyyət mənəvi və praktik sferalarda həyata keçirilir. Dini ideyaların işlənilməsi, hazırlanması, teologiya müddəalarının sistemləşdirilməsi və şərh, ilahiyat əsərlərinin yaradılması – bütün bunlar, kultdankənar mənəvi dini fəaliyyəti təşkil edir. Praktik dini fəaliyyətə isə missionerlik fəaliyyəti, ilahiyat fənlərinin tədrisi, dini təşkilatlarda və institutlarda idarəetmə fəaliyyəti, dini təbliğat və s. aiddir.

Dinin spesifikasi dini münasibətlərdə də özünü göstərir. Dini münasibətlər sosial münasibətlərin tərkib hissəsi olub, insanların dini fəaliyyəti prosesində onların dini şüuruna uyğun olaraq təşəkkül tapır. Dini fəaliyyətin növündən asılı olaraq, bu münasibətləri kult və kultdankənar münasibətlər kimi nəzərdən keçirmək olar. İctimai münasibətlər sistemində həmin münasibətlərin vəziyyəti və yayılması dinin cəmiyyətdəki digər institutlar içərisində tutduğu yerlə, onun ictimai həyat sferalarına təsiri ilə bilavasitə bağlıdır.

Əhalinin dindarlıq səviyyəsi dini münasibətlərin və

ziyyətinin çox mühüm xarakteristikasıdır. Adətən, dindarlıq anlayışı insana xas olan və onun fəvqəltəbii varlığa inamında, itaətində təzahür edən müəyyən əlamətlərin məcmusunu ifadə edir. Dindarlığın dərəcəsini, səviyyəsini, xarakterini müəyyən etmək üçün dini şüurun, dini davranışın müxtəlif göstəricilərindən istifadə olunur, fərdin və ya qrupun dini əsasda daxil olduğu, qoşulduğu münasibətlər təhlil edilir. Bu halda dindarlığın dərəcəsi onu göstərir ki, dinin ayrıca şəxsə, sosial qrupa təsiri necədir; dindarlığın səviyyəsi onu göstərir ki, məlum regionda, sosial qrupda dindar və qeyri-dindar əhalinin nisbəti necədir; dindarlığın xarakteri isə bu və ya digər dini konfessiyanın, sosial qrupların dindarlığının spesifikasiyasını, fərqlərini üzə çıxarır.

Aparılmış sosioloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, dinin xalqın mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə nüfuzu insanların daha geniş dairəsinin dini fəaliyyətdə iştirakına səbəb olur. Onlar bu fəaliyyəti öz milli mədəniyyətinin, adət və ənənələrinin müəyyən hissəsi kimi qiymətləndirirlər. Dərin tarixi kökləri olan din insanların həyat tərzinə nüfuz edərək, onların milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasında böyük rol oynamış, digər sosial institutlara fəal təsir göstərmişdir.

Din müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar müxtəlif mənbələrdə bir-birindən fərqli göstərilir. Aşağıdakı funksiyalardan bəhs etmək olar:

a) Dünyagörüşü funksiyası. Din gerçəkliyi spesifik şəkildə əks etdirir, fəvqəltəbii qüvvələrin və varlıqların real surətdə mövcudluğunu etiraf edir.

b) Tənzimədicini funksiyası. Din müəyyən dəyərlər və normalar sistemi işləyib hazırlamışdır; həmin sistem insanların davranışını motivləşdirir və tənzimləyir.

c) Kommunikativ funksiyası. Bu funksiyası kult və kultdankənar fəaliyyət prosesində ünsiyyətdə təzahür edir.

ç) İntegrasiyaedicini, mühafizəedicini funksiyası. Din müxtəlif birliklər səviyyəsində integrasiyanı təmin edə bilər, bu

və ya digər ictimai amilin sabitliyini qoruya bilər.

d) Kompensasiyaedici funksiya. İnsanın təbii və ictimai qüvvələr qarşısında real acizliyi, imkansızlığı tam aşkara çıxdıqda din onu xeyli dərəcədə yumşalda bilər, kompensasiya edən vasitə kimi çıxış edir.

Dinin cəmiyyətdəki rolu, yerinə yetirdiyi funksiyalar ictimai inkişaf gedişində dəyişir. Bu mənada sakralizasiya və sekulyarizasiya proseslərindən bəhs etmək olar. Sakralizasiya müxtəlif sosial institutların, münasibətlərin, ictimai və fərdi şüur formalarının dini təsir və sanksiyalaşdırma sferasına geniş surətdə cəlb olunması deməkdir. SSRİ-nin iflasından sonra bu prosesdə müəyyən canlanma hiss edilir.

Dinin sosiologiyasında sekulyarizasiya fəal müzakirə olunan mühüm problemlərdən biridir. Hazırda bu anlayışı insanın dini təsirdən azad olması kimi başa düşürlər. Bu prosesdə global sosial dəyişikliklər, elmi-texniki və mədəni tərəqqi mühüm rol oynayır. Sekulyarizasiya probleminə eynimənalı münasibət yoxdur. Başlıca səbəb dinin necə başa düşülməsidir. Dinin geniş izahına tərəfdar çıxan sosioloqlar (M.Zinqer, R.Bella, T.Lukman və s.) sekulyarizasiya anlayışını əsassız sayırlar. Dinin mövcudluğunu fəvqəltəbii olana inamla əlaqələndirən sosioloqlar isə (B.Uilson, Ç.Qlok və başqaları) sekulyarizasiyanı çox mühüm sosial proses hesab edirlər; elə proses ki, dinin müasir cəmiyyətdə vəziyyətini kökündən dəyişdirir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sekulyarizasiyanın özünün izahı cəhdləri də bir-birindən fərqlidir. Məsələn, B.Uilson onu insanların əvvəlki, kapitalizməqədərki birliklərinin yox olması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fərdsizləşməsi və formallaşdırılması ilə izah edir. Sekulyarizasiyanın əleyhdarları (R.Bella, E.Qrili və başqaları) isə T.Parsonsun belə bir ideyasından istifadə edirlər ki, cəmiyyətdə sekulyarizasiya yox, yalnız institutların struktur və funksional diferensiasiyası baş verir.

Dinin sosiologiyasında diqqəti cəlb edən mühüm mə-

qamlardan biri Qərb sosioloqları tərəfindən dindarlığın empirik tədqiqatlarının metodologiya və metodikasının işlənilib hazırlanmasıdır. Bu problemin həllinə Amerika sosioloqu Ç.Qlok daha çox töhfə vermişdir. O, dindarlığın «çoxölçülü» modelləri adlandırılan modelləri işləyib hazırlamışdır.

Dinin sosiologiyasında qarşıda duran vəzifələrdən biri qeyri-ənənəvi dinlərin, mistik təlimlərin yayılması miqyaslarını, hüdudlarını, habelə inkişafı imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Müstəqil inkişaf şəraitində respublikamızda dövlətlə dinin qarşılıqlı münasibətləri demokratik əsaslarda qurulmuşdur. Mövcud qanunvericilik aktları zəminində dinlərin, konfessiyaların azad, sərbəst fəaliyyəti təmin edilmişdir.

4. Mədəniyyətin sosiologiyası

Mədəniyyət anlayışı elmi ədəbiyyatda birmənalı şərh edilmir. Onun gündəlik – adi şüur səviyyəsində başa düşülməsində bu, xüsusilə aydın hiss olunur.

Elmi şərhə mədəniyyət insan fəallığının geniş miqyaslı və çoxşaxəli sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Mədəniyyətin yığcam tərifini adətən insanların fəaliyyətinin müxtəlif nəticələrinə, öz sosial varlığını mühafizə edib saxlamaq və yeniləşdirmək sahəsində fəallığın rəngarəng formalarına münbər edirlər. Sosial varlıq isə maddi obyektləri, insanların fəaliyyət və qarşılıqlı təsir normalarını, təsəvvürlərini, qiymətlərini əhatə edir. Bir sıra hallarda mədəniyyətə elmi yanaşma onu qiymətləndirmə rakursunda nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, mədəniyyət sosial subyektə. fəaliyyət normalarına və standartlarına, sosial praktikanın bu və ya digər sahəsində təsbit olunmuş mənəvi fəallığın növlərinə yiyələnməyin yüksək səviyyəsi kimi izah edilir. Bu halda nitq, ünsiyyət, asudə vaxt, peşə mədəniyyətindən və s.

bəhs edirlər¹. Deməli, mədəniyyət hər hansı etnosun, yaxud ölkə vətəndaşlarının həyat fəaliyyətinin bütöv, davamlı üsuludur; elə üsulu ki, o, tarixən təşəkkül tapır, tədricən yeniləşir, lakin eyni zamanda yüz illər, bəzən min illər ərzində öz-özünə identikliyi qoruyub saxlayır. Əslində təşəkkül tapan və yeniləşən mədəniyyətin hüdudlarında xüsusi dünya formalaşır; bu dünya təbii aləmi tamamlayır, bir çox insan nəsilininin əməyini, fəaliyyətini təcəssüm etdirir.

İstənilən mədəniyyət bioloji-təbii əsasa söykənir; insanın özü də sosial-mədəni, habelə bioloji-cismani əsasların vəhdətidir. Mədəni landşaft, yaşayış məskənləri, mürəkkəb mexanizmlər, rəngarəng əşyalar və s. – bütün bunlar təbii materiallara möhtacdır.

Mədəniyyət ictimai həyatın fundamental ünsürüdür. O, cəmiyyətə, sosial qruplara, fərdə davranışın təşkilini, düşüncələrini, emosiyalarını, qiymətlərini formalaşdırmağın normalaşmış üsullarını bəxş edir. Mədəniyyətin uzunmüddətli fəaliyyət göstərən mexanizmləri sosial praktikanı dinamikləşdirməyə, ənənələri, davranış və fəaliyyət normalarını yeniləşdirməyə, vaxtı keçmiş normalardan, ənənələrdən imtina etməyə imkan verir. İnsanın doğulduğu, yaşadığı, həyatının cərəyan etdiyi mədəni kontekst onun üçün doğmadır, əzizdir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, mədəniyyətin elmi təhlilinin başlanğıcı XIX əsrə təsadüf edir. Filosoflar, etnoqraflar və antropoloqlar mədəniyyəti təhlil etməyin analitik prinsiplərini işləyib hazırlayırlar. Filosoflar mədəniyyəti öyrənmək üçün nəzəri zəmin yaradır, etnoqraflar, antropoloqlar isə arxaik birliklərin, xalqların mədəni praktikasını təhlil edirlər. Beləliklə, sosial (mədəni) antropologiyanın bünövrəsi qoyulur; o inkişaf edərək, XX əsrin ortalarında mədəniyyətşünaslıq (kulturologiya) kimi formalaşır.

Sosiologiya ilə antropologiya arasında sıx əlaqələr yaranır və inkişaf edir. Onların spesifikasiyası qalmaqla mədə-

niyyətə dair ciddi tədqiqatlar aparılır. Lakin uzun müddət mədəniyyətin elə nəzəri anlamı formalaşmır ki, elmi birliyi qane etsin. Antropoloji və sosioloji fikrin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri tələb edirdi ki, bu fənlərdən hər birinin təhlil predmeti daha dəqiq müəyyənləşdirilsin. Bu, mədəniyyət haqqında təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsinə kömək edirdi. Tədricən mədəniyyətin başa düşülməsində özünü göstərən əvvəlki ixtilaflar arxada qalır. İndi ümumən etiraf olunur ki, mədəniyyət öz quruluşuna görə son dərəcə mürəkkəb fenomen-dir, inkişaf amilləri baxımından çoxplanlı tarixi hadisədir; o, xalqların, qrupların, konkret insanların həyat fəaliyyətini nizamlamaqda misilsiz rol oynayır.

Sosioloji və kulturoloji biliyin qovşağında elmi təhlilin fənlərarası sahəsi – mədəniyyətin sosiologiyası meydana gəlmişdir. **Mədəniyyətin sosiologiyası sosiomədəni dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını, sosial münasibətlər, strukturlar, institutlar prizmasında mədəniyyətin fəaliyyət xüsusiyyətlərini öyrənir.**

Mədəniyyət sosiologiyasını nəzərdən keçirərkən bu sahəyə öz töhfələrini vermiş G.Zimmelin, P.Sorokinin, M.Veberin adlarını xüsusi qeyd etməliyik. Onların ənənələrini davam etdirən tədqiqatçılar maraqlı konseptual ümumiləşdirmələr aparmış, mədəniyyətin məna konstruksiyaları ilə müxtəlif sosial qrupların fəaliyyət sistemlərinin, müxtəlif xalqların ictimai həyat şəraitinin qarşılıqlı nisbəti, uyğunluğu məsələlərini hərtərəfli təhlil etmişlər.

Bəs mədəni fəaliyyətin struktur ünsürləri hansılardır?

1. Kommunikativ ünsür. Bu ünsür mədəniyyət dillərinin müxtəlifliyini nəzərdə tutur. Bu dillər müxtəlif işarə vahidlərinin çoxsəviyyəli sistemidir. İnsanlar kommunikativ fəaliyyət prosesində bu dillərdən istifadə edirlər. Buraya verbal (lingvistik) dil, jest, predmet – məkan, qrafik, obrazlı (o cümlədən bədii), formallaşdırılmış dil, emosiyaların dili, peşə fəaliyyətinin dili (lüğət ehtiyatı, əmək texnologiyaları, alətləri və s.) aiddir. Mədəniyyət dillərinin formalaşması

¹ Социология. Основы общей теории. М., 2002. с.136.

mənbələri həm təbii ilkin şərtlərə, həm də insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin müəyyən sosial-kommunikativ, qiymətməna xüsusiyyətlərinə malikdir. Mədəniyyət dilləri insanların kommunikasiya prosesində, onların birgə fəaliyyətində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Mədəni kommunikasiyanın əsas kanalları şifahi kommunikasiya və yazılı nitqdir.

2. Semantik ünsür. Buraya mənəvi dəyərlər, mədəni fəallığın məna, işarə və simvolları daxildir. Mənəvi dəyərlər sosial əlaqələri nizamlamağın çevik sistemidir, şüurun fəal yönümləridir. Məna insan təcrübəsinin sosial-mədəni kommunikasiyaya qoşulması üsuludur, insanı əhatə edən obyektlərlə, onun öz vəziyyəti və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. O, tarixi təcrübə zəminində təşəkkül tapır, məlum birliyin bu və ya digər hadisəyə maraqlı münasibətini ümumiləşdirir. Mənanın mədəniyyətdə formalaşması uzun vaxt tələb edir. Mədəni işarələr və simvollar müəyyən dəyər – məna xüsusiyyətinə malikdir. Onlar gerçəklik haqqında bəzi məlumatları əks etdirir. Əslində sosial mühit işarə sistemləri ilə doludur. Onlar mədəniyyətin spesifik mətnləridir. İnsan həmin işarələrin mənasını nəzərə alır, müvafiq davranış nümayiş etdirir, öz hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə uyğunlaşdırır. Mədəni işarə öz məzmunundan «ayrılırsa», yeni məna kəsb edərsə, simvola çevrilir. Bu, tədrici prosesdir, öz informasiya və məna yükü baxımından olduqca səmərəlidir. Məsələn, palma budağı ilə göyərçin təsviri sülhün simvoludur. Gerb, bayraq, himn hər bir dövlətin ümummilli xarakteristikasıdır. Simvollar ritualların, təntənəli aktların mühüm ünsürüdür.

3. Normativ – etalon ünsürü. Bu, insan fəaliyyətini onun normalaşdırılması baxımından səciyyələndirir. Mədəni norma davranışın, mənəvi fəallığın müəyyən standartıdır. Konkret mədəniyyəti təmsil edən adamlar öz fəaliyyətində bu normalara istinad edirlər. Normalar fəaliyyətin müəyyən mədəniyyətə xas olan çox mühüm prinsiplərini təsbit edirlər. Cəmiyyətdə mədəni normaların daimi yeniləşməsi prosesi gedir. Lakin ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində yeni-

ləşmənin sürəti fərqlidir. Mədəni innovasiyaların bir qismi zaman keçdikcə normaya çevrilə bilər. Bunun üçün həmin innovasiya əhalinin əsas hissəsi tərəfindən bəyənilməli, qəbul edilməli, bir neçə nəslin həyat prosesində təkrar istehsal olunmalıdır.

Mədəni praktikada mədəni nümunələrin özünəməxsus yeri vardır. Onların məzmunu dünya haqqında informasiya, onu qiymətləndirmə məqamını, burada insanın fəaliyyət üsulunu və s. əks etdirir. Mədəni nümunələrin təşəkkülü müxtəlif cür baş verir. Bədii yaradıcılıqda, dini praktikada onların çoxluğu daha çox hiss olunur. Geniş diapazona malik müxtəlif mədəni hadisələr (məsələn, maddi predmetlər, insanların davranış maneraları, zahiri xarakteristikaları, incəsənətin janr və üslub xüsusiyyətləri, iqtisadi münasibətlərin formaları, siyasi mədəniyyət təzahürləri və s.) mədəni nümunələr ola bilər. Etnomillə mədəniyyət nümunələri xüsusilə davamlıdır.

Konkret mədəniyyət nümayəndələrinin fəaliyyətindəki mədəni nümunələrin, normaların bütöv komplekslərini mədəni özək adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Bu, əsrlər ərzində qorunub saxlanılan fenomendir, xalqın fərdi mahiyyəti ilə sıx bağlıdır. Mədəniyyətin özəyi onun ayrı-ayrı komponentlərinin münasibətlərini nizamlayan özünəməxsus katalizatorudur; o, məlum mədəniyyətin digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsirində onun identikliyi mühafizə edib saxlamağa imkan verir.

Mədəni normalarla və nümunələrlə müqayisədə adətlər daha bütöv xarakterə malikdir. Mədəni tənzimləmənin bir forması olan adətlər adamların konkret davranışını sosial cəhətdən əhəmiyyətli vəziyyətlərdə ifadə edir. Ənənə anlayışı adətlərlə müqayisədə daha geniş məna kəsb edir. O, təkcə davranış stereotiplərini deyil, həm də nəşildən - nəşlə ötürülən sosial-mədəni irsin bütün həcmi əhatə edir. Ənənələr zamanın tələblərinə uyğun olaraq, dəyişikliklərə uyğunlaşa bilər. Onlarda sabitləşdirici və dinamik ünsürlər sıx

çulğalaşmışdır. Onlar yeni ünsürləri özündə birləşdirə bilər, formaca və məzmunca dəyişə, yeniləşə bilər. Ənənələrdə xalqın təcrübəsini nəsil-dən-nəslə ötürmək, başqa xalqların praktikasındakı faydalı ünsürləri seçmə qaydasında əxz etmək xüsusiyyəti vardır.

Rituallar, mərasimlər mühüm nizamlayıcı əhəmiyyətə malikdir. Ritual-mərasim davranışı xeyli dərəcədə formallaşmışdır. Böyük simvolik mənası olan belə davranış sosial əlaqələrin möhkəmlənməsində, mədəni varisliyin qorunub saxlanılmasında müəyyən rol oynayır.

Normativ-etalon ünsürün müxtəlif vahidlərini müqayisə etsək, onların müəyyən fərqlərini görmək olar. Belə ki, konkret insanın yerinə yetirdiyi mədəni normalar və nümunələr bir çox cəhətdən avtomatik xarakter alır. Onlar insan fəaliyyətinin bütün tərəflərinə dərinədən nüfuz etmişlər. Adətlər, ənənələr, rituallar, mərasimlər isə mədəni norma və nümunələr komplekslərindən ibarət olub, daha çox demonstrativ xarakterə malikdir.

4. İnformasion ünsür. Bu ünsür ətraf aləm haqqında məlumatları ifadə edir. Həmin məlumatlar gerçəkliyin başa düşülməsində qeyri-müəyyənliyi azaldır. Mədəni normalar, işarələr və simvollarla yanaşı biliklər, təsəvvürlər və s. mühüm informasiya imkanlarına malikdir. Hər bir xalqın miflərdə, incəsənətdə, gündəlik təsəvvürlərdə və s. formalaşdığı, təsbit etdiyi dünya mənzərəsi informasiyon ünsürün ayrılmaz tərkib hissəsidir. O, müxtəlif amillərdən (xalqın tarixi praktikasi, təbii landşaft, beynəlxalq əlaqələr və s.) ibarətdir. Elmi fikir bu mənzərənin formalaşmasına öz töhfəsini verir.

Keçmiş və indiki mədəniyyətlərin çox geniş rəngarəngliyindən danışmaq olar. XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçılar müxtəlif xalqların müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan mədəniyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə, onlarda təkrar olunan ünsürləri, ən mürəkkəb kompleksləri ayırd etməyə cəhd göstərmişlər. Bu əsasda mədəniyyətin universal mode-

lini yaratmaq kimi mürəkkəb vəzifəni reallaşdırmağa çalışmışlar. Lakin nəticədə mədəniyyətin fundamental xarakteristikalarını sadalamaq və nəzərdən keçirmək yolu ilə getmişlər. Belə xarakteristikalar müxtəlif müəlliflərdə müxtəlifdir (4-dən təxminən 50-yə qədər). Tədqiqatçıların universal hesab etdikləri ünsürlər və xüsusiyyətlər sırasına bunlar aiddir: dil, nitq, sosial təşkil, qohumluq sistemləri, birgə əmək və əmək bölgüsü, böyüməkdə olan nəslin təlimi və təhsili, müəyyən qadağanlar sistemi, dəfn mərasimləri, dini kulturlar, adətlər və s.

Tədqiqatçılar mədəniyyət universalilərini də ayırd edirlər. Mədəniyyət universaliləri dünya mənzərəsinin hər bir xalqın mədəniyyətinə xas olan fundamental kateqoriyaları kimi nəzərdən keçirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, istər universal modelin, istər sə də mədəni universalilərin əsası insanın davamlı antropoloji xarakteristikalarına, habelə onun mövcudluq şəraitinə söykənir. Lakin bu ümumiliklə yanaşı çoxsaylı fərqli əlamətlər də vardır. İnsan birlikləri müxtəlif təbii və sosial həyat şəraitində yaşadıklarına və ona uyğunlaşmalı olduqlarına görə onların mədəni inkişafı bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Müxtəlif mədəniyyətlərin ümumbəşəri əsası rəngarəng etnik-milləti və mədəni-sivilizasion xarakteristikalarla, xüsusiyyətlərlə tamamlanır.

Mədəniyyəti müxtəlif əsaslara görə tərkib hissələrə ayırırlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, təklif edilən variantlar çox zaman bütün mədəniyyətin tərkibini deyil, yalnız onun ayrı-ayrı məkanlarını və ya altsistemlərini əks etdirir.

Mədəniyyətin quruluşunun ən sadə modeli onun maddi və mənəvi mədəniyyətə ayrılmasıdır. Belə təsnifatdan həm gündəlik praktikada, həm də elmdə geniş istifadə olunur. Maddi mədəniyyət dedikdə, mədəniyyətin bütün predmetləri və maddi obyektləri, əlaqə kanalları (yollar, informasiya şəbəkələri), habelə mədəni praktikaya qoşulmuş təbii - landşaft hadisələri başa düşülür. Mənəvi mədəniyyət dedikdə isə

mənəvi sərvətlərin (obrazlar, biliklər, təsəvvürlər, dəyərlər, simvollar və s.) geniş məkanı başa düşülür.

Mədəniyyətdə müxtəlif məzmun – tarixi qatları və tərkib hissələri ayırd etmək baxımından onun bölgüsü də təklif edilmişdir. Bu halda qeyd edilir ki, qədim dünyanın mədəniyyətlərindən başlayaraq, sosial diferensiasianın dərinləşməsi zəminində xalq mədəniyyəti fenomeni formalaşmışdır. Müasir şəraitdə bu mədəniyyətin dəqiq cızılmış həddləri yoxdur. Bu anlayış daha çox bəzi etnik və ya ümummilliyə invariante, ənənələrdə təsbit olunan və inkişaf etdirilən dəyər-normativ və məna məzmunlarının məcmusuna münqar edilir. Xalq mədəniyyətinin yaradıcıları həm aşağı təbəqələr, həm də müxtəlif təbəqələrin nümayəndələridir. İnsan öz mədəniyyətinə mənsubluq şüuru, öz xalqına mənəvi yaxınlığı, müasir sosial kontekstdə xalq ənənələrinə adaptasiyası indiki şəraitdə xalq mədəniyyətinin mühüm xarakteristikalarıdır.

Kütləvi mədəniyyət yeni dövrün fenomenidir. Bu fenomen obyektiv surətdə industrializasiya prosesləri ilə təşəkkül tapır və hazırda postindustrial, informasiya mədəniyyətə keçidin təsiri altında inkişaf edir. Kütləvi mədəniyyət son əsrlərdə Qərbi Avropa xalqlarının obyektiv inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirir. Bu prosesdə adi ənənəvi mədəniyyət geniş miqyaslı birliklərin, habelə konkret subyektlərin tələbatlarını ödəyə bilmədi. Ona görə də müxtəlif fəaliyyət sahələrində kütləvi mədəniyyətin rəngarəng təzahürləri meydana gəlirdi. Kütləvi ümumtəhsil məktəblərinin formalaşması, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, siyasi həyatda kütləvi hərəkətlərin və partiyaların meydana gəlməsi, kütləvi istehlakçı tələbatlarının, standartlarının qərarlaşması və s. – bütün bunlar kütləvi mədəniyyətə ehtiyacı şərtləndirirdi. Kütləvi mədəniyyət məhsulları peşəkarlar – kütləvi tələbat, təhsil, siyasət, kütləvi incəsənət, reklam sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən yaradılır. Bu məhsullar bütün dünyaya yayılır; onların bir çoxunda etnik-milliy

əlamət axtarmaq mənasızdır. Həmin məhsulların hazırlanması daha çox kommersiya məqsədlərinə tabe edilmişdir.

Əksmədəniyyət özündə elə ustanovkalari cəmləşdirir ki, onlar hakim mədəniyyətə qarşı durur, inkişafın alternativ prinsiplərini, yəni mənəvi yönümləri irəli sürür. Əksmədəniyyət hadisəsi xalqların inkişafını dinamikləşdirən amillərdən biri kimi XX əsrin ikinci yarısında tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Əvvəlki fəaliyyət normalarının, mənəvi yönümlərin zəifləməsi və yenilərinin doğulması çox zaman ictimai təbəqələşməyə, müəyyən sosial qüvvələrin fəallaşmasına səbəb olur. Bu dəyişikliklər ideyalarda, bütöv təbəqələrin fəaliyyətində aydın ifadə olunduqda cəmiyyətdə yeniləşmə meyilləri güclənir. Nəticədə əksmədəniyyətin formalaşması üçün zəmin yaranır. Yeni təsəvvürlər müəyyən dövr ərzində əsas nümunələrə münasibətdə innovativ xarakterini saxlayır, lakin zaman keçdikcə onların xeyli hissəsi hakim mədəniyyətə inteqrasiya oluna bilər.

Mədəniyyətin quruluşunu onda müxtəlif submədəniyyətlərin olması baxımından nəzərdən keçirmək olar. Submədəniyyətlər hakim mədəniyyətin tərkib hissələri olub, öz normativ quruluşu, dəyərləri, ənənələri ilə bütövlükdə mövcud mədəniyyətdən fərqlənirlər. Onlar sosial birliklərlə – mədəniyyətin daşıyıcıları ilə sıx bağlıdır. Bu halda şəhər və kənd submədəniyyətini, habelə silklərin, təbəqə və siniflərin submədəniyyətini ayırd edirlər (məsələn, mühüm əlamətlərə görə Qərbi Avropada cəngavər mədəniyyəti, sonra zadəgan mədəniyyəti, daha sonra iş burjua mədəniyyəti ayırd edilmişdir). Keçmişdə əkinçi xalqların kəndli mədəniyyəti üçün spesifik həyat tərzi, xüsusi təsərrüfat formaları və əmək ritmi, habelə bədii praktikanın folklor növləri (miflər, nağıllar, atalar sözləri, incəsənətin tətbiqi növləri və s.) səciyyəvi olmuşdur. Hazırda Asiyanın, Cənubi Amerikanın, Afrikanın bir sıra ölkələrində həmin mədəniyyət qalmaqdadır.

Müasir şəraitdə həyat fəaliyyətinin stratifikasiya formaları əsasında submədəniyyətlərin formalaşması prosesi

nəzərə çarpır. Məsələn, orta sinfin müxtəlif təbəqələri arasında mədəni fərqlər həyat tərzinin mədəni üslub xüsusiyyətlərinin fərqliliyinə müncər edilir. Lakin müasir cəmiyyətdə sosial meyarlara görə ayırd edilən bir sıra submədəniyyətlər inkişaf etməkdədir. Məsələn, tədqiqatçılar elitər mədəniyyəti – cəmiyyətin imtiyazlı qruplarının submədəniyyətini, yoxsulluq mədəniyyətini – ən yoxsul qrupların elitər mədəniyyətə əks qütbə inkişaf edən mədəniyyətini, gənclər submədəniyyətini – müasir şəhər mühitində formalaşan və gəncləri əhatə edən mədəniyyəti, etnik-milli submədəniyyətləri (xüsusən milli-etnik tərkibi rəngarəng olan ölkələrdə), habelə ərazi (regional) submədəniyyətlərini ayırd edirlər.

Tədqiqatçılar mədəniyyətin quruluşunun bütöv modellərini də işləyib hazırlamışlar. Bu halda həmin modellərin tərkib hissələri vahid meyarlara görə ayırd edilir. Belə olduqda ayrı-ayrı hissələr arasında qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan münasibətləri görmək mümkündür. Mədəniyyətin morfoloji modeli bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin modeldə təsnif üçün tarixi formalaşma və funksional-məzmun müstəqilliyi kimi meyarlar götürülmüşdür.

Morfoloji modeldə mədəniyyətin iki səviyyəsi qeyd olunur: adi (gündəlik) mədəniyyət və ixtisaslaşdırılmış mədəniyyət. İnsanların təşkili üsulları, mədəni təcrübənin qorunub saxlanması və istifadə edilməsi bu səviyyələrdə bir-birindən fərqlənir.

Adi mədəniyyət insanların gündəlik həyat dünyasını mühafizə etməklə bağlıdır. İnsan həyatının ilk günündən son gününə qədər onun həddlərində (ailədə, yaxın dostlarının əhatəsində, qeyri-formal qarşılıqlı təsir prosesində) inkişaf edir. Burada fəaliyyətin sərt təlimat formaları yoxdur, insanın fəallığı dəyişkən xarakter daşıyır, öz mənafe və tələbatlarının reallaşmasına yönüm əsas cəhətdir.

İxtisaslaşdırılmış mədəniyyət ictimai əmək bölgüsü ilə əlaqədardır, fəaliyyətin sistemli – təsisatlı sferalarının (əmək, idarəetmə, təhsil, xidmət, peşəkar incəsənət və s.) olmasını

nəzərdə tutur. Burada fəaliyyət daha rəasional xarakter daşıyır; insana hər şeydən əvvəl işçi, vəzifəli şəxs kimi yanaşılır.

Mədəniyyətin hər iki səviyyəsi şaquli bölgü üzrə funksional baxımdan müstəqil sferaların ayırd edilməsi ilə tamamlanır: təsərrüfat mədəniyyəti; siyasi mədəniyyət; hüquqi mədəniyyət; dini mədəniyyət; fəlsəfi mədəniyyət; bədii mədəniyyət (incəsənət); elmi mədəniyyət; rekreasiya sferası (sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş mədəni fəaliyyət sahəsi).

Qeyd edilən vahidlərlə yanaşı mədəni praktikanın əl sahələri də ayırd edilir ki, onların vəzifəsi mədəniyyətin bütün səviyyə və sferaları arasında əlaqəni təmin etməkdir. Bura təhsil sferası, kütləvi informasiya vasitələri, habelə mədəniyyət müəssisələri (arxivlər, kitabxanalar, muzeylər, konsert zalları və s.) aiddir.

Mədəni praktikanın səviyyələri və sferaları müəyyən funksiyaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Sosial praktikada onların hamısı çoxsaylı əlaqə və münasibətlərlə bir-birini tamamlayır. Deməli, onlar arasında keçilməz həddlər yoxdur.

Mədəniyyət statik sistem deyildir; o, daim dəyişir, yeniləşir, müxtəlif hadisə və proseslərlə zənginləşir. Mədəniyyətin özünəməxsus dinamikası dedikdə əl dəyişikliklər başa düşülür ki, onlar nizamlı xarakter daşsın, məzmun baxımından müəyyənliyə malik olsun. əsas ictimai meyllərin istiqamətinə uyğun gəlsin.

Bəşəriyyətin mədəni təkamülünün tarixi mərhələləri belə dövrləşdirilir: ibtidai cəmiyyətin mədəniyyəti; qədim dünya mədəniyyəti; orta əsrlər mədəniyyəti; yeni dövr mədəniyyəti. Buna uyğun olaraq, müxtəlif xalqların mədəni praktikasının bir neçə mərhələsi və modifikasiyası ayırd edilir: arxaik tipli mədəniyyət (adətən, yazısı olmayan mədəniyyətdir); ənənəvi tipli mədəniyyət; müasir tipli mədəniyyət.

Ənənəvi və müasir mədəniyyətlər təsərrüfat məşğuliyyətinin aparıcı formalarından və iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq, aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər: ənənə

nəvi tipli mədəniyyət – torpaqbecərmə mədəniyyəti; köçəri (yaxud yarıköçəri) heyvandarlıq mədəniyyəti; oturaq heyvandarlıq mədəniyyəti; müasir tipli mədəniyyət – industrial cəmiyyət mədəniyyəti; postindustrial cəmiyyət mədəniyyəti. Mədəniyyətin tarixi tipləri insanın ictimai təkamülünün xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir.

Mədəni dəyişikliklərin bir sıra amilləri mövcuddur. Mədəni dəyişikliklərin amilləri dedikdə, məlum dəyişikliklərin əsasını təşkil edən, onları reallaşdıran hərəkətverici qüvvələr, mənbələr və şərait başa düşülür. Aydın məsələdir ki, bu və ya digər amilin fəaliyyəti müəyyən tarixi şəraitdə ön plana keçə bilər.

Mədəni dəyişikliklərin əsasını təşkil edən başlıca amillər aşağıdakılardır:

a) Təbii-ehtiyat amilləri. Bu amillər mədəniyyətin bir çox sahələrinə (təsərrüfat məsələləri, əmək alətlərinin təkmilləşməsi, əhəlinin həyat tərzini ciddi təsir göstərir.

b) Mədəniyyət formalarının məkan yerləşməsi. Onların tam yerləşməsi ərazinin mədəni baxımdan mənimsənilməsini sürətləndirir.

c) Müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri. Bu, bir mədəni birliyin digərinə nüfuz etməsinə və qarşılıqlı zənginləşməyə imkan verir.

ç) Sosial institutlar və münasibətlər. Amillərin bu qrupu bəzi mədəni dəyişiklikləri dinamikləşdirir.

d) Mənəvi-ideya amilləri. Bu, mədəni fəaliyyətin ideyalarını, dəyərlərini, bütöv proqramlarını əhatə edir.

e) Rasional tədqiqatlar və idarəetmə. Müasir şəraitdə real vəziyyəti aşkara çıxarmaq və mədəni yeniləşməyə kömək etmək üçün rasional tədqiqatlar aparmağın, idarəetməni optimallaşdırmağın əhəmiyyəti getdikcə artır.

Mədəni dinamika müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu formalar mədəni dəyişikliklərin istiqamətinə, məzmununa, intensivliyinə, nəticələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Dəyişikliklərin aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar:

1) tsiklik, yaxud dalğavari dəyişikliklər. Bu halda mədəni praktika öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən, fazalardan, tsikllərdən keçir;

2) mütərəqqi (proqressiv) dəyişikliklər. Bu halda dəyişikliklər yüksələn xətlə sosial baxımdan məqsədəuyğun mədəni keyfiyyətlərin toplanması şəraitində baş verir;

3) qeyri-mütərəqqi (reqressiv) dəyişikliklər. Bunlar mütərəqqi dəyişikliklərə əksdir; belə dəyişikliklər mədəniyyətin məqsədəuyğun keyfiyyətlərinin azalmasını, böhranlı əlamətlərin artmasını, xaosun yaranmasını sübut edir;

4) mədəni partlayış. Bu, durğunluğa əks olan, nəticələri çətin proqnozlaşdırılan rəngarəng və sürətli dəyişikliklərlə, qeyri-sabit sosial-mədəni proseslərlə xarakterizə olunur;

5) mədəni durğunluq. Bu, uzunmüddətli dəyişməzlik, süstlük vəziyyəti ilə səciyyələnir. Bəzən mədəni dinamikanın xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Baş verən dəyişikliklərin mənasını aydınlaşdırmaq üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətin zənginləşməsi kimi ümumi proses çərçivəsində onun ayrı-ayrı hissələrinin tənəzzülü, yaxud deqradasiyası baş verə bilər. Məsələn, universal şəhər mədəniyyəti normalarının geniş yayılması əslində əyalət mədəniyyətinin tənəzzülünə səbəb olur;

6) mədəni böhran. Bu vəziyyət üçün xaotik meyillərin artması, ziddiyyətlərin çoxalması, sosial praktikanın bu və ya digər sahəsində ənənələrlə innovasiyalar arasında ayrılığın olması səciyyəvidir;

7) mədəni fəlakət. Böhran dərinləşərək, mədəni fəlakətə keçə bilər. Bu halda praktikanın bu və ya digər sahəsinin, bəzən bütün mədəniyyətin əvvəlki qaydada fəaliyyəti mümkün olmur, mədəni varislik itir. Tarixən ərazilərin hərbi işğalı nəticəsində bütöv mədəniyyətlərin yoxa çıxmasına dair faktlar məlumdur.

Mədəni dəyişikliklərin rəngarəng formaları sübut edir ki, mədəni dinamika ən müxtəlif, ziddiyyətli proseslərin.

meyllərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri şəraitində baş verir. Çox mühüm dinamik meyllərin aşkar və gizli keyfiyyətləri, təzahürləri dəqiq müəyyənləşdirilməli, əsaslı keyfiyyət təhlili aparılmalıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti çoxəsrlik ənənələri olan, keyfiyyət spesifikasiyini qoruyub saxlayan, dinamik inkişaf edən mədəniyyətdir. Müstəqillik şəraitində öz tərəqqisi üçün yeni imkanlar əldə edən bu mədəniyyət dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən yaradıcılıqla istifadə etməklə daha da yeniləşir, zənginləşir.

XVIII FƏSİL

MÜASİR QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCAN

1. Müasir dünya inkişafının əsas meylləri və problemləri

Müasir dövrdə bütün dünya dərin dəyişikliklərə məruz qalır, onların intensivliyi daim artır. Bu baxımdan XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri daha səciyyəvidir. Bu gün gözələrimizin qarşısında ən müxtəlif səviyyəli sosial strukturlar tanınmayacaq dərəcədə dəyişir. Bir nəslin həyatı dövründə yalnız ayrı-ayrı cəmiyyətlərin deyil, həm də bütün dünya düzəninin bir sıra əvvəlki təşkilat formaları dağılır və yeniləri yaranır. Dəyişikliklərin məntiqi bəşəriyyəti əvvəllər görünməmiş elə sosial vəziyyətə gətirmişdir ki, onun təsiri cəmiyyətlərin hər birinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaaraq, milli sərhədlərin hüdudlarını aşır. İnsan üçün belə mütəhərrik sosial reallıqda dayaq nöqtəsi tapmaq, ona uyğunlaşmağın yeni vasitələrini axtarmaq getdikcə daha da çətinləşir.

Dünya sisteminin inkişafında son onillikdə baş verən meyllər ictimai həyatın informasiyalaşması, sosial proseslərin qloballaşması, müasirləşməsi və müxtəlif böhran vəziyyətlərinin yaranması ilə bağlıdır. Bəzi alimlər haqlı olaraq ictimai həyata yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini informasiya inqilabı adlandırırlar. Cəmiyyətin artmaqda olan informasiyalaşması və kompüterləşməsi, sosial reallıqda inqilabı yeniləşmələrə bərabər tutula biləcək dərin dəyişikliklər doğurur: onlar ictimai həyatın və sənaye sistemlərinin dərinliklərində "informasiyanın" yarandığını ifadə edir. Bu termini elmi dövriyyəyə Tokio Texnologiyası İnstitutunun professoru Y.Xalşi daxil etmişdir. İnformasiya cəmiyyəti dedikdə, yapon alimləri kompüter-

ləşmənin yüksək səviyyəsinin informasiyaya daxil olmasını təmin edən ictimai quruluşu başa düşürdülər. Bu tipli cəmiyyətlərdə mexanizmlərlə yox, simvollarla işləmək vərdisləri inkişafın əsas vasitəsi rolunu oynayır: informasiya, biliklər, ideyalar, layihələr, sürətlər, təxəyyül və i.a. tərəqqinin başlıca meyarları kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar informasiya ehtiyatı müasir cəmiyyətlərin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, elm, təhsil, xüsusilə də ali təhsil sistemlərinə münasibəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. İntellektual səviyyə müxtəlif dövlətlərin sosial inkişafında əsas göstəricilər sırasına keçir. Qeyd olunan proses həm də cəmiyyətin sosial stratifikasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirir. İyerrəxik pillədə zəngin informasiyaya, biliklərə, ideyalara malik olan layihələndirmə və sair bacarığı ilə səciyyələnən sosial qruplar ən yüksək yerləri tutmağa başlayır. Bunlar bir qayda olaraq, yüksəkixtisaslı işçilərdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində onların sayı və xüsusi çəkisi digər sahələrdəki işçilərin sayından daha sürətlə artır. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi və təkmilləşməsi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır, onların rəqabətə davamlılıq qabiliyyətini möhkəmləndirir. Bu texnologiyalar sosial əlaqələrin yeni xüsusiyyətlərini şərtləndirir. İnsanlar bir-birilə birbaşa əlaqə yarada bilirlər, yəni onlar sosial təsisatlardan, o cümlədən sərəhad, norma, qayda prosedurlarından yan keçməklə ünsiyyət saxlayırlar. Planetin istənilən nöqtəsində real zaman rejimində insan üçün ümumilikdə həmin dövrü səciyyələndirən ideyalar, texnologiyalar əlçatan olur. Bu şəraitdə informasiya iqtisadi və sosial həyatın başlıca göstəricisi və tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı, informasilaşmanın mənfi nəticələr törətdiyi də unudulmamalıdır. Bu, başlıca olaraq onda təzahür edir ki, sənaye cəmiyyəti ilə müqayisədə informasiya cəmiyyətində solumun iki təbəqəyə parçalanması daha da intensivləşir. Bunlar biliklərin daşıyıcısı olan intellektuallar təbəqəsi ilə informasiya iqtisadi

diyyətinə daxil olmayanlar arasında qütbləşməni və kəskin ayrılığı gücləndirir. Statistika materiallarının təhlili də bunu sübut edir. Əgər XX əsr ərzində, xüsusilə də 20-ci illərin ortalarından 70-ci illərin ortalarına qədər, yəni 50 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə əmlak bərabərsizliyi davamlı şəkildə kiçilmişdisə, 70-ci illərin ortalarından, yəni informasiya cəmiyyətinə keçid baş verdikdən sonra bu göstərici davamlı şəkildə artır. Ümumi mənada yanaşdıqda informasiya cəmiyyətinin ən mühüm xarakteristikası biliyin ictimai sərvətin əsasına çevrilməsidir. Bu cəmiyyət insanlara müxtəlif imkanlar yaradır; burada sosial təbəqələşmə prosesi əsasən təhsil əlamətinə görə aparılır ki, bu da onun dərinləşməsini şərtləndirir.

Digər tərəfdən informasiya cəmiyyətində ilk dəfə olaraq şüurun formalaşdırılması texnologiyaları o dərəcədə ucuzlaşır və sadələşir ki, onlar praktiki olaraq hamı üçün əlçatan olur. Ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq, burada əmtəələr insanların arzularına yox, əksinə, insanlar mövcud olan əmtəələrə uyğunlaşmalı olur. Bu obyektiv meylədən çox vaxt ən müxtəlif, o cümlədən çirkin siyasi müqəddərlər üçün istifadə etmək mümkün olur.

Dünya sistemində son onillikdə baş verən əsaslı sosial, siyasi, iqtisadi dəyişikliklər müvafiq surətdə qlobal transformasiyanın başlıca konturlarını formalaşdırır. Doğrudur, beynəlxalq münasibətlər sahəsində sivilizasiyanın dinamikasını və yeni hadisələri, hələlik tam dəqiqliyi ilə proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Lakin bu istiqamətdə ciddi səylər göstərilməkdədir.

Müasir mərhələdə ümumbəşəri sivilizasiyada baş verən əsas dəyişikliklər və meyllər sosioloji ədəbiyyatda aşağıdakı üç nöqtəyi-nəzər üzrə izah olunur. Birinciyə Frensis Fukuyamanın «Tarixin sonu» nəzəriyyəsi aiddir. Bu nəzəriyyəyə görə, inkişaf etmiş cəmiyyətlərin bütün sosial atributları, hər şeydən əvvəl isə liberal demokratiyanın, rasionallaşdırılmanın yayılması, tarixin sonunun çatmasını göstə

rir. Fukuyamanın «irrasionalizmin sonuncu dayağı» adlandırdığı Sovetlər İttifaqının dağılması ilə tarixin sonu çatdı, bundan sonra hər şey rasionallıq və qabaqcıdan bilinən yollarla gedir. O, hətta 2001-ci ilin 11 sentyabrında baş verən məlum terror aktından sonra öz məqalələrinin birində qeyd etmişdi ki, bu, dünyanın bütövlükdə uğurla davam edən modernləşməsinin yalnız acı nəticəsidir.

İkinci nöqteyi-nəzər dünya sistemindəki müasir prosesləri ciddi dəyişikliklər kimi qiymətləndirməyə əsaslanır. Onun tərəfdarlarının fikrincə, modernləşmə prosesi ziddiyyətlərdə «dolaşmış qalmışdır». Bəşəriyyət müasirləşmədən məyusluğunu özünəməxsus demodernləşmə, «sosial postmodernlə» - iqtisadi səmərəliliyə söykənməkdən imtina etməklə, ictimai qaydanın bürokratik strukturlarına etinasızlıq, elmi rasionallığa inamsızlıq və irrasional davranışa üstünlük verməklə ifadə edir. Ən ekstremal formada «postmodern» dünyanın «neoanarxiyalaşması» kimi, yəni müasir sosial həyata sənayedən əvvəlki, icma dövrünün adət və ənənələrinin tətbiqi kimi təzahür edir. Bu nöqteyi-nəzər müəyyən dərəcədə S.Hantinqtonun «Sivilizasiyaların toqquşması» konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Dünyada modernləşmə, qabaqcıl regiona məxsus dəyərlər sisteminin irəli çəkilməsi, labüd olaraq digər dəyərlər sistemləri ilə toqquşmaya gətirəcəkdir. Onun fikrincə, XXI əsr planet məkanında müxtəlif sivilizasiyaların üfüqi toqquşmaları əsridir.

Üçüncü nöqteyi-nəzər (İ.Vallersteyn, A.İ.Neklessa) müasir dünyada baş verən sosial dəyişikliklər, qarşılıqlı və xaos nəticəsində indiki sivilizasiyanın Yer kürəsində mövcud olan mədəniyyətlərlə yox, gələcək sivilizasiyanın təzahürləri ilə toqquşacağını iddia edir.¹

Yuxarıda qeyd olunan hər üç mövqe bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsə də, ümumilikdə dünyanın inkişafı-

na pessimist yanaşmanı əks etdirir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir dünya özündə ziddiyyətli və böhranlı məqamları ifadə etsə də, bütövlükdə vəhdətə və inkişafa doğru köklənir.

Müasir dünyanın başlıca xüsusiyyətlərindən biri yeni dünya nizamının, beynəlxalq münasibətlərin yeni sisteminin formalaşmasıdır. Hazırda uzun müddət Avropada heqmonluq uğrunda mübarizə aparan dövlətlər arasında 1648-ci ildə bağlanan Vestfal sülhü ilə tənzim olunan Vestfal sistemi adlanan keçmiş beynəlxalq münasibətlər sistemi ciddi dəyişikliklərə uğramışdır. Bu sistemdə beynəlxalq əlaqələr formal olaraq bərabər və suveren dövlətlər arasında münasibətlər kimi başa düşülür. Belə bir ümumi fikir qəbul edilmişdir ki, indi dövlətlərarası münasibətlərdə tənzimləyici rol Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) məxsusdur. BMT-yə 191 dövlət daxildir, onların hər biri bu birlik daxilində bərabərhüquqlu hesab olunur.

Keçən əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin, dünya sosialist sisteminin iflası ilə beynəlxalq münasibətlərdə prinsiplə dəyişikliklər meydana çıxdı. İlk növbədə, dünya üzərində bir geosiyasi gücün total hakimiyyətinin bərqərar olması meyli özünü tam açıqlığı ilə göstərməyə başladı. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin özündə dövlətlərin iyerarxiyası yaranmağa başladı. Yeni, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən subyektlər yarandı: «Qlobal dövlət», «Böyük səkkizlik» və sair. Xüsusi ixtisaslaşmış təsisatlar – Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı (BTT) və s. qlobal iqtisadiyyatın idarə edilməsinə fəal şəkildə qoşuldular. Onların fəaliyyəti isə dövlətlər arasında bərabərhüquqlu deyil, elitar münasibətə görə qurulur. A.İ.Neklessanın təbirincə desək, yeni qlobal tənzimləyici birliklərdə «bir ölkə - bir səs» forması üzrə səsvermənin rolu «bir dollar - bir səs» alternativinin hesabına azalmağa başladı. Hazırkı dünya mühitində dövlətlər arasında münasibətlər sisteminin səciyyəvi cəhətini qeyri-müəyyənlik təşkil edir. Bu, amirliyin

¹ Вах: Неклесса А.И. Управляемый хаос: движение к нестандартной системе мировых отношений // Мировая экономика и международные отношения. 2002, № 9, с. 103-112.

Vestfal beynəlxalq sisteminin qanun və qaydalarından üstünlüyündə, beynəlxalq orqanlar tərəfindən dövlətlərin istifadəyə çıxmış və fəaliyyətdə olan şəxslərinin məhkəmə təqibi praktikasında və sairə ifadə olunur.

Ümumilikdə götürüldükdə müasir böhranlı dünya mühitində gələcək dünya düzəninin iki başlıca meyli, iki qlobal-strateji layihəsi toqquşur: onlardan biri – dünya sisteminin qlobal açıq cəmiyyət əsasında sosial-mədəni təşkilidir. Digər meyl isə dünya üzərində bir geosiyasi gücün total hakimiyyətinin bərqərar olmasıdır. İkinci meyl getdikcə daha artıq dərəcədə özünün tutarsızlığını nümayiş etdirir.

2. Qloballaşma prosesinin mahiyyəti

«Qloballaşma» anlayışı elmi dövriyyəyə keçən əsrin sonlarında daxil edilmişdir. Onu ilk dəfə 1983-cü ildə ingilis tədqiqatçısı R. Robertson istifadə etmişdir. Hərfi mənası ümumi Yer kürəsini ifadə edən latın termini «qlobus»la bağlı olan bu anlayış son dərəcə geniş və çoxsəpkili məzmunu malikdir. Ən ümumi şəkildə, qloballaşma dedikdə, ümumplanet səciyyəli çoxsaylı proseslər (iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və sair) başa düşülür. Əsrimizin əvvəllərində onu öyrənən xüsusi elm sahəsi – «qlobalistika» yaranmışdır. Müxtəlif bilik sahələri qloballaşma prosesinin öz predmetinə aid tərəflərini nəzərdən keçirir. Nəticədə onun fəlsəfi, sosioloji, geosiyasi, ekoloji, kulturoloji və digər səpkiləri durmadan inkişaf edir. Eyni zamanda, qloballaşmanın fənlərarası sinkretik konseptual sistemi formalaşır.

Qloballaşmanın tədqiqinin sosioloji aspekti ona ümumbəşəri inkişafın əsas ölçüləri və göstəricilərindən biri kimi yanaşır. Bu elm qloballaşmanın doğurduğu nəticələrin ümumilikdə sosial reallığın inkişafına, şəxsiyyətin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin özünü reallaşdırması üçün yaratdığı şəraiti və imkanları araşdırır.

Qloballaşma bəşəriyyətin inkişafının obyektiv meyli kimi ictimai həyatın beynəlmilləşməsinin keyfiyyətə yeni mərhələsidir. O, bütün planet məkanında universallaşmanın artması, ictimai həyatın müxtəlif sahələri üzrə sosial əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi, dövlətlər və xalqların bir-birindən qarşılıqlı asılılığının güclənməsi ilə səciyyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir qloballaşma ümumdünya vəhdətinin artması meylinin sadəcə davamı deyil, prinsipə yeni mərhələsidir. Onun yeni keyfiyyəti indi dünya birliyinin həyatında qərarlaşan bir sıra obyektiv səbəblərlə şərtlənir. Hər şeydən əvvəl, hazırda Yer kürəsi dövlətlər və xalqların arasında bölüşdürülüb qurtarmışdır. Bu mənada, dünya tamamlanmış, qapalı, son həddə çatmışdır. Digər tərəfdən, XX əsrin sonlarında baş vermiş informasiya və texnologiya inqilabları, kommunikasiya sistemlərinin yeni nəslə (reaktiv aviasiya, raket texnikası, televiziya, kompyuterlər, mikro-sxemlər, rabitə peykləri, mobil telefonlar, internet və sair) müxtəlif ərazilərdə yaşayan ölkələr və xalqlar arasında çoxtərəfli əlaqələri intensivləşdirdi, planetin hər bir nöqtəsində yaşayan insanlar üçün elmi-texniki, sosial-siyasi, mədəni-informasiyanı əlçatan etdi. Onlar həm də cismən mövcud olduqları yerdən kənarında hadisələrin fəal iştirakçısına çevrilmək imkanı əldə etdilər. İnsanlar arasında əlaqələrin və qarşılıqlı təsirin inkişafı dövlət sərhədləri, qaydaları, normaları və prosedurlarından yan keçməklə mümkün oldu.

Qloballaşma sayəsində sosial əlaqələr məkanı bu və ya digər dövlətin hüduqlarından kənarında qərarlaşır, fəvqəlkə, fəvqəldövlət, qlobal və bütöv əlamətlər kəsb edir. Müasir rabitə vasitələri onun «sıxılmasını» təmin etdi və vəhdətini gücləndirdi. Analoji yeniliklər sosial zamanda baş verir. İndi sosial zaman yalnız görünməmiş sürət alması ilə deyil, həm də planet məkanında ictimai proseslərin sinxronlaşması ilə səciyyələnir. Bütün bunlar sosial inkişafın məkan-zaman matrisini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Müasir dünyanın qeyd olunan məkan-zaman vəhdəti onun yeni xarakteristi-

kasıdır; o, nə XIX əsrin sonunda, nə də XX əsrin əvvəllərində mövcud ola bilməzdi. Müxtəlif sistemlərdəki bütün, hətta ən az əhəmiyyətli sosial proseslər inkişafın yeni məkan-zaman matrisi şəraitində asanlıqla qlobal səciyyə qazanır.

İqtisadi, siyasi və elmi-texniki inkişafın müasir mərhələsinin danılmaz məntiqi bəşəriyyəti yeni obyektiv reallığa – iqtisadiyyatda, siyasətdə və s.-də bütöv ümumdünya sistemlərinin formalaşmasına gətirdi. Qloballaşmanın obyektiv meyl kimi mahiyyəti və yeniliyi, hər şeydən əvvəl, bundadır.

Qloballaşma tək-cə obyektiv amillər ilə məhdudlaşmır. Onu şərtləndirən subyektiv tərəfə də diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan yanaşdıqda XX əsrin sonlarına doğru Yer kürəsinin müxtəlif regionlarında yaşayan xalqlarda qlobal vəhdət ideyasının inkişafı planetar sosioloji baxışın formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Çoxplanlı və çoxaspektli proses kimi qloballaşma dünyanı birliyinin, bütöv qlobal dünyanın formalaşması praktikası ilə bağlı hər şeyi ifadə edir. Bu mənada qloballaşmanı birmənalı anlamaq və izah etmək doğru deyildir. Müasir dünya bütövlük səciyyəsi qazanmaqla yanaşı, özündə bir çox mürəkkəb, müxtəlif və ziddiyyətli məzmunu malik dəyişiklikləri də əhatə edir.

Vahid ümumplanetar sistemin formalaşması prosesi, hər şeydən əvvəl, qlobal iqtisadiyyata əsaslanır. Hazırda iqtisadiyyatın sosial təşkilinin prinsip-cə yeni konturları yaranmaqdadır. Dünya iqtisadiyyatı bütöv iqtisadi sistemə, vahid qlobal iqtisadi orqanizmə çevrilir. Milli təsərrüfatlar bu orqanizmin tərkib elementləri olur və onlar bir-birilə yalnız beynəlxalq əmək bölgüsü ilə yox, həm də nəhəng ümumdünya istehsal-satış strukturları, qlobal maliyyə sistemləri və planetar informasiya şəbəkələri ilə bağlıdır. Hazırda milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığı o dərəcəyə çatmışdır ki, əmtəə və xidmətlərin, demək olar ki, yarısı tamamilə və ya qismən istehlakçı ölkələrin sərhədlərindən kənarında yaradılır. İkincisi, milli və ümumdünya iqtisadi münasibətlərinin ənənəvi

nisbəti dəyişilir. Belə ki, ümumdünya iqtisadiyyatı tədricən milli təsərrüfatlardan daha güclü və daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Tədqiqatçılar qlobal qanunauyğunluqların birinci yer tutmasını, regional xarakterli təsərrüfat qarşılıqlı əlaqələrini törəmə, ikinci dərəcəli xarakterinin üzə çıxmasını qeyd edirlər.¹ Üçüncü, milli dövlətlər öz sərhədləri daxilində iqtisadi fəallığa nəzarət etmək qabiliyyətini itirirlər. Onların hökumətləri, milli iqtisadiyyatlarını arzuolunmaz xarici iqtisadi təsirlərdən qoruya bilmirlər, hətta öz milli valyutalarının dəyərini tənzimləməyə qadir deyildirlər, çünki bu valyutalar bütün gün ərzində Tokio, London, Nyu-Yorkun valyuta birjalarında satılır və alınır. Genişlənməkdə olan peyk rabitəsi Yer kürəsinin müxtəlif nöqtələrindəki bazarları birləşdirir.² Dördüncüsü, qlobal iqtisadiyyatın əsasını transmilli korporasiyalar təşkil etməyə başlamışdır. Onlar, sayca az olsalar da, dünya iqtisadi fəaliyyətinin böyük hissəsinə nəzarət edir: dünyada istehsal olunan məhsulun 50%-i 600 TMK-nın inhisarı altındadır. Eyni zamanda, müasir iqtisadiyyatın ən yeni hərəkətverici qüvvəsi – qlobal korporasiyalar formalaşır və onlar artıq transmilli korporasiyalarla rəqabət aparırlar. Beşincisi, XX əsrin sonunda praktiki olaraq qlobal təsərrüfat idarəetmə sistemi formalaşır. O, yalnız planetin sırf iqtisadi ehtiyatları ilə məhdudlaşmayaraq, bütönlükdə iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyir, məcmu dünya gəlirinin paylanması və yenidən paylanmasını həyata keçirir.³ Bütün bunların nəticəsində qlobal məkanda iqtisadiyyat ilə siyasətin birləşməsi baş verir ki, bu da dünya inkişafının yeni cəhətlərindən biridir.

¹ Daha ətraflı bax: *Елецкий М.Д.* Переход к глобально-информационному способу производства и модификации общей экономической теории // МЭ и МО. 2008, № 2, s.42.

² Вах: *Шушков Ю.В.* Глобализация – враг или союзник развивающихся стран? // МЭ и МО. 2003, № 4, с. 4-5.

³ *Неклесса А.И.* РахЕкономісапа: геоекономіческая система мироустройства // Экономическая наука современной России. 1999, № 1, с. 74.

Sosial reallığın digər sahələrində də qlobal bütövlüyün artması görünməkdədir. Sosioloqlar (Z.Bauman, Q.Dilignski, R.İnqlehard, C.Konrad) hazırda qlobal sosial strukturun formalaşmasını qeyd edirlər. Artıq qlobal elita yaranmışdır, onun tərkibinə maliyyəçilər, beynəlxalq menecerlər, hüquqşünaslar, internet xidmətçiləri, transmilli mədəni kommunikasiyaları təşkil edən şoumenlər daxildir. Amerika kulturoloqu F.Fezerstoun onlarda müvafiq peşəkar mühitin ənənələrindən ayrılmağın aqressiv davranış üslubu, texniki səriştəlilik və sair dəyərlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu sosial qruplar hər hansı bir milli mühitdə lokallaşmırlar, onlar hər yerdə əcnəbi olaraq qalırlar. Nəticədə "Transmilli intellektual elita" -- alim və mütəxəssislərdən ibarət olan qlobal səviyyəli sosial-mədəni birlik formalaşır. Onlar asanlıqla milli sərhədləri keçir və hər yerdə özlərini evdəki kimi hiss edirlər. Sosioloqlar eyni zamanda iş adamlarından, iqtisadiyyatın, iqtisadi və peşəkar əlaqələrin qlobal şəbəkəsinə daxil olan peşə və iqtisadi sektorların mütəxəssis və ixtisaslı işçilərindən (proqramlaşdırıcılar, menecerlər və s.) ibarət "qlobal orta sinfin" formalaşdığını da qeyd edirlər. Sonuncunun yaranması şərtləri sırasında bütün dünyada işçinin yüksək maddi statusunu təmin edən ən yeni texnologiyaların və istehsalatın təşkili formalarının yayılması xüsusi yer tutur.

Qloballaşma proseslərinin birbaşa nəticəsi kimi bu gün inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən miqrantlar kütləsinin sayının durmadan artması da göstərilməlidir.

Sosial əlaqələrin vahid qlobal məkanının yeni subyektləri qismində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (BQHT) – gələcək qlobal vətəndaş cəmiyyətinin nümunəsi bərqərar olmuşdur və sürətlə inkişaf edir. Onlar həm yeni sosial təsisat, həm də yeni təşkilat mədəniyyətinin nümunəsi kimi özünü göstərir. BQHT-lərin əksəriyyəti sosial təşkilatın yeni forması olan sosial şəbəkələrdə əhatə olunur.

Sosial şəbəkələr – şaquli deyil, üfüqi kommunikasiyalıdır; onun bütün iştirakçıları arasında mübadilə təlimatı əsasən yox, lazım olduqca aparılan kollektiv fəaliyyətin və sosial əlaqələrin təşkili formalarıdır. Məsələn, "Qrinqis", antiqlobalistlərin sosial hərəkəti, "Emnisti internetni" və s. bu cür sosial şəbəkələrdəndir. Onların fəaliyyətinin məğzi müxtəlif qlobal təhlükələrdən qorunmağa və ya onların qarşısını almağa imkan verən norma, prosedur və ideyaları irəli sürmək və müdafiə etməkdən ibarətdir. Şəbəkə təşkilatlarının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlarda təşkilat mədəniyyətinin formal təsisata əsaslanan adət halını almış qaydalardan fərqli olaraq, sərt hakimiyyət mərkəzi və bürokratik iyerarxiya yoxdur. Şəbəkə təşkilatının əsasında fəal şəxsiyyət durur. Onların üstün cəhətləri iti reaksiya, çeviklik, sürət, hərəkətlərin sahmanlığı və böyük rezonansdır. Təşkilatın şəbəkə tipi mühitin dinamik halına daha yaxşı uyğundur. Şəbəkə təşkilatları çox müxtəlif və rəngarəngdir: bunlar həm təsir qrupları, həm qeyri-formal klublar, böyük və kiçik dini və digər strukturlardır.

Şəbəkə cəmiyyəti tipologiyasına müxtəlif beynəlxalq kriminal təşkilatlar da, o cümlədən narkotrafikin terrorçu, təşkilati sistemləri meyllənir. Alimlər hesab edirlər ki, onlarla mübarizənin səmərəsiz olması daha çox məhz dövlət strukturları və kriminal strukturların təşkilati assimetriyası ilə izah edilir.

Qloballaşma ictimai həyatın bütün sahələrində baş versə də, mədəniyyət sferasında onun təsiri daha spesifikdir. Onun sayəsində müxtəlif milli mədəniyyətlərin diffuziyası (bir-birinə qarşılıqlı nüfuz etməsi) proses sürətlənir: bununla əlaqədar bəzən amerikanlaşmış Qərbi Avropa mədəniyyəti dəyərlərinin yayılması və qlobal ölçüyə çevrilməsi özünü göstərir. Bu prosesi çox zaman "vesternləşmə" və ya "makedonaldlaşma" metaforaları ilə ifadə edirlər. Onun inkişafında qlobal informasiya və kommunikasiya sistemləri böyük rol oynayır. Vesternləşmə özünü ən yüksək dərəcədə is-

tehlak, istirahət və əyləncə sahələrində göstərir, buradakı dəyərlər dünyanın bütün cəmiyyətlərində, demək olar ki, bir-birindən fərqlənmir. Mədəni qloballaşma, mənəvi istehsal, elm və təhsil sahələrində daha sürətlə gedir. Bu prosesdə daim yeni-yeni mədəni formalar əldə olunur. Onlara nümunə kimi hazırda sivilizasiyalararası mədəni əlaqələrin, əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın artmasını göstərmək olar. Mədəniyyətlərin dialoqunun həyata keçirilməsində ölkəmiz müstəsna rol oynayır. Belə ki, çoxəsrlik zəngin mənəvi mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı Şərqlə Qərbin müsbət mədəni dəyərlərinin mübadiləsi və bir-birini zənginləşdirməsi prosesində fəal iştirak edir. Tarixən iki böyük sivilizasiyanın qovuşduğu yerdə yerləşən Azərbaycan milli müstəqillik əldə etdikdən sonra onun bu sahədəki fəaliyyəti yeni, daha yüksək səviyyəyə yüksəlir. Ölkəmizin paytaxtı Bakının islam dünyasının mədəniyyət mərkəzi elan olunması, burada mütəmadi olaraq mədəniyyətlərin dialoquna həsr olunmuş forumların keçirilməsi bunu sübut edir. Qloballaşma prosesi təkcə müsbət beynəlmilləşdirici təsir göstərmir. O, həm də bir sıra neqativ sosial nəticələr törədir. Sonunculara nümunə kimi müasir dövrdə bəşəriyyətin üzvləşdiyi çoxsaylı global problemləri (ekoloji, iqtisadi, texniki, ərzaq, enerji ehtiyatları və s.) göstərmək olar. Buna görə də, qloballaşmanın yaratdığı üstünlüklərdən bəşəriyyətin sosial enerjisinin artmasında istifadə etməklə yanaşı, onun şərtləndirdiyi problemləri həll etmək üçün xalqların və dövlətlərin səylərini birləşdirmək son dərəcə zəruridir.

3. Davamlı inkişafın prinsipləri

Müasir dünyada müxtəlif istiqamətli inkişaf və dəyişilmə prosesləri ilə yanaşı, həm də müəyyən böhran vəziyyəti özünü göstərir. Bu böhran əsas etibarilə üç başlıca sahədə təzahür edir. Birincisi, elmi-texniki tərəqqinin və insanın tə-

biəti özünə tabe etmək cəhdləri, ətraf mühitin korlanması və dağıdılması kimi faciəli nəticələr törədir ki, bu da insanın bir bioloji növ kimi mövcudluğunu ciddi təhlükə altında qoyur. İkincisi, hazırda dünya düzəninə əvvəlki sistemi dağılmışdır ki, bu da qarışıqlığa – kəsilməz lokal müharibələrə, münaqişələrə, global məkanda terrorizmin və cinayətkarlığın digər formalarının əl-qol açmasına səbəb olmuşdur. Üçüncüsü, dünya miqyasında demoqrafik kataklizmlərin (dağıdıcı çevrilişlərin), iqtisadi siyasi, hərbi və mədəni səciyyəli humanitar fəlakətlərin qarşısının alınması üçün etibarlı tənzimləyici vasitələrin olmamasıdır.

Dünya inkişafının böhranı, həm də burada qalmaqda olan kəskin sosial bərabərsizlik səbəbindən dərinləşir. Belə ki, XX əsrin sonunda ən zəngin ölkələrdə yaşayan əhəlinin 20 %-nin gəlirləri ilə ən kasıb ölkələrin əhəlinin 20 %-nin gəlirləri arasındakı fərq 74:1 nisbətində olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1967-ci ildə bu göstərici 30:1 təşkil edirdi. Həmin dövrdə planet əhəlinin ən zəngin ölkələrdə yaşayan beşdə bir hissəsinə dünya ÜDM-nun 80 %-i, ən kasıb ölkələrin beşdə birinə 1 %-i düşürdü; birincilər dünya ixracat bazasının 82 %-nə, ikincilər 1 %-nə sahiblik edirdilər; birincilərin 68%, ikincilər isə yalnız 1 % xarici sərmayə alırdılar: birincilərin əlində bütün dünya telefon xətlərinin 70 %-i vardı və onlar dünyadakı internet istifadəçilərinin 93,3 %-nə malik idilər, ikincilərdə isə bu rəqəmlər, müvafiq olaraq 1,5 və 0,2% idi.

Əgər planetin ayrı-ayrı ən zəngin adamlarının gəlirlərini bütöv ölkələrin gəlirləri ilə müqayisə etsək, onda dünya birliyinin yuxarı və aşağı təbəqələri arasındakı kəskin fərqi mövcudluğu daha aydın olar. Yer kürəsinin 200 ən zəngin adamının məcmu var-dövləti 1994-cü ildən 1998-ci ilə qədərki dövrdə iki dəfədən çox – 440 milyard dollardan 1 trilyon dollara qədər artmış və Yer kürəsi əhəlinin məcmu gəlirindən 41 % artıq olmuşdur. Bu gəlirin təkcə 1 %-inin xərclənməsi bütün dünya uşaqlarının ibtidai siniflərdə təhsil almasına kifayət edərdi (bunun üçün 7-8 milyard dollar tə-

ləb olunur).¹ BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatının məlumatlarına əsasən, hal-hazırda dünyada aclıq çəkənlərin sayı 500 milyon nəfərə yaxındır ki, bunların 240 milyonu xəstəlik və ölümə məhkumdur. Doyunca yeməməyin müxtəlif səviyyə və formalarından bu gün planetdə 1 milyarddan artıq insan əziyyət çəkir, görünməyən aclıq işə hal-hazırda inkişaf etməkdə olan dünyanın uşaq əhalisinin 1/4-ni əhatə edir. Eyni zamanda 1,3 milyard insan mütləq kasıblıq şəraitində yaşayır.

Bəşəriyyətin ümumi problemlərindən biri də qlobal təhlükə xarakteri almış cinayətkarlıq problemidir. Beynəlxalq terrorizm, narkotik, insan və silah alveri XX əsrin sonuna doğru fəvqəlmillə xarakter almışdır. Bu gün maliyyə ehtiyatlarının idarəçiliyinin əsas aləti kimi istifadə olunması ciddi təhlükələrlə müşayiət olunur. Maliyyə sahibləri milli iqtisadiyyatların təcrid edilməsi və hətta dağıdılması üçün şərait yaradırlar ki, bu da dünya sivilizasiyasının böhranını dərinləşdirə bilər.

Nüvə silahının yayılması dünya üçün daha böyük təhlükə yaradır. İndiki zamanın qlobal problemləri – ən kəskin dünya problemlərinin məcmusudur. Bunları bir ölkənin və ya ölkələr qrupunun səyi ilə həll etmək mümkün deyil, onları yalnız dövlətlərin və xalqların qlobal əməkdaşlığı əsasında aradan qaldırmaq olar.

Dünya inkişafının müasir mərhələsinin rəngarəngliyi və böhran hallarının artması təhlükəsi bəşəriyyəti indi həmişəkindən daha çox düşündürür. Bunun nəticəsidir ki, son dövrdə davamlı inkişaf strategiyasının işlənilməsi hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu istiqamətdə ilk uğurlu cəhd BMT yanında ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq komisiya (ƏMİBK) özünün "Bizim gələcəyimiz" (1987) adlı məruzəsində davamlı inkişaf konsepsiyasının təklif edilməsi oldu. Bu konsepsiya BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Janey-

roda keçirilən ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransının materiallarında daha müfəssəl şəkildə işlənmişdir. Konsepsiya XXI əsrdə dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə davranış kodeksini ifadə edir. Onun əsas ideyası – qlobal problemlərin kəskinləşməsi şəraitində insanların marağı və dünya inkişafının başlıca vəzifələrini müəyyən etməkdir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının əvvəlkilərdən əsas fərqi bundadır ki, burada ekoloji problemlər yeni nöqtəyi-nəzərdən, yəni texniki-texnoloji problemlər kimi yox, sosial problemlər kimi təqdim edilir. Bəşəriyyətin gələcək inkişafının əsası kimi sosial inkişaf elan edilir ki, onun da məqsədi məhrumiyyətin bütün təzahürlərini aradan qaldırmaqdır. Burada tək-cə həyat səviyyəsi, maddi rifah problemləri deyil, insan həyatının bütün sosial aspektləri (təhsil, sağlamlıq, mədəniyyət, informasiya təminatı, məişət və s.) ətraflı işıqlandırılır. Onlar Rio bəyannaməsindəki məşhur 27 prinsipdə ifadə olunmuşdur.

Davamlı inkişafın həyata keçirilməsində kollektiv qlobal idarəetməyə fundamental əhəmiyyət verilir: əvvəla, sosial inkişafın əsas vasitələri kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bölüşdürmə sisteminə keçidə, sosial tənhalığın bütün formalarının dəf edilməsinə, inteqrasiya və sosial müdafiənin təmin edilməsinə yönələn beynəlxalq siyasətin əsasları müəyyən edilir; ikincisi, qlobal beynəlxalq tərəfdaşlıq ruhunda ümumi əməkdaşlığın və bu iş üçün bütün dövlətlərin ümumi məsuliyyətinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur.

Səciyyəvi haldır ki, yuxarıda adı çəkilən Rio-de-Janeyro konfransı dünyamı işsizliyin artmasına və dünya birliyinin qütbləşməsinə (Şimal-Cənub) gətirən liberal inkişaf nəzəriyyəsinin ideoloji, siyasi və praktiki cəhətdən yararsızlığını elan etdi. Göstərdi ki, belə inkişafın əsas nəticəsi bəşəriyyətin dezinteqrasiyasıdır ki, bu da qlobal problemlər şəraitində sivilizasiyaları məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdirir.

Davamlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində atılan addımlar öz bəhrəsini verir. Hazırda ölkələrin qlobal əməkdaşlığa əsaslanan tərəfdaşlığının təməli

¹ Вах: Юрлов Ф.Н. Социальные издержки глобализации // Социологические исследования. 2001, № 7, с. 18.

qoyulmaqdadır. Lakin nəzərdə tutulmalıdır ki, bu əməkdaşlıq XX əsrin sonunda meydana çıxan ziddiyyətlərdə və dünya səviyyəsində demokratik idarəetməyə mane olan digər proseslərlə vəhdətdə inkişaf edir.

Dünya inkişafının ən güclü subyektləri adətən ümumi əhəmiyyət kəsb edən işlərə öz şəxsi məqsəd və maraqları naminə müraciət edərək, qrup evoizmi nümayiş etdirirlər. Böyük dövlətlər üçün milli maraqlar transmilli korporasiyalar üçün mənfəətlər və kapital artımı deməkdir, fundamentalist hərəkatlar üçün isə onlar etiqad ehkamlarını ifadə edir. Nəticədə beynəlxalq təşkilatların təyinatına görə qlobal problemlərin həllinə yönəlməli strategiyalar çox vaxt onların ən güclü üzvlərinin – (Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin) xeyrinə təshih edilir. Bu şəraitdə ABŞ-ın hegemonluq cəhdlərinə, dünya birliyində həyat tərzinin qərbəşdirilməsinin genişlənməsinə cavab olaraq, ayrı-ayrı dövlətlərin etnik, dini və mədəni-sivilizasiya amilləri əsasında təcrid olunma meyilləri meydana çıxır.

Hazırda dünya inkişafında ziddiyyətli proseslərin mövcud olması onu göstərir ki, onun bütövlüyü nisbi mənağa malikdir. Bütün bunlar bəşəriyyət üçün təhlükə yaranan sosial qlobal problemlərin kəskinləşməsinə şərtləndirir. Onların həlli isə kollektiv-qlobal idarəetmə yollarında davamlı inkişafın əsas prinsiplərini gecikdirmədən həyata keçirməyi tələb edir. Bunu etmək üçün bəşəriyyətin real imkanları vardır; onların əsasında bütün tərəqqipərvər dünya ictimaiyyətinin beynəlxalq əməkdaşlığa meyillənməsinə qeyd etmək olar. Bu meylin inkişafına beynəlxalq təşkilatların, hər şeydən əvvəl, BMT-nin – universal, qlobal, hamı üçün açıq olan, bərabərhüquqluğa arxalanan, milli dövlətlərin maraqlarına hörmət edən və eyni zamanda bütün bəşəriyyətin rifahı problemlərinin həllini üstün tutan bir təşkilat kimi rolunun gücləndirilməsi kömək edərdi.

4. Müasir dünyada Azərbaycanın yeri

Azərbaycanın öz tarixi müqəddəratını təyin etməsi, dünyada öz yerini axtarması problemi yeni deyildir. Ölkəmizin ciddi dəyişiklik astanasında olduğu zamanda onun gələcək inkişafı barədə intellektual mübahisələr yenidən baş qaldırır və qızıdır.

Azərbaycanın dünyadakı yerini müəyyənləşdirməsi, mahiyyət etibarilə, onun geosiyasi və sivilizasiya mövqeyindən özünüidentifikasiyası deməkdir. Söhbət aşağıdakı suallara cavab tapmaqdan gedir: gələcəkdə kiminlə "birlikdə" olmalı, hansı inkişaf modelini əsas götürməli, kimin təcrübəsinə əsaslanmalı, bizim yolumuz hansıdır – Qərb, Şərq və ya sivilizasiya özünəməxsusluq?..

Ümumilikdə götürdükdə bu suallar hər bir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin daxili vəziyyətinin xarakteristikaları əsasında müzakirə olunmuş və cavablandırılmışdır. Nəticədə ölkəmizin dünya birliyindəki statusu barəsində pessimist və optimist proqnozların toqquşması müşahidə olunmuşdur. Sözügedən mübahisələr təleyüklü əhəmiyyət kəsb edir, çünki Azərbaycanın dünya dövləti, yoxsa regional dövlət, başqa sözlə, dünya inkişafının subyektivi və yaxud yalnız obyektivi kimi müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında milli azadlıq hərəkatının yeni vüsət alması ilə bu diskussiyalar daha da intensivləşdi və aşağıdakı istiqamətləri əhatə etdi: Azərbaycanın müasir dünyada yeri məsələsində "qərbçilər", "antiqərbçilər" və "avroasiyalılar", status məsələsində isə dünya və regional mövqə tutmanın tərəfdarları ortaya çıxdılar.

Göstərilən oriyentirlərin və fikirlərin tərəfdarları hazırda ictimai sahədə müəyyən qədər qalsa da, Azərbaycanın gələcək yolunun seçimi ssenariləri, ümumiyyətlə dünya inkişafının yeni reallıqları və xüsusilə qloballaşma nəzərə alınmaqla əhəmiyyətli dərəcədə təshih olunmuşdur. Bununla belə həmin diskussiyaların əsaslarını nəzərdən keçirmək

məqsədəuyğundur.

Antiqərbçilərin nöqteyi-nəzəri Azərbaycanın mədəni "özgürlüyünə" əsaslanır və bu istiqamət öz-özlüyündə xeyirxah niyyət güdsə də, yanlışdır, çünki o, nəticə etibarilə, ölkəni avtarkiya rejiminə sürükləyir. Avtarkiya – sistemin yalnız öz daxili ehtiyatları hesabına mövcud olmasıdır. Məhz Sovetlər İttifaqının avtarkiya xarakterli olması onun iqtisadiyyatının dinamik və innovasion inkişafına mane olmuş və Qərblə qarşıdurmada onun zəifləməsinə və son nəticədə çökməsini şərtləndirmişdir. Qloballaşma şəraitində qapalılıq, demək olar ki, mümkün deyil, bizim tarixi təcrübəmiz nəzərə alınmaqla isə bu yol tamamilə perspektivsizdir.

"Qərbçilər" Azərbaycanın inkişafını Qərbə meyl etməkdə və ona qovuşmaqda görürlər. Bu xətt yuxarıda qeyd olunanın tam əksini ifadə edir. Onu da məqbul hesab etmək olmaz, əks halda xalqımız öz tarixi ənənələrini, milli özünəməxsusluğunu itirə bilər. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, müstəqil Azərbaycanın dünyadakı yeri məsələsinin yalnız xətti müstəvidə - "Qərb-Şərq" dixotomiyasında qoyuluşu köhnəlmişdir. Əvvəla, ona görə ki, güclənmiş qarşılıqlı asılılıq şəraitində bu gün həmin regionların həyat tərzində oxşar cəhətlər yaranır və artır, dəyərlərin mübadiləsi baş verir. İkincisi, qloballaşma şəraitində, ictimai həyatda vahid dünya məkanının yaranması qlobal yarusunun güclü təsiri açıldığı bir zamanda Azərbaycanın belə xətti mövqe tutmasını lüzumsuz və qeyri-mümkün edir. Üçüncüsü, SSRİ-nin dağılması ilə bağlı əhəmiyyətli geosiyasi itkilərə baxmayaraq, Azərbaycanın Qərb üçün müsəlman dünyasının tolerant məkanı və çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli ölkə kimi rolu nəinki azalmamış, əksinə daha da artmışdır. Əslində, o, müasir dünya rəqabətinin üç mərkəzi – Amerika, Avropa, Asiya ilə çoxtərəfli təmas nöqtələrinə malikdir. Digər tərəfdən, ölkəmiz postsovet məkanı dövlətlərinin dərin maraq dairəsinə daxildir.

Avroasiyalılar Azərbaycanın Avropa və Asiya inkişaf amillərinin sintezi kimi xüsusi sivilizasiya mənbəyindən çıxış edir və onun gələcəyini Avropa və Asiya ölkələrinin kontinental blokunun geniş məkanında təsəvvür edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövqelərin heç birini mütləqləşdirmək doğru deyildir. Əsas məsələ onların üstün cəhətlərini sintez etməklə özünəməxsus Azərbaycan modelini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Azərbaycan özündə Şərq və Qərbi birləşdirən, onlar vasitəsilə həm də bütün dünyanı birləşdirən unikal Avroasiya sivilizasiyasıdır. Müasir dövrdə genişlənməkdə olan qloballaşmanın obyektiv imkanları elə bir mühit yaradır ki, bu, Azərbaycanın müasir dünya inkişafında, xüsusilə də Qafqaz bölgəsində geosiyasi, iqtisadi, mədəni rolunu getdikcə artırır.

Bu məsələdən danışıarkən unudulmamalıdır ki, Azərbaycanın hələ də daxili və xarici inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər qalmaqdadır. Onların sırasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlıca yer tutur.

Azərbaycan dövlətinin İranla 132 km və Ermənistanla 733 km uzunluğunda olan beynəlxalq sərhədləri, müvafiq əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi bu günə kimi icra olunmur. Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və dünya birliyinin aparıcı dövlətləri problemin həllinə ikili standartlarla yanaşmanı davam etdirirlər. Müasir dünyada münaqişələrin həlli variantı kimi beynəlxalq hüquq normaları deyil, daha çox ayrı-ayrı super dövlətlərin maraqlarının uzlaşdırılması və təmin olunması faktorlarına üstünlük verilir.

Bu qəbildən olan maneələrə baxmayaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyatı durmadan inkişaf edir, onun beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzu daim möhkəmlənir. İndiki mürəkkəb dünyada Azərbaycan dövləti Avropa və Avratlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi strukturlara inteqrasiyanı davam etdirir. Azərbaycan Respublikası ilə Avro-

pa İttifaqı arasında 1999-cu ildən qüvvəyə minmiş tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi siyasi dialoq, demokratiyanın inkişafına kömək, eləcə də iqtisadi əməkdaşlıq və sərmayə qoyuluşu üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. Bu gün Azərbaycan dünyanın 147 ölkəsi ilə 28 milyard dollarlıq xarici ticarət əməliyyatları aparır. İxracın 48 faizi Avropa İttifaqı ölkələrinin payına düşür.¹ Azərbaycan dövləti İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində fəaliyyətinə xüsusi önəm verir. İKT Ermənistanı işğalçı kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

Azərbaycan mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik əlverişli coğrafi mövqeyindən bacarıqla istifadə edərək Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu yerinə yetirməkdədir. Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması, ölkəmizin nüfuzlu beynəlxalq şirkətlərinin iştirakı ilə irimiqyaslı beynəlxalq layihələrin fəal rol oynaması, Xəzər dənizinin zəngin neft və qaz ehtiyatlarını hasil edilərək Qərbin və dünyanın bir çox bazarlarında satışa çıxarılması sahəsində günü-gündən artan uğurlar buna əyani sübutdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan indi dünya birliyinin ayrılmaz və nüfuzlu tərkib hissəsinə çevrilmişdir, səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirməklə dünyamiqyaslı problemlərin həllinə öz layiqli töhfəsini verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindən biri də GUAM üzvü olan dövlətlərlə və Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) ilə əməkdaşlığıdır. GUAM üzvlərinin yerləşdiyi coğrafi məkan enerji məsələləri və nəqliyyat dəhlizləri baxımından Avrasiya regionunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. QİƏT Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizini əhatə edən regional səviyyədə inteqrasiya proseslərinə və iqtisadi əməkdaşlığa yardım məqsədi daşıyır.

XXI əsrin birinci on ili ərzində Azərbaycanda aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadi artım 4 dəfə, ixracın həcmi 15 dəfədən çox, dövlət büdcəsi 15 dəfə,

strateji valyuta ehtiyatları isə 31 dəfə artmışdır. 2003-2010-cu illərdə ölkədə iqtisadi artım tempi 17% olmuşdur. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2010-2011-ci illər üçün hazırlanmış "Qlobal Rəqabətlik Hesabat"ında Azərbaycan MDB ölkələri arasında birinci yerdə, markoiqtisadi sabitlik altındakı üzvrə isə 14 pillə irəliləyərək 139 ölkə arasında 13-cü yerdə qərarlaşmışdır. Ötən ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasda çıxış edərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Azərbaycan artıq bu bölgədə regional amilə çevrilmişdir".¹

Özünün bütün potensialını inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan indi innovasiya inkişafına istiqamətlənməkdədir. Sosioloji təhlil nöqtəyi-nəzərindən onu qeyd etmək vacibdir ki, qloballaşma və dünya sisteminin böhranı şəraitində inkişafda innovasiyalılığa tələbat yalnız cəmiyyətin istehsal sahəsinə aid deyildir. Bu tələbat müasir sosial həyatın sosial-mədəni təşkilinin bütün kompleksinə doğru yönəlmişdir.

Azərbaycanın qloballaşan dünyada layiqli yer tutması sayəsində, onun dünya geoiqtisadi və geosiyasi məkanını müasir inkişafın obyektinə kimi yox, bərabərhüquqlu subyekti kimi rolunu artırması üçün geniş imkanlar vardır. Hazırda həmin imkanları reallaşdırmaq və optimallaşdırmaq istiqamətində fəal, canlı və çoxcəhətli iş gedir. Ona görə də, həmin işin gedişini diqqətlə izləmək, əsaslı, sanballı təhlillər aparmaq indi həmişəkindən daha vacibdir.

¹ "Respublika qəzeti". 16 mart 2011-ci il.

¹ «Azərbaycan qəzeti». 2011-ci il 15 yanvar.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. B., 2004.
2. Abdullayev Ə. Dil, siyasət, sosial tərəqqi. B., 1985.
3. Abbasova Q.Y. Elmin və təhsilin sosiologiyası. B., 2002.
4. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. B., 2001.
5. Ağayev T.B. Sosiologiyaya dair sxemlər. B., 2002.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 1995.
7. Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi. B., 2006.
8. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. B., 2011.
9. Cavadova H.Q. G.Zimmelin sosioloji konsepsiyası. B., 2007.
10. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu naraazlıqlar. B., 2004.
11. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. B., 2002.
12. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2002.
13. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. B., 2001.
14. Əfəndiyev M. Sosiologiya. B., 2009
15. Əfəndiyeva X., Piriyev A. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009
16. Əmirov M. İlham Əliyev. Bizim siyasətimiz bizim işimizdi. B., 2007.
17. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., 1997-2004.
18. Əzimov K.A., Həsənov R.M. Sosiologiya. B., 2003.
19. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. B., 1997.
20. Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. B., 2001.
21. Həsənov R.M. Siyasi sosiologiya. B., 2012.
22. Həsənov Ə. Geosiyasət. B., 2010.
23. Hüquq ensiklopedik lüğəti. B., 1991.
24. Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. B., 2009.
25. İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. B., 2007.
26. Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi. Prof. İ.Rüstəmovun redaktorluğu ilə kollektiv tərcümə. B., 2010.
27. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. B., 2003.
28. Quliyev T.Ə. İdarəetmənin əsasları. B., 1993.
29. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. B., 2005.
30. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi müstəqillik fəlsəfəsi. B., 2001.
31. Mehdiyev R. Yeni siyasət: inkişafa doğru. B., 2008.
32. Məmmədova A.N. Sosial ekologiya. B., 2007.
33. Məmmədova S.D. Sosial proqnozlaşdırma və layihələşdirmə. B., 2009.
34. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmləri. B., 2001.
35. Ümumi sosiologiya. Professor Z.T.Qalenkovanın redaktorluğu ilə. Tərcüməçi fə.l.e.d., prof. Rüstəmov İ. B., 2007.
36. Rüstəmov İ. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri. B., 2001.
37. Şəfiyev Ü. Konfliktologiya: siyasi – sosioloji təhlil. B., 2002.
38. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
39. Şirəliyev H., Vahidov F. Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması. B., 1987.
40. Sosiologiya. B., 1994.
41. Vahidov F. Ağayev T. Sosiologiya. B., 2008.

Rus dilində

42. Аббасова К.Я. Философия в современной системе культуры. Б., 2007.
43. Абдулатипов П.Г. Природа и парадоксы национального «Я». М., 1991.
44. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М.,

- 1996.
45. Антонов А.И. Микросоциология семьи. М., 1998.
  46. Амелин В.Н. Социология политики. М., 1992.
  47. Аристотель. Политика. М., 1995.
  48. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
  49. Ахмедли Дж.Т., Рагимов А.А. Измерение и анализ данных в социологии. Б., 2002.
  50. Бабаков В.Г. Кризисные этносы. М., 1993.
  51. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 1999.
  52. Беляева Л.А. В поисках «среднего класса» // Соц. исслед. 1999, №7.
  53. Бердяев Н. О человеке, его свободе и духовности: избр. труды. М., 1999.
  54. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.
  55. Буданцев Ю.П. Социология средств массовой информации. М., 1997.
  56. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. М., 1989.
  57. Вебер М. Основные понятия стратификации // Соц. исслед. 1994, № 5.
  58. Волков Ю.Г. Социология. М., 2010.
  59. Галкин А.А. Тенденции изменения социальной структуры. // Соц. исслед. 1998. № 10.
  60. Гараджа В.И. Социология религии. М., 1996.
  61. Гарфинкель Г. исследования по этнометодологии. Питер, 2007.
  62. Гелнер Э. Нации и национализм. М., 1991.
  63. Гидденс Э. Социология. М., 1999.
  64. Гревцов Ю.И. Очерки теории и социологии права: учебное пособие. СПб; 1996.
  65. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Социология. М., 2009.
  66. Зеленев Л.А. Социология города: для вузов. М., 2000.
  67. Земски М. Семья и личность. М., 1999.
  68. Иванов В.Н., Сергеев В.К. Человек, культура, город. М., 2002.
  69. Иманов Г. Социально – классовая структура развитого социализма. Б., 1985.
  70. Ионин Л.Г. Социология культуры. М., 1996.
  71. Карбонье Ж. Юридическая социология /Пер. с франц./ М., 1986.
  72. Клямкин И.М. Политическая социология переходного общества (Политические исследования, 1993, №4).
  73. Конфликтная этничность и этнические конфликты. М., 1994.
  74. Кравченко А.И. Социология. М., 2006.
  75. Кудрявцев В.Н., Казитирчук В.П. Современная социология права: учебник. М., 1995.
  76. Мамедова С.Д. Социальные изменения: методологические и теоретические проблемы. Б., 2011.
  77. Маскаленко В.В. Социализация личности. Киев, 1996.
  78. Медков В.М. Демография. М., 2004.
  79. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Соц. исслед. 1992, №2,3,4.
  80. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М., 2006.
  81. Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. М., 1999.
  82. Менеджмент организации. М., 1995.
  83. Мехтиев Р. Философия. Б., 2009.
  84. Михайлова Л.И. Социология культуры. М., 1999.
  85. Национальные процессы в СССР. М., 1991.
  86. Никонов А. Конец феминизма. Чем женщина отличается от человека. Питер, 2010.
  87. Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000.
  88. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: Курс лекций. М., 2006.

89. Россия и ее соседи. Соотношение национальных интересов внутри СНГ. М., 2007.
90. Рысь Ю.И., Степанов В.Е. Социология. М., 2005.
91. Современная западная социология. Словарь. М., 1990.
92. Сорокин П.А. Система социологии. М., 1993.
93. Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность //Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
94. Социальное расслоение и социальная мобильность. М., 1999.
95. Социальные структуры и социальные субъекты. М., 1992.
96. Социология: Основы общей теории: учебное пособие. М., 2011.
97. Социология. Учебник. М., 2002.
98. Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И.Антонова. М., 2005.
99. Социология труда. Учебник для вузов. М., 2012.
100. Тощенко Ж.Т. Социология. М., 2012.
101. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. Изд. 3-е. М., 2000.
102. Удальцова М.В. Социология управления: учебное пособие. Москва-Новосибирск, 1999.
103. Уткин Э.А. Конфликтология. Теория и практика. М.,1998.
104. Филиппов Ф.Р. Социология образования. М., 1989.
105. Фомичев П.Н. Социологические теории национализма. М., 1991.
106. Фрейд З. «Я» и «Оно»: Труды разных лет. Тбилиси, 1991.
107. Фролов С.С. Социология. М., 2002.
108. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. М., 1999.
109. Широкова И.Г. Конспект лекций. М., 2001.
110. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. М., 1998.

Mündəricat

Ön söz	3
I fəsil. Sosiologiya cəmiyyət haqqında elmdir	
1. Sosiologiya elminin meydana gəlməsi və inkişafı	7
2. Sosiologiyanın predmeti	11
3. Nəzəri və tətbiqi sosiologiya	16
4. Sosiologiyanın funksiyaları	20
5. Sosial qanunların mahiyyəti və təsnifatı. Sosiologiyanın kateqoriyaları	25
6. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri	30
II fəsil. Cəmiyyət mürəkkəb sosial-mədəni fenomendir	
1. Cəmiyyət ən ümumi sosial sistem kimi	37
2. Cəmiyyətin strukturu	40
3. Cəmiyyətin sosial sistem kimi inkişafı	43
4. Cəmiyyətin əlamətləri	47
5. Cəmiyyətin tipologiyası	49
III fəsil. Şəxsiyyət sosial sistemdir	
1. Şəxsiyyət anlayışı	57
2. Şəxsiyyətin sosiallaşması və onun mərhələləri	60
3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət mexanizmləri	62
4. Şəxsiyyətin deviant davranışı	64
IV fəsil. Sosial-ərazi birlikləri	
1. İlkin sosial-ərazi birlikləri anlayışı	79
2. Şəhərin sosiologiyası	85
3. Kəndin sosiologiyası	92
4. Region spesifik sosial-ərazi sistemi kimi	97
V fəsil. Sosial strukturun sosiologiyası	
1. Sosial struktur anlayışı	102
2. Sosial strukturun əsas tərkib hissələri	108
3. Sosial stratifikasiya	112
4. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında sosial strukturun başlıca inkişaf meylləri	115

VI fəsil. Sosial qruplar	
1. Sosial qrup anlayışı. Qrupların təsnifatı	121
2. Qrupun öyrənilməsinin əsas istiqamətləri	126
3. Sosial qrupların dinamikası	128
4. Kütlə sosial qrup kimi	134
VII fəsil. Sosial mobillik	
1. Sosial mobillik anlayışı	138
2. Sosial mobilliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri	142
3. Sosial mobilliyin inkişaf kanalları	144
VIII fəsil. Sosial-etnik münasibətlərin sosiologiyası	
1. Sosial-etnik münasibətlərin mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri	150
2. Müasir dövrdə sosial-etnik münaqişələrin kəskinləşməsinin səbəbləri	155
3. Milli-etnik problemlərin həlli yolları	158
4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun tənzimlənməsinin dinamikası	163
IX fəsil. Sosial institutlar	
1. «Sosial institut» anlayışı	169
2. İnstitutlaşma prosesi və onun inkişafı	174
3. Sosial institutların funksiyaları	179
X fəsil. Sosial təşkilatlar	
1. Sosial təşkilatların mahiyyəti	182
2. Sosial təşkilatların əsas elementləri	184
3. Sosial təşkilatların formal və qeyri-formal növləri	186
XI fəsil. Sosial nəzarət	
1. Sosial nəzarətin məzmunu və funksiyaları	192
2. Sosial nəzarətin strukturu	201
3. Sosial nəzarət metodları	211
XII fəsil. Siyasətin sosiologiyası	
1. Siyasətin sosiologiyası sosioloji elmin mühüm sahəsi kimi	217
2. Siyasət institutların mahiyyəti və fəaliyyəti	220
3. Siyasət sosiallaşma	223

4. Siyasət mədəniyyət	226
-----------------------------	-----

XIII fəsil. İdarəetmənin sosiologiyası	
1. İdarəetmənin sosial təbiəti və strukturu	229
2. Sosial idarəetmənin xarakter xüsusiyyətləri və struktur üsulları	231
3. Sosial idarəetmə mürəkkəb proses kimi	235
4. Sosial idarəetmə metodları	239

XIV fəsil. İctimai rəyin sosiologiyası	
1. İctimai rəyin mahiyyəti	242
2. İctimai rəyin ifadə olunma vasitələri	248
3. Kütləvi informasiya vasitələri ictimai rəyin formalaşmasının qüdrətli amilidir	251

XV fəsil. Hüquq sosiologiyası	
1. Hüquq sosiologiyasının predmeti	262
2. Şəxsiyyətin hüquqi sosiallaşması	268
3. Şəxsiyyətin hüquqi davranışı	272
4. Qanunvericilik sosiologiyasının bəzi cəhətləri	274

XVI fəsil. Ailənin sosiologiyası	
1. Ailənin mahiyyəti	281
2. Ailənin funksiyaları	284
3. Ailə strukturlarının tipologiyası	287
4. Nikah anlayışı və boşanma	290

XVII fəsil. Mənəvi həyatın sosiologiyası	
1. Təhsilin sosiologiyası	297
2. Elmin sosiologiyası	301
3. Dinin sosiologiyası	305
4. Mədəniyyətin sosiologiyası	310

XVIII fəsil. Müasir qloballaşma prosesləri və Azərbaycan	
1. Müasir dünya inkişafının əsas meylləri və problemləri	323
2. Qloballaşma prosesinin mahiyyəti	328
3. Davamlı inkişafın prinsipləri	334
4. Müasir dünyada Azərbaycanın yeri	339

Ədəbiyyat siyahısı	344
---------------------------------	-----

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev

SOSİOLOGİYA

(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)

Texniki redaktor: Aygün Məmmədova
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Kompüter tərtibatçısı: Azadə İmanova

Çapa imzalanmışdır: 05.01.2013
Formatı 60x84 1/16. Həcmi 22 ç.v.
Sifariş №279. Tiraj 500

«Zərdabi LTD» MMC
Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
☎ iş (012) 514-73-73,
mob. (050, 055) 344 76 01
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru